

A Symposium Held in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina,
06-08 September 2024

4th International Balkan Studies Congress Proceedings

Edited by: Sevba Abdula, Elif R.Nazim

4TH INTERNATIONAL BALKAN STUDIES CONGRESS PROCEEDINGS

Edited by

Sevba Abdula, Elif R.Nazim

A Symposium Held in Sarajevo,
Bosnia and Herzegovina,
06-08 September 2024

4TH INTERNATIONAL BALKAN STUDIES
CONGRESS PROCEEDINGS

Editors : Sevba Abdula, Elif R.Nazim
Proofreading : Hanife Etem, Merjema Imamovic
ISBN : 978-608-4944-16-4
DOI : <http://doi.org/10.5331/EB05>
Designer : Seyfullah Bayram
Publisher : IDEFE-BSF
Print : Ajgraf Skopje, 500
Cair-Skopje, North Macedonia
1st edition, Skopje, 2024
Print run : 500

© IDEFE Publications

All publication rights reserved. Except for brief quotations for scientific research and publicity, this publication may not be reproduced in any form or by any means without the written permission of the publisher.

IDEFE Publications
Goce Delchev 11, No 1-1, Chair-Skopje, North Macedonia
Tel: +38971472686
balkanfoundation.com

4TH INTERNATIONAL BALKAN STUDIES CONGRESS PROCEEDINGS

Edited by

Sevba Abdula, Elif R.Nazim

Honorary Board of the Congress

Dr. Sevba Abdula – *President of Balkan Studies Foundation,*
Assoc. Prof. Dr. Taha Eğri – *President of İLEM: Scientific Studies Association,*
Prof. Dr. Ahmet Yıldırım – *Rector of International University of Sarajevo,*
Prof. Dr. Jusuf Zejneli – *Rector of University of Tetova*
Prof. Dr. Gülfettin Çelik – *Rector of Istanbul Medeniyet University,*
Prof. Dr. Lütfi Sunar – *Rector of International Balkan University,*
Abdullah Eren – *President of Presidency for Turks Abroad and Related Communities*

Organizing Committee

Assoc. Prof. Dr. Bujamin Bela – *Mother Teresa University, President of Balkan Studies Congress (North Macedonia),* Assist. Prof. Dr. Ahmet Köroğlu – *Istanbul University (Türkiye),*
Dr. Agron Islami – *Institute of History “Ali Hadri”- Prishtina (Kosovo),* Prof. Dr. Faruk Bal – *Istanbul Medeniyet University (Türkiye),* Assist. Prof. Dr. Hamza Preljević – *International University of Sarajevo (Bosnia and Herzegovina),* Dr. Irena Kolaj Ristanović – *University of Belgrade (Serbia),* Prof. Dr. Ibish Kadriu – *University of Tetova (North Macedonia),* Muhammed Eser – *Presidency for Turks Abroad and Related Communities (Türkiye),* Assist. Prof. Dr. Mustafa Öztürk – *Kırklareli University (Türkiye),* Dr. Sevba Abdula – *Balkan Studies Foundation (North Macedonia),* Assist. Prof. Dr. Serdar Serdaroğlu – *International Balkan University (Türkiye),* Assist. Prof. Dr. Sedad Bešlija – *University of Sarajevo (Bosnia and Herzegovina),* Semran Murtezani – *Balkan Studies Foundation (North Macedonia),*
Elif R. Nazim - *Balkan Studies Foundation (North Macedonia)*

Secretariat

Semran Murtezani, Zehra A. Sadiki

Scientific Committee of the Congress

Assoc. Prof. Dr. Abdülkadir Macit, *Kocaeli University, (Türkiye)*, Prof. Dr. Alim Yılmaz, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Dr. Ali Erken, *Marmara University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Abdurrahman Atçıl, *Sabancı University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Alim Arlı, *Istanbul Technical University, (Türkiye)*, Assist. Prof. Dr. Agron Islami, *Institute of History "Ali Hadri"- Prishtina, (Kosovo)*, Assoc. Prof. Dr. Bujamin Bela, *Mother Teresa University, (North Macedonia)*, Assist. Prof. Dr. Drita Memeti, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Assoc. Prof. Dr. Ebrar Ibraimi, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Assoc. Prof. Dr. Esmije Veseli, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Prof. Dr. Ekrem Demirli, *Istanbul University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Ertuğrul Karakuş, *Bolu Abant İzzet Baysal University, (Türkiye)*, Assist. Prof. Fation Shabani, *Ibn Haldun University, (Türkiye)* Prof. Dr. Gültekin Yıldız, *Istanbul University, (Türkiye)*, Prof. Dr. Hamdi Genç, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Dr. Hacı Kara, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Dr. Hana Younis, *University of Sarajevo (Bosnia and Herzegovina)*, Assist. Prof. Dr. Irena Kolaj Ristanović, *University of Belgrade, (Serbia)*, Assoc. Prof. Dr. Ismail Hakkı Kadı, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Halil Üçer, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assist. Prof. Dr. Izzettin As, *Kırklareli University, (Türkiye)*, Dr. Ibrahim Zeyd Gerçik, *(Türkiye)*, Prof. Dr. Jelldez Asani, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Assist. Prof. Dr. Kadir Temiz, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)* Prof. Dr. Lindita Khanari Latifi, *University of New York in Tirana, (Albania)*, Prof. Dr. Lütfi Sunar, *International Balkan University, (North Macedonia)*, Prof. Dr. Musa Musai, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Prof. Dr. Muhidin Mulalić – *International University of Sarajevo, (Bosnia and Herzegovina)*, Prof. Dr. Mirsad Karić – *International University of Sarajevo, (Bosnia and Herzegovina)*, Prof. Dr. Murteza Bedir, *Istanbul University, (Türkiye)* Assoc. Prof. Dr. Mevludin Ibishi, *International Balkan University, (North Macedonia)*, Assist. Prof. Dr. Mehmet Uğur Ekinci, *SETA, (Türkiye)*, Prof. Dr. Petar Todorov, *Institute of National History – Skopje, (North Macedonia)*, Prof. Dr. Qufli Osmani, *University of Tetova, (North Macedonia)*, Dr. Sevba Abdula, *Balkan Studies Foundation, (North Macedonia)* Assist. Prof. Dr. Süleyman Güder, *Istanbul University, (Türkiye)*, Assist. Prof. Dr. Sedad Bešlija, *University of Sarejevo, (Bosna and Herzegovina)*, Prof. Dr. Şener Bilal, *International Balkan University, (North Macedonia)*, Assoc. Prof. Dr. Tutgay Anar, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Dr. Yunus Uğur, *Marmara University, (Türkiye)*, Assoc. Prof. Dr. Zahit Atçıl, *Istanbul Medeniyet University, (Türkiye)*, Assist. Prof. Dr. Zejni Mazllami, *University of Tetova (North Macedonia)*

Table of Contents

FOREWORD xi

1. HISTORY

O DRUŠTVENIM PRILIKAMA I EKONOMSKOJ POLITICI U REPUBLICI TURSKOJ
PREMA BOSANSKO-HERCEGOVAČKOM ČASOPISU ISLAMSKI SVIJET (1932-1935).... 3

Amir Džinić

OSMANLI HARİCİYESİNDEN ARNAVUTLUK BAŞBAKANLIĞINA:
TURHAN HÜSNÜ PAŞA (1846-1927) 13

Doğukan Oruç

BOŞNAKLARIN ÖNEMLİ CEMİYETLERİNDEN OLAN GAJRET'İN
KURULUŞU VE 1903-1914 YILLARI ARASINDAKİ FAALİYETLERİ..... 37

Enes Turbić

SPECIAL FEATURES OF THE ARCHITECTURAL PLAN OF THE ALTUN
ALEM MOSQUE BUILT IN NOVI PAZAR IN THE 16TH CENTURY 53

Enisa Huseinovic

SİYASETNÂME YAZIM GELENEĞİNDE BOSNA-HERSEKLİ ÂLİMLERİN ROLÜ 61

Faruk Yılmaz

MİZAH DERGİLERİNDE AVUSTURYA-MACARİSTAN'IN BOSNA-HERSEK'İ İLHAKI... 73

Hakan Şendilmen

XIX. YÜZYILDA BULGARİSTAN MEDRESELERİ: TIRNOVA VOYVODASI FEYZİ
(FEYZULLAH) AĞA MEDRESESİ VE VAKFİYESİ 95

Hümeýra Selvi Turnava

POLİTİK PSİKOLOJİ YAKLAŞIMINA GÖRE BALKAN ULUSLARININ TANZİMAT
DÖNEMİ DEĞERLENDİRMESİ..... 111

Gizem Ünal

ANALYZING THE ZAMAN NEWSPAPER AS AN HISTORICAL RESOURCE:
REFLECTION OF DISORDERS IN THE SELANİK PROVINCE (1876 – 1880) 133

Mehmet Yıldız

JEWISH REFUGEES FROM EASTERN EUROPE TOWARDS
THE OTTOMAN TERRITORIES IN 1888 147

Nilghiun Ismail

İSLAMİ AKIMLARIN BULGARİSTAN MÜSLÜMANLARI DİN YORUM
BİÇİMİ ÜZERİNE ETKİLERİ 163

Şabanali Ahmed

2. POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

TÜRKİYE- BOSNA-HERSEK İLİŞKİLERİNİN AKILLI GÜÇ
PERSPEKTİFİNDE ANALİZİ 183

Erdem Eren

BATI BALKAN ÜLKELERİNİN AB ENTEGRASYON SÜRECİNDE ÇİN ETKİSİ 205

Figen Aydın

YUGOSLAVIA-SOVIET UNION RELATIONS IN THE CONTEXT OF HIERARCHY
APPROACH (1945-1948) 221

İrfan Tatlı

Information Warfare in the Balkans: The Role of Serbia and the Comparative
Analysis of Russia and the United States..... 237

Irem Güldem Karar

POSTKOMÜNİST DÖNEMDE BALKANLAR'DA AZINLIK SORUNLARININ
DÖNÜŞÜMÜ: BULGARİSTAN ÖRNEĞİ..... 253

Mustafa Işık

3. LITERATURE

- EVLIYA ÇELEBİ'NİN KOSOVA'DAKİ SEYAHATI – 1660..... 271
Agon Krasniqi
- KÜLTÜREL BELLEK OLARAK NECATİ CUMALI'NIN VİRAN DAĞLAR ROMANINDA
BALKANLAR 281
Ahmet Koçak
- BALKANLARI KONU ALAN ROMANLARDA OSMANLI ALGISI 293
Kamil Parın
- WRITERS OF BOSNIA AND HERZEGOVNIA IN THE ALBANIAN LANGUAGE: THE
ANTOLOGY “STORYTELLERS OF BOSNIA AND HERZEGOVNIA” 309
Loreta Loli

4. LAW, ISLAMIC STUDIES AND ECONOMICS

- LEGAL STATUS OF FOREIGNERS OF TURKISH DESCENT IN TERMS
OF THEIR EMPLOYMENT IN TÜRKİYE 321
Ahmet Dülger
- BOSNA-HERSEK ANAYASASI'NDA DEĞİŞİMİN AYAK SESLERİ (Mİ?):
AİHM'İN KOVAČEVIĆ V. BOSNA-HERSEK KARARI ÜZERİNE BİR İNCELEME.. 337
Elif Aslı Akyüz
- KRIVIČNO-PRAVNI ASPEKTI VOJNOG NAREĐENJA U BOSNI I HERCEGOVINI ... 349
Enis Latić
- GUARDIANS OR GATEKEEPERS? QUANDARIES OF THE PRINCIPLE
OF NON-REFOULEMENT AT THE EU EXTERNAL BORDERS 365
Ermelinda Muçaj
17. YY. OSMANLI ÂLİMLERİNDEN ŞEYH YUYO VE MOSTAR ŞEHRİNDEKİ TÜRBESİ 381
Hatice Tokuz Güler
- BALKANLARDAN İSTANBUL'A BİR İLİM YOLCULUĞU: DEBRELİ
VİLDAN FÂİK EFENDİ VE HADİSÇİLİĞİ 395
Muhammed Alparslan Kartal

ZERNÛCÎ TALÎM'İNİN OSMANLI'DAKİ İLK ŞÂRİHİ: MİR'ÂTÛ'T-TÂLİBÎN'İN
YAZARI ÜSKÜPLÜ KILIÇÇIZÂDE MİDİR? 411

Zehra Kumru

A PATHWAY TO ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY:
DOES GLOBALIZATION MODERATE THE RELATIONSHIP BETWEEN
NATURAL RESOURCES AND ECOLOGICAL FOOTPRINT? 421

Elma Satrovič

TÛRKİYE'NİN BOSNA-HERSEK'E YÖNELİK RESMÎ KALKINMA
YARDIMLARININ SOSYAL POLİTİKA AÇISINDAN ANALİZİ 433

Muhammet Enes Kayagil

DUBROVNİK DEVLET ARŞİVİNDEKİ BELGELERE GÖRE
XV.-XVI. YÛZYILLARDA DOĞU ADRIYATİK'TE DUBROVNİK TEKELLEŞMESİ . 457

Muhammed Seyyid Katırsız

FOREWORD

Social sciences, encompassing disciplines such as history, literature, sociology, political science, anthropology, economics, law, and cultural studies, play a crucial role in advancing our understanding of human societies, their structures, and the dynamics that shape their development. These fields provide essential insights into the complexities of human behavior, social institutions, politics, economies, and legal frameworks. As our world becomes increasingly interconnected, the importance of interdisciplinary research in the social sciences has never been greater, offering the potential to address the pressing challenges facing contemporary societies and providing solutions to complex global issues.

It is within this broader context that the 4th International Balkan Studies Congress has taken place, with the aim of fostering interdisciplinary collaboration and advancing scholarly discourse on the Balkan region. We are deeply grateful to all the contributors and participants of this Congress for their invaluable research and academic contributions. Their work has profoundly enriched the pages of this edited volume, offering diverse and thought-provoking perspectives on the complex and multifaceted issues of the Balkans.

The primary objective of this Congress is to create a dynamic platform for scholars and academics to share research findings, insights, and innovative ideas related to Balkan studies. By fostering an environment of collaborative learning, the Congress encourages discussions across a broad range of disciplines—such as history, literature, sociology, politics, economics, law, and cultural studies—enabling participants to deepen their understanding of the multifaceted complexities within the Balkan region. This gathering provides an invaluable opportunity for scholars to present their work, engage with their peers, and contribute to an ongoing dialogue that expands our knowledge of the Balkans.

Organized as an international event, the Congress also sought to promote the production of high-quality, original academic output and encourage cross-cultural dialogue. By bringing together scholars from diverse geographical and academic backgrounds, the Congress created a unique opportunity for participants to gather in a Balkan country, exchange ideas, and engage in discussions that allow for deeper exploration of the themes at hand. Over the course of two days, each academic attended sessions aligned with their field of expertise, listened to presentations, and engaged in thought-provoking discussions that enriched their understanding of the region.

We extend our heartfelt appreciation to the organizing committee for their tireless dedication in curating this Congress and for their exceptional efforts in uniting scholars from a wide array of disciplines. Their commitment to creating a space for meaningful academic exchange has been central to the success of this event.

Our sincere thanks also go to the diligent reviewers, whose expert feedback and constructive critiques have been instrumental in enhancing the scholarly rigor and academic integrity of this publication.

Lastly, we extend sincere acknowledgment to our esteemed Congress partners: The International University of Sarajevo, the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, Istanbul Medeniyet University, the International Balkan University, and ILEM: Scientific Studies Association. Special thanks also go to Hanife Etem, Zehra A. Sadiki, Semran Murtezani, and Hamza Prejlević for their unwavering support and essential contributions. Their collaboration has been indispensable in ensuring the successful realization of this ambitious academic endeavor.

Dr. Sevba Abdula

Msc. Elif R. Nazim

I

HISTORY

O DRUŠTVENIM PRILIKAMA I EKONOMSKOJ POLITICI U REPUBLICI TURSKOJ PREMA BOSANSKO- HERCEGOVAČKOM ČASOPISU ISLAMSKI SVIJET (1932-1935)

*ON SOCIAL CONDITIONS AND ECONOMIC POLITICS IN THE
REPUBLIC OF TÜRKIYE ACCORDING TO THE BOSNIAN-
HERZEGOVINIAN MAGAZINE ISLAMSKI SVIJET (1932-1935)*

Amir Džinić¹

Sadržaj: U ovom radu autor predstavlja najznačajnija društvena zbivanja i ekonomske prilike u Republici Turskoj prema bosanskohercegovačkom časopisu *Islamski svijet* (1932-1935). Uvidom u tekstove koji se odnose na društvena dešavanja i ekonomsku situaciju, autor u obzir uzima i političke odluke koje su se odrazile na društvenu zbilju i ekonomsku politiku Republike Turske. Radom se ukazuje na činjenicu da javnost u Kraljevini Jugoslaviji, posebno u Bosni i Hercegovini, nije ostala uskraćena za informisanost o navedenim temama u Republici Turskoj. Naprotiv, prikazom sadržaja pojedinih članaka, vijesti i kolumni u 161 broju časopisa *Islamski svijet*, jasno se uočava postojanje potrebe i interesa bosansko-hercegovačke javnosti za spoznajom o dešavanjima u burnom razdoblju moderne Turske Repulike.

Ključne riječi: Časopis *Islamski svijet*, Republika Turska, društvene prilike, ekonomija

Abstract: This article will present the most significant social events and economic conditions in the Republic of Türkiye, as reported by the Bosnian-Herzegovinian magazine *Islamski svijet* (1932-1935). By examining texts related to social

---

1 Institute for History of the University of Sarajevo, amir.dzinic@yahoo.com

events and the economic situation, the paper will also consider the political decisions that influenced the social realities and economic policies of the Republic of Türkiye. It highlights that the public in the Kingdom of Yugoslavia, particularly in Bosnia and Herzegovina, was well-informed about these topics. On the contrary, the content of individual articles, news, and columns in the 161 issues of *Islamski svijet* clearly demonstrates the Bosnian-Herzegovinian public's need and interest in understanding the events during this turbulent period in modern Türkiye.

Keywords: Islamic world magazine (1932-1935), Republic of Türkiye, social conditions, economy

Uvod

Iako ovim radom nisu obuhvaćene političke prilike u Republici Turskoj, važno je istaći da je časopis *Islamski svijet* redovno pratio i javnost uredno informisao o gotovo svim političkim dešavanjima u Republici Turskoj. Diplomacija, unutrašnje i vanjske prilike, međudržavne posjete i ugovori, djelovanje Mustafe Kemala Atatürka, pitanje suvereniteta morskih moreuza i granica, obilježavanje datuma značajnih za Republiku, oružane napetosti, incidenti i vojna zbivanja, migracije, političke amnestije, mnogobrojne reforme koje su zadirale duboko u tkivo turskog društva i koje obuhvataju čitav niz segmenata iz života općenito, posebno ranije zakone, običaje, obrazovanje, umjetnost i druge aspekte, neke su od tema koje su zauzimale mjesto u navedenom časopisu. Poseban je značaj dat vijesti-ma koje su se odnosile na rasprave, različita pitanja, nacрте i odluke vezane za islamsku dogmu, vjerske reforme, vakufe, ukidanje halifata, obavljanja hadža, nemuslimanske zajednice, domen sakralne arhitekture i slične oblasti čiji se sadržaj također našao na listovima *Islamskog svijeta*. Bez uvida u spomenute sektore života, praćenje društvenih prilika i ekonomske situacije, čija osnova počiva na političkim odlukama turske vlade, ne bi bilo u potpunosti razumljivo i predstavljalo bi samo fragmentarni prikaz bez potpuno uvezanog kruga na polju vojske – politike (države) – društva (reformе, pravo i ekonomija). Stoga, kada je u pitanju društvena svakodnevnicа, mora se imati na umu da je ona protkana političkim utjecajima i odlukama. U ovom radu dotičemo se nekih od tekstova koji su svojim sadržajem tretirali različita društvena i ekonomska pitanja.

O Društvenim Prilikama u Republici Turskoj (1932-1935)

Sva važnije vijesti o društvenim dešavanjima u Republici Turskoj su uglavnom bile prenešene u listu *Islamski svijet*. Vidljivo je da su iza društvenih aktivnosti, uglavnom stajale političke odluke zbog čega je iz pojedinih društvenih pitanja bilo nemoguće isključiti političku konotaciju. Početkom 1932. godine veći broj naslova je bio posvećen vijestima kako turski gradovi poklanjaju turskoj vojsci aeroplane. Budući da je turska vojka u borbama s Grcima pretrpila teške gubitke, ne samo u ljudstvu, nego i u materijalnom smislu, ostala je bez zračne flote. To je bio razlog zašto se vlada obratila jednom proklamacijom narodu da sakuplja dobrovoljne priloge za izgradnju zračne flote. Iz prenesenih vijesti saznaje se da je ova akcija imala puno uspjeha i da su građani žrtvovali velike novce za ovaj cilj (*Islamski svijet*, Br. 2, 1932: 4) U tom kontekstu predstavljen je tekst pod naslovom "Podvig turskih avijatičara. Lete iz Ankare u Ameriku" (*Islamski svijet*, Br. 4, 1932: 2). O vijestima sličnog sadržaja, u *Islamskom svijetu* izvještavano je i u narednim brojevima. Između ostalog, izdvaja se članak pod naslovom "Udruženje Tursko jedinstvo daruje aeroplane turskoj vojsci", u kojem je navedeno da se od osnivanja ovog društva, zajedno sa sakupljenim priložima kupilo i predalo Ministarstvu za narodnu odbranu 260 ratnih aviona (*Islamski svijet*, Br. 5, 1933: 34).

Pored vijesti o Zakonu o porodičnim prezimenima, čitatelji *Islamskog svijeta* mogli su lahko uočiti i aktuelno pitanje jezika u turskom društvu. U više navrata pomenuta tema je zauzimala mjesto u navedenom časopisu. "U Turskoj samo Turski jezik" je naziv članka objavljen krajem 1933. godine. U njemu je navedeno da je turska vlada odredila da se u Turskoj smije upotrebljavati samo turski jezik. Ta odredba je vrijedila i za sva strana poduzeća i trgovine, koje svoje poslovanje obavljaju na teritoriji Republike Turske. Dakle, sve strane firme morale su voditi svoju korespondenciju i knjigovodstvo na Turskom jeziku, u suprotnom slučaju bila bi kažnjena sa 100 do 500 turskih funti (*Islamski svijet*, Br. 36, 1933: 6). Početkom 1934. godine pozivajući se na egipatski list *El-Feth*, *Islamski svijet* je informisao da je u *Turskoj zabranjen arapski jezik*. U istoimenom članku navedeno je da:

"Turska vlada progona sve one osobe, nastanjene na jugozapadnom dijelu od Sirije, koje su međusobno govorile arapskim jezikom. Svi oni, koji iz Anadola stižu u Siriju tvrde, da su turske vlasti uhapsile u roku od dvije sedmice 18 osoba, koje su međusobno po ulicama govorile arapskim jezikom. Preneseno je da su vlasti iza toga izdale proglas u kome prijete kaznom svakom onome, ko bi i u buduće govorio arapskim jezikom" (*Islamski svijet*, Br. 114, 1934: 1).

Početkom 1935. godine *Islamski svijet* donosi članak "Zakon o novom jeziku u Turskoj", u kojem javnost detaljno informiše da je turska vlada izradila zakon o

novom, zvaničnom jeziku u Turskoj, koji će biti podnešen na glasanje Narodnoj skupštini. Navedeno je da Zakon predviđa novi službeni jezik koji se od dosadašnjeg turskog jezika razlikuje po tome što su izbačene sve arapske i perzijske riječi, dok su za neke tehničke pojmove uzeti termini iz francuskog, njemačkog i ruskog jezika (*Islamski svijet*, Br. 144, 1935: 7). Krajem 1934. godine izvješteno je da se sva službena prepiska u Turskoj od 1. januara 1935. godine mora obavljati samo prečišćenim turskim jezikom iz koga su izbačene sve arapske i perzijske riječi (*Islamski svijet*, Br. 123, 1934: 3). Početkom 1935. godine Odbor za reformu turskog jezika donio je na svome sastanku zaključak da se iz njemačkog, engleskog, a naročito iz francuskog jezika prenesu u turski jezik sve one riječi, koje nije moguće prevesti sa dotičnog jezika na turski jezik (*Islamski svijet*, Br. 127, 1935: 7).

Iz sadržaja tekstova koji tretiraju društvena pitanja, izdvajaju se i teme koje se odnose na zdravstveno stanje učitelja u Turskoj (*Islamski svijet*, Br. 114, 1934: 3), osnivanje novih muzeja (*Islamski svijet*, Br. 34, 1933: 3), zatim članak o staroj turskoj muzici i radiju u kojem je saopšteno da je tursko Ministarstvo unutrašnjih poslova zabranilo da se radiom prenosi stara turska muzika, osim onih komada, koji su komponirani na europsku. To je prema namjeri Mustafe Kemal-paše, koji je u svom govoru kod otvaranja parlamenta, izrazio želju da se modernizira turska muzika. Autor članka ističe činjenicu da će na taj način iz turske muzike iščeznuti pravi narodni elementi, koji su joj davali njezin specifičan ton (*Islamski svijet*, Br. 116, 1934: 7). *Islamski svijet* je pratio i vijesti o izgradnji različitih institucija značajnih za kulturu i prosvjetu, poput gradnje pozorišta u Ankari i sl (*Islamski svijet*, Br. 127, 1935: 7).

Budući da je pitanje selidbi i migracija bilo stalno aktuelno pitanje u turskom društvu, jedna od tema o kojoj je, između ostalog, ponajviše pisano u časopisu *Islamski svijet* jesu upravo informisanja o muhadžirima i njihovim dolascima u Tursku. Međutim, zanimljivim se čine i suprotni procesi o čemu se govori u opširnom članku pod nazivom "Izgon bosanskih iseljenika iz Turske. Turska vlada zauzela novi stav". Pozivajući se na zagrebački *Obzor* od 13. juna 1935. godine, *Islamski svijet* u pomenutom naslovu piše da je bilo riječi o tri porodice muslimanskih iseljenika rodnom iz Bihaća koje su turske vlasti na temelju Zakona o uposlenju stranaca povratile u domovinu. Navedeno je da je ovo bio prvi slučaj da se turski Zakon o uposlenju stranaca primjenjuje i na bosansko-hercegovačke muslimane. Pored toga, istaknuto je da su *naši iseljenici* u Turskoj ranije uživali veliku potporu turske vlade i da se s njima postupalo najprijateljskije. *Islamski svijet* je na kritički način pristupio ovim vijestima iz *Obzora* ističući skeptičnost prema navedenim tvrdnjama. Dovodeći u pitanje vjerodostojnost podataka, pojašnjena je procedura zadržavanja jugoslovenskog državljanstva i dobijanje

turskog, kao i mogućnost da su iseljenici iz Bihaća krivo obavijestili dopisnika *Obzora* o uzorku svog povratka koji nema veze sa turskim Zakonom o usposljivanju stranaca (*Islamski svijet*, Br. 147, 1935: 6). Međutim, to ne može isključiti činjenicu da nisu zabilježeni i slučajevi povratka iz Turske u Jugoslaviju koje je pogodio turski Zakon o strancima. Naveden je primjer da se u Dubrovnik vratila jedna familija koja je prije 150 godina otišla u Tursku i čiji nijedan član više ne govori materinskim jezikom (*Islamski svijet*, Br. 121, 1934: 3). "Selidbe u Tursku" je naziv opširnog teksta o historijatu iseljavanja bosansko-hercegovačkih muslimana u Tursku, koji je otpočeo Austro-ugarskom okupacijom Bosanskog ejaleta. Uvodna rečenica pomenutnog članka glasi:

"Fatalnu uslugu, kobnih i dalekosežnih posljedica učinio je nama i kao vjerskoj zajednici i kao dijelu jednog naroda, onaj, koji je prvi poslije okupacije naše domovine 1878. po Austriji, bacio u narod ideju iseljavanja u Tursku. Razumije se ne zna se ko je to bio..." (*Islamski svijet*, Br. 105, 1934:1)

U nastavku ovog teksta, govori se i o demografskim gubicima u čijem je kontekstu navedeno sljedeće:

"Naših iseljenika od okupacije do danas bit će u Turskoj odprilike 250.000. Točnu brojku je teško ustanoviti, ali ovoliko ih ima sigurno, razasuti su po čitavoj državi, često ih je Turska podpuno asimilirala, a svi se nalaze na putu jedne svestrane i konačne asimilacije. Oni se već sami smatraju izgubljenim sinovima Bosne i našeg naroda. 250.000!! Zaista ogroman, upravo katastrofalan gubitak i za našu vjersku zajednicu i za nas kao posebni dio naroda." (*Islamski svijet*, Br. 105, 1934:1)

Autor teksta također ističe da nije:

"častno ostaviti svoju rođenu grudu, na kojoj je bio musliman četiri puna stoljeća, a narodni pripadnik više od tisućljeća, na milost i nemilost vremenu i drugim. Nije častno bilo napuštati svoju braću u nevolji i seliti u tuđinu odakle nema povratka. I kako god to nije bilo častno prije dvadeset godina nije ni danas. Točno je da su vremena teška i da se mučno živi. Ali bilo je i težih, mnogo težih vremena koja je proživjela naša domovina. Svako je zlo prolazno. Ma kakogod crna izgledala budućnost, ona je u tuđini još crnija. Kakogod bila teška zla, koje je donijelo vrijeme, ona nisu vječna. Odlaskom jednog čovjeka iz naše domovine, naša je zajednica za jedinku slabija. I vjerska i patriotska dužnost naša je svim načinima suzbijati među zbunjenim i pometenim svijetom našim ideju selidbe u Tursku i gdje bilo. Ma kako zamamnim riječima bio predočavan život u Turskoj, tamo se ne smije seliti, jer se tim načinom nama zabada nož u srce." (*Islamski svijet*, Br. 105, 1934: 1)

Pored tekstova ovakvog sadržaja, veliki broj članaka govori o iseljavanju Turaka s Balkana u Tursku. Izdvaja se podatak da se od proglašenja Republike do 1934. godine, kao stranci ili narodna manjina, u Tursku uselilo oko 700.000 Turaka u kojoj su dobili zemlju i posao (*Islamski svijet*, Br. 121, 1934: 3). Pored kratkih vijesti iz 1934. godine koje govore o iseljavanju 643.000 muslimana iz Grčke u Tursku (*Islamski svijet*, Br. 119, 1934: 4), neki od naslova 1935. godine koji odslikavaju tadašnje migracione prilike glase: “30.000 novih naseljenika u Evropskoj Turskoj“ (*Islamski svijet*, Br. 138, 1935: 3), “Ogroman priliv iseljenika u Tursku. 50.000 bjegunaca iz Rumunije“ (*Islamski svijet*, Br. 148, 1935: 8) i sl. Budući da je provincija Hataj Turskoj priključena tek 1939. godine, u *Islamskom svijetu* susrećemo i vijesti koje dolaze iz navedenog područja. Izdvajamo naslov “Turci u Antiohiji (Antakija)” u kojem se, između ostalog, prenose saopštenja objavljena u časopisu južnih nacionalista u Siriji, *El-Ajjam*, prema kojem turska vlada kad god joj se pruži prilika ističe da je Antiohija turski grad (*Islamski svijet*, Br. 38, 1933: 3). Na drugoj strani zemlje, odnosno europskom dijelu, uviđa se uzavrela situacija u Bugarskoj zbog čega je 1935. godine objavljen opširan članak pod nazivom “Opet pogibija muslimana u Bugarskoj. Strašan položaj Pomaka. Bijegovi i krvoprolića na turskoj i bugarskoj granici“ (*Islamski svijet*, Br. 153, 1935: 3).

Iz sadržaja *Islamskog svijeta* izdvajaju se kritički osvrti i prikazi članaka, knjiga i izlaganja koja su u to vrijeme bila aktuelna. Zanimljivim se čine kritike Nurije A. Pašića na pisanje M. Svare o “Emancipaciji muslimanke“, prema kojem je on nepodesan da raspravlja o ovom pitanju, pa i onda, kada bi bio i musliman! Pašić tvrdi da ako treba emancipovati muslimanku, to se može učiniti samo u okviru islamskih propisa, a ne negirajući vrijednost šerijatsko-pravnih propisa i omlažavajući religiju! Naglašava da traženje od muslimana da raskinu sa svojom prošlošću i islamskom tradicijom nije nimalo umjesno, te da isto tako nije umjesna ni tvrdnja, niti je tačna da su kršćanski narodi na Zapadu za volju “nagodbe sa shvaćanjima i nazorima današnjega vremena” i za dlaku odstupili od svog religijskog uvjerenja i kršćanske tradicije! Pašić prenosi Svarine navode iz poglavlja “Žena u Turskoj» u kojem on nastoji dočarati ženski raj u Turskoj sljedećim riječima: “Na javnim priredbama plesale su djevojke i žene, kao što to čine u Evropi”. Potom Pašić skreće pažnju da su prilike kod muslimana u Kraljevini Jugoslaviji posve druge i da bi to Svara mogao znati kao vrstan poznavalac prilika u Turskoj. U kontekstu vremena i svog svjetonazora Pašić dodaje da je Svara trebao da kaže koliko se emancipacijom žene podigao društveni i učvrstio porodični moral i koliko je život u Turskoj postao prirodni i ljepši:

“Koliko je time dobila narodna privreda, koliko se povećao izvoz rukotvorina, polufabrikata i sirovina jer se emancipacijom morala povećati efektivna radna snaga turskog naroda i koliko se umanjio uvoz nepotrebnih artikala jer se emancipacijom i naobrazbom razvija smisao za ekonomičniji i racionalniji život, te koliko je time povećana mogućnost sklapanja solidnijih i sretnijih brakova? To sve, što danas interesira muslimansku omladinu, to nam nije rekao. Jednostavna konstatacija, da je današnja Turkinja potpuno slična Evropejki, to je slabo obećanje! Jer, današnja muslimanska omladina gleda na evropejku i evropski društveni moral kao na pojavu, koja karakteriše sumrak zapadne civilizacije i socijalno raspadanje.“ (Islamski svijet, Br. 11, 1932: 7)

O Ekonomskoj Politici Republike Turske (1932-1935)

Početak 1932. godine, pored vijesti o sklopljenom tursko-francuskom ugovoru o pograničnom prometu u Siriji (*Islamski svijet*, Br. 13, 1932: 3), *Islamski svijet* je informisao o tursko-austrijskom ugovoru o rekompenciji robe koja je podrazumijevala da će Turska Austriji isporučiti duhan u vrijednosti od 600.000 dolara, a Austrija Turskoj za isti iznos kancelarijski materijal (*Islamski svijet*, Br. 5, 1932: 6). Nisu izostale i vijesti o trgovačkim pregovorima između Turske i Grčke, te Turske i Perzije (*Islamski svijet*, Br. 29, 1932: 3). Informisano je i o pitanju duga Turske čiji je poslanik Suad-bej vodio pregovore u Parizu sa predstavnicima francuske vlade za uređenje starih turskih dugova i privilegija koje je uživala *Otomanska Banka*. Naglašeno je da su pregovori vođeni u vrlo prijateljskom tonu, te da će pitanje duga biti konačno riješeno na potpuno zadovoljstvo turske vlade (*Islamski svijet*, Br. 34, 1932: 3). Navedene vijesti prate i kraći prilogi o aktivnoj turskoj trgovačkoj bilanci (*Islamski svijet*, Br. 34, 1932: 3), trgovačkoj konvenciji između Turske i Grčke (*Islamski svijet*, Br. 36, 1932: 3), a susrećemo i izvještaje o kineskom trgovačkom izaslanstvu u Turskoj (*Islamski svijet*, Br. 50, 1933: 4), ratifikaciji trgovinskog ugovora između Turske i Japana prema kojem će Japan u Turskoj kupovati duhan, sirovi pamuk i dr., a Turska u Japanu pamučne tkanine (*Islamski svijet*, Br. 124, 1935: 3).

Časopis je posebnu pažnju posvetio temama ekonomskih odnosa između Jugoslavije i Turske. Izdvaja se članak pod nazivom “Tursko-jugoslavenski trgovinski ugovor“ u kojem je istaknuta njegova važnost jer se njime završilo 15-godišnje neugovorno stanje i konačno pružena mogućnost objema državama da formiraju svoje normalne trgovačke odnose (*Islamski svijet*, Br. 97, 1934: 7). U istom broju časopisa bilo je riječi i o *Osnutku tursko-jugoslavenskog privrednog ureda* prema kojem je Banja Luku trebala posjetiti jedna veća grupa turskih privrednika pod vodstvom industrijalca i potpredsjednika istanbulske Trgovačke

komore Rešada Nuri-beja, koji je porijeklom iz Bosne. Izvješteno je kako turske privrednike specijalno interesira šumska industrija u Bosni i Hercegovini, te da će posjetiti sva važnija trgovačko-industrijska mjesta u državi (*Islamski svijet*, Br. 97, 1934: 7). Koliko su svi aspekti ekonomije bili važni za *Islamski svijet*, govore i informisanja o *Napretku turske agrarne banke*. Tako su čitatelji mogli saznati da je turska agrarna banka jedan od najjačih novčanih zavoda u čitavoj Republici Turskoj, te da prema važećem zakonu jedina ima pravo na poljoprivredne i poljoprivredno-investicione kredite, pošto je u njoj angažirana i država. Za muhadžire je posebno bila važna činjenica da je ova banka također davala kredite dugih rokova, a često bez kamata i novim useljenicima (*Islamski svijet*, Br. 103, 1934: 3). Kada su u pitanju kraće vijesti, izdvajaju se one o stabilizaciji dolara i turske lire, značaju razvoja turizma s ekonomskog aspekta (*Islamski svijet*, Br. 76, 1934: 3), postavljanju podzemnih telefonskih kablova između Istanbula i Anka-re, zasjedanju Ekonomskog savjeta Balkanskog sporazuma i sl (*Islamski svijet*, Br. 136, 1935: 3). O provođenju privrednog plana u Turskoj, izvještavano je tokom 1934. godine. Tako se saznaje da je turska vlada donijela zaključak da u narednih pet godina sprovede svoju ekonomsku obnovu. Prema tom planu posebna je pažnja posvećena industriji pamučnih i vunених preradevina, koje se u velikoj mjeri uvoze u Tursku. Navedeno je da će se posebna pažnja posvetiti kulturi pamuka, kako ne bi tvornice bile prisiljene pamuk uvoziti iz inozemstva (*Islamski svijet*, Br. 73. 1934: 8).

Zaključak

Ovisno o politici časopisa i njegovom ideološkom usmjerenju u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, mogu se pratiti izvještavanja, kolumne, vijesti i članci u kojima je pisano o različitim zbivanjima na području Republike Turske, a koja su se odnosila na skoro sve aspekte života. Tako je, između ostalog, časopis *Islamski svijet* u periodu od 1932. do 1935. godine uredno informisao tadašnju javnost u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini koja je u vrijeme izlaska navedenog časopisa bila podijeljena na četiri banovine. Pored velikog broja saopštenja i sadržaja koji su se tematski odnosili na širok spektar reformi i političkih odluka, diplomatije, posjete čelnih zvaničnika, potom informisanja o vojnim napetostima i incidentima, *Islamski svijet* se doticao i opće društvenih tema, te ekonomske politike u modernoj Republici Turskoj. Kada su u pitanju društvena dešavanja na koje su često utjecale i političke prilike, iz časopisa *Islamski svijet* uočavamo veći broj članaka o apelu stanovništvu da se odazove akciji prikupljanja sredstava za izgradnju zračne flote, potom aktuelno pitanje jezika u turskom društvu, muzici, radiju, stanju zdravstva, osnivanju muzeja kao i izgradnji

drugih različitih institucija značajnih za kulturu i prosvjetu. Česta tema *Islamskog svijeta* je bila i iseljavanje muslimanskog stanovništva s Balkana, posebno bosanskih muslimana, ali i etničkih Turaka iz različitih balkanskih država. Nisu izostavljene ni ekonomske teme iz kojih se uočava ekonomska politika moderne Republike Turske i sklapanja trgovačkih ugovora i konvencija sa različitim zemljama svijeta. Također, blagovremeno je informisano i o privrednim planovima, pitanjima industrije, bankarskog sektora, stanju lire, mogućnostima podizanja kredita i sl. Ukoliko se u obzir uzme da je časopis pomno pratio islamske teme, predviđene vjerske reforme, politička i vojna pitanja općenito, kao i da je veliki broj tekstova bio posvećen i osnivaču moderne Republike Turske Mustafi Kemalu Ataturku, sa sigurnošću se može zaključiti da ne postoji nijedan aspekt života u turskom društvu o kojem *Islamski svijet* nije tadašnju javnost uredno informisao.

REFERENCE

Islamski svijet (1932-1935), Urednici: Omer Šehić, Asim H. Karić, Ahmed Mahinić, Muhamed Pandža i Asim Šabanović, Kraljevina Jugoslavija, Sarajevo

OSMANLI HARİCİYESİNDEN ARNAVUTLUK BAŞBAKANLIĞINA: TURHAN HÜSNÜ PAŞA (1846-1927)¹

*FROM OTTOMAN FOREIGN MINISTER TO PRIME MINISTER
OF ALBANIA: TURHAN HÜSNÜ PASHA (1846-1927)*

Doğukan Oruç²

Özet: 1846'da mahallî bir hânedânın çocuğu olarak dünyaya gelen Turhan Paşa, Osmanlı hâriciye bürokrasisinde parlak fakat oldukça inişli çıkışlı bir kariyer yürütmüştür. Kariyeri Tercüme Odası'nda başlayan Turhan Paşa, on yıllar boyunca çeşitli sefaretlerden Hariciye nazırlığına değin pek çok görevde bulunmuştur. St. Petersburg'da Osmanlı Devleti'nin büyükelçisi olarak bulunduğu 1914 yılında kendisine gelen teklif üzerine bağımsızlığına yeni kavuşmuş anavatanı olan Arnavutluk'un başbakanlığını üstlenmiştir. 1918 yılındaki Dıraç Kongresi'nin sonucunda kurulan geçici hükûmette bir kez daha başbakanlık makamına getirilmiş ve Paris Barış Konferansı'nda ülkesinin çıkarlarını müdafaa etmeye yönelik diplomatik bir çaba sergilemiştir. Bu konferansta Arnavutların ulusal çıkarlarını temsil etme konusunda yaşanan çok başlılık üzerine bir kez daha başbakanlık görevinden ayrılmak zorunda kalan Turhan Paşa ilerlemiş yaşının da etkisiyle siyaset sahnesinden çekilmiş ve 1927 senesinde Fransa'da vefat etmiştir. Gerek Osmanlı hâriciyesindeki yarım asra yaklaşan uzun soluklu kariyeri gerekse bağımsız Arnavutluk'taki siyasî önemine rağmen ne Türkçe ne Arnavutça tarih literatüründe hak ettiği ölçüde incelenmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkan Turhan Paşa, imparatorlukların yerlerini ulus devletlere bıraktığı tarihî bir süreçte katmanlı kimliği ile son derece ilginç bir portre arz eder. Bu çalışma Paşa'nın hayatını kırılma noktalarını esas alarak ve kendi tarihsel bağlamı içinde değerlendirmeyi ve Osmanlı Arnavutluk'unun bu önemli şahsiyeti üzerinden bölgenin

1 Arnavutluk'taki arşiv materyalinin temininde yardımlarını esirgemeyen Xherardo Nikjari'ye teşekkürü borç bilirim. Paşa'nın bir fotoğrafını (EK-I) benimle paylaşan torunlarından Tara Alisbah'a da ayrıca teşekkür ederim.

2 Kırklareli University, dogukaanoruc@gmail.com

imparatorluk öncesi ve sonrasındaki tarihine yönelik bir soruşturma yürütmek-
teyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turhan Paşa, Arnavutluk, Osmanlı Balkanları

Abstract: Born in 1846 into a local dynasty, Turhan Pasha had a distinguished but turbulent career in the Ottoman foreign bureaucracy. Beginning his career at the Translation Office (Tercüme Odası), Turhan Pasha held a range of positions over the decades, rising from ambassadorial roles in several countries to eventually serving as the Minister of Foreign Affairs. In 1914, while serving as the Ottoman Empire's ambassador in St. Petersburg, he was offered the position of prime minister of his newly independent homeland, Albania. In 1918, he was once again appointed as prime minister in the provisional government formed following the Durrës Congress and worked to diplomatically advocate for his country's interests at the Paris Peace Conference. Turhan Pasha resigned from his post as prime minister once more due to the disunity in representing Albanian national interests at the conference. He subsequently withdrew from the political scene due to his advanced age, passing away in France in 1927. Despite his nearly half-century-long career in the Ottoman foreign service and his significant role in the political landscape of newly independent Albania, Turhan Pasha's life and political contributions have yet to receive the analysis they deserve in both Turkish and Albanian historiographies. He presents a compelling figure with a layered identity, set against the backdrop of a historical period marked by the transition from empires to nation-states. This study aims to evaluate Pasha's life by examining key turning points in his career and situating them within the historical context, as well as analyzing his career within the broader scope of the Ottoman Empire.

Keywords: Turhan Pasha, Albania, Ottoman Balkans

Giriş

Turhan Paşa, yarım yüzyıla yakın bir süre Osmanlı İmparatorluğu'na çeşitli vazifelerde hizmet etmiş bir diplomat ve devlet adamıdır. Tanınırlığı kendi devrinde de bugün de büyük oranda diplomasi mesleğindeki başarılı kariyerine bağlıdır. Son derece çalkantılı ve inişli çıkışlı bir seyir izleyen kariyeri boyunca oldukça geniş bir coğrafyada hareketlilik göstermiştir. Maan'dan Saint Petersburg'a, Urfa'dan Madrid'e uzanan ve Avrupa'nın hemen bütün başkentlerini içeren kariyer durakları ile Turhan Paşa'nın yaşamı bir 19. yüzyıl Osmanlı diplomatının öyküsüdür. Tercüme Odası'ndan Hâriciye Nâzırlığı'na değinen uzanan kariyer yükselişi sorunsuz olmaması, hakkında uyanan şüpheler nedeniyle "mutasarıf" olarak atandığı sürgün duraklarında sekiz yılını geçirmesi gerekmıştır.

Devrinin çok dil bilen, bütünüyle Batı adabımuâşeretine riayetkâr, Avrupa hükümdarları ile şahsî tanışıklıkları olan ve diplomasi mahfillerince ilgi gören bir portresi olan Turhan Paşa'nın 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinden ayrılıp bağımsızlığının ilk aşamalarında olan Arnavutluk'ta kurulacak olan prensliğin başbakanlığını üstlenmesi, imparatorluk tebaası olmanın katmanlı aidiyetini hatırlatması bakımından ilgi çekici bir tarihî hadisedir. "Paşa" unvanını ömrünün sonuna kadar muhafaza etmekle beraber artık bir ulus-devletin görevlisi hâline gelmiş olan emektar diplomat, Arnavutluk tarihinin son derece kritik aşamalarında da önemli politik roller üstlenecektir.

Ancak Turhan Paşa iki defa başbakanlığını üstlendiği Arnavutluk'un tarihyazımında yeterince araştırılmış bir portre olarak karşımıza çıkmaz. Dritan Egro, Turhan Paşa'nın Sicill-i Ahvâl kaydını Arnavutçaya tercüme etmiş ve yayımlamıştır (2014: 241-250). Ndiriçim Mehmeti, birkaç cümleyle Turhan Paşa'nın 1914 yılı ilkbaharındaki faaliyetlerine değinir (Mehmeti, 2008: 23). Kendisinden bahsedilen bir çalışmada Turhan Paşa'nın ismi bile "Turhan Pasha Mehmeti" şeklinde yanlış biçimde verilir (Culaç, 2007: 149). Frashëri de klasikleşmiş çalışmasında Turhan Paşa'dan yalnızca üç bilgi cümlesinde bahseder (1964: 190, 204-205).

Türkçe literatürde de Turhan Paşa'nın biyografisi hakkında rastlanabilecek çalışmalar yakın bir zamana kadar hayli sınırlı kalmıştır. Ballı'nın yakın bir tarihte tamamlanan "Turhan Hüsnü Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1846-1927)" başlıklı doktora tezi alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır (2024). Öte taraftan, Turhan Paşa'nın hayatının derli toplu bir anlatısını sunması bakımından kıymetli olan bu çalışmanın Paşa'nın 1914 ve 1918 yıllarındaki Arnavutluk başbakanlıkları hakkında, Osmanlı'daki kariyerine kıyasla, çok daha muhtasar bilgi verdiği kaydedilmelidir. Hacmen daha sınırlı çalışmalar söz konusu olduğunda karşımıza çıkan Üstüner'in bir bildirisi Paşa'nın hayatını Sicill-i

Ahvâl kaydı üzerinden takip eder ve özellikle dış basından Paşa hakkındaki bazı haberleri ve görselleri aktarması bakımından ilgi çeker (2021: 145-161). Üstüner'in çalışması, kıymetine karşın, Turhan Paşa'nın kendisinin vefatından bir yıl sonra ülkenin kralı olan Ahmed Zogu'nun daveti üzerine Arnavutluk'a giderek başbakanlığa başladığına gibi birtakım teknik hatalar içerir. Akpınar ise 1836-1922 yılları arasındaki Osmanlı hâriciye nâzırlarını incelediği çalışmasında Turhan Paşa'nın Sicill-i Ahvâl kaydından faydalanarak okura eğitimi ve devletteki hizmetleriyle alakalı birtakım biyografik malumat aktarma gayreti güder (Akpınar, 2015: 173-205). Ancak burada da Turhan Paşa'nın ömrünün üç yıl uzatıldığını ve 1930'da vefat ettiğinin dile getirildiğini görürüz.

Aktif hizmetinin uzunluğu ve görev yaptığı coğrafyanın genişliği düşünüldüğü takdirde Turhan Paşa'ya ilişkin bir biyografi kaleme almanın en ideal yolunun herhangi bir kelime sınırının söz konusu olmadığı hacimli bir kitap olduğu açıktır. Öte taraftan, yine açıktır ki bu çalışma sınırları gereği böyle bir yapıda değildir. Bu metinde Turhan Paşa'nın hayatının belli başlı birtakım izlekler etrafında bağlamsallaştırılması, bu hayatın arz ettiği "emperyal biyografi" karakterinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Turhan Paşa'nın âhir ömründe yine birincil derecede önem kazanacak bölgesel-etnik kökeni, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde sürdürdüğü kariyerin kriz ve restorasyon süreçleri, ayrıca literatürde daha kısıtlı biçimde ele alınmış olan Arnavutluk politikasına dahil oluşu etrafında bir anlatı vücuda getirilmiştir. Çalışma boyunca Paşa'nın biyografisini kurgulamak için müracaat edilmesi bir zorunluluk hâlinde bulunan Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra Arnavutluk'taki belgelerden de yararlanılmış, konu hakkında devir kaynaklarına ve ikincil literatüre müracaat edilmiştir.

Doğumundan Sefaretine Değın (1846-1880)

Turhan Hüsnü Paşa 1846 senesinde Tırhala şehrinde dünyaya geldi.³ Babasının ismi Yahya'ydı. Ailesinin bugün Arnavutluk'ta bulunan ve ülkenin *Toska* adı verilen güney lehçesinin konuşulduğu Përmet (Premedi) şehrinin ileri gelenlerinden olduğu belgede kullanılan "hânedân" tabirinden anlaşılmaktadır (BOA, DH.SAİD.d, 47/165).

3 1262. hicrî yıl, milâdî takvimde 30 Aralık 1845'ten 19 Aralık 1846'ya kadar geçen süreyi kapsar. Paşa'nın doğum yılı rûmî hesaba göre de 1262 olarak verildiğine ve bu yıl milâdî takvimde 13 Mart 1846 tarihi itibarıyla başladığına göre, 30 veya 31 Aralık 1845'te değil fakat 1846 yılı içinde doğduğu kesindir. Ballı çalışmasında Paşa'nın Yanya'da doğduğunu belirtmektedir (Ballı, 2024: 8). Bu bilgiye kaynak olarak sunduğu Şura-yı Devlet Sicill-i Ahval kaydında (BOA, ŞD.SAİD 23/2) "1262 sene-i hicrîsinde Tırhala şehrinde tevellüd etmişdir" kaydı bulunduğu için Ballı'nın "Yanya"yı şehir değil, vilayet ismi olarak kullandığını düşünüyoruz.

Turhan Paşa eğitimine Yanya medreselerinde Arapça ve Farsça dersleri alarak başladı. Büyük Arnavut ailelerinin geleneksel eğitimini de almış olmalıdır ki bu ev içi eğitim binicilik, nişancılık ve avcılık gibi faaliyetleri ve çeşitli görgü kurallarını kapsamaktaydı. (İsmail Kemal Bey, 1920: 13-15). Yanya medreselerinde geçirdiği çocukluk yıllarından sonraki bütün eğitim hayatı ise modern okullarda geçti. Zira bu devirde “herkes bürokraside ayakta kalmak için modern okul eğitiminin yükselen önemine vakıf” durumdaydı (Kırmızı, 2008: 46).

Nitekim Turhan Paşa da medrese eğitimini takiben Yanya’daki meşhur “Zosimea nâm Rum mektebinde fûnûn-ı lâzıme-yi tahsil etmeye” başladı (BOA, DH.SAİD.d, 47/165). Aynı okulun mezunlarından İsmail Kemâl Bey burada Yunanca ve Latince gibi klâsik dillerin yanı sıra Arapça ve Fransızca eğitimi aldığı, fen bilimleri ve matematik dersleri gördüğü, ayrıca bu süreçte aldığı eğitimin onu Fransız medeniyetinin seçkinliğine ikna ettiğinden söz eder ki bunlar Zosimea hakkında bir fikir vermeye müsait bir tasvir vücuda getirir (1920: 17-18).⁴

Turhan Paşa, Zosimea’dan mezuniyetini takiben üniversite eğitimine başlar. Findley’in medyan doğum yılları 1856 olan 366 Hâriciye memurundan yalnızca %7’sinin üniversiteye gittiğini göstermiş olduğu çalışma düşünülecek olduğu takdirde Turhan Paşa’nın eğitim noktasında ayrıcalıklı bir azınlığa ait olduğu açıktır (Findley, 2011: 170). Turhan Paşa’nın “Atina Hukuk Mektebi’ne devam ile bazı mu’allim-i mahsûsadan ayrıca hukuk-ı milel, Roma hukuku, Vestfalya Muâhede-i’nden alafranga bin sekiz yüz on beş senesine kadar akdolunan muâhede-ler tarihini ve ilm-i servet-i milel” tahsiline başladığı görülür (BOA, DH.SAİD.d, 47/165). Turhan Paşa’nın mezuniyetini takiben, 1866 yılında, “tahsil-i fûnûn”da bir aşama daha kaydetmek için” Paris’e gitmeye niyetlenir. (BOA, A.MKT.MHM, 369/74).

Genç Turhan, 19 Ağustos 1866 tarihinde Bâbiâli Tercüme Odası’na mülâzemetle girdi. Burada geçirdiği bu iki yıla yakın şakirtlik süresinin ardından 19 Mayıs 1868’de iki yüz kuruşluk bir maaşla kadroya geçirildi. Turhan Bey, Tercüme Odası’nda kendisine bir kadro tahsis edildikten yalnızca yarım yıl kadar sonra, 12 Ocak 1869’de Petersburg sefaretinin ikinci kâtibi olarak atandı (BOA, DH.SAİD.d, 47/165). Kendisinin bu kadar kısa sürede bir sefârette görevlendirilmesini kolaylaştıran birtakım etmenler söz konusuydu. İlgili tarihte Petersburg

4 İsmail Kemâl Bey’in Sicill-i Ahvâl kaydında da Zosimea’da aldığı eğitimin içeriğine dair kapsamlı bir müfredat sayılır: “Zosimea nâm Rum mektebinde eski Rumca ve Lâtince ve Fransızca kavâ'id-i sarfiyye ve nahviyye ve edebiyat ve sûret-i hususada fûnûn-ı ri'yâziyyeden hesab ve cebr-i âdî ve hendese-i a'lâ ve müsellesât ve hikmet-i tabiiyye ve kimya ve ilm-i hey'et ve fenn-i menâfiü'r-rûh ve beden-i insanî ve coğrafya ve tarih-i umumî tahsil etmiştir.” BOA, DH.SAİD.d. 26/471.

maslahatgüzarı olarak görev yapan Konemenos Bey, genç memuru yanına aldır-
mak için ricacı olmuş, Turhan Bey'in yalnızca birkaç aylık memuriyet tecrübesi
olduğunu belirten Hariciye Nazırı'nı ikna etmek için "büyük gayret" sarf etmişti
(Bouquet, 2016: 395).

Turhan Bey, 1871 yılının 16 Ağustos günü Karatodori Efendi'den boş kalan kad-
roya terfi ettirilerek Petersburg Sefâreti'nin başkitâbetine memur edildi (BOA,
İ.HR, 334/21473). 1872 senesinde maslahatgüzar sıfatıyla sefâretin yönetimine
vekil bırakılarak ilk sefaret idareciliği tecrübesini edindi (BOA, HR.SFR.1, 34/82).
Beş yıllık bu ilk sefaret tecrübesinden sonra 23 Mart 1874 tarihinde de Berlin
Sefâreti'ne başkâtip olarak tayini çıktı. Bu atama o sıralarda Berlin Ortaelçisi olan
Aristarki Bey tarafından özellikle rica edilmişti (BOA, İ.HR, 262/15682). Aristarki
Bey, Konemenos Efendi'nin eşinin amcasıydı (Philliou, 2011: 180) ve bu atama,
Turhan Bey'in kariyerinin bu belirleyici ilk yıllarında Aristarki ailesi ve onlarla
bağlantılı diplomatlar tarafından yardım görmesinin ikinci örneğiydi.⁵ Turhan
Paşa'nın Berlin'de geçirdiği yılları aradan geçen otuz yıla rağmen hayırla yâd
etmekteydi (Hellfreich, 2001: 141-142). Fenerli bir diplomat ailesinden gördüğü
müzaherete ilişkin bu örnekler Ballı'nın Paşa hakkında vardığı "himaye edeni
yoktu" hükmünün sorgulanması gerekliliğini ortaya koyar (Ballı, 2024: 176).

Turhan Bey yaşamının otuz birinci, diplomasi kariyerininse on birinci yılınday-
ken Osmanlı Devleti'nin '93 Harbi olarak bilinen Türk-Rus Savaşı'nın içerisinde
olduğu ve Kırım Harbi'nin aksine uluslararası camia tarafından Rusya karşısın-
da yalnız bırakıldığı bir aralıkta, Eylül 1877'de Roma sefirliğiyle görevlendiril-
di (BOA, İ.HR 275/16687). Bu ilk sefaretini sırasında, İtalya, özellikle barındırdığı
Arnavut nüfus dolayısıyla Osmanlı merkezini ilgilendirmekteydi. Nitekim genç
sefir de İtalya'nın Arnavutluk'u istilâ gibi bir planı olmadığını merkeze açıklama
ihtiyacı hissetti (BOA, HR.SYS 1950/19). Yaz ayları boyunca da "Hilmi" ve "Sü-
leyman" isimdeki iki Arnavut'un İtalya'daki faaliyetlerini takip etmekle uğraştı
(BOA, HR.SYS, 126/3; 126/5; 126/12).

Turhan Bey, Roma'da yalnızca resmî bir hayat sürmüyordu. 1878 yılında Avrupa
siyasetinden ekonomi-politiğe kadar çeşitli konularda kitaplar ve makaleler yaz-
mış bir sosyalist olan Émile de Laveleye ile tanıştı. Laveleye, Roma'daki Osmanlı
sefirıyla arasında geçen sohbetten etkilendi. Çünkü Turhan Bey'in kendi
eserlerinden birçoğunu okuduğu anlaşılıyordu. Osmanlı sefirinin İtalya siyaseti

5 Nikolas Aristarki ve ailesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Musa Kılıç, "Fenerlilerin Bürokrasi-
side Yeniden İstihdamlarında İki Öncü: İstefenaki Vogorides ve Nikolas Aristarki", *Musa Çadırcı'ya
Armağan Yazılar*, ed. Selda Kılıç, Bekir Koç ve Tülay Ercoşkun, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınla-
rı, 2012, s. 271-284.

hakkında yaptığı yorumları oldukça mantıklı bulmuş, “Parisli gibi Fransızca konuşmasından” etkilenmişti (Laveleye, 1880: 170).

Turhan Bey açısından iyi giden işler “taallukatı” tarafından kendisine ileildiğini belirtildiği ve Berlin Kongresi’nde Yanya’nın Yunanistan’a devri kararı çıkarsa buna karşı silahla isyan edeceklerini açıklayan bir metni Temmuz 1880 yılında İstanbul’a iletmesiyle değişti (BOA, HR.TO, 136/20). Bundan birkaç ay sonra da görevden alınarak İstanbul’a çağrıldı (BOA, Y.PRK.EŞA 2/25). Bu azlin o sıralarda neşvünema bulan Arnavutçu hareket ile temasta olmasıyla ilişkili olduğuna dair yerli ve yabancı kayıtlar mevcuttur (*L’unité nationale*, 18 Haziran 1881: 2).

Turhan Bey’i babasının saltanatının son günlerinden beri tanıyan İtalya Kralı I. Umberto, onun tekrardan Roma Sefiri olarak ülkeye dönüşünü temenni ettiği bir telgrafi İstanbul’a yollayınca işler daha da karışık bir hâl aldı (BOA, Y.A. HUS, 166/1). Anlaşılan o ki I. Umberto şahsen tanıştığı ve münasebetini sürdürmek istediği Turhan Bey’e bir iyilik yapmak, kendi ricası vasıtasıyla onun görevine devam etmesini sağlamak niyetindeydi. Ancak yabancı bir devlet başkanının, kendisinin görevinde kalması için padişaha ricacı olmaya zahmet buyurması Turhan Bey’in İtalya kralı arasındaki birtakım gizli ilişkilerin mevcudiyetinden şüphe duyulmasına yol açtı. Bu konuda Tophane Müşiri Ali Saib Paşa tarafından sorguya çekilmesi dolayısıyla bir hayli heyecana ve endişeye kapıldığı anlaşılan Turhan Bey müdafaası meyanında aşağıdaki sözleri sıraladı:

Allah hakkıçün ve Hazreti Muhammed hakkıçün taraf-ı âcizânemden bu gûnâ hiçbir teşebbüs ve İtalya kralına veyâhud buradaki İtalya sefâretine müraca’ât vukû’ bulmamışdır. ... İşde korktuğum şeyler başıma geliyor. Bendeniz devlet-i aliyyeden başka devlet tanımam ve padişâhımdan başka bir yere müraca’ât eylemem. Nazarımda bu hâl küfrân-ı ni’met ve âdetâ cinnetdir. ... Bir müddetden beri hakkımda entrika edenler dürlü dürlü esbâb ile beni nazar-ı şehriyârîden düşürmeğe çalışıyorlar. Benim hiçbir yere nisbetim yokdur. Zât-ı şâhâne hazretlerinden başka melce’im ve penâhım yokdur. Velînimet efendimizin her bir emr ü irâde-i şâhânelerine mûti’ ve münkâdım (BOA, Y.PRK.BŞK, 4/29).

Kariyer Krizi: Mahpus, Sürgün, Mutasarrıf (1880-1888)

Mazul sefir Turhan Bey, İstanbul’da yeni bir göreve atanmaya beklediği sıralarda Osmanlı Arnavutları arasında ciddi bir politik hareketlilik söz konusuydu. Örneğin, nüfusunun çoğunluğu Arnavut olmasına karşın Karadağ’a terk edilmesi kararlaştırılan Ülgün’ün devir teslimi için devletin askerî güce başvurarak kendi

tebaasına karşı mücadele etmesi gerekmişti.⁶ 1880 sonlarında bölgeye giden Derviş Paşa Arnavut direnişini bastırarak Ülgün'ün Karadağ'a teslimini sağladı, bu ise daha büyük bir reaksiyon doğurarak Prizren'de vücuda gelmiş Arnavutçu birliğin daha radikal unsurlarının etkin hâle gelmesine yol açtı (Armaoğlu, 2003: 541-542). 1881 başlarında artık "gemi aزیaya almış" olduklarına kanaat getirilen Arnavut politik hareketinin bastırılması kararlaştırılmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 486/39).

Sorunun kendisini ilgilendiren tarafı şuydu ki Turhan Bey'in bu harekete dâhil olan pek çok isimle kişisel hukuku mevcuttu. Nardalı Ömer Efendi, Şemseddin Sami ile kardeşi Naim Bey'in sık sık bir araya gelip görüştüklerinin fark edilmesi resmî makamları harekete geçirdi. Osmanlı hükûmeti nihayetinde Turhan Bey'in de dâhil olduğu bu isimlerin Anadolu'ya sürgün edilmelerini, Kuzey Arnavutluk'taki Abdül Bey İstanbul'a döndüğünde hepsinin Divan-ı Harb'e sevkedilerek yargılanmalarını ve haklarında çıkacak kanunî cezaya çarptırılmalarını kararlaştırmıştı (BOA, Y.A.RES, 9/86). Bu durum, devrin ruhuyla uyuşmaktaydı, zira bu tarihlerde Osmanlı bürokrasisinin merkez aygıtları Arnavut memurlar hakkında ayrılıkçılıktan yabancı devlet hizmetinde olmaya kadar uzanan geniş şüpheler geliştirmeye başlamıştı (Kırmızı, 2014: 33). Nitekim Turhan Bey de tam da bu şüpheler dolayısıyla yarım yıl kadar herhangi bir göreve atanmadıktan sonra, 30 Nisan 1881'de "ilk posta vapuruyla âcilen" hareket etmesi emriyle Teke mutasarrıflığına tayin edildi (BOA, İ.DH, 827/66612).

Turhan Bey, 14 Mayıs 1881'de İzmir'e geldi. Antalya'ya gidecek olan vapur bir gün önce hareket ettiği için diğer vapurun kalkmasını beklemek üzere bir otele yerleşti (BOA, Y.EE, 16/44). Birkaç gününü İzmir'de geçirmesi gereken Turhan Paşa, o sırada bölgenin valisi olan eski sadrazam Midhat Paşa'nın da huzuruna çıktı. Kaderin ağırlarını kendisi için örmeye başladığı nokta burasıydı. Zira Turhan Paşa valiyi ziyaret ettiğinde Midhat Paşa da yakında kendisini tutuklama emrini alacak olan Yâver Hüsnü Bey ile görüşmekteydi (Uzunçarşılı, 1967: 218). Yâver Hüsnü sarayı bilgilendirdiği metinlerden birinde mutasarrıf Turhan Bey'in otel masrafları yüzünden harcırahını tükettiğini ve Midhat Paşa'dan maaşına mahsuben bir miktar para istediğini belirtmekteydi (Uzunçarşılı, 1987: 66).

Bu görüşmenin akşamında Yâver Hüsnü Bey'e Midhat Paşa'yı tutuklanması emredilirken durumdan haberdar olan Midhat Paşa da Fransa Konsolosluğu'na sığındı. Bütün bu olaylar içerisinde Turhan Paşa'nın akıbetini ilgilendiren herhangi bir şey yoktu. Ancak teslim olan ve sorgusu devam eden Midhat Paşa, 20 Mayıs

6 Bölgenin teslimine direnmeleri hâlinde tek seçeneğin silahlı müdahale olduğu 1880 ortalarından itibaren anlaşılmaya başlamıştı, bkz. BOA, Y.A.RES 7/3, 3.09.1297 [9.08.1880].

günü Cevdet Paşa'ya Turhan Bey'in kendisinin tutuklanacağını Midhat Paşa'ya haber vermek üzere geldiğini söyledi (Uzunçarşılı, 1987: 62-63). Bunun üzerine Turhan Bey, Miralay Hilmi ve Yâver Hüsnü beyler tarafından alıkonarak İzmir Kışlası'nda hapsedildi (Uzunçarşılı, 1987: 73-74).

Turhan Bey ilk sorgularından itibaren bu suçlamaları şiddetle reddetti. Midhat Paşa'yı daha önce hiç görmediğini, tanımadığını, kendisine herhangi bir bilgi vermediğini, merhum Sultan Abdülaziz'e hep sâdik olduğunu beyan ederek kendisini “yanlış zamanda yanlış yerde olan” bir memur olarak resmetti (BOA, Y.EE 16/44; Y.PRK.AZN, 1/41). Burada ortaya iki farklı hikâye çıkmaktadır. Turhan Bey, Midhat Paşa'nın tutuklanacağını haber alıp durumdan onu haberdar etmeye mi çalışmıştı, yoksa birtakım talihsiz tesadüflere kurban gitmiş bir mağdur muydu? Devrin sadrazamı Said Paşa'nın “nasılsa bu işe karıştırılmış olan Teke Mutasarrıfı Turhan Bey” ifadesi, onun, hiç değilse belli bir süre sonra, ikinci hikâyeye inandığını gösteriyor (İnal, 1982: 425). Öte taraftan Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat, babasının Roma sefaretinden itibaren Turhan Bey ile iş birliği hâlinde olduğunu belirtmekteydi (Midhat, 1946: 45).

Bu hikâyeler hangisinin gerçeğe uygun olduğu ancak Turhan Paşa'nın, II. Meşrutiyet sonrası sefir olarak görevlendirildiği Petersburg'da yanında görev yapan Rumbeyoğlu Fahreddin'e konu hakkında bizzat sunduğu açıklamayla ortaya çıkar. II. Abdülhamid devrinin sona ermesinden sonra Midhat Paşa'nın itibarının iade edilmesi, bununla da kalmayıp kendisine “hürriyet şehidi” olarak tazim edilmesi Turhan Paşa'yı bu konu hakkında daha rahat konuşmaya sevk etmiş olmalıdır. Paşa, Fahreddin Bey'e olayı şöyle anlatmıştı: “Öte yandan, kendisine karşı hazırlanan kumpastan Midhat Paşa'yı dolaylı yoldan haberdar etmemek de bana pek mantıklı gelmedi. Paşa'nın özel kâtibi Kılıçyan Vâsıf Efendi ile görüştüm ve Arifi Paşa'dan duyduklarımın tekmil haberini kendisine verip bunları Midhat Paşa'ya iletmesi için ona yalvardım” (AQSH, F. 56, D. 8: 138-140). Paşa'nın bu açıklamasında hadisenin seyri hakkında verdiği bilgiler kendisini suçlayan ve aklayan diğer belgelerle uyum içerisindeydi.

Her halükârda şanslı yaver giden Turhan Bey'in artık devlet gözünde bir padişahı halletmek ve onu katletmek gibi suçların mürtekibi olan Midhat Paşa'nın lafıyla cezalandırılmaması uygun görülmüş olacak ki kendisi 9 Haziran 1882'de serbest bırakılmasına ilişkin hüküm verildi ve kendisi de Antalya'ya gitti (BOA, HSD.CD, 2/20). Ancak Midhat Paşa hadisesinden kurtulması Turhan Paşa'nın yaşadığı devrin kariyer krizinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Nitekim bir müddet Marienbad şehrinde istirahat etmesini öneren doktor raporunu saraya iletmesine karşın merkezî hükûmet bunun İstanbul'a dönmek bir bahane arayışı olduğu kanaatine vardı (BOA, İ.DH, 1295/102104).

Paşa, mutasarrıflık ile görevlendirilişinin bir sürgün ve ceza olduğunun farkındaydı. Nitekim muhtelif zamanlar saraya gönderdiği istidalarla bu duruma “düşmanlarının bir komplosu”nun yol açtığı kanaatini paylaşıyordu. Ona göre Roma Sefareti’nden azledilmesinin dört muhtemel sebebi vardı: Ya Arnavutluk meselesine karıştığı düşünülüyor, ya eski Hıdiv İsmail Paşa’yla işbirliği yaptığı varsayılıyor, ya Ali Şefkatî’nin Napoli’de çıkan İstikbâl gazetesine müsamahalı davrandığı zannediliyor ya da İtalya politikasının taraftarı olduğuna hükmediliyordu (BOA, Y.A.RES, 23/29). Bu tahminlerden ilkinin doğru anlaşılıyor. Zira Roma Sefareti’nden niçin azledildiğinin işaretini veren ve merkezin o tarihlerde kendisine bakışını gösteren bir belge kendisinden “âhlak-ı fâside ashâbından olub Roma sefâretinde bulunduğu esnâda Ülgün mes’elesini uyandırmış ve şimdiki memûriyetine giderken dahi İzmir’e uğrayıp bazı vuku’ata sebebiyet vermiş” kelimeleriyle bahsetmekteydi (BOA, İ.DH, 971/76668).

Turhan Paşa’nın beş yıl kadar Teke’de kaldıktan sonra “Dersââdet’e gelmemek ve Rumeli cihetine dahî geçmemek üzere” başka bir sancağın mutasarrıfı olarak görevlendirilmesine karar verildi (BOA, İ.DH, 982/77570). 1886 yılında Urfa mutasarrıflığına tayin edildi (BOA, İ.DH, 984/77671). Burada çok kalmayacak olan Turhan Bey, 1887 yılının ilk günlerinde uzun süredir özlemle beklediği müjdeyi almayı başardı. Madrid Sefiri Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi 13 Aralık’ta vefat etmişti (BOA, HR.TO, 68/14). 5 Ocak 1888 tarihinde ondan boşalan makama sâbık Roma sefiri Turhan Bey’in atanması münasip bulundu (BOA, DH.SAİD.d, 47/165; Pakalın, 2009: 17). Böylece mutasarrıflık ara devresi sona ermiş olan Turhan Bey esas mesleğine dönmeye hazırды.

Kariyer Restorasyonu: Sefir, Vezir, Nâzır (1888-1914)

Turhan Bey’in Madrid Sefiri olarak atanması son altı senedir bir hayli kötü, hiç değilse durağan seyreden kariyerinin tekrar normal akışına dönmeye başladığı bir sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Madrid Sefâreti’ndeki yılları, bu bağlamda, geri kalan kariyerinin hangi yönde seyredeceğinin tayin edildiği bir zaman dilimini oluşturur. Madrid Sefiri, İber Yarımadası’nda geçirdiği bu günler boyunca adeta “bütün mümkünlerin kıyısında”dır. Yedi yıl kadar görev yaptığı Madrid’de Turhan Bey’in genel olarak iyi bir performans gösterdiği, önceki sefir Sermed Efendi devrinde yetersiz bir binada ve kötü bir mahallede bulunan sefareti islah etmeye çalıştığı, İspanya’daki siyasî olaylara ve süregelen anarşinin sebeplerine dair görüşlerini aktardığı, Kont Coello gibi Madrid’e gelen Türk dostu diplomatlar şerefine seferathanede ziyafetler tertiplelediği görülüyor (BOA, İ.HR 305/19444; Y.A.HUS, 205/7).

Bu yıllarda Turhan Bey'in canını sıkan en büyük olay Madrid'de Fas Sorunu dolayısıyla toplanması tasarlanan bir konferansa ilişkindi.⁷ Diğer bütün devletler halihazırda İspanyol başkentinde bulunan sefirlerini bu konferansa murahhas olarak atarlarken Osmanlı Devleti Umûr-ı Şehbenderî Müdürü Şemseddin Efendi'yi uygun bulmuştu. Bu durumu kendisi hakkındaki olumsuz bir izlenimin sonucu olarak değerlendiren Turhan Paşa, kendisinin atanmamasını padişahın kendisine güvensizliğinin bir sonucu olarak algıladığını “şu dakikada hayatımdan dahi bizar olmaktayım” sözleriyle açıklıyordu (BOA, Y.PRK.EŞA, 7/45).

Ancak murahhas seçilemeyişin kökenindeki sebep farklıydı. Fas Müslüman bir memleket ve Osmanlı padişahı da halife olduğu için, merkezin kanaatine göre bu konferansa Osmanlı Devleti'ni temsilen katılacak kişinin “menâfi-i İslâmiyye'ye bi-hakkın hizmet edecek salâbet-i diniyye ashâbından olması” lüzumluymuştu (BOA, İ.HR 338/21883). Turhan Paşa dindarlığıyla meşhur değildi; devrinin son derece alafranga bir terbiye ve adaba sahip, İslâm medeniyet havzasının klasik dillerine değil fakat Fransızcaya hâkim bir portresiydi. Şemseddin Bey ise parlak bir Mülkiyeli olmasının yanında İslâmî ilimlere *Füsusu'l-Hikem* gibi son derece ciddi bir eseri okutacak ölçüde hâkimdi.⁸ Planlanan bu konferans ise hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Kariyer seyrinin büyük oranda toparlanmaya başladığı bu devirde Madrid Sefiri aleyhinde birtakım jurnaller varlık göstermeye devam ediyordu. Avlonyalı Ferid Bey ile Abdül Fraşeri'nin sık sık Turhan Paşa'nın kayınbabası Tako Bey'in evinde toplandıkları ve Arnavutluk'un ne suretle özerk bir yönetime geçebileceğini tartıştıklarına dair bir jurnal dolayısıyla kendileriyle iletişimde olduğu var sayılan Madrid Sefiri'nin de Bitlis vilayetinin Genç mutasarrıflığına yollanması, daha doğru bir ifadeyle sürgün edilmesi düşünülmüştü (BOA, Y.PRK.KOM, 7/8). Ayrıca bir Arnavut olan Suşehri kaymakamı Nevzad Bey, saraya Arnavutluk'un muhtariyeti için çalışan bir komitenin mevcudiyetinden söz eden bir jurnal ilettiği. Kaymakama göre bu komitenin üyeleri Naim ve Sami Fraşeri kardeşler, Vasa Paşa, Abdül Bey gibi tanınan Arnavutlardı ve kendileri Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Turhan Bey tarafından himaye ediliyorlardı (BOA, Y.PRK.ML, 12/15). Ancak her iki jurnal da Turhan Bey'in Madrid sefaretinden alınmasına yol açmadı. Hakkındaki bu ithamların padişah tarafından aksiyon alınacak ölçüde tedirgin edici bulunmaması Turhan Paşa'nın padişahın meşhur “vehm-i hümayun”una artık o kadar muhatap olmadığını göstermekteydi.

7 Madrid'de düzenlenmesi düşünülen bu konferans hakkında detaylı bilgi için bkz. F. V. Parsons, “The Proposed Madrid Conference on Morocco, 1887-1888”, *The Historical Journal* VIII/1 (1965): 72-94.

8 Şemseddin Bey'in biyografisi için bkz. Osman Karacan, “Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasi ve Toplumsal Olaylara Etkisi”, *İçtimaiyat* 6/1 (2022): 168-170.

Turhan Bey'in Madrid'den sonraki en önemli görevi 1894 yılında Girit vali vekaletine atanması oldu (BOA, Y.A.HUS, 304/60). Bu görevin ciddiyeti dolayısıyla kendisine vezaret rütbesi de verildi (BOA, İ.TAL, 58/10). Böylelikle Yahya oğlu Turhan Bey, kırk sekizinci yaşını sürdüğü bugünlerde artık "Turhan Paşa" olmuştu. Paşa bu görevde yedi ay kadar kaldı (BOA, Y.PRK.BŞK, 40/12). Nisan ve Mayıs İmparatorluk'un doğu vilayetlerindeki durumu incelemek amacıyla oluşturulan teftiş komisyonuna dahil edildi (BOA, Y.EE, 160/87). Küçük Said Paşa'nın beşinci sadaretinde, Haziran 1895'te Hâriciye Nezâreti ile görevlendirilerek ilk kez Osmanlı vükelası arasına girdi (BOA, İ.DH, 1323/27). Otuz sene evvel Tercüme Odası'nda başladığı hâriciye kariyerinin hiyerarşik zirve noktasına böylece ulaşmış oldu. Dış basında önemli bir diplomasi tecrübesine sahip olan Turhan Paşa'nın bu göreve gelmesini olumlu karşılayan satırlara rastlamak mümkündür (*Black and White*, 15 Haziran 1895: 2).

Paşa'nın oldukça kısa sürecek olan nezaret döneminin büyük çoğunluğu Ermeni meselesi dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne yöneltilen uluslararası baskıyı hafifletmek adına stratejiler geliştirmekle geçti (BOA, Y.EE, 78/135, 95/12; Y.PRK.HR, 21/6). Nitekim 30 Eylül 1895'te kalabalık bir Ermeni protestocu grubun Bâbîâlî'ye yürümeye kalkışması ve ortaya çıkan karmaşada 84 kişinin ölüp 321 kişinin de yaralanması hadisesinden birkaç gün sonra, 3 Ekim 1895'te Said Paşa hükümeti sukut etti (BOA, A.MKT.MHM, 609/4).

Yaklaşık üç aylık kabine tecrübesi böylece sona eren Turhan Paşa, Mart-Mayıs 1896 tarihleri arasında yeniden Girit'te fakat bu sefer vekaleten değil asaleten vali olarak bulundu (BOA, İ.MTZ.GR, 29/1082). 1895 yılının Eylül ayından itibaren Girit'te son derece yaygın bir şiddet ortamı hüküm sürmekteydi (Şenışık, 2014: 130). Paşa burada kısa bir süre kaldıktan sonra azledildi. Bundan sonra 1897'de Şura-yı Devlet'in Mülkiye kısmına aza, 1904'te ise Evkaf Nâzırı oldu. 1898, 1900 ve 1902 yıllarında Livadya'ya gelen Rus çarını karşılamakla görevlendirildi.⁹ 1908'de Korfu'daki kasrına gelen Almanya imparatorunu karşılayan da yine kendisiydi. Ayrıca 1899 ve 1902 yıllarında Lahey'de düzenlenen silahsızlanma kongrelerine murahhas olarak tayin edildi. Meşrûtiyet'in yeniden ilanını takiben kurulan Kâmil Paşa hükûmetinde beş gün süreyle Şûrâ-yı Devlet riyâsetine atanan Turhan Paşa, 17 Ağustos 1908'de sefaret kariyerinin başladığı yere, Petersburg'a sefir

9 Turhan Paşa'nın Rus çarını karşılamak üzere gönderildiği Livadya'ya dair kaleme aldığı sefaretnamelerin 1900 ve 1902 yılına ait olanları için, bkz. Mahir Aydın, "Livadya Sefaretleri ve Sefaretnameleri", *Belgeler XIV/18* (1989-1992): 338-353. 1898'deki Livadya seyahatine ilişkin ise bkz. Hacer Topaktaş, "Rus Çarı'na Livadya'da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalade Elçiliği (1898)", *Osmanlıda Siyaset ve Diplomasi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, Haşim Şahin ve Ahmet Kılıçarslan, İstanbul: OSAMER, 2019, s. 241-266.

olarak tayin edildi (BOA, DH.SAİD.d, 47/165). Petersburg'un iklimi, pahalılığı ve kıta Avrupası'ndan uzaklığı dolayısıyla başka bir yere gönderilmeyi özellikle rica etmişti (BOA, BEO, 3531/264777). Ancak bu görev, Turhan Paşa'nın Osmanlı hariciye bürokrasisi içerisinde geçirdiği yarım asra yaklaşan kariyerin son durağı olacaktı.

Değişen Sadakatler: Arnavutluk Başbakanlığı ve Hayatının Son Demleri (1914-1927)

Şemseddin Sâmî, Osmanlı İmparatorluğu'ndan “vatan-ı umûmî”, memleketi olan Arnavutluk'tan ise “vatan-ı hususî” diye bahsediyordu (Şevik, 2020: 109). Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile toprak bütünlüğü tamamen kesilen ve kendine ait yeni bir hikâyeye yelken açan Arnavutluk'un müstakil bir devlet olarak ilan edilmesi, pek çok Osmanlı vatandaşı Arnavut'u bir iklimin içerisinde bıraktı: İçine doğdukları ve bir kariyer inşa ettikleri ancak artık memleketlerinin bir parçası olmadığı umumî vatanlarının hizmetinde kalmayı mı yoksa bağımsız olarak yeni teşekkül etmiş hususî vatanlarının yardımına koşmayı mı tercih etmeliydiler?¹⁰ Her iki seçeneğe de teveccüh gösteren çok sayıda Osmanlı Arnavut'u bürokrat oldu.

Turhan Paşa, seçimini Arnavutluk'un bağımsızlığının ilan edildiği 1912 yılında yapmadı. Ancak 1914 yılında kendisine gelen bir teklif onu bu konuda bir tercihte bulunmaya mecbur kılıyordu. 1912 senesindeki bağımsızlık metnini ortaya çıkaran Avlonya hükûmeti düşmüş, Düvel-i Muazzama ise nihayetinde bir uzlaşıya vararak Arnavutluk'un, tahta çıkmaya elverişli yerel bir hanedanın yokluğunu çeken bütün diğer Balkan memleketleri gibi, Avrupa'dan ithal edilecek bir kralın, bu örnekte Alman ve Protestan olan Wilhelm von Lied'in hükümlerinde bir prenslik olmasına karar vermişti (Heaton-Armstrong, 2005: 12). Bu prensliğin hükûmetinin başına geçmesi için önce Avlonyalı Ferid Paşa'ya müracaat edilmiş, fakat kendisi bu teklifi geri çevirmişti (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 399). Sonunda uluslararası desteğe çok büyük oranda ihtiyaç duyan Arnavutluk'un hükûmetinin başına Avrupa diplomasi mahfillerinin yakından tanıdığı, emektar bir diplomatın, yani Turhan Paşa'nın getirilmesi fikri ortaya çıktı. Bu teklifi kabul eden Paşa, sefirlik görevinden infisal ettikten sonra, Sicill-i Ahval kaydında bile buruklukla anılan biçimde Bâbîâlî'yi konu hakkında bilgilendirmeksizin Arnavutluk'a gitti (BOA, DH.SAİD.d, 47/165). 1914 yılının Mart ayında,

10 Bu ikilemede kalıp tercihleri değişiklik gösteren bazı Arnavut bürokratlar için bkz. Nathalie Clayer, “The Albanian Students of the Mektab-i Mülkiye: Social Networks and Trends of Thoughts”, *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, ed. Elizabeth Özdalga, Londra: Routledge, 2005, s. 291-343

yeni Arnavutluk prensinden bir hafta sonra, başkent olarak kabul edilen Dıraç'a gelmişti (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 187).

Bir bilgilendirme yapmamasına duyulan kırgınlık, 1914 itibariyle Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'un kendisinden müstakil bir devlet ve Turhan Paşa'yı da bu müstakil devletin başvekili olarak tasavvur etmekte zorlandığını gösteriyor. Nitekim artık bağımsız bir ülkenin başbakanı olan Turhan Paşa da bir Osmanlı unvanı olan "Paşa" unvanından vazgeçmediği gibi, hemen hepsi eski Osmanlı bürokratlarından oluşan kabinesi de resmî muhaberatı dahi konuşmak dışında pek kullanmadıkları anadilleri yerine elkap ve klişelerine çok daha alışık oldukları Türkçe sürdürmeye devam etmekteydiler (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 193).

Turhan Paşa'nın artık yeni bir devlete, bir imparatorluğa değil fakat ulus-devlet olarak tasarlanmış anavatanına bağlı olarak sürdürdüğü bu ilk başbakanlık kariyerinde uğraştığı temel meselelerin başlıcaları güney komşuları Yunanistan'ın Kuzey Epir olarak adlandırdığı bölgeyi, yani Güney Arnavutluk'u ilhak etmeye çalışması ve bu doğrultuda bölgedeki Rumları bir "Epir Hükûmeti" ilan etmeye teşviki¹¹ ve gayrimüslim bir prensin hükmü altına girmek istemeyen Orta Arnavutluk köylülerin başlattığı kitlesel isyan hareketiydi.¹²

Turhan Paşa, ikinci meselenin hallini bölgedeki hükûmet yanlısı silahlı güçlere, ki bunlar Uluslararası Jandarma,¹³ Esad Paşa'nın topladığı askerler ve Mirdita kabilesi idi, bırakarak yeni teşekkül etmiş prensliğin hiç değilse 1913 yılında Londra Konferansı'nda tanınan sınırlar dahilinde egemen olmasını sağlamak amacıyla yönelik uluslararası destek aramak üzere Avrupa başkentlerini seyahate başladı. Kısa süre içinde Berlin, Viyana, Roma ve Petersburg'a ziyaretler gerçekleştiren Arnavutluk Başbakanı, 1914 yılının temmuz ayında Paris'e geldi. Burada Arnavutluk'taki durum hakkında *La France* gazetesine detaylı bir röportaj veren Turhan Paşa, hem Epir sorununun hem de köylü isyanının kısa süre içinde bastırılacağını umuyordu. Kurduğu hükûmetin temel amaçları Avrupa'nın iş adamlarını Arnavutluk'a yatırım yapmaya teşvik etmek ve Arnavutluk'u Balkanlardaki barış ortamının teminatı olan, komşularıyla iyi geçinen, stabil bir devlet hâline

11 Bu sorun hakkında detaylı ve incelikli bir çalışma için bkz. Gürhan Yellice, "Güney Arnavutluk (Kuzey Epir) Meselesi, 1912-1914", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21/42 (2021): 111-152.

12 Nabi Bey'in Said Halim Paşa'ya bildirdiğine göre ilgili "Arnavud 'âsilerinin muhtelif mahalleri yeneden işgâl ederek Osmanlı sancağını rûkn etdikleri" istihbar edilmişti, bkz. BOA, HR.SYS 2072/26, 25.08.1914.

13 Arnavutluk'ta çoğunluklu Hollandalı subay ve askerlerden oluşan ve yeni kurulan, dolayısıyla polisi ve ordusu mevcut olmayan prensliğin asayiş işleriyle ilgilenmekle sorumlu tutulan bir birlik mevcuttu, bkz. Arben Puto, *Pavarësia shqiptare dhe diplomacia e fuqive të mëdha, 1912-1914* (Tirana: 8 Nëntori, 1978), 264.

getirmektir. Paşa, Arnavutluk'un medenî açıdan gelişmediğini söyleyenlere kızırıyordu: "Bizden üç ay içerisinde Champ-Elysées'ye, Regine Oteli'ne ve Louvre Müzesi'ne sahip olmamızı nasıl beklersiniz? Asırlardır Avrupa'nın dışında tutulmuş olan bizler birkaç hafta içerisinde ülkemizi nasıl dönüştürebiliriz?" Gazetenin muhabiri çiçeği burnunda başbakana uzun yıllar hizmet ettiği Osmanlı Devleti ile kuracakları ilişkileri sorduğunda ise şöyle bir cevap almıştı: "Arnavutluk bir bakıma Türkiye'nin manevî evlâdıdır, dolayısıyla Türkiye'yle ilişkimizin en iyi derecede olması akla yatkındır. Osmanlı İmparatorluğu hâlihazırda önde gelen kimselerce idare ediliyor. Arnavutluk'ta da Türklere karşı sempati her zaman mevcut olmuştur. Nüfusumuzun dörtte üçü Müslüman ve Osmanlı Sultanı da tüm Müslümanların halifesi sıfatını haiz olduğundan bu vefalı dostumuzla iyi ilişkilerimizi muhafaza etmek istiyoruz." (*La France*, 14 Temmuz 1914: 1).

Ancak isyan merkezî hükûmet tarafından değil, o hükûmetten ayrılarak Arnavutluk için kendi ajandasını takip etmeye başlayan Esad Paşa Toptani tarafından bastırılabilirdiği gibi (Anscombe, 2014: 177-178) Kuzey Epir meselesi de Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlara değin çözümsüz bir biçimde varlık göstermeye devam etti. Bütün bu hercümerç içinde bir türlü iktidarını teessüs ettiremeyen Dıraç hükûmeti ise Prens zu Wied'in 3 Eylül 1914'te başkentten bir vapurla ayrılması üzerine sukut etmiş oldu. Turhan Paşa da prensle beraber ülkeyi terk edenler arasındaydı.

Turhan Paşa bu son derece yorucu hükûmet tecrübesinden sonra, dünya savaşına dâhil olmamasını hesaba katarak olsa gerek, İsviçre'de, maddî zorluk içerisinde yaşamaya başladı (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 197). I. Dünya Savaşı boyunca sessiz ve gözlerden uzak bir yaşam süren Turhan Paşa, 1918 yılında, kendisini yeniden aktüel siyasetin içine çekecek bir haber aldı. 1918'in Aralık ayında Arnavutluk'un muhtelif bölgelerinden gelen elli üç kişilik bir heyet Dıraç'ta toplanmış, bir kongre akdetmiş ve savaşın bitimi dolayısıyla düzenlenmesi beklenen barış görüşmelerinde Arnavutluk'un çıkarlarının temsil edilmesi ve bunun da bizzat Arnavutlar tarafından yapılması gerektiği kanaatine varmıştı. Arnavutluk'un bazı bölgelerinin işgal altında bulunmasından dolayı bir "bölgesel hükûmet" kurmayı kararlaştıran kongre azaları, eski başbakanları Turhan Paşa'yı yeniden göreve davet ediyorlardı. Paşa, kongreye gönderdiği cevabî mektupta "Ulusal Meclis tarafından oybirliğiyle alınması dolayısıyla benim için daha da gurur verici olan bu kararı memnuniyetle kabul ediyorum" diyerek Dıraç'taki eşrafın davetine icabet etti (AQSH, F. 149, D. I-1856: 1).

Turhan Paşa'nın bu ikinci başbakanlığı da kendisinin diplomatik meziyetlerine ve tanınırlığına duyulan inancın bir yansımasıydı. Nitekim kısa süre sonra Paris Barış Konferansı'na gidecek heyetin reisi olarak seçildi ve başbakanlığının

çoğunu ülke dışında geçirdi. Bu konferansta Dıraç Hükûmeti'nin temel amacı I. Dünya Savaşı sonrası oluşacak yeni düzende Arnavutluk'un da müstakil bir devlet olarak varlığını sürdürmesi ve ülkenin sınırlarının nüfusun çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu bölgelerin tümünü içermesiydi.

Ancak Turhan Paşa'nın bu ikinci başbakanlık tecrübesi de suhuletten son derece uzak geçecekti. Geleceğinin belirsizliği dolayısıyla ciddi bir politik türbülans içerisinde olan Arnavutluk'un pek çok tarihsel figürü, Dıraç Hükûmeti'ni meşru görmüyorlardı. Bunun en başta gelen sebebi Dıraç'ta düzenlenen kongrenin son derece bölgesel bir mahiyet arz etmesi ve Arnavutluk'un pek çok bölgesinden hiçbir murahhas barındırmıyor oluşuydu. Ayrıca bu kongrenin ve sonucunda oluşan hükûmetin asıl müzahiri açıkça İtalya'ydı. Turhan Paşa başta olmak üzere Paris'teki konferansa katılan bütün Arnavut temsilciler İtalya Dışişleri Bakanlığı'ndan aylık ödenek almaktaydılar (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 303).

Bu hususlar, Dıraç Hükûmeti ve hassaten Turhan Paşa aleyhine ciddi bir muhalefet oluşmasına sebebiyet vermişti. Hilmi Këlcyra'nın Süreyya Bey'e yolladığı üslûbu son derece sert bir mektup Turhan Paşa'nın siyasî muhalifleri nezdinde nasıl algılandığına dair önemli bilgiler verir. Hilmi Bey, belli ki daha önce Süreyya Bey tarafından "hırsız olmadığı" gerekçesiyle övülen Turhan Paşa'nın hayatını nasıl idame ettirdiği konusunda ciddi şüphelere sahipti. "Öldüğünde gömüleceği bir karış toprağı olmayan" bu "namuslu" adamın nasıl olup da en lüks otellerde barınabildiği, en şık kıyafetleri giyebildiğini soruyor ve bütün bunların İtalya'nın kendisine sağladığı parayla elde edildiğini söylüyordu. Hilmi Bey'e göre Turhan Paşa Osmanlı hizmetinde bulunduğu asırlar boyunca Arnavutluk'u ve mukadderatını umursamış değildi, hatta ilk eşi Pembe Hanım'ın kızlarıyla Arnavutça konuşmasını bile yasaklamıştı ve ancak kendisi için şahsî bir çıkar sezdiği zamandı ki Arnavutluk'ta belirerek resmî görevler üstlenmişti.¹⁴ 1914'teki başbakanlığı devresini bir "felaket" olarak anan Hilmi Bey, Turhan Paşa'yı da "uğursuz" kelimesiyle tavsif ediyor ve ne onura ne de bir hükûmeti idare etmek için gereken meziyetlere sahip olduğunu söylüyordu (Meta & Bello, 2020: 283-295).

Nitekim bu politik muhalefet kısa zamanda meyvesini verdi. Esad Paşa'nın ayrı bir heyet tertip edip konferansa katılması, ayrıca Amerika, Romanya, İsviçre, Osmanlı ve Mısır'daki Arnavut kolonilerinin de kendi heyetlerini yollaması ciddi

14 Turhan Paşa'nın ilk eşi Premedili Tako Bey'in kızı Pembe Hanım idi (BOA, Y.PRK.MYD 8/4). Kendisiyle otuz küsur yıl evli kaldıktan sonra boşanmış (BOA, Y.MTV 44/64) ve Girdîzâde ailesinden Kerime Hanım ile nikahlanmıştı (BOA, HR.UHM 59/28). Paşa'nın Pembe Hanım'dan Hamide ve Yegâne isminde iki kız çocuğı olmuştu. Genç yaşta vefat eden Hamide Hanım'ın mezarı Eyüp'tedir (Haskan, 1993: 370). Ballı, Paşa'nın "Hamide" isimli bu kızını "Fatıma" olarak zikrediyor (Ballı, 2024: 12). Paşa'nın soyu kızları üzerinden devam etmektedir.

bir çok-başlılığa yol açarak Arnavutluk'un haklarının resmî temsilcisinin kim olduğu konusunda kafa karışıklığı yarattı (AQSH, F. 149, D. I-2168). Daha sonra Dıraç hükûmetinin resmî heyeti de kendi arasında anlaşmazlığa düştü ve Turhan Paşa delegasyonunun reisliğinden ayrılmak durumunda kaldı. İlerleyen süreçte ise, özellikle Avlonya'nın İtalya'ya bırakılacağına dair haberleri duyan Arnavut eşrafı 21 Ocak 1920'de Lushnjë'de toplanarak Dıraç hükûmetini düşürdü (Avlonyalı Süreyya Bey, 2009: 319).

Zaten elinde kuvvet olmayan Dıraç hükûmeti bu karara karşı direniş göstere-meyerek kendi kendine sukut etti (AMHSH, Nr. 795, 06.02.1920: 1). Artık yetmiş dört yaşında olan Turhan Paşa da aktif siyaset hayatından bütün bütün çekilerek, eşi Kerime Hanım'la beraber Neuilly şehrine yerleşti. Burada geçirdiği ömrünün son yedi senesi boyunca uzun diplomatik kariyeri boyunca monarklar tarafın-dan kendisine hediye edilen çeşitli eşyaları satarak hayatını idame ettirebildiğini Süreyya Bey kaydetmektedir (AQSH, F. 56, D. 8: 142). Turhan Paşa, Neuilly'de, 1927 yılında, 81 yaşındayken vefat etmiştir. (*Le Temps*, 16 Şubat 1927: 2).

Sonuç

Görüldüğü üzere Turhan Paşa'nın yaşamı dünyaya gözlerini Arnavut eşrafına mensup olarak açmış birinin İmparatorluk'un önemli diplomatları arasına karış-masının, memleketinin ömrünü etrafında anlamlı kılabildiği bu imparatorluğun bir parçası olmaktan çıkmasından sonra ise anayurdunun politik mücadelesinin bir bileşeni hâline gelmesinin öyküsüdür. Turhan Paşa pek çok kimliği bünye-sinde cemetmiş bir figürdür: Tabiiyet olarak Osmanlı, dinen Müslüman, milliyet bakımından Arnavut, adabımuâşeret söz konusu olduğunda ise Avrupalıdır. Bu kimliklerin her birini yan yana sürdürmesini mümkün kılan dünya dağıldıkça o da kimlikleri arasında salınacaktır.

Turhan Paşa'nın hayatının yeterince ilgi çekmemesinin nedeni ulus-devletlerin yükselişinden sonra millî bir mesele olarak ele alınan tarihyazımının bu katmanlı kimliğe bir değer atfetmeyişinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Zira Turhan Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tarih literatürünün büyük çoğunluğunun kale-me alındığı Türkiye'nin ulus-devletleşme hikâyesi için mühim bir figür değildir. Anayurdunda ise "yabancı" bir monark adına hükûmet kurmuş, Arnavutluk'un istiklalini İtalyan desteğiyle sağlamaya çalışmış biri olarak algılanması onu ulusal hikâyenin tümüyle dışında bırakır. Daha kısa bir ifadeyle özetlemek gerekirse Turhan Paşa'nın hayatı tarihyazımı üzerinde ulus-devletlerin hegemonyasının hüküm sürdüğü bir çağda emperyal bir biyografi oluşturur.

Paşa'nın Osmanlı dâhilindeki resmî kariyeri üç temel aşamaya bölünebilir. Ter-cüme Odası'nda başlayıp genç yaşta Roma sefaretine atanmasına kadar geçen sürede gelecek vaat eden, bildiği diller ve aldığı eğitimle kariyeri olumlu yönde seyreden bir diplomattır. Berlin Kongresi sonrasında Arnavutların politik hareketlere gitgide daha yoğun biçimde angaje olması ve Turhan Paşa'nın da aidiyetleri gereği bu tür temaslardan uzak kalamaması ise kariyerini bir krize sokar. Roma Sefareti'nden alınmasından başlayıp Madrid'e atanmasına kadar geçen sürede hiçbir eğitiminin ve ilgisinin bulunmadığı yerel yöneticilik vazifesiyle Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunması sekiz yıllık görece uzun bir sürgün hayatı anlamını taşır. Paşa bu süreçte kendisini iyice gözden uzak tutmamak, sadakatini ispatlamak için çeşitli manevralarla kariyerini yeniden düze çıkarmaya çalışan bir mutasarrıftır. Madrid Sefareti'ne yeniden atanmasından sonra ise kariyer krizinin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Son sefaret görevi olan Petersburg'a atanana değin adeta bir "merkez diplomatı" olmuş, özellikle yabancı monarkların taç giyme törenlerinde, cenazelerinde veya karşılanmalarında görevlendirilmiştir.

Paşa'nın hayatı doğduğu, ancak resmî görevi icabı neredeyse yarım asır boyunca bir daha hiç ayak basmadığı memleketine dönerek tamamlanır. Aradan geçen on yıllar içinde bölgesel dinamiklerine uzak kaldığı anlaşılan Arnavutluk'ta iki defa başbakanlık yapmış, her iki devirde de istikrarsızlık, isyanlar, işgaller, istilalar ve dış destek yoksunluğu ile mücadele etmeye uğraşmıştır. Ancak Paşa'nın başbakanlıkları döneminde temel çalışma sahasını yine diplomasi sahası oluşturmuş ve her iki hükûmeti boyunca da Arnavutluk'un istiklali ve toprak bütünlüğü noktasında kendilerine destek olacak Avrupalı güçlerin arayışına girişmiştir.

KAYNAKÇA

BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri)

- A.MKT.MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı)
BEO (Babıali Evrak Odası Evrakı)
DH.SAİD.d (Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi)
HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi)
HR.SFR.1 (Hariciye Nezareti Atina Sefareti)
HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)
HR.UHM (Hariciye Nezaerti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti)
HSD.CB (Cavit Baysun Evrakı)
İ.DH (İrade Dahiliye)
İ.HR (İrade Hariciye)
İ.MTZ.GR (İrade Eyalet-i Mümtaze Girid)
İ.TAL (İrade Taltifat)
ŞD.SAİD (Şura-yı Devlet Sicilleri)
Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)
Y.A.RES (Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı)
Y.EE (Yıldız Esas Evrakı)
Y.MTV (Mütenevvi Maruzat)
Y.PRK.AZN (Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı)
Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı)
Y.PRK.EŞA (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik)
Y.PRK.HR (Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı)
Y.PRK.KOM (Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı)
Y.PRK.MYD (Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi)
Y.PRK.ML (Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı)

AQSH (Arnavutluk Devlet Arşivleri)

- F. (Fon) 56, D. (Dosya) 8.
F. 149, D. I-1856.
F. 149, D. I-2168.

AMHSH (İşkodra Tarih Müzesi Arşivi)

Envanter No: 795.

Gazeteler

Black and White

L'unité nationale

La France

Le Temps

Kitaplar ve Makaleler

- Akpınar, M. (2015). Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 35, 173-205.
- Anscombe, F.F. (2014). *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. Cambridge University Press.
- Armaoğlu, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. TTK.
- Avlonyalı Süreyya Bey (2009). *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*. Haz. Abdulhamit Kırmızı. Klasik Yayınları.
- Ballı, M. (2024). "Turhan Hüsnü Paşa'nın Hayatı, Siyasi ve İdari Faaliyetleri (1846-1927)". Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bouquet, O. (2016). *Sultan'ın Paşaları 1839-1909*. Çev. Devrim Çetinkasap. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Clayer, N. (2005). The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and Trends of Thoughts. *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*. Ed. Elizabeth Özdalga. Routledge. 291-343.
- Culaj, L. (2007). Qeveria e Durrësit në mbrojtje të çështjes Çame në Paqen e Versajës. *Gjurmime Albanologjike* 37, 137-154.
- Egro D. (2014). Dokumente e Materiale. *Studime Historike* 1-2, 241-250.
- Findley, C.V. (2011). *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Çev. Gül Çağalı Güven. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Haskan, M. N. (1993). *Eyüp Tarihi I*. Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları.
- Heaton-Armstrong, D. (2005). *The Six Month Kingdom: Albania 1914*. I. B. Tauris.
- Helferich, K. (2001). 1906-1908 Yılları Arasında Türkiye'de Tutulan Günlükten Alıntılar. Çev. A. Oğuz İcimsoy ve ve Rifat Günalan. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 10, 109-150.
- Ismail Kemal Bey (1920). *Memoirs of Ismail Kemal Bey*. Constable.
- İnal, M. K. (1982). *Son Sadrazamlar I*. Dergâh Yayınları.
- Karacan, O (2022). Mehmet Şemsettin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasi ve Toplumsal Olaylara Etkisi. *İçtimaiyat* 6/1, 167-180.
- Kılıç, M. (2012). Fenerlilerin Bürokraside Yeniden İstihdamlarında İki Öncü: İstefenaki Vogorides ve Nikolas Aristarki. *Musa Çadircı'ya Armağan Yazılar*. Ed. Selda Kılıç, Bekir Koç ve Tülay Ercoşkun. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 271-284.

- Kırmızı, A. (2008). *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları.
- Kırmızı, A. (2014). *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*. Klasik Yayınları.
- Laveleye, E. (1880). *Lettres d'Italie: 1878-1879*. Librairie Germer Baillière.
- Mehmeti, N. (2008). Situata politike në Shqipëri në pranverën e vitit 1914. *Studime Historike* 1-2, 21-41.
- Meta, B. & Bello, H. (2020). *Sryja dhe Eqrem Bej Vlora: 1890-1913, Vëllimi I*. Akademia e Studimeve Albonologjike.
- Midhat, A. H. (1946). *Hâtıralarım*. Güler Basımevi.
- Pakalın, M.Z. (2009). *Sicill-i Osmanî Zeyli XIX*. TTK.
- Parsons, F.V. (1965). The Proposed Madrid Conference on Morocco, 1887-1888. *The Historical Journal* VIII/I, 72-94.
- Philliou, C. M. (2011). *Biography of an Empire: Governing Ottomans in the Age of Revolution*. University of California Press.
- Puto, A. (1978). *Pavarësia shqiptare dhe diplomacia e fuqive të mëdha, 1912-1914*. 8 Nëntori.
- Şenışık, P. (2014). *Girit: Siyaset ve İsyân, 1895-1898*. Kitap Yayınevi.
- Şevik, R (2020). Bir Arnavut Vatansveri Olarak Müslüman Bir Osmanlı Aydını: Şemseddin Sami Bey Frasherî'de Türk Milliyetçiliğinin Sınırları. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 2/1, 105-138.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1967). *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*. TTK.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1987). *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*. TTK.
- Üstüner, H. T. (2021). A Talented Ottoman Diplomat of Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information on His Diplomatic Career. *Turkey & Kosovo: The Role of Diplomacy in the History of the Balkan*. Ed. Özgür Oral. Istanbul University Press. 145-161.
- Yellice, G. (2021). Güney Arnavutluk (Kuzey Epir) Meselesi, 1912-1914. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21/42, 111-152.

EKLER

Ek I: Turhan Paşa'nın üzerinde kendi imzası bulunan fotoğrafı

Ek II: Turhan Paşa'nın Ölüm Haberi (*Le Temps*, 16 Şubat 1927)

Mort de Turkhan pacha

ANCIEN PRÉSIDENT DU CONSEIL D'ALBANIE

Turkhan pacha, qui fut un ami véritable de la France, vient de s'éteindre à Neuilly, où il résidait depuis quelque temps.

Fils d'un personnage albanais musulman de Janina, où il avait fait ses études primaires, Turkhan pacha acheva son instruction à l'université d'Athènes. Entré dans la diplomatie ottomane, il fut successivement secrétaire d'ambassade à Saint-Pétersbourg et à Berlin; puis pendant la guerre turco-russe chargé d'affaires à Vienne, et ministre plénipotentiaire à Rome.

En 1891 il fut nommé ministre à Madrid. Appelé à Constantinople par le sultan Abdul Hamid, qui lui confiait toujours les plus hautes et les plus délicates missions (entre autres celle de premier délégué de la Turquie à la conférence de la paix à la Haye), il fut nommé gouverneur général de la Crète à un moment des plus critiques lorsque l'île était en révolution, mission dont il s'acquitta fort habilement et à la satisfaction générale.

Les derniers ministères qu'il dirigea sous le règne du sultan Abdul Hamid avec une intégrité proverbiale, étaient ceux des affaires étrangères et des fondations pieuses (Wakoufs). Son dernier poste fut l'ambassade de Saint-Pétersbourg de 1908 à 1913.

Quand l'Albanie fut proclamée indépendante, il ne sut résister à l'appel de son pays d'origine et en bon patriote, il accepta de devenir président du conseil des ministres. Il le fut jusqu'à la révolution qui éclata là-bas au début de la grande guerre.

BOŞNAKLARIN ÖNEMLİ CEMİYETLERİNDEN OLAN GAJRET'İN KURULUŞU VE 1903-1914 YILLARI ARASINDAKİ FAALİYETLERİ

*THE FOUNDATION OF GAJRET: A PIVOTAL BOSNIAK SOCIETY
AND IT'S ACTIVITIES FROM 1903-1914*

Enes Turbić¹

Özet: 1878-1918 yılları arasında Bosna Hersek Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin bir parçası olmuştur. Sözü edilen dönemde Bosna Hersek'te çok sayıda Sırp, Hırvat ve Boşnak cemiyeti kurulmuştur. 20. yüzyılın başında Boşnaklar, Müslüman Tarım Kooperatifi, Müslüman Hissedar Matbaası, İlk Müslüman Kredi Kooperatifi ve El-Kamer adlı Müslüman Beden ve Jimnastik cemiyeti gibi, birçok önemli cemiyet ve kuruluş kurmuştur. Adı geçen cemiyetler ve kuruluşlar Bosna Hersek'teki Boşnakların sosyal ve siyasi yaşamında önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri, hatta en önemlisi *Gajret* (Tür. Gayret) cemiyetidir. Bu cemiyet, Boşnak toplumunu geliştirmek, ortaokul ve üniversite öğrencilerine yardım sağlamak amacıyla 1903 yılında kurulmuştur. Bu çalışmanın amacı, söz konusu cemiyetin kurulmasına neden olan etkenleri açıklamak, ayrıca 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan çalışmalarını göstermektir. Çalışmamızın kaynaklara gelince, çalışmamızın hazırlanmasında arşiv kaynaklarından, ayrıca 1907-1914 yılları arasında yayımlanan *Gajret* gazetesinin sayılarından yararlanılmıştır. Bu gazete aralıklı olarak şu dönemlerde yayımlanmıştır: 1907-1914; 1921-1922 ve 1924-1941. Bunun yanı sıra, 1907/1908, 1915, 1937, 1938 ve 1939 yılında yayımlanan "*Gajret*" adlı takvim de kaynaklar arasında yer almıştır. Ayrıca Behar gazetesinin editörleri tarafından 1903'te yazılan "*Gajret* - Müslüman Öğrencilere Yardım Derneği: Gelişimi ve Kökeni" adlı kitap da kullanılmış, aynı zamanda İbrahim Kemura'nın "Müslümanların Sosyal Hayatında *Gajret*'in Rolü", Osman Nuri Hadzić'in "Müslümanların Dini ve Vakıf Özerkliği İçin Mücadelesi",

---

1 Asst. Prof. Dr., Trakya University, turbic.enes@gmail.com

Đorđe Pejanović'in "Avusturya Yönetimi Sırasında Bosna Hersek'teki Kültürel-Eğitsel, İnsani ve Sosyal Topluluklar gibi kitaplar da kaynak olarak kullanılmıştır. *Gajret*'in 19. yüzyılın ilk yıllarında Boşnakların siyasetinin ve kamusal yaşamının oluşmasında büyük etkisi olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Boşnaklar, *Gajret*, cemiyet, kültür cemiyetleri, Balkanlar

Abstract: Between 1878 and 1918, Bosnia and Herzegovina was part of the Austro-Hungarian Monarchy. In this period, a large number of Serbian, Croat, and Bosniak societies were founded in BiH. At the beginning of the 20th century, Bosniaks founded several important societies and organizations, such as the *Muslim Agricultural Cooperative*, the *Muslim Shareholder Printing House*, the *First Muslim Credit Cooperative*, and the *El-Kamer - Muslim Roll and Gymnastics Society*. The societies mentioned above and organizations played an important role in the social and political life of Bosniaks in BiH. One of those, one can even say the most important one, is *Gajret*. This society was founded in 1903 to improve Bosniak society and providing assistance to students in Middle schools and universities. This paper aims to explain the factors that led to the creation of this society and to show its work until the beginning of the First World War. When it comes to sources, archival sources, and issues of the newspaper *Gajret*, which was published from 1907-1914, were used in the preparation of this paper. This newspaper was published intermittently in the following intervals: 1907-1914; 1921-1922; 1924-1941, also a calendar called *Gajret Society*. *Gajret Society* published eight issues of the *Gajret* calendar for 1907/1908; 1915; 1937; 1938; 1939. Also, a book called *Gajret: A Society For Supporting Muslim Students*, its development and origin, written by the editors of *Behar* newspaper in 1903, as well as literature such as a book called *The Role of Gajret in the Social Life of Muslims* by Ibrahim Kemura, *The Struggle of Muslims for Religious and Waqf Autonomy* by Osman Nuri Hadžić, *Cultural, Educational, Humanitarian and Social Societies in BiH During the Austrian rule of Đorđe Pejanović* were used. It can be concluded that the *Gajret Society* had a great influence on the creation of politics and public life of Bosniaks during the first years of the 19th century.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, *Gajret*, society, cultural society, the Balkans

Giriş

20. yüzyılın ilk yılları, Boşnaklar arasında ulusal kimliğin yoğun bir şekilde sorgulandığı bir dönem olmuştur. Batı Balkanlar bölgesindeki geniş ulusal uyanış süreçlerinin etkisi altında kalan Boşnaklar, komşu ülkelerle ve uluslarla kurdukları ilişkilerinde kendi milli kimlikleriyle ilgili sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, Boşnakların Osmanlı dönemi sırasında kendi feodal sınıfına sahip ayrı bir Slav etnik bireyliği olarak oluşturulduğunu belirtmek gerekir (Đurđev, 1976: 285-286).

Avusturya-Macaristan döneminde (1878-1918) entelektüel seçkinlerin ve sosyal kuruluşların ortaya çıkışı, Boşnaklar dahil olmak üzere, tüm Bosna Hersek halkları arasında sosyal aktivizmin artmasına katkıda bulunmuştur (Filandra, 1998: 11-15). Yeni kurulan Boşnak sosyal teşkilatları eğitim ve kültür faaliyetlerini teşvik etmiş, aynı zamanda Bosna Hersek nüfusunun %40'ından fazlasını oluşturan Boşnak nüfusunun haklarını da savunmaya çalışmıştır (Ortschafts und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885, 1886, 4-10; Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, 191: 3-11).

20. yüzyılın başlarında Boşnakların sosyal hayatı da önemli değişimler ve zorluklarla dolu olmuştur. *Gajret*² gibi sosyal kuruluşlar eğitsel ve kültürel gelişimde önemli bir rol oynarken, modernleşme ve siyasi değişiklikler de yeni bir sosyal ve ulusal kimliğin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda 20. yüzyılın başında Boşnakların sosyal yaşamı, çeşitli sosyal, politik ve kültürel faktörlerin etkisiyle karmaşık ve dinamikti. Yeni yönetim, ülkedeki altyapı ve idarenin modernizasyonu konusunda çeşitli projeleri gerçekleştirmesinin yanı sıra, farklı sosyal kuruluşların kurulması, sosyal ve siyasi hayatta önemli değişiklikler getirmiştir (Kraljačić, 1987: 45; Imamović-Hadžibegović, 1998: 223-227; 259-265).

Gajret gibi kuruluşlar, Boşnak kültürünü ve geleneğini korumayı ve tanıtmayı amaçlayan kültürel gösteriler, oyunlar, edebiyat programları düzenlemiş, edebi eserler yayınlamıştır. Bu dönemde Boşnakların entelektüel ve kültürel

---

2 *Gajret* ve Musluman (Boşnak) Hisseler Cemiyeti gibi kuruluşların yanı sıra, daha sonraki dönemde *El-Hidaje* ve *Narodna Uzdanicica* gibi kuruluşlar da kurulmuştur. *El-Hidaje*, İslami değerleri ve eğitimi teşvik etmek amacıyla kurulmuş bir dini ve eğitim kurumuydu. *El-Hidaje* dini okullar, seminerler ve konferanslar düzenlemiş, dini literatür yayınlamıştır. *Narodna Uzdanicica* da *Gajret* ile benzer ilkelerle faaliyet gösteren bir diğer önemli teşkilat olmuştur. 1923 yılında kurulan *Narodna Uzdanicica*, Boşnaklara yönelik eğitim ve kültür fırsatlarını iyileştirmek için de çalışmıştır.

alışverişine platform oluşturan çok sayıda gazete ve dergi de çıkmıştır.³ *Gajret*, *Bošnjak* ve *Behar*, o dönemin en önemli dergilerindendi.

Gajret'e gelince, bu cemiyet Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Saraybosna'da kurulmuş bir Boşnak kültür ve eğitim topluluğuydu. Ayrıca bu kurum, Boşnakların sosyal ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. *Gajret*, 1903 yılında bir grup Boşnak aydın tarafından kurulmuştur (Imamović-Hadžibegović, 1998: 260). *Gajret*'in temel amacı, 20. yüzyılın başında önemli sosyal ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalan Boşnaklar arasında eğitim ve kültürel gelişimi desteklemektir. *Gajret* ayrıca, Boşnak öğrencilere yönelik burs verilmesine de odaklanarak, öğrencilerin hem Bosna Hersek'te hem de yurt dışında yüksek öğrenim görmelerine yardımcı olmuştur. Buna ek olarak, söz konusu cemiyet misyonunu desteklemek için çeşitli okullar ve eğitim kurumları da kurmuştur. Bu kuruluş aynı zamanda Boşnak kültürel mirasını ve kimliğini tanıtmaya yönelik kültürel etkinlikler, konferanslar düzenlemiş, eserler yayınlamıştır. Bu cemiyet, Boşnaklar arasında topluluk duygusunun ve kültürel gururun geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Gajret, kültürel, eğitsel ve sosyal konularda makaleler ve eserler yayınlayan aynı isimli bir dergi de yayınlamıştır. Dergi, aydın insanların toplumun hedeflerini tartıştığı ve tanıttığı bir platform görevi görmüştür. Zamanla *Gajret*, Avusturya-Macaristan'daki Boşnakların hak ve çıkarlarını savunan, siyasi faaliyetleri gerçekleştiren bir kurum olmaya başlamıştır (Arhiv Bosne i Hercegovine, Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice, 9 Şubat 1908). Bu durum zaman zaman cemiyetin bölgedeki diğer etnik ve dini gruplarla çatışmasına da neden olmuştur. *Gajret*'in Boşnakların eğitim ve kültürel yaşamına etkisi çok önemli olmakla beraber, modern Boşnak aydınlarının gelişiminin temellerini atmış, Boşnak kültürünün korunmasına ve tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1924'te, *Gajret*, amacı eğitim ve kültür çalışmalarını sürdürmek olan başka bir cemiyet olan *Narodna Uzdanica* ile birleşmiştir (Hasanbegović, 2007: 89-90). Bu birleşme, kaynakların sağlanmasına ve Birinci Yugoslavya döneminde Boşnakların sosyal ve kültürel koşullarının iyileştirilmesi misyonunu ilerletmeye yardımcı olmuştur. *Gajret*'in mirası, özellikle Boşnak toplumunun kültürel ve eğitsel gelişimi bağlamında, Bosna Hersek tarihinin önemli bir parçası olarak hâlâ hatırlanmaktadır (Kemura, 2002: 12).

3 O dönemin bazı gazeteleri; Vatan (Domovina), *Rehber*, *Muslimanska sloga*, *Muslimanska svijest*, *Bajraktar*, *Biser*, *Bosanski prijatelj*, *Bosanskohercegovačke novine* vb.

Gajret'in Kuruluşu ve 1908 Yılında Gerçekleşen İlhaka Kadar Olan Faaliyetleri

Avusturya-Macaristan döneminde Bosna Hersek'teki ilk önemli kuruluş ve sosyal kurumlar şarkı topluluklarıydı (boşn. pjevačka društva); bunların ilki, işgalden 9 yıl sonra, 1887'de Saraybosna'ya yeni gelen Avusturyalı yetkililer tarafından *Männergesangverein* adı altında kurulan bir kuruluş olmuştur (Šehović, 2023: 149; Paćuka, 2020: 17-18). Bir yıl sonra, Bosna Hersek Sırpları *Sloga* şarkı topluluğu kurmuş, 1893'te Bosna Hersek Hırvatları, adını Saraybosna'nın dağlardan alan *Trebević* adında bir şarkı topluluğu kurmuştur (Kalendar Napredak, 1934). Bosna Hersek'in az sayıda milletlerinden biri olan Yahudiler, 1900 yılında *La lira* şarkı topluluğunu kurmayı başarmıştır (Besarović-Džinić, 2008: 93-111). Bütün bu kurulan toplumların görevi, öncelikle milli bilinci güçlendirmektir.⁴

Boşnaklarda ilk kuruluşlar, Osmanlı idaresi döneminde, 19. yüzyılın ortalarında Topal Osman Paşa zamanında ortaya çıkan kiraathane odaları / okuma odalarıydı (boşn. čitaonice). Avusturya-Macaristan döneminde açılan ilk okuma odası, 1888 yılında kurulan Saraybosna okuma odasıydı (Kruševac, 1960: 277). Saraybosna okuma odasının kurulması, kırk yıllık Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Boşnakların ilk dernekleşme biçimi sayılabilir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Bosna Hersek'in diğer şehirlerinde de okuma odaları kurulmuştur.

19. yüzyılın son on yılında Boşnak milletinde, başta Viyana ve Graz olmak üzere, Avrupa şehirlerinde eğitim gören ilk nesil aydınlar ortaya çıkmıştır. Bunlar; Defterdarević kardeşler, Ćamil Karamehmedović, Mehmed-beg Kulenović, Abdulsalam ve Halid-beg Hrasnica. Yukarıdaki kişilere, 1879 yılında Saraybosna'da kurulan yatılı askeri okulu bitiren, Viyana'da eğitimine devam eden ilk Boşnak asıllı Rifat Tatarović'i de eklemek gerekir (Sarajevski list, 1884). Tatarović dışında Saraybosnalı Jusuf-beg Filipović 1884'te geçerli avukatlık ruhsatına sahip ilk Boşnak olmuştur (Sarajevski list, 1884). 1885 yılında Saraybosna şehir temsilcisi Ragib Efendinin oğlu Fehim Ćurčić, yedek subay kursunu tamamlayan, Avusturya-Macaristan ordusunda teğmen rütbesinde kadar üstlenen ilk Boşnak olmuştur (Sarajevski list, 1884). İlk nesil aydınların çabalarıyla birlikte *Gajret'in* kuruluşu da dahil olmak üzere, birçok sosyal süreç açılmış ve başlatılmıştır.

Bosna Hersek'in yerer tüm halklar aydınlanmanın, entelijensanın oluşmasının, her alanda profesyonel kadro oluşturulmasının yöntem ve yollarını bulmaya çalışmış, böylece ilk kültür ve eğitim toplulukları ortaya çıkmıştır. Bu türden ilk dernek 1892 yılında Saraybosna'da kurulmuştur. Bu, çalışmalarını bugüne kadar

4 Bu topluluklar hakkında bk. Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Bosanska pošta, Saraybosna 1930.

sürdüren bir Yahudi derneği olan *La Benevolencija*'ydı (Jevrejski glas, 2017). Sırp topluluğu *Prosvjeta*, bir Sırp aydın sınıfı yaratmak amacıyla 1902 yılında kurulmuş; Hırvat topluluğu olan *Napredak* ise 1907 yılında Mostar ve Saraybosna öğrenci burs topluluklarının birleşmesiyle ortaya çıkmıştır (O nama. 2012; HKD Napredak u službi čovjeka od 1902. godine, 2018).

Gajret'e gelince bu dernek *Behar* gazetesi etrafında toplanan Boşnak aydınlar tarafından kurulmuştur. İbrahim Kemura'ya göre, cemiyetin ilk kuruluş fikri 1900 yılında Defterdarević kardeşler Ahmed ve İbrahim'den gelmiştir (Kemura, 1960: 30). Kurumun kuruluş sebeplerinden biri de Viyana okullarında okuyan, Bosna Hersek Yerel Hükümeti burslusu olan Boşnak ve Sırp uyruklu öğrencilerin isyanı olmuştur. Bu öğrenciler Viyana'daki Bosnalı Öğrenciler Enstitüsü'nün Bosna Hersekli öğrencilerin siyasi özgürlüklerini kısıtlamaya çalışan çalışmalarına isyan etmiştir (Kalender *Gajret*, 1907). Söz konusu öğrencilerin protestosu üzerine bu enstitü öğrencilere burs ve barınma hakkı tanımamış, bu nedenle Boşnak öğrenciler alternatif bir finansman yolu bulmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra, 1902 yılında adı geçen öğrencilerin çevresinde toplandığı Viyana İslam Akademisyen Gençliği (boşn. Islamska akademska omladina u Beču), bu sorunun çözülmesi, mümkün olduğu kadar çok öğrencinin eğitime gönderilmesi için Bosna Hersek'e talepte bulunulmuştur (Kalender *Gajret*, 1907). Bu bağlamda öğrencilere maddi destek sağlayacak bir derneğin kurulması, Boşnak aydınlarının bir kez daha dikkatini çekmiştir.

Bu nedenle somut adımların hayata geçirilmesi amacıyla bir toplantı yapılmasına karar verilmiş, 1902 yılında Saraybosna'daki Bentbaşa'da yapılan toplantıya 50'ye yakın tanınmış şahsiyet katılmıştır (Bošnjak, 1903: 13). Toplantı sırasında, özellikle toplantıyı terk eden Ahmed-aga Hendo tarafından engellemeler yaşansa da, Safvetbeg Başagić'in etrafında toplanan kişiler toplantıyı kararın alınmasına kadar sürdürmeyi başarmıştır. Bu toplantıda S. Başagić, Hilmi Muhibić, Halid-beg Hrasnica, Hasan Hodžić, Hajdar Fazlagić ve Hilmi Hatibović'in yer aldığı Geçici Komite seçilmiştir (Kalender *Gajret* II/ 1907). *Gajret*'in kuralları ve Kural Kitabı, Bosna Hersek Yerel Hükümeti tarafından onaylanmış olan *Prosvjeta*'nın kurallarından kopyalanmıştır. Kısa sürede Yerel Hükümeti, cemiyetin çalışmalarını büyük zorluklarla karşılaşmadan onaylamış, 20 Şubat 1903'te Kurucu Meclis toplanmıştır. Aralarında Bosna Hersek Reisül-ülemasının da bulunduğu yaklaşık 100 önde gelen Boşnak katılmıştır. Esad Kulović ve Osman Nuri Hadžić, cemiyetin kurulmasına karşı olduklarını ifade ederek, bu tutumun gerekçesi olarak da Boşnakların cemiyet kurma konusundaki isteksizliği, hazır olmaması ve bu eylemin halkın desteği almayan, geniş bilgiye sahip olmayan birkaç gencin işi olduğunu göstermiştir. Karşı çıkılmasına rağmen, hazır bulunanların çoğunluğu

cemiyetin kurulması yönünde oy kullandıktan sonra cemiyet resmi olarak kurulmuştur (Behar, 1903). Cemiyetin adı S. Bašagić tarafından verilmiştir (Gayret; arap. yardım, çaba, gayret etmek). Cemiyetin ismiyle ilgili iki versiyon olsa da çoğu kaynak, ismi S. Bašagić'in verdiğini iddia etmektedir. Başka bir versiyona göre isim Riza-beg R. Kapetanović tarafından verilmiştir; bu versiyona göre, Riza-beg, hayır geliri toplarken “Gayret edin, kardeşler” diye halkı uyarmıştır (Kemura, 1960: 31).

Gajret'in 1908'deki ilhaka kadar olan dönemdeki çalışmalarına bakıldığında, bu cemiyetin liderliğinin değiştiği 1907 yılı göze çarpmaktadır. Bundan önce, 1903'ten 1907'ye kadar olan dönemde cemiyet, faaliyetlerini Bosna Hersek'in hemen hemen tüm şehirlerine genişletmiş, yeni üyelerin katılımını sağlamayı başarmıştır. Süreç yavaş olsa da cemiyetin faaliyetleri genişlemiştir. Cemiyet ayrıca, öğrencilere burs sağlamış, *Gajret* adında bir takvim yayınlamaya başlamıştır (Kalender *Gajret*, I/ 1906).

Gajret'te büyük bir değişiklik, ilhaktan bir yıl önce, yeni kurulan Müslüman Halk Teşkilatı'nın Yönetim Kurulu'nun (boşn. Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije) toplumun yönetimini İlerici Boşnaklardan (boşn. Naprednjaci) devralmasıyla meydana gelmiştir (Turbic, 2023: 110-112). Cemiyetin 1903 yılında kurulmasından sonra bile Safvetbeg Bašagić'i etkisiz hale getirme ve ortadan kaldırma yönünde anlaşmazlıklar ve girişimler olduğunu, bunun 1906'da gerçekleştiğini belirtmek gerekir (Kalender *Gajret* II/ 1907). 1906'nın sonlarında ve 1907 yılı boyunca bu toplumdaki ana işlevleri devralma girişimi süreci başladığında, MNO'nun güçlenmesi *Gajret*'te hissedilmiş, bu proje üzerinde ciddi çalışmalar yapıldığının ilk göstergesi, MNO üyelerinin *Gajret*'e kaydolması olmuştur (Musavat II, 1907: 21). MNO'nun Budapeşte'den alınan kararlar ardından somut adımlar atılmış; MNO Yönetim Kurulu, konu *Gajret* olduğunda niyetini açıkça ortaya koyup İlericiler'e açıkça saldırmaya başlamış, onları *Gajret*'i tamamen kötü bir yöne sürüklemekle suçlamıştır.

Gajret'in 5 Temmuz 1907'deki V. toplantısı bir dönüm noktası olmuştur. Saraybosna'da yapılan bu toplantıya yaklaşık 300 üye katılmıştır (Arhiv BiH, ZV, Res, No: 826/ 1908, Abschrift einer Konfidentenmeldung, Sarajevo 6 Juli 1907). Konularının önemli ölçüde tehdit edildiğini gören İlericiler, MNO ile bir anlaşma yapmayı kabul etmiş, buna göre iki İlerici -Edhem Mulabdić ve Hasan Hodžić- *Gajret* Ana Kuruluna girmiştir (Arhiv BiH, ZMF, Pr. 854/ 1907). Bu toplantının ardından *Gajret*'in yeni başkanı MNO Yönetim Kurulu üyesi Mahtmutbeg Fadilpašić olmuştur. 1908'de Kural Kitabı'nda yeni bir değişiklik meydana gelmiş, yeni Yönetmelik uyarınca Kahire ve İstanbul'daki okullardaki Boşnak öğrencilere de burs verilmesi onaylanmıştır (Besarović, 1968: 365).

İlhak Sonrası Faaliyetler ve 1914'te *Gajret*'in Kapatılması

1908'den cemiyetin 1914'te kapanmasına kadar geçen dönemde de *Gajret*'te birçok önemli değişiklik yaşanmıştır. Cemiyetteki ana konumları kaybetmiş olmalarına rağmen İlericiler, *Gajret*'ten tamamen çekilmemiş, ancak 1908 yaz aylarında *Gajret*'in Teşanj'daki yıllık toplantısını kullanarak Müslüman İlerici / Terakki Partisi (boşn. Muslimanska napredna stranka) adında yeni bir siyasi parti kurmuştur (Turbic, 2023: 116). Ayrıca, İlericiler VI. Kurultay'da *Gajret* yönetim kurulunu kendi kontrolleri altına almaya çalışmış, ancak MNO taraftarları ikna edici bir zafer kazanmıştır (Arhiv BiH, Fond "Gajret" – Prosvjetno i kulturno društvo Muslimana u Bosni i Hercegovini (G-PKDM), Zapisnik VI skupštine *Gajreta*, 1908). *Gajret* Ana Yönetim Kurulu'ndan Dr. A. Denislić ve E. Mulabdić'in çekilmesi, İlericilerin *Gajret*'te zayıf olan konumunu daha da zayıflatmıştır.

1910 yılında Boşnak siyasetinde yaşanan büyük değişiklikler *Gajret*'te de değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Öncelikle söz konusu yıl içinde MNS, programıyla birlikte partinin adını da değiştirerek Hırvatçılıktan uzaklaşmıştır (Musavat, 1908: 10). MNS böylece Müslüman Bağımsız Partisi-MSS (boşn. Muslimanska samostalna stranka) haline gelmiştir (Turbic, 2023: 117). Öte yandan, Sırlara yakın olan Osman Đikić'in liderliğindeki MNO üyeleri, Mostarlı ve Sırp yanlısı Smailaga Ćemalović ve Husaga Ćišić, *Samouprava* (tür. Özyönetim) gazetesini kurmuş, Müslüman Halk Teşkilatının Yönetim Kurulu'ndan uzaklaşmıştır (Samouprava, No: 1, I/1910). Adı geçen şahıslar Demokratlar adlı bir siyasi grup kurmuş, 1911 yılındaki mecliste *Samouprava* gazetesi etrafında toplanarak *Gajret*'in yönetim kurulunu ele geçirmiştir (*Gajret*, VIII/ 1924). Aynı yıl, MNO ve MSS ortaklaşa *Ujedinjena Muslimanska Organizacija*'yı – UMO (tür. Birleşik Müslüman Teşkilatı) kurmuş, UMO'nun Yönetim Kurulu sıkı ve kararlı bir şekilde *Gajret*'i devralmaya çalışmıştır. Bir sene sonra cemiyetin meclisinde büyük anlaşmazlıklar ve kötü koşullar nedeniyle *Gajret* Ana Kurulu seçilememiş ancak 1 Eylül 1912'de yeni liderliğe karar verilmiştir. Bu olağanüstü oturumda Ana Yönetim Kurulu çoğunlukla birleşik bir yapıyla seçilmiştir (Zeman II/ 1912). Son olan XI. toplantı 1913'te yapılmış, ancak UMO üyeleri ile *Demokratlar* arasındaki büyük fiziksel çatışmalar nedeniyle meclis ve kararları yerel yönetim tarafından feshedilmiştir (Novi vakat, I/1913). 1914 Saraybosna suikastından sonra *Gajret* dağıtılmış, böylece Avusturya-Macaristan dönemindeki çalışmalarına da son verilmiştir.

Gajret Gazetesi, Gajret Takvimi ve 1903 Yılında Yazılmış Gajret Kitabı

Gajret cemiyetinin *Gajret* gazetesini yayınladığını da belirtmek gerekir. Bu gazete 1907 ile 1914 yılları arasındaki dönemde yayımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası da söz konusu gazete 1921-1922; 1924-1941 yılları arasında aralıklarla yayımlanmıştır. Editörler Edhem Mulabdić, Mustajbeg Halilbašić, Osman Dikić, Avdo Sumbul, Šukrija Kurtović, Hamid Kukić, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Hamza Humo idi. Gazetede edebiyat, tarih, hukuk, tarım, sağlık ve *Gajret* cemiyetinin resmi faaliyetleri alanlarında eserler yayımlanmıştır. Gazetede Edhem Mulabdić, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Hamzo Humo, Ahmed Muradbegović, Osman Nuri Hadžić, Husein Đoga, Hamdija Mulić, Dževad Sulejmanpašić, Hajrudin Ćurić, Hamdija Kapidžić, Hamdija Karamehmedović, Muhamed Pandža gibi yazarlar, tarihçiler ve ilahiyatçılar eserlerini yayınlamıştır.

Bunun yanı sıra, *Gajret* cemiyeti 1907/1908, 1915, 1937, 1938, 1939, 1940 ve 1941 yılında toplam sekiz sayı *Gajret* adı altında takvimi yayınlamıştır. Takvimin ilk üç sayıda editör belirtilmemiş, dördüncü ve beşinci sayılar *Gajret* Ana Kurulu tarafından, altıncı ve yedinci sayılar Hamid Kukić tarafından, sekizinci sayı ise Yayın Kurulu tarafından düzenlenmiştir. İlk iki sayı Boşnakçada (Latince) ve Türkçede (Arapça harfleriyle yazılan Türkçe), diğer sayılar ise Boşnakça olarak (Latin ve Kiril alfabesi) basılmıştır. Takvimde Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler ve Yahudiler için önemli tarihlerin yanı sıra, takvimde edebiyat, tarih, hukuk, din, tarım, tıp, eğitim gibi çeşitli alanlardan yayımlanmış eserler yer almış, ayrıca takvimin önemli bir kısmı cemiyetin çalışmaları hakkında bilgiler sunulmuştur. Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Ahmed Muradbegović, Musa Ćazim Ćatić, Hamid Dizdar, Mehmedalija Dizdar, Hamdija Mulić, Avdo Hasanbegović, Hamza Humo, Muhamed Kadić Enveri, Hamdija Kapidžić, Riza Muderezović, Mehmed Handžić, Besim Korkut, Muhamed Tajib Okić gibi önde gelen yazar, tarihçi ve ilahiyatçı takvimde yer almıştır. 1903 yılında *Gajret: Müslüman Öğrencileri Destekleme Topluluğu, Gelişimi ve Kökeni* adlı kitap, 1900'de E. Mulabdić, S. Bašagić ve O.N. Hadžić tarafından başlatılan bir Boşnak dergisi olan *Behar'in* (Behar, I/ 1900) editörleri tarafından yazılmıştır.⁵

5 E. Mulabdić, S. Bašagić ve O.N. Hadžić, *Gajret-Udruženje za pomoć muslimanskim studentima: razvoj i nastanak, Saraybosna 1903.*

Avusturya-Macaristan Döneminde *Gajret* Cemiyetinin Önde Gelen Şahısları

Bosna Hersek'teki Boşnak nüfusun kültür ve bilim gelişimine büyük katkı sağlayan *Gajret'in* çalışmalarında çok sayıda Boşnak yer almıştır. Adı geçen kişilerden bazıları Safvetbeg Başıagić, Edhem Mulabdić, Mahtmutbeg Fadilpašić, Osman Đikić'tir.

Safvet-beg Başıagić (1870-1934), 19. ve 20. yüzyılların başındaki en önde gelen Boşnak entelektüellerinden ve kültür çalışanlarından biriydi. Aralarında *Gajret'in* de öne çıktığı çeşitli sosyal ve kültürel kuruluşların çalışmalarına ve yönetimine aktif olarak katılmıştır. Başıagić, *Gajret'in* kurucularından ve ilk başkanlarından biriydi (Başıagić, Safvet-beg. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/basagic-safvet-beg>). *Gajret'teki* çalışması, eğitimin önemi konusunda farkındalık yaratmayı, kültürel mirası korumayı ve Boşnak toplumunun sosyal statüsünü iyileştirmeyi amaçlamaktaydı. Başıagić'in *Gajret'e* katılımı, üstün yetenekli öğrenciler ve yoksul ailelerden gelen öğrenciler için burs organizasyonunu da içermekteydi. Ayrıca S. Başıagić, Boşnak kültürünü ve tarihini tanıtmak amacıyla kültürel gösterilerin, konferansların, sergilerin düzenlenmesine ve dergilerin yayınlanmasına yardımcı olmuştur.

Edhem Mulabdić (1862-1954), sosyal ve kültürel organizasyonlara katılımıyla tanınan bir diğer önde gelen Boşnak entelektüel ve yazardı. Edhem Mulabdić, *Gajret'in* aktif bir üyesi olmuş, çalışmalarına çok katkıda bulunmuştur. Boşnak edebiyatının öncülerinden biri olan E. Mulabdić, eserleriyle Boşnakların kültürel gelişimini ve milli bilincini teşvik etmiştir. Çalışmaları sıklıkla *Gajret'in* hedeflerini destekleyen yayınlarda yayınlanan E. Mulabdić, eğitime değer vermiş, *Gajret'teki* eğitim faaliyetlerinin organizasyonundaki kilit kişilerden biri olmuştur (Mulabdić, Edhem. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/mulabdic-edhem>>.). Genç ve yetenekli Boşnaklara yönelik burs girişimlerini destekleyen E. Mulabdić, *Gajret* ile ilgili gazetenin ve diğer yayınların editörlük çalışmalarında ve yayınlanmasında yer alarak topluluk içinde bilginin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Mahmutbeg Fadilpašić (1853-1912) aynı zamanda *Gajret* cemiyetinin çalışmalarına önemli katkılarda bulunan önde gelen bir Boşnak entelektüeldi. M. Fadilpašić, çalışmaları aracılığıyla Boşnak toplumunun kültürel, eğitsel ve sosyal yaşamının güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur. Toplumsal yaşamın çeşitli alanlarıyla ilgilenmesi, M. Fadilpašić'i 19. ve 20. yüzyıla girerken Boşnakların kültürel ve ulusal

uyanışı sürecinin kilit isimlerinden biri haline getirmiştir.⁶ Osman Đikić (1879-1912) şair, yazar ve edebiyatçıydı. 1907'den itibaren Mostar gazetesi *Musavat*'in editörlüğünü yapmış, *Bosanskohercegovački glasnik* adlı gazetede yazılar yayınlamıştır. 1909'da *Gajret*'in sekreteri ve *Gajret* gazetesinin editörü seçildikten sonra Saraybosna'ya taşınmış, hemen ertesi yıl, 1910'da *Samouprava* adlı gazetesini çıkarmaya başlamıştır (Đikić, Osman. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/djickic-osman>>.)

Sonuç

Gajret'in Boşnakların eğitim ve kültürünü geliştirmeyi amaçlayan son derece önemli bir Boşnak kültür ve eğitim kurumu olduğu sonucuna varılabilir. *Gajret*'in Avusturya-Macaristan yönetimi sırasındaki gelişim süreci, 1903'teki kuruluş, 1907'de liderliğinde büyük bir değişim, yeni çalkantılı günler ve yönetimin Demokratlar tarafından devralındığı 1910'daki ayaklanma, 1912 ve 1913'te yaşanan anlaşmazlıklar, 1914 yılındaki kapatılma gibi birçok önemli aşamadan geçmiştir.

Gajret'in eğitim, kültür, siyasi katılım, sosyal yardım gibi pek çok açıdan Boşnak halkına ve toplumuna önemli katkılarda bulunduğunu da belirtmek mümkündür. *Gajret* okullar kurmuş, öğrencilere burs vererek birçok kişinin normal şartlar altında ulaşamayacakları bir eğitim almasını sağlamıştır. Bunların yanı sıra, *Gajret* eğitim sistemini iyileştirmeye, Boşnakça dilinde eğitimin daha fazla kullanılabilirliğini savunmaya çalışmıştır. *Gajret*, gelenekler, edebiyat, müzik ve halk gelenekleri dâhil olmak üzere, Boşnak kültürünü korumak ve tanıtmak için çalışmıştır. Bu cemiyet kültürel kimliğin korunması açısından çok önemli olan Boşnakça dilinde kitap ve dergilerin yayınlanmasını desteklemiş, *Gajret* üyeleri, Avusturya-Macaristan'ın daha geniş sosyal bağlamında Boşnakların hakları için mücadele ederek, sosyal ve politik konularda aktif olmuştur. Aynı zamanda *Gajret*, eşitliği ve daha fazla sivil hakları savunarak, Boşnak halkının siyasi uyanışında önemli bir rol oynamıştır. Buna ek olarak *Gajret*, zanaat okullarının kurulması, modern ekonomik faaliyetlerin teşvik edilmesi yoluyla ekonomik kalkınmayı da desteklemiştir. *Gajret*'in çalışmaları arasında Boşnakların ekonomik durumlarını iyileştirebilecek kooperatif ve işletmelerin kurulmasına yardımcı olmak da yer almıştır. Bu cemiyet, yoksullara ve hastalara yardım da dâhil olmak üzere, çeşitli sosyal yardım biçimleri sağlamış ayrıca, toplum içinde sosyal dayanışmanın önemi konusunda farkındalık yaratmaya çalışmıştır. Dolayısıyla

6 M. Fadilpašić, Gazi Hüsrev Bey Camii'nin haremine defnedilmiştir.

Avusturya-Macaristan yönetimi döneminde Saraybosna merkezli *Gajret* cemiyyetinin diğer benzer kuruluşlarla birlikte Boşnak halkının kültürel, eğitsel ve sosyal gelişimine önemli katkılar sağladığı sonucuna varılabilir.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

ABiH (Bosna Hersek Arşivi), Fond "Gajret" – Prosvjetno i kulturno društvo Muslimana u Bosni i Hercegovini (G-PKDM), Zapisnik VI skupštine Gajreta, 1908.

ABiH (Bosna Hersek Arşivi), Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice, 9. februar 1908.

ABiH (Bosna Hersek Arşivi), ZV, Res, No: 826/ 1908, Abschrift einer Konfidentenmeldung, Sarajevo 6 Juli 1907.

ABiH (Bosna Hersek Arşivi), ZMF, Pr. 854/ 1907.

Bosanski kadeti, *Sarajevski list Gazetesi*, 13.01.1882

Ćemalović i Đikić, *Gajret Gazetesi*, VIII/1924

Gajret, *Bošnjak Gazetesi*, XIII/1903

Gajretova skupština, *Zeman Gazetesi*, II/1912

Glavna skupština, *Behar Gazetesi*, III/1903

Izvjeshće društva Gajret, *Kalendar Gajret II/ 1907*

Kalendar Gajret, I/ 1906, Islamska dioničarska štamparija, Saraybosna

Kurs za bos.-herceg. oficire, *Sarajevski list Gazetesi*, 15.06.1884

Muhamedanac-advokat, *Sarajevski list Gazetesi*, 03.08.1884

'Naša prva riječ, *Samouprava Gazetesi*, No: 1, I/1910

Našim čitateljima i suradnicima, *Behar Gazetesi*, I/ 1900

Nešto o postanku i razvitku društva Gajret, *Kalendar Gajret II/ 1907*

Nešto o postanku i razvitku društva Gajret, *Kalendar Gajret II/ 1907*

Novi članovi, *Musavat Gazetesi*, S:21, II/ 1907

O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva Trebević" u Sarajevu, *Kalendar Napredak* (Napredak Takvimi), Saraybosna 1934.

Odbor, *Kalendar Gajret II/1907*

Organizacija naprednih muslimana", *Musavat Gazetesi*, S: 10, 06.03.1908

Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszahlungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 (1886). Zemaljska Štamparija Saraybosna.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910 (1912). Statistički odsjek Zemaljske vlade Saraybosna.

Skupština Gajreta, *Novi vakat Gazetesi*, I/1913

SÜRELİ YAYINLAR

- “125 godina La Benevolencije”, *Jevrejski glas Gazetesi*, No: 76, Saraybosna 2017
- “O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva „Trebević” u Sarajevu”, *Kalendar Napredak*, Saraybosna 1934.
- BESAROVIĆ, Risto (1968). Dokukemtni br. 137. R. Besarović (Ed.), *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom* içinde (s. 360-385). *Arhiv Bosne i Hercegovine Saraybosna*
- BESAROVIĆ-DŽINIĆ, Vojka (2008). *Sarajevsko jevrejsko pjevačko društvo lira*. *Historijska Traganja*, 2 (2), 93-116.
- DURAKOVIĆ, Esad, *Bosnjačka književnost u književnoj kritici (Književna historija)*, Zagreb 1998.
- DURDEV, Branislav, O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XI-XII*, Saraybosna 1976, s. 283-387.
- FILANDRA, Šaćir (1998). *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*,. Sejtarija Saraybosna.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko (2007). *Muslimani u Zagrebu 1878-1945: Doba utemeljenja. Međžlis Islamske Zajednice u Zagrebu*.
- HADŽIĆBEGOVIĆ Iljas IMAMOVIĆ Mustafa (1998). *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*. I. Tepić (Ed.), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata* içinde (s. 223-227). *Bosanski Kulturni Centar*.
- KEMURA, Ibrahim. (1960). *Uloga gajreta u društvenom životu muslimana bosne i hercegovine 1903-1941*. *Veselin Maslesa Saraybosna*.
- KEMURA, Ibrahim. (2002). *Značaj i uloga “Narodne uzdanice” u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*. *Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića*.
- KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, *Veselin Masleša, Saraybosna 1987*.
- KRUŠEVAC, Tomislav (1960). *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*. *Veselin Masleša, Saraybosna*.
- PAČUKA+ŠEHOVIĆ, Lana (2020). *At The Crossroads Between East and West: Activities of Professional Female Artists in A La Franca Cafés of Sarajevo*. *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 13 (2), 11-18.
- ŠEHOVIĆ, Lana (2023). *Visits of Vienna choral societies to Sarajevo – An Occasion For Redefining Local Societies’ Concert Activity in the Late 19th Century?* J. Weiss (Ed.), *Glasbena društva v dolgem 19. stoletju: med ljubiteljsko in profesionalno kulturo (music societies in the long 19th century: between amateur and professional culture)*, içinde (s. 143-161). *Studija Musicologiča Labacensia Ljubljana*.
- TRALJIĆ, Mahmud, *Istaknuti Bošnjaci*, Rijaset, Saraybosna 1998.
- TURBIC, Enes (2023). *Avusturya-Macaristan Döneminde Bosna Hersek'te Yaşayan Ulusların Siyasi Kuruluşları [Bildiri sunumu]*. *Cumhuriyetin 100. Yılı Anısına Atatürk ve Balkanlar Uluslararası Sempozyumu, İzmir*.

TURBIC, Enes, Avusturya-Macaristan Döneminde Bosna Hersek'te Yaşayan Ulusların Siyasi Kuruluşları, *Cumhuriyetin 100. Yılı Anısına Atatürk ve Balkanlar Uluslararası Sempozyumu Bildiri Tam Metin ve Özet Metin Kitabı*, ed. Prof. Dr. Nadim Macit-Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih Sansar, İzmir 2023.

DİJİTAL KAYNAKLAR

Đikić, Osman. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/djickic-osman>>.

Edhem. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/mulabdic-edhem>>.

https://prosvjeta.com.ba/prosvjeta/bosanski/o_nama/period1902_1949.html; <https://www.hkdnappedak.com/u-sluzbi-covjeka-od-1902-godine/>

Safvet-beg. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/basagic-safvet-beg>>.

EKLER

Gajret'in 1905'teki ilk programında yer alan *Gajret* korusu. Bu etkinlik, *Gajret* cemiyeti tarafından kurumun çalışmaları ve öğrenci bursları için fon toplamak amacıyla düzenlenen birçok etkinlikten biri olmuştur. Kaynak: *Gajretova* spomenica, Saraybosna 1929.

Gajret binası (bugünkü Preporod cemiyeti binası). Kaynak: Preporod Sarajevo.

SPECIAL FEATURES OF THE ARCHITECTURAL PLAN OF THE ALTUN ALEM MOSQUE BUILT IN NOVI PAZAR IN THE 16TH CENTURY

Enisa Huseinovic¹

Abstract: The Altun Alem Mosque is built in Novi Pazar between 1518-1528. According to the foundation charter of the mosque, patron of the mosque is Muslihudin Abdul Gani-Muezzin Hoja el Medini. The same patron in the equal period built almost same, but bigger mosque in Skopje, Macedonia. The Architectural plan of the Altun Alem's prayer hall is square, on the left side of the northwest wall there is the main door of the mosque and in front of this wall, there is a narthex covered with two domes. While comparing this architectural plan, with mosques built through the Balkans in a 16th century, we can notice that in this period mosques that are built, are mainly built in a typical Classical Ottoman Architectural style of the mosques. This notation is not the case with the Altun Alem Mosque, unlike with another mosques, the Altun Alem Mosque is built in Early Ottoman Architectural style of the mosques. Taking into account that this is not first example of using this kind of architectural plan, we can conclude that special features of the architectural plan of the Altun Alem Mosque is not exactly in its architectural plan, actually, its specification is in a period when it is built. Considering that the period when the mosque was built was the period of the reign of Sultan Suleiman I, the period of the rise of the Ottoman Empire, it is quite surprising to encounter this architectural type of mosque. Considering all these facts, it is easy to realize that the reason for building this kind of mosque in the 16th century in Novi Pazar, was much more than we can see at first. Altun Alem Mosque as a pearl hidden in shell, today proudly represents a rare example of Ottoman architecture in Serbia.

Keywords: Ottoman architecture, Ottoman heritage through Balkans, mosques

---

1 Mimar Sinan Fine Arts University, enisa.huseinovic94@gmail.com

Introduction

According to foundation books, the Altun Alem Mosque is built between 1512 and 1528 years. In foundation books, the mosque was first mentioned as the Mosque of Muezzin, so we can consider it, as its origin name. The mosque was built in Novi Pazar, the city that was founded by an Ottoman Pasha, Gazi Isa Beg in the 15th century. By founding the city of Novi Pazar, the Ottomans established key points for their advanced conquests of Bosnia and Serbia.

The Altun Alem Mosque is one of 23 mosques that were built in Novi Pazar during the Ottoman period (Zirojević, 1977). Through the research of foundation books of this mosque, we gain to know that Altun Alem Mosque was built as a central point of a complex that consists of a mosque, mekteb, and graveyard. Since the mosque was built, it has been in active usage till nowadays, and through folk, it is known as Altun Alem Mosque. Considering that during the Ottoman Era in Novi Pazar were built 23 mosques, 17 of them survived till nowadays, the fact that just 3 mosques of 23 that were built in Novi Pazar, were mosques covered with domes must be emphasized. Mosques covered with domes are Gazi Isa Beg's Mosque, the first mosque built in Novi Pazar in the second half of the 15th century, Silahdar Ahmed Beg's Mosque, a mosque built immediately after the building of Gazi Isa Beg's Mosque in the 15th century and Altun Alem Mosque built at the beginning of 16th century. Of the three mosques mentioned above, only Gazi Isa Beg's Mosque hasn't survived nowadays.

Ottoman Empire lived its golden era through the 16th century, during this period there existed already certain prototypes of the architectural style of Ottoman mosques. While analyzing the architectural type of Altun Alem Mosque we can easily understand that the architectural style used in building this mosque was the type used in building of first Ottoman mosques, mosques that were built at beginning of the 14th century. The main question is, why exactly this type of architectural style was used in this case when we have in the same period in Sarajevo, Belgrade, Prizren, etc. usage of already settled prototype architectural models of Ottoman mosques? Considering that till now on this topic we have been faced with researches that are giving us fundamental pieces of information about historical and architectural facts connected to Altun Alem Mosque, this article's research is directed to architectural specificities, values, and rarity of this architectural type of mosque.

To gain scope and successfully research this topic, methods were used researching through foundation books, through already researched this topic, and terrain observations and research according to which it gained new points of

observations. Also, as a research method, observation of mosques that were built in the same period in Macedonia, Serbia and Bosnia was used, so, for the sake of comparison, a greater connection or disconnection can be obtained between Novi Pazar and other parts with which Novi Pazar is territorially surrounded.

History of the Altun Alem Mosque

The Altun Alem Mosque is built at the beginning of the 16th century, according to mentions in foundation books, it is built between 1518-1528 years. The mosque is built under the patronage of the foundation of Muslihudin Abdul Gani, Muezzin Hoja el Medini. The mosque is built as a central point of the complex that consists of the mosque, mekteb, 3 houses for imams 1 inn, 6 shops, and 7 mills (Čar-Drndar, 1984:79). Muezzin Muslihudin had two more foundations one in Skopje, another one in Vucitrn (Kul, 2021:87). The history of the Muezzin Muslihudin is not known for sure, because of part in his name el Medini, according to some rumors that are mentioned through sources it is claimed that he was from Medina. According to some rumors, he was also the first muezzin of Fatih Sultan Mehmed (Andrejević, 1984:27).

The complex of Altun Alem Mosque was built in the Novi Pazar bazaar, a street that was during the Ottoman period known as a "Road to Istanbul". "Road to Istanbul" started from Belgrade and passed through all key points for merchants until Istanbul, Novi Pazar was one of those key merchant points (Mušović, Vučković, 1992:7). Considering that the mosque is located in one of the key points of the merchants it was mentioned in many travelogues, one the most famous that mentioned the Altun Alem Mosque is the travelogues of Evliya Celebi. Celebi mentioned the mosque as the Mosque of Muezzin Hoja and he wrote that the mosque has a unique appearance and that this kind of mosques were built only in Bursa, Edirne, and Istanbul (Premović-Aleksić, 2013:49).

Regarding the renovations of the mosque during the Ottoman period, we do not have accurate information as to whether and in what period the mosque was renovated. As for renovations shortly, we are familiar with those from the last century. During the Yugoslavian period, conservation work was carried out on the Altun Alem Mosque twice, between 1970-1972 and 1985-1988. The Presidency of Religious Affairs in Serbia carried out conservation work in the Altun Alem Mosque between 2007 and 2011 (Premović-Aleksić, 2013:50). The last conservation of the mosque has still going on since the end of 2023. The mosque has been continuously used for prayers since its construction and remains so to this day.

Architecture and decorations of Altun Alem Mosque

The Floor plan of the Altun Alem Mosque has a rectangular architectural scheme. The prayer room of the building is covered with a low dome. The dome of the mosque is placed on approximately 1 meter high an octagonal drum. The transition from the square prayer room to the circular dome is provided by four wide pendentives. The mihrab wall in the prayer room is oriented towards the southeast. Minber and mihrap in the mosque are made entirely of stone. The stone minber is located on the right side of the mihrab. There is a relieving pointed arch at wall height on each wall of the harem section. Except for the wall facing the last congregational portico, there are four windows on each wall of the mosque. The windows in the lower part of the building are rectangular with a grid and each has a pointed relieving arch on it, while the windows on the upper part of the walls are flat pointed arch windows. At the same level as the three walls of the prayer hall, there is a pointed arched window on the octagonal drum of the dome. On the leftmost part of the northwestern wall of the mosque is the entrance door with a low barrel arch, on the right side of the entrance door is the pointed arched mihrabiye and a rectangular latticed window. In the northwest of the prayer hall of the mosque there is a two-unit, domed narthex. Although the portico is at the same height as the prayer hall, the domes used for the upper cover are lower than the dome of the main space. The two domes covering the portico are seated on octagonal drums. The narthex is open on two sides, to the northwest and east, with three, pointed arches resting on two columns, while the third side of the narthex, the west side, is closed by the entrance wall to the base of the minaret. The last congregation area of the mosque consists of two parts; the first part is the portico located on the northwest side of the prayer hall section, and the second part is the open part that is separate from the prayer hall section and continues after the last congregation portico. The last congregation place was provided by building a high stone sofa on two seats on either side of the entrance door to the mosque. The high stone sofas on both sides of the narthex provide additional space for the congregation in the narthex, and therefore this arrangement of the narthex emphasizes the low barrel-arched entrance door on the left-most side of the harim section.

There is a minaret as an adjacent wall on the right side of the last congregation portico in the west corner of the mosque. Entrance to the minaret is provided through the low pointed arched door on the left side of the west wall of the last congregation portico. The minaret located in the western corner is dodecagonal in shape, thin, tall and has a single balcony. The height of the minaret base is equal to the height of the prayer hall, and the body of the thinner dodecagonal

minaret is placed on it. At different heights on the body of the minaret, there are high pointed arch loophole windows.

Among the materials used to build the mosque, were used cut stone, rubble stone, sandstone and brick. The walls of the prayer hall were built by using cut stone, rubble stone and brick, while the dome and arches were built by using only brick. It is seen that the mosque's facade was decorated by using technic of putting cut stone in the middle and thin brickwork on four sides of the stone. By using this technic of façade it is actually gained completely style of the early ottoman architecture, that was used in architectural examples built in Bursa, Iznik, Edirne during the 14th and 15th century. The inside of the base of minaret is made entirely of bricks, inside of the body is made entirely of rubble stone, and the outside of the minaret base and body of minaret are made entirely of sandstone.

The interior of the Altun Alem Mosque is quite plain. The decorations we can see today, both inside and outside, of the mosque are decorations made of stone. The pointed arch of the mihrab in the place of worship is decorated with muqarnas. The pointed arched mihrab niche is located within a simple rectangular frame. There is a pediment inside the frame above the mihrab niche, and there was most likely a plaque on this pediment before.

When we look at the chamber of domes in the mosque from the inside, we see that the skirt of the dome is decorated with a frieze consisting of relieving pointed arches. There is a niche decorated in the shape of a crystal honeycomb on the upper part of the minaret wall in the portico of the mosque. There is a muqarnas decoration on the column capitals of the portico.

When we look from the outside, in relation to the prayer hall of the mosque, the minaret of the mosque is seen as an ornament in its own right. Its construction from sand stone is as noticeable as possible. On the high base, there is a curtain wall of the base in the form of a frieze consisting of narrow and long pointed arches. The existing geometric decoration on the balcony is a decoration program created using a triangle scheme that merges into one another. This kind of geometric scheme symbolizes eternity (Grabar, 1998:104). Presenting symbols of eternity through geometric schemes on architectural examples, such as the example here on the balcony of the minaret, can be linked to Islamic studies and beliefs about God's eternity. There is a muqarnas decoration under the balcony, and under this decoration there is a frieze of pointed arches.

The facade of the main area made with the technique of hewn bricks and the minaret made of sand stone gives the mosque a special decorative appearance from the outside.

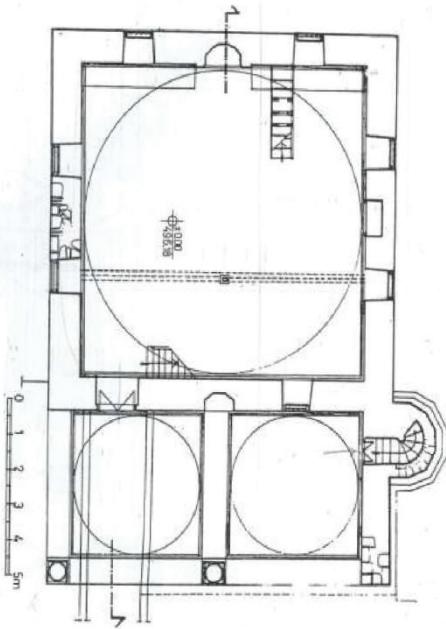

Fig. 1. Floorplan of the Altun Alem Mosque; Mušović, Vujović, 1992

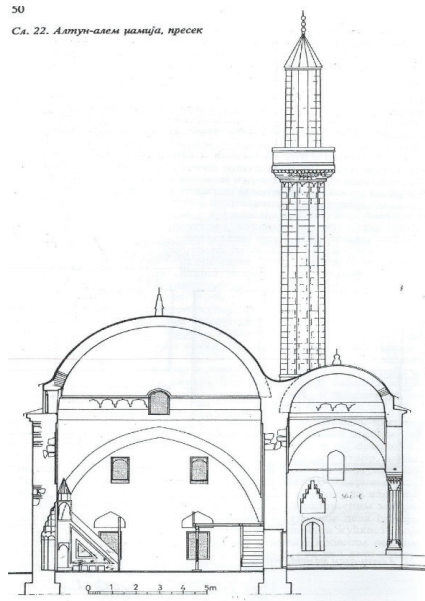

Fig.2. Profile of the Altun Alem Mosque; Mušović, Vujović, 1992

Comparison to similar mosques built through different periods of the Ottoman period

The architectural organization of the worship place in the Altun Alem Mosque, the dome sitting on the octagonal drum, and the positioning scheme of the doors and windows, almost the same were applied nearly two centuries before while building the first Ottoman mosque, the Iznik Hacı Özbek Mosque built in 1336 in Iznik (Sayın, 2016:150). Therefore, they used the thin brick and cut stone walling technique used in the first Ottoman mosques, which is similar to the one used in the Altun Alem Mosque. It is noticeable that the construction of a minaret next to the portico in a mosque was first implemented in the Alaadin Bey Mosque in Bursa, built in 1355.

If we look at the examples built in the Balkans during this period, the one that most resembles the Altun Alem Mosque is the Bali Bey Mosque, built between 1521 and 1523 in the castle of the city of Niš (Ayverdi, 2000:256). The architectural plan of the Bali Bey Mosque's prayer room, the narthex's arrangement, and the materials and knitting techniques used in the mosque are almost the same, as those used in the Altun Alem Mosque. Given we take into account the mosques built in the

same period in Sarajevo, Belgrade, Skopje, and Prizren, mosques such as Gazi Husrev Beg's Mosque, Bascarsijska Mosque built in Sarajevo, Bayrakli Mosque built in Belgrade, Mustafa Pasha's Mosque, Yahya Pasha's Mosque built in Skopje (Özer, 2006:190), and Sinan Beg's Mosque built in Prizren, we can notice many differences in the style of construction between them and Altun Alem Mosque. Each of the mentioned mosques has a larger space for prayer, the entrance door is exactly in the middle of the northwestern wall, and the entrance portico on most of them is longer and covered with 3 or 5 domes. The architectural plan of each of them reminds of the architectural plan used in the 16th century in mosques in Istanbul.

Conclusion

The Altun Alem Mosque is a structure that reflects the influence of both Early Ottoman Architecture and the architecture of the newly conquered lands in Europe. The period when the building was built was the 16th century, a period when Classical Ottoman Architecture was just beginning to emerge, yet this mosque was built as a mosque reflecting the characteristics of the Early Ottoman Architecture school at that time. There may be several reasons for this. Even though the Balkans were lands conquered by the Ottoman Empire while it was a state, they were lands far from the center of the Ottoman Empire. Although Ottoman architecture had been developing in these regions for a long time, architecture was built according to style of Early Ottoman Architecture. The architectural plan of the Altun Alem Mosque has a scheme similar to the plans of the first mosques built by the Ottomans in Anatolia. The reason for this may not only be that it was built in the countryside, but also that it was intended to reflect the idea of its founder.

While comparing it with mosques built a century or two before the Altun Alem mosque was built, it is easy to notice how many similarities, how many differences, and how much uniqueness this mosque has. As such, the mosque has great architectural and historical value. Despite the fact that in a relatively recent period, mosques of a more modern architectural style were built in Sarajevo and Belgrade, the aforementioned mosque was built in the style of early Ottoman architecture. By repeating the model of the first Ottoman mosques in the Ottoman province, during the 16th century, one may be reminded of the way of conducting politics and practicing Islam within the laws of the Ottoman state.

Although the architectural plan of the Altun Alem Mosque is in this form for whatever reason, as a result, this mosque is an example that reflects the architectural plan of the first Seljuk Mosques and then the first Ottoman Mosques on the Rumelian lands in an emphatic way.

REFERANCES

- Andrejević A. (1984). *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji-kupolne džamije*. (1.ed) Beograd: Srpska Akademija Nauka.
- Ayverdi E.H. (2000). *Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya, Vol.III*. Istanbul: Istanbul Cemiyet Yayınları.
- Čar-Drnda H.(1984). Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do XVI stoljeća. *Novopazarski zbornik* No.7, 77-82.
- Grabar O. (1998). *İslam Sanatının Oluşumu*. (2nd ed.) Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanatı Yayıncılık Ticaeret ve Sanayî A.Ş.
- Kul E. (2021). *Muslihuddin bin Abdulgani (Müezzîn Hoca) Vakfı Abdulgani. Vakıflar Dergisi* No.55, 85-101 DOI:2534-6796.
- Mušović E., Vujović S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* (1.ed.) Kraljevo: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Özer M. (2006). *Üsküp'te Türk Mimarisi XIV.-XIX. Yüzyıl*. (1.ed.) Ankara:Türk Tarihi Kurumu.
- Premović-Aleksić D. (2013). *Islamski spomenici Novog Pazara*. (1.ed.) Novi Pazar: Muzej Ras.
- Sayın A.Z. (2016). Osmanlı Beyliği Sanatı. *Türk İslam Sanatlarına Giriş*, 147-163.
- Zirojević O. (1977). Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka. *Novopazarski zbornik* No 1, 111-115.

Add. 1. The Altun Alem Mosque before the last renovation, Huseinović 2021.

Add. 2. The Altun Alem Mosque during the last renovation, Huseinović 2024.

SIYASETNÂME YAZIM GELENEĞİNDE BOSNA-HERSEKLI ÂLİMLERİN ROLÜ

THE ROLE OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SCHOLARS IN THE TRADITION OF POLITICAL WRITING

Faruk Yılmaz¹

Özet: Siyasetnâme yazım kültürünü, İslam Tarihi'nin ilk dönemlerine götürmek mümkündür. İlk olarak Kur'ân-ı Kerim ve Hadisler bu kültürün bir parçası olmakla birlikte, Abbasiler ve sonraki İslam Devletlerinin tamamında siyasetnâme eserleri yazılmıştır. Devlet yönetimini temel alan bu eserler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde de var olmuştur. Aynı zamanda tarihimizde yazılmış birçok siyasetnâme örneği, dönemin siyaset anlayışını da bize yansıtmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da doğmuş birçok âlim, siyasetnâme türü eserler yazmıştır. Biz çalışmamızda geleneğimizde yer almış ilk olarak nasihatnâme; daha sonra da siyasetnâme ve zamanla ıslahatnâme olarak gelişen siyasetnâme yazım geleneğinden söz edip, Bosna-Hersek'li âlimlerin yazdığı siyasetnâme türü eserleri ele alıp, bu kültürün seyrini ortaya çıkartmaya çalışacağız. Türkiye Yazma Eserler Arşivi'nin taranması sonucu bulduğumuz üç siyasetnâme yazarının eserlerini incelemek suretiyle bu yazım sürecinin serencamını ortaya çıkartacağız. Bosnalı siyasetnâme türü eser veren âlimlerden Bosna'da doğup müderrislik ve kadılık yapan Nergisîzade Mehmed Bosnevî'nin "el-Vasfî'l-kâmil fî ahvâli'l-vezîri'l-âdil" adlı eserini, Bosnalı Hasan Kâfî'nin "Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem" adlı eserini ve Bosnalı Hilmi Baba'nın "Risâle fi's-siyâse" adlı eserini siyasetnâme türü eserler arasında görmemiz mümkündür. Bu eserler, devrin siyasi anlayışını ve devlet düzeni ve yönetiminin nasıl olması gerektiğine dair bize bilgiler vermektedir. Aynı zamanda devrin tarihi ile ilgili bilgiler içermektedir. Ve asırlarca devam eden siyasetnâme yazım geleneğinin Balkanlarda varlığını da bize göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasetnâme, Bosna-Hersek, Kültür

1 PhD Student, Osmangazi University, feyruk.43frk@gmail.com

Abstract: It is possible to take the culture of writing *siyasetnâme* to the early periods of Islamic History. Although the Holy Quran and Hadiths were first a part of this culture, political books were written in the Abbasids and all subsequent Islamic States. These works, which are based on state administration, also existed within the Ottoman Empire. At the same time, many examples of political books written in our history also reflect the understanding of politics of the period. Many scholars born in the Balkans during the Ottoman Empire wrote works such as politics. In our study, the first thing that has taken place in our tradition is advice; Then, we will talk about the politics of politics and the tradition of writing politics that developed as reforms over time, and we will try to reveal the course of this culture by dealing with the works of politics written by scholars from Bosnia and Herzegovina. We will reveal the essence of this writing process by examining the works of three political writers we found as a result of scanning the Turkish Manuscripts Archive. Nergisîzade Mehmed Bosnevî, who was born in Bosnia and worked as a muderris and judge, one of the Bosnian scholars who produced works in the form of political books, wrote his work titled “el-Vasfû'l-kamil fî ahvâlî'l-vezîri'l-âdil”. Bosnian Hasan Kâfî's “Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem” and Bosnian Hilmi Baba's “Risâle fi's-siyâse” is possible to see his work named and among the types of politician works. These works give us information about the political understanding of the period and how the state order and administration should be. It also contains information about the history of the era. And it also shows us the existence of the centuries-long tradition of writing political books in the Balkans.

Keywords: *Siyasetnâme*, Bosnia-Herzegovina, Culture

Giriş

Siyâsetnâme, Arapça “siyâset” ve Farsça “nâme” kelimelerinden oluşturulmuş ve devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek ve tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür anlamında kullanılır. (Adaloğlu, 2009: 304) Tarih içerisinde farklı bölgelerde ve farklı ilim adamlarının yazdığı bu tür eserler, siyâsetnâme yazım kültürünün dikkate değer olduğunu göstermektedir.

İslam dünyasında siyâsetnâmeler, belli kurallar gözetilerek yazılmış² ve zamanla bir yazım geleneği oluşturulmuştur. Hulefâ-yi Râşidiîn döneminde ilk örneklerini gördüğümüz bu gelenek, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde de devam ettirilmiştir. (Zencânî, 2019: 12-13) İbnü'l-Mukaffâ'nın “Risâletü's-sahâbe”si, Câhiz'in “et-Tâc fî ahlâkı'l-mülûk” adlı eseri, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin “Âdâbü'l-mülûk” adlı eseri, Mâverdi'nin “el-Ahkâmü's-sultâniyye”, Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zaffer fî ahlâkı'l-melik ve siyâseti 'l-mülk, Kavânînü'l-vizâre ve siyâsetü'l-mülk adlı eserleri bu devrin siyâsetnâmeleri arasında zikredilebilir. (Adaloğlu, 2009: 304)

İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de siyâsetnâme türü eserlere rastlamak mümkündür. Gaznelilerde Sebük Tegin'in “Pendnâme”si ve Yusuf Has Hacib'in “Kutadgu Bilig” adlı eserini sayabiliriz.³ (Adaloğlu, 2009: 304) Selçuklular döneminde de bu tür eserler oldukça fazla kaleme alınmıştır. Gazzâlî'nin “Nasîhatü'l-mülûk”ü, Ahmed b. Sa'd b. Mehdî ez-Zencânî'nin “el-Letâ'ifü'l-'Alâ'iyye fî lfezâ'ili's-seniyye” adlı eseri, Necmeddîn-i Dâye'nin “Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebd'e ile'l-me'âd”ı, Nizâmeddin Yahyâ b. Saîd b. Ahmed'in “Kitâbü Hadâ'iki's-siyer fî âdâbi'l mülûk” adlı eserleri Selçuklular coğrafyasında yazılan siyâsetnâmelerdir. (Adaloğlu, 2009: 304)

Diğer İslâm devletleri gibi Osmanlı İmparatorluğu zamanında da birçok siyâsetnâme türü eser mevcuttur. Osmanlı'da bu türün ilk eserlerini çevriler olarak görmekteyiz. Bunlar “Kelîle ve Dimne”, “Kabûsnâme”, “Mirsâdü'l-ibâd”,

2 İslam dünyasındaki siyâsetnâmelerin yazımında takip edilen metotlar için bkz: Adaloğlu, agm. , 37/304-306; aynı müellif, “Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-22, Cilt: 5, Sayı: 2, Aralık 2004; aynı müellif, “Bir Siyasetnâme Olarak ‘Kutadgu Bilig’”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi/Journal of Studies in Turkology*, Sayı 34, Güz, Konya 2013; aynı müellif, “Siyaset Kültürü Ve Sebüktegin'in *Pendname*'si Üzerine Değerlendirmeler”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV (11), İstanbul 2017; Zencânî, *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan SİYASETNÂME*, Hazırlayan: Hasan Hüseyin Adaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

3 Detaylı bilgi için bkz: Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Bir Siyasetnâme Olarak ‘Kutadgu Bilig’”, aynı müellif, “Siyaset Kültürü Ve Sebüktegin'in *Pendname*'si Üzerine Değerlendirmeler”.

“et-Tibrü'l-mesbûk”, “Sırrü'l-esrâr”, “Zahîretü'l-mülûk” adlı eserler olarak sayılabilir. Bu dönem yazılan ilk siyâsetnâme ise Şeyhoğlu Mustafa'nın “Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ” adlı eserdir. (Yılmaz, 2009: 306-307)

II. Murad döneminde telif edilen diğer siyâsetnâme, Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî'nin “Enîsü'l-celîs”'idir. Musannifek'in Vezîriâzam Mahmud Paşa adına yazdığı, onun da Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu “Tuhfetü's-selâtîn” de siyâsetnâme türü bir eserdir. Bir diğer eser, Kanûnî Sultan Süleyman döneminin devlet adamlarından Lutfi Paşa'nın “Âsafnâme”sidir. Yine bu türdeki önemli siyâsetnâmeler içinde “Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn ve menâfii'l-mü'minîn”, “Nushatü's-selâtîn”, “Hırzû'l-mülûk”, “Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem”, “Kitâb-ı Müstetâb”, “Koçi Bey Risâlesi”, “Kanûnnâme-i Sultânî li-Azîz Efendi”, “Düstûrû'l-amel li-ıslâhi'l-halel”, “Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân”, “Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ ve Nasîhatü'l-vüzerâ” “Şemsü'l-İrşâd Li Sultân Reşâd” adlı eserler sayılabilir. (Yılmaz, 2009: 306-307; Fodor, 1986: 217-240; Adalıoğlu, 2015: 12-13)

İslâm dünyasının dışında dünyanın diğer bölgelerinde de bu tür eserlere rastlamak mümkündür. Özellikle Roma İmparatorluğu bünyesinde birçok siyâsetnâme görmektediriz. 6. Yy.'da ilk örneklerini Bizans'ta görmek mümkündür. Hükümdarlara ayna olarak tasvir edilen bu tür eserler, Bizans tarihi süresince varlığını sürdürmüştür. 16. Yy.'da dahi Agapetos gibi kişiler tarafından yazılmış bu türdeki eserlere rastlamaktayız. (Krumbacher, 1897: 456-457) Bizans siyâsetnâmeleri, yapı itibariyle Arap ve Fars siyâsetnâmeleri ile benzer içeriğe sahiptir. Amaç, İmparatorlara siyasi anlamda destek vermek ve yeri geldiğinde kutsal kitaplardan pasajlarla veya tarihten örneklerle bunu desteklemektir. (Barker, 1995: 62-63)

Rumelili Âlimlerin Siyâsetnâme Yazım Kültürüne Katkıları

Rumeli bölgesinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesinin ardından zamanla bu bölgede doğmuş veya yetişmiş bir takım âlimler ve devlet adamları, siyâsetnâme yazım geleneğini devam ettirdiler. Bu âlimler tarafından bazı müstakil siyâsetnâmelerin yanında çokça meşhur siyâsetnâmelerin tercüme yapılmış ve geçmişte olduğu gibi Padişahlara veya devlet adamlarına sunulmuştur. Biz bu başlık altında bu eserlerden kısaca bahsedeceğiz.

Aşık Çelebi Prizenî tarafından II. Selim için iki adet siyâsetnâme Türkçeye çevrilmiştir. Birincisi, Muhyiddin Mehmed Hatibzade'nin Arapça siyâsetnâmesi; (Çelebi: 540) diğeri ise, İbn Teymiyye'nin “es-Siyâsetü's-şer'iyye fî islâhi'r-râî ve'r-ra'iyye” adlı eseridir.⁴

4 Aşık Çelebi'nin bu eseri, (Mi'râcü'l-eyâle ve minhâcü'l-adâle) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine'de 1768 numaralı; Revan'da ise, 1610 numaralı olarak kayıtlıdır.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde çeşitli görevlerde bulunmuş Lütfi Paşa İşkodravî, “Âsafnâme” adlı bir siyâsetnâme yazmıştır. Bu hem ilk örneklerden olması, hem de bir vezir tarafından yazılmış olması nedeniyle oldukça önemlidir. (İpşirli, 2003: 204-206)

Göriceli Koçi Bey, Sultan IV. Murad ve I. İbrahim’e siyâsetnâme türünde birer risale kaleme aldı. IV. Murad’a sunduğu eser, devletin durumunun kötülüğünden bahseder ve birtakım tavsiyelerde bulunur. Aynı şekilde Sultan İbrahim’e de saltanat yolculuğunda rehber olmak amacıyla ikinci risaleyi yazar ve Sultan’a takdim eder. (Rosenthal, 1968: 226-227; Röhrborn, 1973: 84-90; Akün, 2002: 143-148)

Pertevî Ali Efendi’nin “Düsturu’l-Vüzerâ Tercümesi” adlı eseri, Maverdî’nin “Kavaninü’l-Vüzerâ” adlı siyâsetnâmenin tercümesidir. Sultan İbrahim’in veziri Mehmed Paşa’ya sunulmuştur.⁵ (Atik, 2020: 23-29) Yine tahmini bu dönemlerde Budinli Abdullah Efendi tarafından da “Nizâm-ı Devlet Şerhi” adlı siyâsetnâme tarzı bir eser kaleme alınmıştır.⁶

Seyyid Mehmed Lütfi Ürgübî tarafından Gazzali’nin “Nasihâtü’l-mülk” adlı siyâsetnâmesinin tercümesini telif etmiş ve Mehmed Hüsrev Paşa’ya sunmuştur.⁷ İbrahim Rahmi Giridî tarafından “Vâsıtâtü’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk” adlı yazılmış olan eser, İbn Zeyyan’ın siyâsetnâmesinin tercümesidir. (Çolak, 2003: 378)

Osmanlının son dönemlerinde yaşamış Giridli el-Hac Ahmed Efendi’nin “Nasihât-nâme” adlı risalesi, siyâsetnâme türü eserler arasında sayılabilir.⁸ Yine aynı dönemde Tunuslu Hayrettin Paşa, İslam dünyasının çöküş sebeplerini araştırmış ve bu probleme karşı çözüm üretmek istemiştir. Onun “Akvemü’l-mesâlik fî ma’rifeti ahvâli’l-memâlik” adlı eseri, Osmanlının son devrinde kaleme alınmış bir siyâsetnâme türü eserdir. Eser, Tunus’ta basılmış ve Avrupa ile İslam dünyasının karşılaştırılması yapılmıştır. (Abu-Lughod, 1976: 9-12; Çetin, 1998: 57-60; Çetin, 1989: 17-26) Bosna-Hersekli âlimlerin siyâsetnâme literatürüne katkısını sonraki başlıkta inceleyeceğiz.

5 Pertevî Ali Efendi’nin bu eseri, (Düstürü’l-Vüzerâ Tercümesi) İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi’nde, ty no: 1669/3919 olarak; diğer nüshalar ise, Süleymaniye Kütüphanesi/ Esad Efendi, 2587, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, 297,298,300 olarak kayıtlı bulunmaktadır.

6 Budinli Abdullah’ın “Nizâm-ı Devlet Şerhi” adlı eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1865 numaralı yerde bulunmaktadır.

7 Mehmed Lütfi Ürgübî’nin “Nesâ-yih-i Müluk Tercümesi” adlı eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 294’te kayıtlıdır.

8 Giridli el-Hac Ahmed’in “Nasihât-nâme” adlı eseri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, h. 393’te bulunmaktadır.

Bosna-Hersekli Âlimlerin Siyâsetnâme Yazım Geleneğindeki Rollerini

Osmanlı devri siyâsetnâmeleri incelendiğinde Bosna-Hersek'te doğmuş veya yetişmiş siyâsetnâme yazarlarının diğer Rumelili Âlimlere göre sayısının daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bu âlimler, gerek geçmiş siyâsetnâmelerin tercümelerini yaparak, gerekse de müstakil siyâsetnâmeler telif ederek bu yazım geleneğine katkıda bulunmuşlardır. Biz bu bölümde Bosnalıların bu gele- neğe katkısından ve Nergisîzade Mehmed Bosnevî, Hasan Kâfî ve Bosnalı Hilmi Baba'nın eserlerini tanıtacağız.

Nergisîzade Mehmed Bosnevî ve Eseri

Nergisîzade Mehmed, babası Ahmed Efendi'nin kadılık yaptığı Saraybosna'da dünyaya geldi. Saraybosna ve İstanbul'da eğitim aldı. Selanik'te, Bosna-Hersek'te, Elbasan'da ve Manastır'da görev yapan Nergisîzade, Revan Seferi'nde görev alır ancak ordu henüz İzmit'e varmadan Gebze yakınlarında bir bataklıkta atından düşerek 1044'te (1635) öldü. (Çaldak, 2006: 562-563)

“el-Vasfû'l-Kâmil fi Ahvâli'l-Vezîri'l-Âdil” adlı eseri, müstakil bir siyâsetnâme olmayıp, zamanının Budin Valisi Murtaza Paşa'nın gazalarını ve hayatından kesitleri “beş vasf” yani beş bölümde ele almıştır. Yazar, eseri Banyaluka'da kaleme almıştır. Aynı zamanda eser, “Gazavât-ı Murtazâ Paşa” olarak da bilinmektedir. (Çaldak, 2006: 562-563; Oluk, 2007: 7) Eserin, birden fazla nüshası yazma eserler kütüphanelerinde mevcuttur.⁹

Eseri siyâsetnâme kategorisinde almamızın nedeni, eserde Murtaza Paşa'nın hayatının yanında geçmişte yaşanmış birçok olayı kısaca anlatması ve yöneticilere “*Sultan olmak sağlam adamlar ile mümkündür. Adamlar ise ancak mala sahip olmakla mümkündür. Mal, imar ile elde edilir. İmar ise adalet ve siyaset ile elde edilir.*” (Nergisîzade: 66b) gibi bir takım öğütler vermesidir. Eserin birçok yerinde bu tarz yönetim ile alakalı sözlerle yer verilmiştir. Eserin tamamında birçok beyit yer almakla birlikte¹⁰ eserde Arapça sözler ve ayet parçacıklarına da yer verilmiştir. (Nergisîzade: 65a)

Eser klasik siyâsetnâmelere benzerliği açısından incelendiğinde eserin, diğer siyâsetnâmeler gibi geçmiş meşhur isimlerin bazı hayat hikâyelerini anlatıp,

9 Nergisîzade Mehmed Bosnevî'nin “el-Vasfû'l-Kâmil fi Ahvâli'l-Vezîri'l-Âdil” adlı eserinin nüshaları: Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel 920; Beyazıt Kütüphanesi, 920; Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 320; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 297.815; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 923.1.

10 Beyit: Meyhane başında bir derviş gibi boş gezenler, şahlar şahının tacını alıp satarlar. (Nergisîzade: 65b)

nasihat verici bir metin halini aldığını görmekteyiz. Mesela Nuşirevan, (Nergisîzade: 66a) Endeşir-i Babek, (Nergisîzade: 66a), Yezdicerd (Nergisîzade: 66b) gibi önemli isimlere yer vermiştir.

Bosnalı Hasan Kâfî ve Eseri

Hasan Kâfî, 951 (1544)'de Bosna-Hersek'teki Akhisar (Prusac) kasabasında doğdu. Öğrenim hayatına on iki yaşında iken Akhisar'da başladı. 974 (1566) yılında İstanbul'a giderek dokuz yıl kadar medresede okudu. Daha sonra Akhisar'da kadılık yaptı. Hayatı boyunca bir takım devlet görevlerini yerine getirdi. 1025 (1616) tarihinde vefat ettiği bilinmektedir. (Aruçi, 1997: 326-327)

Müellifin "Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-'âlem" adlı devlet yönetimine dair yazdığı bu eser, oldukça önemlidir. III. Mehmed'in Eğri seferine katılmak üzere Akhisar'dan ayrıldıktan sonra Arapça olarak yazdığı bu eserini Eğri Kalesi'nin fethi ve Haçova zaferinden sonra (1005 (1596)) bazı devlet adamlarına sundu. Kendisine eseri Türkçe'ye çevirip şerh etmesi tavsiye edildi. Hasan Kâfî bir sene sonra eserin açıklamalı tercümesini yaparak tekrar İstanbul'a gitti. Kitap, Sadrazam Damad İbrâhim Paşa vasıtasıyla Padişaha sunuldu. (Aruçi, 1997: 326-327) Eser, Mustafa Sarıbiyık tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. (Sarıbiyık, 1989)

Yurtiçi ve yurtdışındaki kütüphanelerde Hasan Kâfî'nin eserinin birçok nüshası bulunmaktadır. Eser, içerik itibarıyla oldukça geniş tutulmuştur. Eser, Nergisîzade'nin eserine nazaran tam bir siyâsetnâme özelliğini taşımaktadır. İçinde hükümdarların, devlet yöneticilerinin, filozofların ve tanınmış kişilerin hayat hikâyelerinden kesitler yer almaktadır. Yazar yaşadığı devirdeki insanların durumlarının manevi açıdan iyi olmadığını ve bunun sebeplerini düşünüp, eserini yazdığını ifade eder. (Kâfî: 2b-3a) Yazar devam ederek kendi zamanında görevlerin liyakatli kişilere verilmemesinden dolayı adaletin zayıfladığını ve güzel siyasetten uzaklaşıldığını söyler. Aynı zamanda bazı kişilerin kibirli oldukları, askerlerin yöneticilerinden korkmadıkları için ordunun durumunda ihmal olduğunu dile getirir. (Kâfî: 3b-4a) Eser, aynı zamanda diğer tarih kitaplarında bulunmayan kendi devrinin tarihi ile ilgili bilgileri de içermektedir.

Yazar, eserinde devletin idari taksimatından söz eder ve devrin âlimlerine ve âkilerine danışmaları gerektiğini ifade eder. İlim adamlarının yetiştirilmesine değinerek, bunların halka ve hükümdara dua etmeleri gerektiğinden söz eder. (Kâfî: 6a-7b) Aynı zamanda eserde çeşitli ayetlerden yararlanılmıştır. (Kâfî: 8b-9a) Eser genel olarak klasik siyâsetnâmeler ile benzerlik içermektedir. Eserde çok sayıda âlimlerin sözlerinden ve şiiirlerinden alıntılar yapılmış ve genel itibarıyla siyasette adaletin önemi vurgulanmıştır.

Bosnalı Hilmi Baba ve Eseri

Hilmi b. Hüseyin Taşlıcavî Bosnevî, (Hilmi Baba) hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Müellif, İstanbul ve Medine de eğitim almış ve bir süre Şam'da yaşamıştır. Hilmi Baba'nın vefat tarihi ve yeri hakkında bilgi bulunmamaktadır. (Dinç, 2020: 107-108)

“Risâle fi's-siyâse” adlı eser, Meclis-i Meb'ûsân'a gayr-i müslim vekillerin dâhil edilmesi meselesine dair yazılmış Arapça bir risaledir. İçerik itibariyle klasik dönem siyâsetnâmelerden farklıdır. Genel olarak siyasi bir risale olarak yazılmış fakat muhteva olarak çağdaş bir siyâsetnâme niteliği taşımaktadır. Dinç'e göre bu eser, Tanzimat dönemindeki düzenlemelere karşı çıkararak eski sistemin devam ettirilmesi gerektiğini savunan gelenekçi muhafazakâr kesimin fikirlerini yansıtır. (Dinç, 2020: 110)

Bosnevî, dönemin tarihi olaylarına tanıklık etmiş ve gayrimüslimlerin devlet meselelerinin görüşüldüğü mecliste yer almalarını eleştirmektedir. Eserinde bu meseleyi ayetlerle, hadislerle ve tefsir kitaplarından pasajlarla ele almıştır. Ve bu eleştiriyi aslında kazaskerin mecliste gayrimüslimlerin bulunmasının dinen caiz olabileceği sözüne yönelik yapmıştır. (Bosnevî: 3a-7b) Bosnevî, her ne kadar risaleyi kazaskere eleştiri mahiyeti ile yazmış olsa da, dönemin siyasi olarak kötü gidişatından söz etmesi ve bu sıkıntılı sürecin nasıl aşılabileceğine dair fikirler vermesi, eserin siyâsetnâme-ıslahatnâme literatürü içine dâhil edilebileceğini düşünürüz.

Müellif gayrimüslimlerin, Müslümanlara düşman olduklarını ayetlerle ele aldıktan (Bosnevî: 21a) sonra Endülüs'te yaşanan hadiselerden söz etmiş (Bosnevî: 19b-20a) ve Balkanlarda meydana gelen olayları anlatmıştır. O, yaşadığı dönemde idarecilerin yaptığı yanlışları sert bir üslupla eleştirerek, idarecilerin gayrimüslimlere meylederek onların fikirlerine kapıldıklarını anlatmaktadır. (Bosnevî: 20b) Yazar, Bosna'nın durumu hakkında da bazı bilgiler verir. Tanzimat dönemi politikaları neticesinde Bosna'nın ve civarındaki yerlerin Osmanlı'dan çıktığını söylemektedir. (Bosnevî: 8a-10a) Ayrıca o, adaletin de eşit olarak uygulanmadığını ve gayrimüslimlere müsamaha gösterildiğini dile getirir. (Bosnevî: 11a-b)

Bosnevî, bu kötü gidişatta vezirleri suçlu olarak görmektedir. (Bosnevî: 9b-10b) O, devlet başkanında bulunması gereken özelliklerden de söz ederek, onların liyakat sahibi ve Kureyş neslinden olmaları gerektiğini vurgular (Bosnevî: 13b) ve onlara itaat edilmesinin farz olduğunu söylemektedir. (Bosnevî: 14a) O, batı hukuk tarzının yerine şeriata uyulmasını da dile getirir. (Bosnevî: 22b)

Bu saydığımız müellifler dışında siyâsetnâmeleri tercüme eden Bosnalı âlimlerde mevcuttur. Bunlardan biri Maverdî'nin “Kavânînü'l-vizâre ve siyâsetü'l-mülk”

adlı Farsça eserini Türkçeye tercüme eden Hüseyin Hüsnü b. Sâlih el-Bosnevî'dir. Eser, "Zînetü's-sadâre fî tercemeti âdâbi'l-vezâre" adıyla çevrilmiştir.¹¹ Bir diğeri Allamek Muhammed b. Musa Bosnavî'dir. O, Zeynüddin b. Abdür-rauf Münavî'nin "Cevâhiru'l-muzî'a fî'l-ahkâmi's-sultaniyye" adlı siyâsetnâme-yi Türkçeye tercüme etmiştir. Bu eser, IV. Murad'a sunulmuştur.¹² Bir diğeri Bosnalı âlim, Ebu'l-Ferec'in "Tenbîhü'n-nâ'imî'l-güm'r 'alâ mevâsimî'l-'umr" adlı nasihatnâmesini Türkçeye çeviren Hersekli Mehmed Kamil'dir. Eser, İkâzü'l-ihvân adıyla çevrilmiştir.¹³ Esere aynı zamanda Hersekli Mehmed tarafından bazı ilaveler de yapılmıştır. (Aruçi, 1998: 235)

Sonuç

Siyâsetnâme türü eserler, sadece Müslüman âlimlerin yazdığı eserler değil, aynı zamanda gayrimüslim ilim adamlarının da kaleme aldıkları eserlerdir. Ortak özellikleri bulunan bu eserler, geçmiş hikâyelerden ve kutsal kitaplardan verilen örneklerle, toplumda var olan siyasi ve toplumsal kötü gidişatın düzeltilmesini salık verir. İslâm dünyasının neredeyse her devrinde örneklerini gördüğümüz bu eserlerin benzerlerini, Osmanlı İmparatorluğunda ve onun bünyesinde bulunan Balkan coğrafyasında da görmekteyiz.

Bu gelenek içinde var olan Bosna-Hersekli âlimler, müstakil veya tercüme olarak eserler yazmıştır. Hüseyin el-Bosnevî, Allamek Muhammed Bosnevî, Hersekli Mehmed gibi âlimler geçmiş siyâsetnâmeleri Türkçeye tercüme ederken; Nergisîzade Mehmed, Hasan Kâfî ve Hilmi Baba gibi âlimler de siyâsetnâme tarzı eserler kaleme almıştır.

Bu eserler incelendiğinde, klasik siyâsetnâmeler gibi nihai amacın siyasi yönetimin ve toplumsal bozukluğun sebeplerini ve bunlara karşı alınacak önlemlerin ele alındığını görmekteyiz. Bu önlemler, geçmişte yaşanmış önemli olaylardan çıkarılan derslerle ve kutsal kitaplarda ve dinî metinlerde yer alan pasajlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

Ele aldığımız üç eser, bize siyâsetnâmenin çeşitlerini de göstermektedir. Nergisîzade'nin eseri, aslında bir biyografi olmakla birlikte, klasik siyâsetnâmelerdeki

11 Eserin bulunduğu yerler: Hüseyin Hüsnü b. Sâlih el-Bosnevî, Zînetü's-sadâre fî tercemeti âdâbi'l-vezâre, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY: 2729; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1857.

12 Allamek Muhammed b. Musa Bosnavî'nin eseri, (Cevâhiru'l-muzî'a Tercümesi) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY: 2741 da bulunmaktadır.

13 Hersekli Mehmed Kamil'in eseri, (İkâzü'l-ihvân) Millet Kütüphanesi, AE. Şerhiyye 297.815.1. olarak kayıtlıdır.

içeriği bize göstermekte ve siyasi anlamda nasihat verici mesajlar içermektedir. İçerik olarak biraz daha Bizans devri siyâsetnâmelerle benzetilmektedir. Hasan Kâfî'nin eseri, klasik siyâsetnâmelerle aynı içeriğe sahiptir. Hilmi Baba'nın eseri ise, Osmanlı'da gördüğümüz ıslahatnâme tarzı bir eserdir. Bu eser, siyâsetnâme tarzını korumakla birlikte, gerek sert dille yapılan eleştiriler, gerekse de bir reddiye olması yönünden diğer siyâsetnâmelerden farklıdır. Ayrıca kendi dönemindeki olayları da yansıttığından dolayı Osmanlı tarihçiliği için önemli bir eserdir. Bu üç eser, bize siyâsetnâme türü eserlerin çeşitlerini açık bir şekilde göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, İbrahim. (1976). *The Islamic Influence on Khayr al-Din of Tunis*. Essays on Islamic Civilization (ed. D. Little). Leiden.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. (2013). Bir Siyasetnâme Olarak 'Kutadgu Bilig'. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi/Journal of Studies in Turkology*. Sayı 34. Güz. Konya.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. (2015). Bir Mevlevî Dedesi'nden Sultana Öğütler: "Şemsü'l-İrşâd Li Sultân Reşâd" Adlı Siyasetnâme. *History Studies*. Volume 7/1. Marc.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. (2017). Siyaset Kültürü Ve Sebüktegin'in *Pendname'si* Üzerine Değerlendirmeler. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. IV (11). İstanbul.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. (2009). *TDV İslam Ansiklopedisi: Siyâsetnâme*. TDV. Yay. c. 37. İstanbul.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. (2004). Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1-22. Cilt: 5. Sayı: 2.
- Akün, Ömer Faruk. (2002). *TDV İslam Ansiklopedisi: Koçi Bey*. TDV. Yay. c. 26. Ankara.
- Aruçi, Muhammed. (1997). *TDV İslam Ansiklopedisi: Hasan Kâfî Akhisârî*. TDV. Yay. c. 16. İstanbul.
- Aruçi, Muhammed. (1998). *TDV İslam Ansiklopedisi: Hersekli Mehmed Kâmil Bey*. TDV. Yay. c. 17. İstanbul.
- Âşık Çelebi. *Mi'râcü'l-eyâle ve minhâcü'l-adâle*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Hazine. 1768/Revan. 1610.
- Âşık Çelebi. *Tercüme-i Ravzü'l-ahyâr*. Süleymaniye Kütüphanesi. Reşid Efendi. 540/Laleli. 1696.
- Atik, Kayhan. (2020). Pertevi Ali Efendi's Work Named Düstûru'l-Vüzera. *The Journal of Kesit Academy*. Yıl: 6. Sayı: 24.
- Barker, Ernest. (1995). *Social and Political Thought in Byzantium (Bizans Toplumsal ve Sosyal Düşünüşü)*. (çev: Mete Tunçay). İmge Kitabevi. Ankara.
- Bosnavî, Allamek Muhammed b. Musa. *Cevâhiru'l-muzi'a Tercümesi*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. TY: 2741.

- Bosnevî, Hilmi Baba. *Risâle fi's-siyâse*. Süleymaniye Kütüphanesi. İbrahim Efendi 00422.
- Bosnevî, Hüseyin Hüsnü b. Sâlih. *Zinetü's-sadâre fî tercemeti âdâbi'l-vezâre*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. TY: 2729/Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi 1857.
- Bosnevî, Nergisizade Mehmed. *el-Vasfû'l-Kâmil fi Ahvâlî'l-Vezîri'l-Âdil*. Beyazıt Kütüphanesi. 920.
- Budinli Abdullah. *Nizâm-ı Devlet Şerhi*. Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi. 1865.
- Çaldak, Süleyman. (2006). *TDV İslam Ansiklopedisi: Nergisî*. TDV. Yay. c. 32. İstanbul.
- Çetin, Atilla, (1998). *TDV İslam Ansiklopedisi: Hayreddin Paşa, Tunuslu..* TDV. Yay. c. 17. İstanbul.
- Çetin, Atilla. (1989). Relations ottomanes-tunisiennes. *Studies on Turkish-Arab Relations*. sy. 4. İstanbul.
- Çolak, Orhan M. (2003). İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt: 1. Sayı: 2.
- Dinç, Emine Nurefşan. (2020). *Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi*. *Balkanlar ve İslâm*. (Milletlerarası Tarıtmalı İlmî Toplantı. Edirne Ekim 2019) Ensar Yayınevi. İstanbul.
- Fodor, Pál. (1986). *State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes*. AOH. XL/2-3.
- Girdli el-Hac Ahmed. *Nasihât-nâme*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. h. 393.
- Hersekli Mehmed Kamil. *Îkâzû'l-ihvân*. Millet Kütüphanesi. AE. Şeriyeye 297.815.1.
- İpşirli, Mehmet. (2003). *TDV İslam Ansiklopedisi: Lütî Paşa*. TDV. Yay. c. 27. Ankara.
- Kâfî, Hasan. *Şerhu'l-Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem*. Hasan Paşa. Yazma 2159.
- Krumbacher, Karl. (1897). *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*. München.
- Oluk, Fahri. (2007). *"el-vasfu'l-kamil fi ahvali veziri'l-adil" adlı yazma eserin transkripsiyon ve değerlendirilmesi*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri.
- Pertevi, Ali Efendi. *Düstûrû'l-Vüzerâ Tercümesi*. İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi. ty no: 1669/3919/Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi. 2587/Hüsrev Paşa Kütüphanesi. 297. 298. 300.
- Rosenthal, E. I. J. (1968). *Political Thought in Medieval Islam: An Introductory Outline*. Cambridge.
- Röhrborn, Klaus. (1973). *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin.
- Sarıbıyık, Mustafa. (1989). *Hasan Kâfî Akhisârî'nin "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tedkik*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya.
- Ürgübî, Mehmed Lütî. *Nesâyihi-i Müluk Tercümesi*. Süleymaniye Kütüphanesi. Hüsrev Paşa. 294.
- Yılmaz, Coşkun. (2009). *TDV İslam Ansiklopedisi: Siyasetnâme*. TDV. Yay. c. 37. İstanbul.
- Zencânî. (2019). *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan SİYASETNÂME*. Hazırlayan: Hasan Hüseyin Adaloğlu. Yeditepe Yayınevi. İstanbul.

MİZAH DERGİLERİNDE AVUSTURYA-MACARİSTAN'IN BOSNA-HERSEK'İ İLHAKI

AUSTRIA-HUNGARY'S ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN HUMOR MAGAZINES

Hakan Şendilmen¹

Özet: Osmanlı Devleti, Balkan coğrafyasında 15. yy ortalarında hızlı ve organize bir şekilde ilerlemesiyle birlikte ilk olarak Bosna'yı ardından da Hersek coğrafyasını egemenliği altına almıştır. Orta Avrupa'nın güneyi için stratejik konum ve Adriyatik açısından kilit noktalardan birini oluşturan bölge, zamanla Habsburg hanedanlığı ile Osmanlı Devleti arasında nüfuz çatışmalarının merkez noktalarından birini oluşturmuştur. Coğrafi konumu dışında yer altı açısından da önemli kaynaklara sahip olan Bosna-Hersek, yeni çağ kolonizasyonu sonucundaki merkantalist politikalar ile birlikte önemini de arttırmıştır. Bu gibi nedenlerden dolayı 19. Yüzyıla gelindiğinde Panslavist politika ile Rusya, coğrafi konumu nedeniyle Avusturya-Macaristan ve yaklaşık dört yüz yıllık, dini ve kültürel bağlarıyla bölge üzerinde haklarını korumak isteyen Osmanlı Devleti arasında çatışmalar ve reformist talepler gündeme gelmiştir. Birçok aktörün etkili olduğu bu ilişki ağı içerisinde önemli krizlerden birini, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i 1908 yılının sonlarındaki ilhaka oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti açısından beklenen barışçıl ve Balkanlarda çözüm idealli planlar, bu kriz ile bir süreliğine ertelenmiş gerek iç gerekse de dış siyasette ilhaka karşı aktif bir siyaset izlemeye çalışılmıştır. İttihat ve Terakki planladığı siyasette güçlü olabilmek adına basını da kullanmıştır. Bu bağlamda kamuoyu ve devlet bakış açısının ortak bir zeminde kurulması planlanmıştır. Çalışmamızda, dönemin önemli mizah dergileri olan Karagöz, Kalem dergileri başta olmak üzere yurt içi ve yurt dışı dergileri taranmış ve ilhaka basınının nasıl yorum kattığı incelenmiştir. Avusturya-Macaristan'ın Rusya ile Balkan nüfuz

1 PhD Student, Dokuz Eylül University, hsendilmen@gmail.com

çatışmaları ve Osmanlı hükümetinin süreçteki etkisizliğini başlıca çizim konuları olarak dergilerde yer almaktadır. Bu çizimler ile siyasi tarihe farklı bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve çözümlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karikatür, Bosna Hersek, İlhak

Abstract: With the rapid and organized progress of the Ottoman Empire in the Balkan geography in the mid-15th century, it first dominated Bosnia and then the geography of Herzegovina. The region, which is a strategic location for the south of Central Europe and one of the key points in terms of the Adriatic, has become one of the central points of due to influence between the Habsburg dynasty and the Ottoman Empire over time. Bosnia-Herzegovina, which has important underground resources in addition to its geographical location, has increased its importance with the mercantilist policies as a result of the new age colonization. For such reasons, in the 19th century, conflicts and reformist demands arose between Russia with its Pan-Slavist policy, Austria-Hungary due to its geographical location, and the Ottoman Empire, which wanted to protect its rights over the region with its religious and cultural ties dating back nearly four hundred years. One of the important crises in this network of relations in which many actors were influential was the annexation of Bosnia-Herzegovina by Austria-Hungary in late 1908. After the declaration of the Second Constitutional Era, the peaceful and ideal plans for a solution in the Balkans, which were expected for the Ottoman Empire, were postponed for a while due to this crisis, and an active policy was tried to be followed against annexation in both domestic and foreign politics. İttihat ve Terakki also used the press in order to be strong in its planned politics. In our study, domestic and international magazines, especially Karagöz and Kalem magazines, which were the important humor magazines of the period, were scanned and how the press commented on the annexation was examined. With these drawings, political history was approached and analyzed from a different perspective.

Keywords: Cartoons, Bosnia and Herzegovina, Annexation

Giriş

Yakın Çağ Avrupa tarihinin önemli çatışma noktalarından birini oluşturan Balkan coğrafyası üzerinde Slav propagandacılığı olan Rusya, bölgede statükoyu mümkün olduğu kadar korumaya çalışan Osmanlı Devleti ve Orta Avrupa'nın önemli siyasi güçlerinden birini oluşturan Avusturya-Macaristan arasında çeşitli politikalar ve krizler yaşanmıştır. Bunlardan birini de özellikle 1875 Hersek İsyanı ile Bosna Krizi oluşturmaktadır. İsyanın başlangıç tarihi olarak çeşitli araştırmalar farklı tarihlendirme yapmış olsa da ilk hareketlenmenin 1872 yılında Bosna bölgesi sınırları dışına çıkan yerel ailelerin vergiden kaynaklı olarak bölgelerinden kaçması olarak görülmektedir (Turbic, 2018: 53). İlerleyen süreçte yaşanan Podgorica krizi gerginliği daha da tırmandırmış Karadağ prensi Nikola'nın da Avusturya ve Rusya'yı ilişkinin içine çekmesi ile birlikte durum kısa süre içerisinde uluslararası bir hal almıştır. Osmanlı Devleti'nin bürokrasi kadrosu, yaşanan gelişmeleri önemli noktalara gelecek bir isyan olarak değerlendirmemiş ve gerekli tepkileri vermekte yavaş kalmıştır. Bosna Valisi Derviş Paşa'nın Babıali ile iletişimde yavaş kalması ve süreçteki pasifliği de ayaklanmasının büyümesine sebep olmuş ve kriz daha da genişlemiştir.

Kısa sürede yabancı devletlerin de krize ortak olması ve Osmanlı bürokrasisinin gerekli tepkileri verememesinden kaynaklı olarak ayaklanma bastırılması gereken bir noktaya gelmiştir. Bunun üzerine Babıali de bölgeye dört bin civarı bir askeri kuvvet göndermiş olsa da bölge üzerinde hakimiyet sağlayamamıştır (Otukfalay, 2019: 23). Siyasi dengenin Rusya lehine değiştiği bir ortam, Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Avusturya-Macaristan'ın da istediği bir durum değildi ve ayaklanmanın kısa süre içerisinde bastırılarak statükonun korunmasını istemekteydi. Rusya ise bölgedeki Slav toplulukları kontrol ederek nüfuz alanını genişletme düşüncesinde olduğu için Avusturya-Macaristan ile 1877 yılında ikili görüşmelere başlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda Rusya ve Avusturya, Balkan coğrafyasının bir bölümü üzerinde kendilerini serbest bırakan Peşte Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşma ile ayaklanmanın çıktığı ve artık uluslararası bir krize evrilen Hersek coğrafyası üzerinde söz hakkı Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştır. Böylelikle Avusturya-Macaristan için bir diğer tehdit olan Hırvatistan merkezli geniş sınırları olan bir Slav devletinin daha kurulması önlenilmiştir.

İsyancıların, Slav topluluklardan aldıkları destek sonrası Babıali ile görüşme ve uzlaşma talepleri ön plana çıkmıştır. İsyancıların önde gelen talepleri şu şekildedir:

- *“Din ve mezhep hürriyeti,*
- *Hristiyan mahkemelerin kurulması,*

- *Hristiyanlardan oluşan mahalli bir jandarma teşkilatının tesisi,*
- *Vergi sisteminde düzenlemeler yapılması,*
- *Hristiyan vali yönetiminde, Bosna-Hersek'e muhtariyet verilmesi,*
- *Bu işler tamamlanuncaya kadar da eyaletin büyük devletlerin garantisi altına alınması (Karal, 1988: 75),*
- *Hristiyan kadın ve kızlara Müslümanların sarkıntılık yapmaması (Gölen, 2010: 476)”*

gibi konular olmuştur. Bu istekler Babıalı tarafından uygun ve kabul görmemiş ve bir süre daha taraflar arasında çatışmalar devam etmiştir. Ayaklanmanın devam etmesi bölge coğrafyasını da etkilemiş ve Bulgaristan'daki Müslüman ve Ortodoks nüfus arasında çatışmalar yaşanmıştır (Turbic, 2018: 55). Balkanlarda genel bir ayaklanma tehdidinden endişen duyan Osmanlı Devleti, Aralık 1875'te Ferman ile, vergi ve adalet sisteminde değişiklikler yapılacağını ilan etmiştir. Buna göre:

- *“Vergi usulünün kaldırılması,*
- *Hristiyanlardan alınan askerlik bedelinde indirim yapılması (20 yaşından küçük ve 40 yaşından büyük erkekler için askerlik bedeli kaldırılmıştır.)*
- *Mahkemelerin yeniden düzenlenmesi,*
- *Görevinin kötüye kullanan memurlar hakkında halkın şikayet hakkına sahip olması,*
- *Mezhep imtiyazlarına riayet edilmesi (Karal, 1988: 80)”*

kararları alınmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç politikasına müdahalesini sınırlamak adına alınmış bu kararlar da önemli sonuçlar vermemiştir. Ocak 1876'da Avusturya Başbakanı Andrassy tarafından Babıalı'ye bir nota daha çekilmiştir. Vergi düzenlemesi, dini inançlara karşı eşit muamele gibi kararları içeren bu nota ile birlikte bölgedeki birçok köylüye de imtiyazlar verilmiş ve sürecin takibi Avrupalı büyük devletler tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından kontrol edilmiştir (Yılmazata, 2005: 32).

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin iç politikasında yaşanan önemli gelişmelerden birisi de sultan değişikliği olmuştur. İktidardan bir şekilde uzaklaştırılan Abdülaziz yerine V. Murat getirilmiştir. Yeni sultan, ayaklanmayı durdurabilmek için Bosna'da yaşayanlara genel af ve yaklaşık olarak iki aylık ateşkes teklif etse de kabul görmemiştir. Kısa süre sonra psikolojik olarak tahtta durması uygun görülmeyen V. Murat'ın yerine ise II. Abdülhamit tahta çıkmış ve bu iç politikada yaşanan otorite değişikliklerinden yararlanmaya çalışan Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Balkanlardaki bu sıcak çatışmada

Rusya ve Avusturya savaşın dışında kalmayı tercih etse de özellikle Rusya savaş boyunca Sırlara para ve yardım malzemeleri göndermiştir. Rus desteği ile ilerleyen Sırp ordusu Temmuz ve Ağustos 1876'da ağır kayıplar yaşamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Belgrad'a kadar ilerlemeyi planlanan Babıali'ye Rusya tarafında Ekim 1876 tarihinde nota çekilerek ateşkes ilan etmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti de olası bir Rusya savaşında kaçınmak için bu notaya olumlu cevap vererek İstanbul'da bir barış konferansının toplanmasını onayladı. İstanbul veya Tersane Konferansı olarak bilinen bu toplantı sürecinde Kanun-i Esasi'nin de yürürlüğe girdiği ve Meclis'in açılacağı gerek iç politikaya gerekse de dış devletlerin temsilciliklerine bildirilerek durulmuştur (Drkenda, 2013: 21).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Bosna'nın Durumu

Rusya, kendini sağlama alabilmek amacıyla Romanya ile bir antlaşma imzalamıştır. Antlaşmanın içeriğine bakıldığında Rusya'nın özellikle Balkan coğrafyasına asker sokabilmek için Romanya topraklarını kullanmayı amaçladı anlaşılmaktadır (Selver, 2003: 46). İngiltere ile de ikili ilişkilerini arttıran Rusya olası bir Osmanlı Devleti ile yapacağı savaş içerisinde Mısır, Süveyş, Boğazlar ve İstanbul'a dokunulmayacağı konusunda anlaşmaya varmıştır. Avusturya ile olan politikasında ise ilişkilerini dengede tutmaya özen göstermiş, Ocak 1877'de Budapeşte'de yaptıkları anlaşmaya göre Avusturya herhangi bir tarafta bulunmayacak ve ilerleyen süreçte Bosna ve Hersek eyaletleri üzerinde hak sahibi olacaktı. Böylelikle Rusya, Balkanlarda oluşacak yeni dengede taraflarla anlaşarak ve zaman zaman da tavizler vererek durumunu ön planda tutmayı başarmıştır ve Osmanlı Devleti ile savaşa hazır stratejik bir konuma yükselmiştir. Nisan 1877'de de bu hazırlıklarının nihai sonucu olarak Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

İki cephede yoğun çatışmaların yaşandığı savaşta, Ruslar hızlı bir şekilde ilerlemiş ve İstanbul'u tehdit etme noktasına gelmişlerdir. Bu durum da özellikle İngiltere ile savaş öncesinde belli bölgelere dokunulmayacağı konusunda anlaşan Rusya arasında gerilim yaratan nedenlerden birini oluşturmuştur. Sömürge yolları için zayıf ve kontrol edilmesi rahat bir Osmanlı Devleti yerine Boğazlara ve İstanbul'a hakim bir Rusya, İngiltere'yi birçok açıdan zorlayabilirdi bu yüzden diğer Avrupalı devletlerin de araya girmesiyle Ocak 1878'de ateşkes ilan edilmiştir.

Oluşan yeni bir Avrupa dengesi arayışı neticesinde 1878 yılının Haziran'ında toplanan Berlin Kongresi ve neticesinde 13 Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı Balkanları ve Bosna-Hersek'in geleceği açısından bir dönüm noktası olmuştur. Berlin Kongresinde asıl hedeflenen ise Osmanlı İmparatorluğunun

çıkarlarının korunmasından ziyade 93 Harbi ile ağırlaşmakta olan “doğu sorununun” uluslararası alandaki problemlerine bir rahatlama sağlamaktır. Konferansa Osmanlı Devleti’ni temsilen Nafia Nazırı Todori Paşa (1833-1896)¹⁰ ve Berlin Elçisi Sadullah Paşa katılmıştır. Osmanlı delegasyonu özellikle İngiltere’den beklediği desteği alamamıştır. Berlin sürecinde İngiliz siyaseti tercihini Osmanlı’nın çıkarlarını desteklemek ve toprak bütünlüğünü korumak yerine Rusya’yı boğazlardan uzak tutarak, Avrupa dengesini korumak üzerine kurmuştur. Altmış dört maddeden oluşan antlaşma, Sırbistan, Karadağ ve Romanya’nın bağımsızlığını korumakla birlikte bazı meselelerde Ayastefanos’un şartlarını Osmanlı Devleti açısından hafifletmektedir. Bulgaristan, Osmanlı Devleti’ne tabii bir prensliği, idari yönden bağımsız, fakat askeri ve siyasi olarak Osmanlı Devleti’ne bağlı olan ve Avrupa devletlerinin oluru ve Osmanlı Devleti’nin onayı ile atanacak bir Hristiyan vali tarafından yönetilen Şarki Rumeli Vilayeti ile ıslahat şartıyla Osmanlı’ya bırakılan Rumeli toprakları (*Vilayet-i Selase*) olarak üç kısma ayrılmaktadır. Ayrıca Girit’te 1868 nizamnamesinin uygulanmasına karar verildi. Boğazlar meselesinde Paris ve Londra Antlaşmalarıyla belirlenen statünün muhafazası ile Rusya’ya tazminat ödenmesi ve bu amaçla Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya verilmesi Antlaşmanın önemli maddelerindedir. Berlin Antlaşması’nın en önemli sonuçlarından biri ise Antlaşmanın 25. maddesi uyarınca Avusturya Macaristan’a Bosna-Hersek’i “işgal ve idare hakkının” geçici bir süreliğine verilmesidir.

Kongre devam ederken, Avusturya’nın Bosna Hersek’i işgal edeceğine dair haberlerin Bosna’da yayılması büyük heyecana yol açmıştır. 5 Temmuz’da Bosna Hersek’in Avusturya’ya bırakılacağına resmen duyurulmasıyla saat 10.00’da Saraybosna’nın en büyük çarşısı Başçarşı’da bütün dükkanlar kapatılmış ve herkes büyük bir korkuyla evlerine kapanmıştır. Bu durum özellikle Bosnalı Müslümanların 200 yıllık kabuslarının gerçeğe dönüşmesi anlamına geliyordu. Müslümanlar, derhal harekete geçerek işgale karşı koymak için hazırlıklara başlamışlardır. Bosna’da başlayan işgal karşıtı gösteriler 10 Temmuz 1878’de Hersek’e de yayıldı.

Bu gelişmelerden sonra Avusturya ordusu, 28 Temmuz 1878’de Sava nehri üzerinden sınırı geçerek Bosna-Hersek’i işgale başlamış ve Zvornik yolu üzerinde pek çok yerde direnişle karşılaşmıştır. Bunun sonucunda, 4 Ağustos’ta Garaçanik, 8 Ağustos’ta Biskova Han’ında ve 9-10 Ağustos’ta Tuzla’da, Bosna direnişçileri karşısında bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kalmıştır. Wurtemberg Dukasının emrindeki tümenle birlikte işgal ordusunun büyük kısmı, 18 Ağustos’ta Saraybosna önlerine gelmiştir. Bosna direnişçileriyle, işgal ordusunun şiddetli çatışmasından sonra, 19 Ağustos’ta Avusturya-Macaristan ordusu Saraybosna’ya ciddi kayıplar vererek girmiştir (Üçok, 1975: 194).

Babıali, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'e girene kadar ki süreçte işgalin geçici olduğu vurgusunu ısrarla yapmıştır. Buna ilaveten kanlı bir işgal olması için görüşmelerin devam etmesini istemiştir. İşte bu yüzden süreç devam ederken bile Avusturya-Macaristan ile ilişkisini hiç koparmamıştır. Tercüman-ı Şark'ın 7 Eylül 1878 tarihli nüshasında, iki taraf arasında yapılan görüşmelerin herhangi bir netice vermediği belirtilmiştir (Tercüman-ı Şark, 7 Eylül 1878). Avusturya, Berlin Kongresi'nde Bosna için kararlar alınırken sonradan ikili arasında bir antlaşma imzalanması görüşünü kendisi ortaya atmıştır. Bunun nedeni de Osmanlı'yı kendisinin ikna etmeye ve durumu bir oldubittiye getirmek istemesidir.

Bosna-Hersek'te yerel halkın gösterdiği direnişe rağmen, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun işgal ordusu, 1878 Ağustos ayı boyunca Doboj, Yayçe, Banjaluka ve Maglay şehirlerini ele geçirmiştir (Castellan, 1993: 362). 20 Ekim'de ise Bosna-Hersek'in tamamını kontrolü altına almıştır. Bosna-Hersek'in işgali Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na sekiz bin askere mal olmuş, Bosna halkının işgal karşısındaki memnuniyetsizliği işgalden sonra da devam etmiştir (Hayta, 1999: 65). Netice itibarıyla, Bosna-Hersek'in işgali, 28 Temmuz'da başlamış ve 20 Ekim 1878'de tamamlanmıştır.

Bölgedeki haklarından vazgeçmek ve toplumla olan bağlarını ilerleyen süreç için koparmak istemeyen Babıali, Bosna-Hersek işgalinin şartlarını içeren bir antlaşma metni için Avusturya-Macaristan ile ikili görüşmelere açık olduğunu bildirdi. Hayrettin Paşa'nın sadrazamlığında başlayan görüşmeler sonucunda Nisan 1879'da da iki devlet arasında bir antlaşmaya varıldı. Buna göre; eyaletin idaresi Avusturya-Macaristan'a bırakılmakla beraber, sultanın bölgedeki hükümdarlık hakları korunacak, halk dini özgürlüğe sahip olacak ve bölgede Osmanlı sikkeleri tedavülde kalacaktı. Bunların karşılığında ise Berlin Antlaşması'nda geçen "işgalin geçiciliği" maddesi ise iptal edilecekti. Haziran 1879'da kamuoyuna da açıklanan antlaşma ile bölge geçici de olsa bir çözüme kavuşmuş oldu (Akgündüz, 2003: 122).

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Basının ve Mizah Dergilerinin Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın sonlarında matbaa üzerinden başlayan yayıncılık hayatının gelişimi, uzun yıllar boyunca gayrimüslim unsurların uğraşısı halinde ön plana çıkmıştır. İspanya'daki reconquista hareketinden kaçarak Osmanlı Devleti'nin özellikle liman şehirlerinde örgütlenen Yahudi unsurun öncülük ettiği matbaacılık (Lewis, 2011: 71) 18. Yüzyılın başlarına kadar sınırlı biçimde ilerlemiştir.

18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin gerek sosyolojisi gerekse de idari modernizasyonu hakkında Batı toplumlarını incelediği bir döneme girilmiştir. Uzun süren savaşlar sonrasında kısmen daha sakin bir dönem olarak bilinen bu dönem Lale Devri olarak bilinmektedir. İlk Türk matbaasının kurucularından kabul edilen İbrahim Müteferrika ve Sait Mehmet Efendi ile başlayan Osmanlı Devleti'ndeki Türk yayıncılığı da Osmanlı Devleti'nin sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın desteği ile bu dönemde ortaya çıkmıştır (Duman, 2013: 1034). Berkes'e göre on dört yılda sadece on yedi eser basılmıştır (Berkes, 2014: 62). Döneminin Batılı devletlerinin basım sayıları incelendiğinde bu rakam çok düşük kalmaktadır. Bu sebeple kısa süre etkisi devam eden matbaa modernleşmesi henüz toplumsal altyapı ve bilincin yeterli olmaması sebebiyle istenilen kültür modernizasyonu gerçekleştirememiştir. Kemal Beydilli bu eksikliği şu şekilde betimlemektedir:

... “belirli kitap ihtiyacı yazma olarak karşılanan, ancak okuru sınırlı ve talebi olmayan bir toplum olma halini göz ardı etmiş olarak yapılan, matbaanın çok geç olarak kabul edildiği görüşünün geçerli bir tarafının olmadığı açıktır: Bekleyen yolcusu olmayan durağa, otobüsün geç veya erken gelmesi ne ifade eder ki? (Yüksel, 2007: 156)”

Tanzimat Dönemi ile ise Osmanlı Devleti'nde basın hayatı daha sistematik bir yapıya dönüşmüştür. 18. Yüzyılda yapılan ıslahatlar ile istenilen değişimleri gösteremeyen devlet içerisinde, Fransız Devrimi'nin de etkisiyle azınlık isyanları ve bunu takip eden bağımsızlık süreçleri yaşanmaya başlamıştır. Toprak bütünlüğünün giderek zayıfladığı bir siyasal ortam içerisinde Osmanlı Devleti 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı yayımladı. Tebaa içerisinde bulunan Müslüman ve gayrimüslim unsurları ittihad-ı anasır başlığının altında toplamayı hedefleyen ve böylelikle Fransız Devrimi'nin etkilerini kısmen azaltmayı düşünen Osmanlı yönetimi, bu fikri topluma yayabilecek dönemin en önemli sosyal iletişim ürünü olan basını da kullanmıştır.

Bakıldığında Osmanlı Devleti'nde çıkarılan ilk gazete Osmanlı tebaası içerisinde yer alan unsurlardan değil Fransız elçiliği tarafından basılan Bulletin de Nouvelles olarak kabul edilmektedir (Kızılca, 2016: 74). Fransız devrimi sonucunda özellikle imparatorluk özelliği gösteren devletlerde karşıt görüşlerin oluşmaması için çıkartılan gazete, Osmanlı Devleti içerisinde yer alan, kültür ve etnik çeşitliliğin diğer şehirlere oranla daha önemli seviyede olan İstanbul, İzmir gibi yerlerde basılmıştır.

Kahire'deki Vekayi-i Mısıriyye ve onu takip eden İstanbul'da çıkarılan Takvim-i Vekayi ile Osmanlı Devleti'nde gazete hayatı resmen başlamıştır (Benek, 2016).

Devletin resmi basın organı olarak çalışan Takvim-i Vekayi ile devletin toplum üzerinde oluşturmak istediği ideolojiyi, yapılan ıslahatların Müslüman ve gayrimüslim unsurlara aktarımını sağlama amacıyla Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca dillerine de çevirisi yapılmıştır. Takvim-i Vekayi gazetesinin ardından Osmanlı Devleti'nde ilk özel gazete olarak kabul edilen ve Tanzimat edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilen Tercüman-ı Ahval de Şinasi ve Agah Efendi tarafından çıkarılmıştır (Öztay, 2020: 240).

Süreç içerisinde sayıları artan gazete ve dergiler hakkında hukuki bir yapılanma da elzem bir noktaya gelmiştir. Öncesinde 1864 Matbuat Nizamnamesi ile matbaaların çalışma programları düzenlenmişse de Osmanlı Devleti içerisinde basın ve yayının genel anlamda ilk düzenleyicisi olan kanun 1857 Matbaa Nizamnamesi olarak kabul edilmektedir. Matbaaların açılıp kapanması, kitapların basılıp basılmayacağı konularında düzenlemeler getiren bu nizamname ile basın ve yayın uygulamaları hukuki çerçevede düzenlenmiştir (Demirkol, 2016: 690).

1876 yılında ilan edilen Kanun-u Esasi ile meşruti bir yönetim sistemine geçen Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit'in Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında yapılan savaşı ön plana çıkararak Mebusan Meclisi'ni tatil etmesi ve basın konusunda II. Meşrutiyet'e kadar sürecek olan sansürü uygulamasıyla birlikte daha kontrolcü bir döneme girmiştir. Bu süreçte birçok dergi ve gazete kapatılmış veya ayrıcalıkları iptal edilmiştir (Duman, 2013: 1037).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basında uygulanan sansür kalkmış ve yazın patlaması yaşanmıştır. O döneme değin birçok konuda gazeteciler sınırlandırılmış, ve özellikle Balkanlar'da yaşanan gelişmelerden toplumu haberdar edememişti. Ancak meşrutiyetin ilanı ile özgürce yazılarını ortaya koymaya başlamışlardır. İstanbul basınında ise o tarihe kadar uygulanan sansür nedeniyle ilan edilen meşrutiyet, Saray'ın bir lütfu olarak algılandı. Sansürün kalkmasıyla da özellikle Saray'a yakın gazetelerde Sultan II. Abdülhamit'e karşı teşekkür yazıları çıkmaktaydı. İkdam gazetesi de bu bağlamda 25 Temmuz 1908 günü "*Padişahım Çok Yaşa!*" diye bir başlık atarak, padişaha karşı olan bağlılığını dile getirmekteydi (Akşin, 2011: 140). Bununla birlikte gazete, meşrutiyetin İslamiyet ile son derece örtüştüğünü ve bu hükümet yönteminin Hulefa-yı Raşidin döneminde de geçerli olan yöntem olduğunu söylemekteydi.

Hıfzı Topuz, o dönemde İstanbul'da yayın yapan dört gazete olduğunu yazmaktadır. Bu gazeteleri, Sabah, İkdam, Tercüman ve Saadet gazeteleri olarak belirtse de (Topuz, 1973: 102) meşrutiyetin özgürlükçü ortamında zaman içerisinde yaklaşık 350 yayın, (Demir, 2015: 374) basın hayatında yerini alacaktır. Basının bu kadar etkili bir araç haline gelmesiyle artık Osmanlı toplumu her ne kadar

çağdaşı olan özellikle Batılı devletlerin toplumları kadar olmasa da yine de gündemi takip etmeye başlamıştır. Gazeteciler yazılarıyla meşrutiyeti, hak, hukuk kavramlarını okuyucuya anlatmaya çalışmış, siyaset nezdinde ise yönetimin uyguladığı politika konusunda hoşnut olmadıkları takdirde yazdıkları yazılar aracılığıyla yaptıkları eleştiriler, kimi zaman mizah dergilerine konu olmuş kimi zaman da gazetelerin sayfalarında yer almaya başlamıştır.

İmparatorluk sınırları içerisinde sansürün kaldırılmasının ardından birçok gazete ve dergi düzen içerisinde kendine yer bulmaya başlamıştır. Farklı ideolojileri savunan, farklı konuları kendisine tema edinen bu yayınların çeşitliliği ile basın hayatında birçok yeni dinamik oluşmaktaydı. Yaşanan bu gelişmeler ışığında dönemin basınıni iyi bir şekilde analiz etmek gerekmektedir. Bu bağlamda dönemin basınıni üç ayrı düzlemde açıklayabiliriz. Birincisi, II. Meşrutiyet'i hazırlayan ve özellikle yurtdışında yayın hayatına başlayan grup, ikincisi İstanbul'da istibdat döneminden kalan basın ve bir diğeri de meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan ve sayıları ilk iki gruptan çok daha fazla olan grupla birlikte üç farklı yapıdan bahsedebiliriz. Meşrutiyeti ilan eden kadronun örgütlenmesinde büyük bir etkisi olan birinci grubun başlıca gazeteleri arasında ise Kocabaşoğlu'nun araştırmasında; "*İctihad, Mizan, Meşveret, Osmanlı ve Şûra-yı Ümmet*" gazeteleri bulunmaktadır. İkinci grupta ise gazetelerden "*Tercüman-ı Hakikat, Sabah, İkdam ve Saadet*" dergilerden ise "*Ceride-i Askeriye, Vekayi-i Tıbbiye ya da Mecmua-ı Umur-ı Nafia* gibi resmi yayınların yanı sıra *Servet-i Fünun*" ya da *Musavver Terakki, Çocuklara Mahsus Gazete ya da Ziraat Gazetesi*" gibi süreli yayınlarda bulunmaktadır (Kocabaşoğlu, 2017: 165). Üçüncü ve ilk iki gruptan nicelik anlamında çok daha fazla sayılara ulaşan son grup ise homojen bir yapıda değildir. İçinde farklı ideolojileri, siyasetleri ve kültürleri barındıran bu yayınların sayıları kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir.

Mizah basınıni Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi de devletin birçok alanda dönüşüm yaşadığı Tanzimat Dönemi'ne denk gelmektedir. İlk çıkarılan mizah dergisi olarak bilinen Meğu dergisi, 1874 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş, iki haftada bir Ermenice olarak basılmıştır (Heinzelmann, 2014: 43). Osmanlıca yayımlanan ilk mizah dergisi olarak ise Terakki gazetesinin Letaif-i Asar isimli ek bölümüdür. Süreç içerisinde görselliğinin de doğru bir şekilde kullanılmasıyla ön plana çıkmıştır. Letaif-i Asar'ın ardında ise ilk müstakil mizah gazetesi olarak kabul edilen Diyojen yayın hayatına başlamıştır (Çakır, 2006: 163). II. Abdülhamit'in tahta çıkışı ve ardından çıkan Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasındaki savaşı takip eden süreçte basına ve siyasete uygulanan sansürden mizah basınıni da etkilenmiştir. 1877 yılında yayımlanan bir tebliğ ile mizah gazete ve dergilerinin amaçlarından uzaklaştıklarını, özellikle siyasi kadrolar ve siyasi gelişmeler

üzerine aleyhte yazılar yayınlandığı belirtilmiş Kanun-u Esasi'nin bu durumlar da cezalandırma yetkisinin olacağı belirtilmiştir. Getirilen yasaklar ile Osmanlı Devleti'nde çıkarılan mizah dergileri bu dönemde son derece azalmıştır. Yayın yapmaya devam eden dergiler genellikle Avrupa'da ve Kahire'de etkinliklerine devam eden Jön Türk hareketinin öncülerinin çıkardığı yayınlar olmuştur. Bu sansür dönemi bilindiği gibi II. Meşrutiyet Dönemi ile son bulmuş, basında yayın çeşitliliği artmaya başlamıştır.

Mizah basını güldürüsünün somutlaştırılmış yansıması olarak tanımlayabileceğimiz karikatürler, Osmanlı Dönemi gazete ve dergilerde sık sık çizilmiştir. Özellikle araştırmanın yoğunlaştığı dönem olan II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit üzerine karikatüristler farklı bakış açılarıyla olaylara yaklaşmıştır. Avrupa karikatürlerinde sık sık gözlemlenen sultan tasviri II. Abdülhamit olarak görülmüş bununla birlikte Avrupa'da basın hayatına devam eden Jön Türklerin fikirlerini yansıtan mizah dergileri de çizimlerinde II. Abdülhamit'e karşı propagandist söylemlerde bulunmuştur (Alkan, 2022: 21).

Dönemde görülen mizah dergilerinin birbirinden değişen perspektifleri ve olayları farklı yorumlama tarzları bulunmaktadır. Geleneksel anlatı üzerinden giden mizah dergilerin yanı sıra Batılı tarzda çizim yapan mizah dergileri ve Eşek dergisinde olduğu gibi ilk iki anlatı tarzına göre daha sert yergilerinin olduğu çizim tarzı da bulunmaktadır.

El Üfürük, El Üfürük'e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çingırak, Mahkum (Davulcu & Temel, 2015: 859) gibi tek sayılı mizah dergilerinin yanında Karagöz, Kalem ve Cem gibi haftada iki kez yayın yapan mizah dergileri de bulunmaktadır. Heinzelmann'a göre Karagöz ve Kalem dergileri, II. Meşrutiyet sürecinde en sık yayın yapan dergiler olarak kabul edilmektedir. Bu dergiler dışında kalan dergilerin yayın hayatı bir yılı geçmemektedir (Heinzelmann, 2014: 44).

Karagöz ve Kalem'de Bosna Krizi

23 Temmuz 1908 günü İstanbul'da duvarlara afişler yapıştırılmış, afişlerde II. Meşrutiyet'in ilan edildiği ilan edilmiştir. II. Abdülhamid durumun ciddiyetini kavramış ve anayasayı tekrar yürürlüğe koymuştur. Bu esnada Osmanlı Devleti kendi iç meseleleriyle uğraşırken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu durumu fırsatı bilerek Bosna-Hersek'i ilhak sürecini daha da hızlandırılmıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatoru Joseph'in, Alman İmparatoru olan II. Wilhelm'e gönderdiği mektup, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek konusundaki gerçek niyetini açıkça göstermektedir:

“Sevgili dostum,

Türkiye’de meşrutiyetin ilanına sebep olan gelişmeler, hükümetim tarafından yönetilen Bosna ve Hersek bölgelerini de etkilemiştir. Kültürel ve maddi anlamda memnun edici gelişmeler gösteren bu iki bölge, meşrutiyet ilanı konusundaki arzularını beyan ederlerken, Osmanlı İmparatorluğu’nda işlerin kötüye gitmesiyle birlikte amaçlarını öyle gayretli bir şekilde ileri sürdüler ki, özellikle de monarşinin güney sınırlarındaki barışa dayalı gelişmelere müdahale edilmemesi halinde hükümetimiz artık onlara karşı çıkmasının mümkün olmadığını hissetmektedir.

Meşrutiyet ancak egemen bir güç tarafından uygulanabileceğinden Bosna-Hersek’in ilhak edildiğini bildirmeye kendimi mecbur hissediyorum.

Biz bu konuda Osmanlı İmparatorluğu’nu bilgilendireceğiz ve barış politikamız ve Balkanlar’daki herhangi bir toprak elde etme yönündeki düşüncelerimizi reddedeceğimiz konusunda kendisini uyaracağız. Sancak’ta (Yeni Pazar) bulunan birliklerimizi geri çekeceğiz ve gelecekte Berlin Antlaşmasıyla bize Sancak’ta verilen ayrıcalıklardan vazgeçeceğiz.

Yakın bir dostumuz olarak, bu durumu derhal size bildiriyorum. Bu durumu iyi niyetle değerlendireceğinize ve acil bir zorunluluk nedeniyle bu şekilde davrandığımızı anlamakta güçlük çekmeyeceğinizden eminim. (Yılmaz, 2004: 83)”

7 Ekim 1908’de Avusturya’nın resmî gazetesi olan Wiener Zeitung’da da ilhak resmi olarak kamuoyuna duyurulmuştur. İlhak gazetenin ilk sayfasında yer alan haberde, İmparator Almanca ve mahalli bir dil olan Sırpça ile halka hitap ederek Bosna Hersek’in resmen ilhak edildiğini Saraybosna’da açıklamıştır (Wiener Zeitung, 7 Ekim 1908: 231). Kalem dergisi ise savaşın korkunçluğunu ve Hersek krizi ile başlayan, ilhak ile sonuçlanan Bosna krizine dair yayınladığı karikatür ile barış çağrısında bulunmaktadır. Birbiri üzerine yığılmış kafataslarından oluşan bir tepenin doruğuna yerleştirilmiş süslü bir tahtın üzerinde, bir hükümdara ait olduğu anlaşılan bir kavuk görülmektedir. Tahtın üstündeki padişah tuğrası ve kavuğun hilal biçimindeki süsü Osmanlı hükümdarlarını akla getirmektedir. Altyazısında: “Netice-i Harb” yazısı ile çizer, savaşın despot hükümdarları güçlendirdiği mesajını da vermiş olabilir (Şekil 1, Kalem, 15 Ekim 1908).

Şekil 1 “Netice-i Harb”

7 Ocak 1909 tarihli Kalem dergisinin Fransızca baş sayfasında kanatlı, çıplak bir erkek çocuk görülmektedir. Çocuk silah, mermi ve baruttan oluşan bir tepeye kurulu, namlusunu tehdit edercesine göğe dikmiş dev bir topun üstünde oturmaktadır. Karanlık ve ürkütücü manzaraya bütünüyle ters düşen parlak bir güneş gökyüzünde yükselerek etrafına ışıklar saçmaktadır. Üzerinde “1909” yazılı olan güneş, çocuğun başını bir hale çevrelemiştir. Bundan, çocuğun 1909 yılını simgelediği anlamı çıkarılabildiği gibi, yüz hatlarına bakılarak, barış meleğini temsil ettiği de düşünülebilir (Şekil 2, Kalem, 7 Ocak 1909).

Şekil 2 “1909”

5 Mayıs 1910'da çıkan bir karikatürde, yeni doğmuş bir bebeğin beşiği başında oturan bir anne görülüyor. Bebeğin kafasında bir fes ve elinde oyuncak bir tüfek var. Misafir gelen iki kadın: “Allah bağışlasın, hemşire, kız mı oğlan mı?” diye soruyorlar. Anne: “Asker, maşallah” diye yanıtıyor. Gelecekte bir savaşın kaçınılmaz olduğu, burada hiciv yüklü bir anlatımla belirtiliyor (Şekil 3, Kalem, 5 Mayıs 1910).

Şekil 3 – “Misafir: Allah bağışlasın hemşire, kız mı oğlan mı? – Anne: Asker, maşallah”

Bulgar çarının yanında Avusturya hükümdarının da bulunduğu birçok karikatüre rastlanmaktadır. Bu anlayıştan çizerlerin Franz Joseph ile Ferdinand'ı yakın olarak betimledikleri anlaşılmaktadır. 15 Ekim 1908 tarihli karikatürde Franz Joseph'i elinde bir pompayla Ferdinand'ı patlayacak seviyede şişirdiği görülmektedir (Şekil 4, Kalem 15 Ekim 1908). Bu çizimden Joseph'i Balkan politikasında destekleyen bir Bulgaristan yorumu çıkarılabilir.

Şekil 4 “Azametperesti Frans Joseph - Yetişir mi? Ferdinand – Aman yetişir, patlayacağım!”

Bir diğer karikatürde Ferdinand, tepesinde taç taşıyan dev boyutlu bir balon olarak gösteriliyor. Balon, Avrupa'nın güçlü devletleri olan Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin elinden kurtulmuş, uçup gitmek üzere görülmektedir. Balona bağlı sepette Franz Joseph oturuyor ve birinin üzerinde “Bosna”, diğerinin üzerinde “Girit” yazılı iki kum torbasından ibaret safrayı sepetten atıyor. Karikatürün altında, “Franz Joseph’in kabil-i sevk yeni balonu” yazısı görülmektedir (Şekil 5, Kalem, 15 Ekim 1908). Bu karikatürde de Bulgaristan hükümdarı, Avusturya imparatorunun maşası olarak gösteriliyor. Fakat Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı sırasında Franz Joseph'in Bosna ve Girit meselelerini, dikkatleri başka yöne çevirmek için çıkardığı düşüncesi de karikatüre yansımıştır. Bu alışılmışın dışında bir görüşün ifadesidir. Karikatürde, göğe yükselen balona hız kazandırmak, güvence sağlamak için Bosna ve Girit sorunları kum torbaları şeklinde Avrupa devletlerinin ve Osmanlı devletinin ayakları dibine atılıyor. Genelde, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanmasını ve Karagöz ve Kalem birbirinden farklı biçimde değerlendirilmektedir.

Şekil 5 “Franz Joseph’in kabil-i sevk yeni balonu”

İlhak'a Osmanlı Devleti'nin verdiği en önemli reaksiyonlardan biri de boykotaj uygulamaları olmuştur. Birçok Avusturya malının devlet içerisine girişi yasaklanmış ve böylelikle Avusturya'ya ekonomik bir darbe vurmaya çalışılmıştır. 14 Aralık 1908'de Karagöz'de çıkan bir karikatürde, gecelik kıyafetiyle bir koltukta oturmakta olan İmparator Franz Joseph görülmektedir. Bütün vücudu şişmiş durumdadır. Karagöz, hekim rolünde, şık bir giysi içinde, bir yandan purosunu tütürüyor, bir yandan da hastası Franz Joseph'in nabzını tutuyor. Sağ tarafta duran Hacivat tahlil sonuçları hakkında bilgi veriyor:

Şekil 6

“Hacivat – Doktor Bey.. Tahlil raporunu gördünüz mü?.. Yüzde seksen şeker var..

Yalnız şeker olsa iyi.. Ottan elbise, talaştan kağıt, neler yok neler.. Buna boykotaj hastalığı derler..

Demek ki ihracat olmazsa fena.. Şüphesiz.. Şüphesiz.. Tedavisine de imkan göremiyorum.. Tehlikeli.. Eczacıbaşı.. Tehlikeli..” (Şekil 6, Karagöz, 14 Aralık 1908).

Franz Joseph artık ihracat yapamıyor, başka bir anlatımla “içindeki dışarı çıkaramıyor”. İlişkilerin normal olduğu zamanlarda Osmanlı Devleti’ne gönderdiği mallar “kendi bünyesinde” yani Avusturya-Macaristan’da kalıp birikiyor. Franz Joseph ihraç etmek istediği şekeri yurt dışına çıkaramadığından, Karagöz ve Hacivat ona şeker hastalığı teşhisi koyuyorlar. Ayrıca kötü kaliteli kağıt ve tekstil malları da dışarı çıkarılmayıp yurtda biriktiğinden, Avusturya imparatorunun vücudu bu nedenlerden dolayı şişmiş gözükmektedir.

Kalem dergisi Bosna-Hersek’in Avusturya’ya bağlanmasını ve Avusturya-Macaristan mallarının boykot edilmesini önemli ölçüde sütunlarında işlemiştir. Örneğin 17 Aralık 1908 tarihli nüshasının baş sayfasında çıkan Cemil Cem’in bir karikatürü anlamlıdır. Karikatürde Joseph, üzerinde uzun bir asker kaputuyla görülüyor. Yüzünü okuyucuya çevirmiş, asker selamı verirken, gözleri yorgun ve yarı kapalıdır. Burnunun bir yumruya benzemesi ve kafasına Avusturya üniformasının başlığı yerine bir fes geçirilmiş olması onu gülünç göstermektedir. Çizimin alt yazısında:

Şekil 7

“Fes fabrikalarını siyanet maksadıyla Avusturya imparatoru kendisi ve Avusturya ordusu için fesi serpuş-i resmi olarak kabul etmiştir.” (Şekil 7, Kalem, 17 Aralık 1908).

31 Aralık 1908 tarihli dergide (Şekil 8, Kalem 31 Aralık 1908) “Ahir zaman haydutlukları” başlığıyla yayınlanan bir karikatürde Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, bir eliyle sadrazamın yakasına yapışmış, diğer elinde tuttuğu bir tabancayı doğrultarak “Ya mallarımı alırsın, yahud karışmam!” Diyerek Sadrazam Kamil Paşa’yı tehdit etmektedir. Karikatürist onu, kurbanını sömürerek zenginliğini artıran bir haydut olarak tasvir etmektedir. Joseph, Avusturya’ya para sağlamak için, gücünü kullanarak Osmanlıları boykotu sona erdirmeye ve Avusturya mallarını satın almaya zorlamaktadır. Saldırıya uğrayan Kamil Paşa, elinde silahı olmayan, kendini savunmaktan aciz bir kişi olarak tanımlanmaktadır.

Şekil 8 “Ahir Zaman Haydutları”

1908'in Ekim ayından itibaren Kalem'de Bosna'nın Avusturya'ya bağlanmasında Almanya'nın oynadığı rol konusundaki görüşleri belirten bazı yazı ve resimler yayımlanmıştır. Bu karikatürlere biri Alman imparatoru Wilhelm'in ikili oyununu anlatmaktadır. Wilhelm bir yandan Osmanlı Devleti'ni koruduğunu öne sürerken, öte yandan Bulgarlara bağımsızlıklarını ilan etmeyi önererek onların tarafını tutmaktadır. Wilhelm'in görüşüne göre, Osmanlılar çıkarlarının zedelenmesini itirazsız kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Ama aslında her iki tarafı da çok ciddiye almadığı, onlara küçük çocuk muamelesi yapmasından ve oyuncak armağan etmesinden anlaşılmaktadır (Ek-9).²

2 Kalem, 8 Ekim 1908.

Şekil 9: “.....(?) – Genç Türklere – Sulh yavrum sulh Bulgarlara – Gayret, tam sırası!”

Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında Hersek Krizi ile başlayan ve Bosna Hersek'in kaybı ile devam eden süreç Osmanlı Devleti'nin gerek dış politikasında gerekse de iç politikasında birçok değişimin yaşandığı bir döneme denk gelmektedir. İç politikada yaşanan sorunların yanı sıra Balkanlarda ve Ege'de yeni birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Balkanlardaki Bosnalı Müslümanların hukuki durumlarının güvencesinin sağlanması uzun süre uluslararası bir çözüme muhtaç kalmıştır. İlerleyen süreçte Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda da Osmanlı Devleti mizah basını hareketliliğini sürdürmüştür. Özellikle Balkan Savaşları'nın yaratmış olduğu uluslararası durum, karikatürlerdeki çeşitliliği ve tasvirleri büyük ölçüde arttırmıştır. Dünya Savaşı sürecinde ise basın genel olarak zayıflamış ve belli sayıda dergi yayın hayatına devam edebilmiştir. Mizah dergileri açısından baktığımızda Karagöz dönemin sık yayın yapan yayınlarından biri olmuştur.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Kalem

Karagöz

Tercüman-ı Şark

Wiener Zeitung

Kitaplar

- Akşin S, (2011), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara İmge Kitabevi Yayınları.
- Alkan, N. (2022), *Karikatürlerle II. Abdülhamit*, İstanbul, Kronik Yayıncılık.
- Berkes, N. (2014), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Castellan, G. (1993), *Balkanların Tarihi 14-20 yy, (Çev., Ayşegül Yaraman)*, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Heinzelmann, T. (2004), *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu (1908-1914)*, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- Karal, Enver Z. (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara, TTK Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2017), *100. Yılında Jön Türk Devrimi, “Hürriyet’in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...”*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lewis, B. (2011), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara Arkadaş Yayınevi.
- Selver, M. (2003), *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Topuz, H. (1973), *100 soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Üçok, C. (1975), *Siyasal Tarih*, İstanbul, Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2004), *Sancak Drina’nın Öbür Yakası*, İstanbul, İnsani Yardım Vakfı Yayınları.
- Tezler ve Makaleler
- Akgündüz, M. (2003), *Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18.
- Benek, M. K. (2016), *Osmanlı’da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyet’e Kadarki Gelişimi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Birinci, A. (2006), *Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal, TALİD*, C. 4, S. 7, 2006.
- Çakır, H. (2006), *Tarihimizin İlk Mizah Dergisi Diyojen’in Kapatma Cezalarına Yine Mizahi Yoldan Gösterdiği Tepkiler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15.
- Davulcu, E., Temel, M. (2015), *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yayınlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük’e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çınırak, Mahkum, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 37.
- Demir, Ş. (2015), *İktidar-Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti’nde Görünümü (1831-1918), The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 33.

- Demirkol, G. (2016), “Tanzimat Mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı’da Mizah Dergilerinin Kapanması”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 9, S. 2.
- Drkenda, E. (2013), *Avusturya Macaristan Yönetiminde Bosna-Osmanlı İlişkileri (1878-1909)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duman, O. Ö. (2013), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ulusal’dan Yerel’e Basın ve Yayıncılık Faaliyetlerinin Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme, *Turkish Studies*, C. 8, S. 12.
- Gölen, Z. (2010), Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek’te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar. *Belleten*, C. 74 (270).
- Hayta, N. (1999), Bosna Hersek’in Avusturya Macaristan Tarafından İlhakı 5 Ekim 1908, *Askeri Tarih Bülteni*, Ankara.
- Kızılca, G. K. (2016), Osmanlı-Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, *İlef Dergisi*, C. 3, S. 1.
- Otuksalay, B. (2019), *Bosna Hersek’in (1908) Avusturya Macaristan İmparatorluğu Tarafından İlhakının Osmanlı Basınındaki Yansıması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Öztay, O. H. (2020), Osmanlı’nın Siyasal Hayatında Basının Rolü: 19. Yy Örneği, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (Issn:2630-631X) 6(29).
- Turbic, E. (2018), *Avusturya Macaristan’ın Bosna Hersek’i İşgale Karşı Boşnakların Direnişi (1878)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Yılmazata, M. (2005), *Avrupalı Devletlerin Bloklama Sürecinde 1908/1909 Bosna’nın İlhak Krizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
- Yüksel, H. (2007), *Osmanlı İmparatorluğu’na Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yanlılıkları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

XIX. YÜZYILDA BULGARİSTAN MEDRESELERİ: TIRNOVA VOYVODASI FEYZİ (FEYZULLAH) AĞA MEDRESESİ VE VAKFIYESİ

*MADRASAS IN 19TH-CENTURY BULGARIA: THE TARNOVO
VOYVODA FEYZI (FEYZULLAH) AGHA MADRASA AND ITS
ENDOWMENT CHARTER*

Hümeyra Selvi Tırnava¹

Özet: Türk toplumlarında eğitim ve bilgi baş tacı edilmiştir. Eski Türk Devletleri'nde gördüğümüz destanlar, yazıtlar, eğitim ve ahlak konularını işleyen şiir ve atasözleri bunu kanıtlar niteliktedir. İslamiyet ile birlikte "İlim rütbesi rütbelerin en yücesi" olarak görülmüş, Osmanlı Beyliği henüz kuruluş aşamasında iken ilim ve tasavvuf hayatının gelişmesinde bilgin ve sûfiler önemli rol oynamıştır. Osmanlıların Balkanlar'da inşa ettiği eserlerin araştırılması tarihçilerin ilgisini çeken bir konudur. Bu konuda Ekrem Hakkı Ayverdi'nin çalışmaları önemlidir. Bulgaristan medreseleri, Osmanlı medreseleri sistemi içerisinde önemli bir yer almaktadır. Ayverdi'nin çalışmasına göre Bulgaristan'da 144 medrese kurulmuştur. 2023 yılında Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan'ın yaptığı çalışmada ise bu sayı 281 olarak görülmektedir. XIV. ve XIX. asırlar arasında Bulgaristan'da en fazla medrese kurulan şehir 21 medrese ile Filibe'dir. Filibe'yi 19 medrese ile Tırnova takip etmektedir. Ayrıca, XIV. ve XIX. asırlar arasında Bulgaristan'da her asırda medrese kurulan tek yer Tırnova'dır. Bu çalışmada Balkan coğrafyasında yer alan, Rumların Turnavos, Osmanlıların ise Tırnova (ونرط) dedikleri, bugünkü ismi Veliko Tırnova olan şehirdeki medreselerin XIX. yüzyıldaki durumu, Feyzi Ağa Medresesi özelinde incelenecektir. XIX. yüzyılda Tırnova'da kurulan en önemli medrese Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı ve sonra Tırnova Voyvodası olan Feyzullah Ağa tarafından 10 Ramazan 1228/6 Eylül 1813 tarihli vakfiye ile tesis edilen Feyzi Ağa Medresesi'dir. Bazı kayıtlarda Feyzullah Ağa olarak da ifade edilen

1 PhD Student, İstanbul Medeniyet University, humeyratirnav@gmail.com

medresenin son durumu hakkındaki bilgiyi Aksekili Ahmed Hamdi'nin Sebilürreşad'da yazdığı 6 Eylül 1328 tarihli yazısından öğrenmekteyiz. Burada Tırnova'daki medreselerden Gazi Firuz Bey Medresesi ve Feyzi Ağa Medresesi'nin Bulgarlar tarafından ya kiliseye çevrilmiş ya da yaktırılmış olduğu ifade edilmektedir. Yapacağımız çalışmada bu medreseye ilişkin vakıf kayıtları ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Belgeleri incelenerek tarih boyunca pek çok farklı açıdan Bulgaristan'ın bağımsızlığı yolunda çok önemli bir yere sahip olan Tırnova'nın XIX. yüzyıldaki eğitim yapısı, aynı yüzyılın ilk çeyreğinde Tırnova Voyvodası görevi üstlenen Feyzullah Ağa'yı ve kurduğu vakıfları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Tırnova, Eğitim, Medrese, Vakıf

Abstract: Education and knowledge have long been the crown jewels of Turkish societies. The epics, inscriptions, poems, and proverbs on education and morality found in ancient Turkish states attest to this. With the advent of Islam, “the rank of knowledge was considered the highest of all ranks,” and scholars and Sufis played a pivotal role in the development of science and Sufi life during the early phase of the Ottoman Empire. The study of the structures built by the Ottomans in the Balkans is a subject of great interest to historians. Ekrem Hakkı Ayverdi's works on this topic are particularly significant. Bulgarian madrasahs held an important place within the Ottoman madrasah system. According to Ayverdi's research, 144 madrasahs were established in Bulgaria. However, in the study conducted by Bilgin Aydın and Rıfat Günalan, the number of madrasahs was found to be 281. Between the 14th and 19th centuries, Plovdiv was the Bulgarian city with the highest number of madrasahs, boasting 21. It was followed by Tarnovo with 19 madrasahs. Notably, Tarnovo was the only place in Bulgaria where a madrasah was established in every century between the 14th and 19th centuries. This study analyzes the state of madrasahs in the 19th century in the city of Veliko Tarnovo, known as Turnavos by the Greeks and Tırnova (طرنوه) by the Ottomans, with a particular focus on the Feyzi Ağa Madrasah. The most significant madrasah established in Tarnovo in the 19th century was the Feyzi Ağa Madrasah, founded by Feyzullah Ağa, the Chief Janitor of the Dergâh-ı Âli and later the Voivode of Tarnovo, with a charter dated 10 Ramadan 1228/6 September 1813. We learn about the final status of the madrasah, also referred to as Feyzullah Ağa in some records, from Aksekili Ahmed Hamdi's article in Sebilürreşad dated September 6, 1328. It is stated there that Gazi Firuz Bey Madrasah and Feyzi Ağa Madrasah, two of the madrasahs in Tarnovo, were either converted into churches or burned down by the Bulgarians. This study examines the waqf records of these madrasahs and the documents from the State Archives of the Presidency of the Republic of Bulgaria. It also evaluates the educational structure of Tarnovo in the 19th century a city that played a significant role in Bulgaria's path to independence in various aspects throughout history. Additionally, the study considers the contributions of Feyzullah

Aga, who served as Tarnovo Voivode in the first quarter of the same century, and the waqfs he established.

Keywords: Bulgaria, Tarnovo, education, madrasah, waqf

Giriş

İslam tarihinde medrese, eğitim kurumları arasında en önemli olandır. Baltacı'ya göre medrese “talep edenin kendisinde ilim öğrendiği yer” olarak tabir edilmektedir (Baltacı, 2005: 107). Yahudiler'de ise Tevrat'ın okutulup öğretildiği binalara “Beytülmidrâs” adı verilmiştir (Bozkurt, 2003: 324).

Medreseler ilmiye teşkilatı içerisinde yer almakla birlikte devlet teşebbüsünün dışında hayır işi olarak başta hükümdar ve devletin ileri gelenleri olmak üzere, zengin kişilerce vakıf halinde kurulurdu. Medrese kuruluktan sonra ilmiye teşkilatına bağlanırdı. Kurulan vakıf idaresi de mali işler dışındakilere karışmazdı (Özergin, 1974: 264).

Medreselerin ilk modeli olarak düşünülen yer Mescid-i Nebevi'dir. İslam tarihinde ilk mescitlerden birisi olma özelliği taşıyan ve inşası M.S. 623'de tamamlanan Mescid-i Nebevi'nin bir kısmının eğitim-öğretim faaliyetleri için ayrıldığı bilinmektedir (Öztürk, 2011: 203). Bu meyanda düşünüldüğünde medreselerin cami çevresinde olduğu şeklindeki görüş ağır basmaktadır (Taşdemirci, 1989: 269). Bu görüşü destekler nitelikte karşımıza çıkan bir diğer ifade de Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde mevcuttur. Şöyle ki, Mescid-i Nebevi'nin inşasından itibaren eğitim ve öğretim kurumu olarak görev yaptığını ve orada bulunan Suffe'nin de medresenin ilk modeli olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir (Bozkurt, 2003: 324).

Aydın Sayılı (2002: 24), Higher Education in Medieval Islam başlıklı eserinde Nizamü'l-Mülk'ün İslam dünyasında medreseyi kuran ilk kişi olduğu söyler. Her ne kadar İslam dünyasında medresenin kurumsallaşması ve medrese eğitiminin genel bir kabule mazhar olması Nizamü'l-Mülk'ün kurduğu Nizamiye medreseleri ile başlatılırsa da başta Nişabur olmak üzere Bağdat'daki Nizamiye'den önce İslam dünyasında otuzdan fazla medresenin olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar arasında Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Han'ın Semerkant'ta yaptırmış olduğu medrese 1066 yılında inşa edilmiş olup, vakfiyesinin de günümüze ulaşmış olması dolayısıyla medreselerin en önemli ve ilginç örneklerden birini teşkil etmektedir (Bozkurt, 2003: 324).

Osmanlı Devleti'nin kurulması ile birlikte medreselerin de teşekkül etmeye başladığı görülmektedir. İlk Osmanlı medresesi, Orhan Bey zamanında, m. 1331'de

İznik'te açılmıştır. Daha önceleri manastır olarak kullanılan bina, Kayserili Davut'a medrese olarak verilmiştir. Bazı kaynaklar onu meşhur bilgin Kadı Sıraceddin Ürmevî'nin öğrencisi olduğu hakkında bilgiler vermektedir. 30 akçe maaş ile m. 1336 yılında İznik medresesinin ilk müderrisi olmuş, burada 15 yıl görev yapmıştır (Bayraktar, 1994: 33). Osmanlı'da ilk medresenin 1331'de kurulduğu belirtilmekle beraber Davud-ı Kayseri'nin 1336'da atandığına dair rivayetler ya medresenin kurulduğu tarih ile ilgili bir problem ortaya çıkarmakta ya da Davud-ı Kayseri'nin hayatına ilişkin verilen tarihler burada yanlış olarak görülmelidir.

Osmanlı Devleti fethettiği yerlerde eğitim faaliyetlerine önem vermiştir. Bunun en yaygın örneğini, birçok caminin yanında kurulan medreselerde görmekteyiz. Medrese binalarının inşası ve gelirleri, her zaman hazine tarafından yapılmamakta, aynı zamanda vakıf yapısıyla da yerelde desteklenmektedir. Bu nedenle medreselerin incelenmesini vakıflardan ayrı düşünmek pek mümkün değildir. Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Bulgaristan'da Tırnova Voyvodası Feyzi (Feyzullah) Ağa tarafından inşa ettirilen medresenin ve vakfiyesinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Bulgaristan Medreseleri

Balkanların diğer bölgelerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da Osmanlı imar faaliyetleri sonucunda inşa edilen ve vakıflar sayesinde korunan cami, medrese, hamam, çeşme vb. eserler ile şehirler İslami bir görünüm kazanmıştır (Koyuncu, 2005: 252). Zamanla İmparatorluğun en önemli bölgelerinden biri haline gelen bu topraklarda Osmanlı hakimiyeti beş asır boyunca devam etmiş ve Sofya XV. yüzyıl ortalarında Rumeli eyaletinin merkezi haline gelmiştir (Şahin, 2003: 345).

Osmanlılarda fethedilen yerlere hukuk ve idareyi temsilen kadı ve subaşı tayini yapıldığı gibi medrese inşası da yerleşmiş bir adet olduğundan fetih sonrası Balkan şehirlerinde de medreselerin kurulduğu görülmektedir (İpşirli, 2021: 326). Ayverdi'nin yerinde yaptığı araştırmalar yanında özellikle cihât defterlerindeki verilere dayanarak tesbit ettiğine göre Bulgaristan'da 2356 cami-mescid, 142 medrese, 273 mektep, 174 tekke-zâviye, 42 imaret, 116 han, 113 hamam-ılıca-kaplıca, 27 türbe, 24 köprü, 75 çeşme, 16 kervansaray tespit edilmiştir (Ayverdi, 2000: 143). 2023 yılında Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan'ın yaptığı çalışmada Bulgaristan'da kurulan medrese sayısı 281 olarak görülmektedir. XIV. ve XIX. asırlar arasında Bulgaristan'da en fazla medrese kurulan şehir 21 medrese ile Filibe'dir. Filibe'yi 19 medrese ile Tırnova takip etmektedir (Bilgin & Günalan, 2023: 86).

Bulgaristan'da ilk Osmanlı medreseleri XIV. yüzyılın sonlarında görülmeye başlamıştır. Buradaki ilk medrese 1375-1385 yılları arasında Yanbolu'da Kara Ali Bey tarafından yaptırılmıştır. Tırnova, 1393'te Osmanlılar tarafından fethedilince

Niğbolu sancağına bağlı bir kaza merkezi haline getirilmiştir. Fetih sonrasında Tsarevets kalesinde, Yıldırım Bayezid tarafından bir medrese ve zaviye yaptırılmış, kaledeki kilise de camiye çevrilmiştir. Zamanla bölgede yaptırılan medrese sayısı dörde yükselmiştir (Bilgin & Günalan, 2023: 33).

XV. yüzyıla gelindiğinde ise Bulgaristan'daki medrese sayıları artarak 12'ye yükselmiştir. Bu yüzyılda ilk medrese Tırnova'da inşa edilmiştir. Bu medrese Firuz Bey b. Abdullah tarafından 1435'te yaptırılmıştır. Firuz Bey II. Murat döneminin devşirme beylerinden biridir. XVI. yüzyılda Bulgaristan'daki ilk medrese II. Bayezid Dönemi devlet adamlarından Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa tarafından Filibe'de yaptırılmıştır. Bu dönemde Sofya XV. yüzyılda kurulan iki medreseye ilave olarak XVI. yüzyılda kurulan üç medrese ile önemli bir eğitim merkezi haline gelmiştir. XVI. yüzyılda Sofya'da ilk medrese Kanuni Dönemi vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa tarafından inşa edilmiştir (Bilgin & Günalan, 2023: 38).

XVII. yüzyılda Bulgaristan'da medrese sayısı hem sayısal olarak hem de coğrafi dağılım bakımından artmıştır. XVI. yüzyılda Bulgaristan'da yapılan medrese sayısı 26 iken XVII. yüzyılda bu sayısı 50'ye ulaşmıştır. Bu dönemde yalnızca Varna'da bile bulunan medrese sayısı 10 adettir. XVIII. yüzyılda daha önce medrese bulunmayan bazı şehirlerde de yeni medreseler kurulmuştur. Vidin, Silistre, Tırnova, İzladı, Filibe, Şumnu ve İslimye en çok medresenin kurulduğu şehirler olmuştur (Bilgin & Günalan, 2023: 51).

XIX. yüzyılda kurulan medreseler başta Şumnu olmak üzere Filibe, Rusçuk, Lofça, Zağra, Sofya, Tırnova, Varna, İslimye, Silistre gibi merkezlerde yoğunluk göstermektedir. Şumnu XVIII. ve XX. yüzyıllar arasında 13 medrese ile Bulgaristan'da en çok medrese kurulan şehirlerin başında gelmektedir. Bu durum şehrin İslami bir eğitim merkezi olarak önem kazanmasına sebep olmuş ve çok sayıda alimin yetiştiği bir ilim merkezi olarak tanınmasını sağlamıştır (Bilgin & Günalan, 2023: 61).

XX. yüzyılda da Bulgaristan'da birkaç medrese yaptırılmıştır. Özellikle yeni eğitim kurumlarının yayıldığı bir dönemde medreselerde de yeni arayışlar başlamış medreselerin hem bina olarak hem de programları bakımından modernizasyonuna çalışılmıştır. Şumnu'da XX. yüzyılın başlarında kurulan Medresetü'n Nüvvab Bulgaristan'ın en tanınan eğitim kurumlarından biri olmuştur (Bilgin & Günalan, 2023: 81).

XIV. ve XIX. asırlar arasında Bulgaristan'da en fazla medrese kurulan şehir 21 medrese ile Filibe'dir. Filibe'yi 19 medrese ile Tırnova takip etmektedir. Tırnova Osmanlı hakimiyetinde kaldığı süre boyunca her yüzyılda medrese kurulan yegane şehirdir (Bilgin & Günalan, 2023: 86).

Tırnova

Sofya'nın kuzeydoğusunda Yantra Nehri kenarında kurulan Tırnova Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce II. Bulgar Krallığının başkentidir. Fetih ile birlikte Niğbolu Sancağı'na bağlı nahiye merkezine dönüşmüş (Kayapınar, 2024: 117) ve bu özelliğini XIX. yüzyıl başlarına kadar sürdürmüştür.

Rumların "Turnavos", Osmanlıların ise "Tırnova (طرنووه)" dedikleri şehir, Bulgarlarca 1965 yılına kadar Tarnovo diye anılmış olup bugünkü ismi ise "Veliko Tarnovo" (Велико Търново)'dur. Tırnova 1393 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Şehre Yıldırım Bayezid tarafından bir zaviye ve medrese inşa edilmiştir. II. Murad zamanında da Firuz Bey tarafından cami, imaret, çok sayıda değirmen, hamam ve dükkân inşa edilmiştir (Kiel, 2012: 119).

Tırnova'nın demografik yapısına baktığımızda ilk bilgileri 1479 tarihli tahrir defterinde bulmaktayız. Buna göre şehirde 28'i iç kalede sakin olmak üzere toplam 132 Müslüman hane yaşamaktadır. Gayrimüslimlerin nüfusu ise 372 olarak görülmektedir. Tırnova'da 1526'da 9, 1538'de 11 ve 1579'da 10 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Cami, Kasım Paşa, Kassab Ahmed ve Şehre Küsdü şehrin en kalabalık Müslüman mahalleleri konumundadır (Demir, 2014: 123). 1828'de Maximilian Thielen'in el kitabında "Tirnav" şeklinde belirtilen şehrin Niğbolu sancağına bağlı olup bir tarafı müslüman-Türk, diğer tarafı Rum, Ermeni ve Yahudilerden meydana gelen iki mahalleye ayrıldığı, sekiz camisi, birkaç Rum kilisesi, sinagogları ve hamamları bulunan bir kasaba olduğu ifade edilir (Kiel, 2012: 121).

Tırnova'daki müslüman nüfusunu olumsuz etkileyen iki önemli olay yaşanmıştır: İlki, XVI. yüzyılın sonlarına denk gelen Osmanlı-Avusturya Savaşları (1593-1606) ve Eflak Voyvodası Mihal'in saldırılarıdır. Nüfus azalmasının tekrar toparlanması için, müslim ve gayrimüslim reaya yük olan için avarızdan muaf tutulacak bir düzenleme yapıldığını görüyoruz. Bu tedbirlerin başında Tırnova ve çevresinin Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'ın Üsküdar'daki vakfına bağlanması gelmektedir. Bu tedbir ile birlikte kazadaki Müslim ve gayrimüslim ahali avarız-ı divaniye, bedel-i nüzul, bedel-i ağnam ve celebkeşan gibi bazı vergilerden muaf kabul edilmiştir. Bunun sonucunda 1710 yılında şehirdeki Müslüman hane sayısı 59 haneden 304 haneye yükselmiştir (Demir, 2020: 46).

Diğeri ise 1877 yılında Osmanlı - Rus Savaşı nedeniyle Tırnova'ya giren Rus kuvvetleri sonrasında Tırnova'yı terkedenler nedeniyle özellikle müslüman nüfusta hızlı bir azalma yaşanmıştır. 1874 tarihli Tuna Vilayet Salnamesi'ne göre Tırnova ve köylerindeki Müslüman nüfusu 62.091 iken (Draganova, 2006: 33), Bulgaristan İstatistik Kurumu tarafından yapılan 1905 tarihli sayımda 25.949 olduğu (Yıldırım, 2020: 80) belirtilmiştir.

Tırnova'da kurulan ilk medrese ise Yıldırım Bayezid tarafından Tsaravetz Kalesi'nde inşa edilmiştir ayrıca burada bir zaviye de inşa edilmiştir. 1397 yılında fethedilen Niğbolu'ya Yıldırım Bayezid tarafından Mevlâna İvaz kadı olarak tayin edilmiştir aynı zamanda Mevlâna İvaz şehirde inşa edilen ilk medresenin de kurucusudur. Bunun dışında XIV. yüzyılda Yanbolu, Tırnova ve Akçakazanlık ile birlikte bu bölgede kurulan medreselerin sayısı dört olarak görülmektedir (Bilgin & Günalan, 2023).

XIV. yüzyılda Bulgaristan'da 12 medrese inşa edilmiştir. XV. yüzyılda bu bölgedeki ilk medrese Tırnova'da inşa edilmiştir. Bu medrese II. Murat döneminin güçlü devşirme beylerinden biri olan Firuz Bey b. Abdullah tarafından, 1453'te yaptırıldı. Söz konusu medrese Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan medreseden sonra bölgedeki ikinci medresedir. Medreseyi yaptıran kişi ise Firuz Bey'dir. Firuz Bey II. Murat dönemi önemli devşirme beylerindedir. Firuz Bey'in 1435'te kurduğu bu medrese Tsarevets kalesinde inşa edilen medreseden sonra Tırnova'daki ikinci medresedir (Bilgin & Günalan, 2023: 291).

XVI. yüzyılda Bulgaristan'da tespit edilen medreselerin sayısı 26'dır. Tırnova'da da bu yüzyılda Kadı Emir Seyyid Halil ve Kavak Baba medreseleri olmak üzere iki medrese inşa edildiği düşünülmektedir. Kadı Emir Seyyid Halil tarafından yapılan medresenin yapım tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1541-1545 tarihli tahrir defterinde adı geçmesine bakılarak XVI. yüzyıl başlarında inşa edildiği söylenebilir (Bilgin & Günalan, 2023: 292).

Tırnova XVII. yüzyılda aynı XIV. yüzyılda olduğu gibi kadı tarafından yeni bir medrese açılmıştır. Bu dönem medreselerinin durumu hakkında kazasker ruznamçeleri ile Özergin tarafından neşredilen 1071 (1660-61) tarihli ruznamçeye müracaat etmek gerekecektir. Ruznameye göre Tırnova'da Kavak Baba, Yıldırım Han, Seyyid Halil Kadı, Ali Paşa ve İlyas Kethüda adlı beş medrese vardır (Bilgin & Günalan, 2023: 292).

XVIII. yüzyılda Tırnova'da dört medrese kurulmuştur. Bunlardan ilki Hacı İbrahim Ağa medresesi, ikincisi Hacı Mustafa Ağa Medresesi, üçüncüsü ise Medrese-i Atik, Şehreküstü mahallesinde Hacı Osman Ağa tarafından inşa edilen medrese ve sonuncusu da 1790 tarihli müderris tayinine ilişkin bir beratta bahsi geçen Mustafa Kethüda Medreseleridir (Bilgin & Günalan, 2023: 292).

XIX. yüzyılda Tırnova'da kurulan en önemli medrese Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı ve daha sonra Tırnova Voyvodası olan Feyzullah Ağa tarafından 10 Ramazan 1228/ 6 Eylül 1813 tarihli vakfiyesi ile tesis edilen Feyzullah Ağa Medresesi'dir. XIX. yüzyılda Tırnova şehir merkezi dışında kurulduğu tespit edilen ilk medrese Rahoviçe-i Bala köyünde Veli b. Mustafa Efendi tarafından 25 Cemaziyelevvel 1287/ 23

Ağustos 1870 tarihli vakfiyesi ile tesis edilmiştir. 1286 (1869) tarihli Tuna Vilayeti Salnamesi'ne göre Tırnova'nın şehir merkezinde yedi medrese bulunmaktadır. Fakat bunların adları verilmemiştir (Bilgin & Günalan, 2023: 293).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki dönemde Tırnova'da, XIV. yüzyılda bir, XV. yüzyılda bir, XVI. yüzyılda iki, XVII. yüzyılda üç, XVIII. yüzyılda beş, XIX. yüzyılda sekiz olmak üzere toplam 20 medrese inşa edilmiştir.

Tırnova Voyvodası Feyzullah Ağa

Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı ve Tırnova Voyvodalığı görevlerinde bulunan Feyzi Ağa, 1239'da (1823-24) silahdar ağası olup 1244'te (1828-29) Rusya harbinde bulunmuştur. II. Mahmut devrinde (1808-1839) vefat eden (Süreyya, 1996: 534) Feyzi Ağa'nın kabri Fatih'te Hammal Dede Kabristanında bulunmaktadır.

Kapıcıbaşı, saray kapıcılarının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanılan bir tabirdir. Saray kapıcılarının biri Dergâh-ı Âli, diğeri Bâb-ı Hümayun olmak üzere iki kısımdan oluşur. Voyvoda ise Tımar ve zeamet usulü cârî olan yerlerdeki tahsil memurlarıdır. Ağa, reis manasına gelmektedir (Pakalın, 2004: 598).

Feyzullah Ağa, Tırnova'nın imarı ve refahı için idaresindeki kaynaklarının birçoğunu vakfetmiştir. Feyzullah Ağa Medresesi vakfı dışında görevi esnasında kurucusu olduğu başka vakıflar da mevcuttur. Bu vakıflar şunlardır:

- Kapıcıbaşı ve Mirahurievvel Feyzullah Ağa'nın, Tırnova Bacdarlık mevkii, Marinbol Kapısı bitişiğine yaptırdığı dört adet zahire ambarı mevcut olup bu ambarlar günümüze ulaşmamıştır. H. 20 Şaban 1230/ M. 14 Aralık 1814 tarihli vakfiyede, ambarların gelirlerinin, aynı baninin camisine vakfedildiği vakfiyede belirtilmiştir (İbrahimgil & Keleş, 2016: 1370).
- Tırnova'da Medrese mahallesinde oturan Feyzullah Ağa'nın, Şehreküstü mahallesinde Çeşmebaşı adlı yerde yaptırdığı camide görev yapan imam, hatip ve müezzin maaşları ve diğer giderlerin karşılanması için caminin bitişiğinde kendinin yaptırdığı 18 dükkan, caminin yakınında kardeşi İsmail Ağa'nın evinin altında 9 dükkan, çeşmenin bitişiğinde 1 ekmek fırını, 1 dükkan, köprübaşında debbağhanenin yanında 2 dükkan olmak üzere toplam 30 dükkan ve 1 ekmek fırını vakfedilmiştir (İbrahimgil & Keleş, 2016: 1372).
- Tırnova'nın Şehreküstü Mahallesi Çeşmebaşı adlı yerde Feyzullah Ağa bin Hacı Hasan Ağa tarafından kendi konağının duvarına bitişik olarak kesme taştan çeşme yaptırılmıştır. Çeşme kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve ön cephesinde dışa doğru oldukça taşkın saçağı vardır. Ön cephesinde iki sütun, üç satırdan oluşan altı beyitlik bir kitabesi bulunur. Dikdörtgen bir niş

içerisinde bulunan musluğundan günümüzde su akmamaktadır. Çeşmenin önünde suyun aktığı teknesi bulunmaktadır. Kitabenin günümüz Türkçe yazımı şu şekildedir (İbrahimgil & Keleş, 2016: 1376).

“Seyyid Mehmed Ağa”

Barekallah ihdâs eden çeşme

Sene 1215/(M. 1800)

- Tırnova Serdarı Feyzullah Ağa'nın, Tırnova'nın Kızılhisar mahallesinde Pantura Nehri üzerindeki mirî arazide bulunan üç dolap değirmenini daha önce Şehreküstü mahallesinde yaptırmış olduğu caminin giderlerinin karşılanması için vakfetmiştir (Eren, Bayır, Oğuz, & Mete, 2012: 696).
- Tırnova Voyvodası Feyzullah Ağa'nın Bacdarlık mevkiinde Pazaryeri diye bilinen mahaldeki 41 adet dükkânı ile 13 odasını Hisar mahallesinde yaptırdığı çeşmenin giderlerinin karşılanması için vakfetmiştir (Eren, Bayır, Oğuz, & Mete, 2012: 699).
- Tırnova Voyvodası Feyzullah Ağa'nın Rahotça-i Bâlâ köyünde yeniden yaptırdığı cami ve büyük saatin giderlerini karşılamak için dokuz dükkanını vakfetmiştir (Eren, Bayır, Oğuz, & Mete, 2012: 707),
- Tırnova Voyvodası Feyzullah Ağa'nın Bacdarlıkta Marenbol Kapısı bitişiğindeki dört odalı ambarını geçmişlerinin ruhuna mevlid okutulması şartıyla vakfetmiştir (Eren, Bayır, Oğuz, & Mete, 2012: 710) anlaşılmaktadır.

Feyzullah Ağa'nın, kardeşinin de Serturnayî (Turnacıbaşı) olduğu (İsmail Ağa) dört ambarını vakfettiği vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Vakfiyeler dışında arşiv kayıtlarında da Feyzullah Ağa'ya ilişkin belgeler de bulunmaktadır.

Feysi (Feyzullah) Ağa Medresesi ve Vakfiyesi

XIX. yüzyılda Tırnova'da kurulan en önemli medrese Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı ve sonra Tırnova Voyvodası olan Feyzullah Ağa tarafından 10 Ramazan 1228/6 Eylül 1813 tarihli vakfiye ile tesis edilen Feyzullah Ağa Medresesi'dir.

Medreseler genellikle bir dershane ve etrafında yer alan talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Mali güce göre bunların dışında imaret, kütüphane, hamam vb. ilave edilmiştir (Baltacı, 2005: 107). Aşağıda detaylı olarak anlatacağımız Feysi Ağa Medresesi gerek fiziki özellikleri açısından gerekse vakfedilen tutar açısından bakıldığında önemli medreseler arasında yer almaktadır.

Medrese vakfiyeleri tesisi yaşatacak vakıf gelirleri ve bu birikimlerin hangi kalemlere hangi usullerle sarf edileceğine dair ayrıntılı hükümler içermektedir. Aksine bir durum söz konusu olduğunda ise vakfiyede yer alan hükümlerle önleyici bir denetim anlayışı oluşturulmuştur. (Akgündüz, 1997: 524). Böylelikle süreklilik de sağlanmaya çalışılmıştır.

Medresenin vakfiyesine göre (İbrahimgil & Keleş, 2016: 1382) bu medresenin on odasında talebeler kalacaktı ve bir oda da vâkıf tarafından müderrise tahsis edilmişti. Medrese odalarında kalan talebeler ayda bir hatim okuyacak ve bunları vâkıfın ruhuna ve diğer akrabalarına bağış yapacaktı. Medresenin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü odalarında sakin olan talebeler ve odabaşlarının her biri birer hatm-i şerîf ve Cuma geceleri birer Yasin-i Şerîf ve üçer İhlas-ı Şerîf okuyarak sevabının da Feyzullah Efendi'nin ruhuna bağışlayacaklardı; altıncı ve yedinci odalarda kalanların ise senede bir hatm-i şerîf ve Cuma geceleri birer Yasin-i Şerîf ve üçer İhlas-ı Şerîf okuyacak ve hâsıl olan sevâbını aile ve evlatlarının ruhuna hediye edeceklerdi, sekizinci ve dokuzuncu odalarda kalan talebeler senede birer hatm-i şerîf ve Cuma geceleri birer Yasin-i Şerîf ve üç İhlâs-ı Şerîf okuyarak sevabını Feyzullah Ağa'nın annesinin ruhuna hediye edeceklerdi, onuncu odada kalan odabaşı efendinin ise senede bir hatm-i şerîf ve Cuma geceleri birer Yasin-i Şerîf ve üçer İhlâs-ı Şerîf okuyup hâsıl olan sevabı Feyzullah Ağa'nın kardeşi Abdi Alemdar'ın ruhuna hediye edecekti.

Vakfiyede ayrıca ücretlendirmelere de detaylı bir şekilde yer verilmiştir:

- Her odada sâkin olan talebeye yıllık ellışer kuruş verilecek ve bunlar da odanın masraflarına sarf edilecekti
- İçlerinden suhte başı olan efendilere yıllık kırk kuruş verilecek ve bu kişiler namaz vakitlerinde imam olarak da görev yapacaklardı,
- Yine suhte başı olan kişilere müteveli tarafından on kuruş verilecek ve bu kişiler medresenin kapılarını açma, kapama ve tuvaletlerin temizlemesi görevini yapacaktı,
- Kandillerin yakılması için senede iki kuruş tahsis edilecekti ayrıca her sene borçlular için de yirmi yedi kuruş tahsis edilmişti,
- Cami, medrese odalarına hasır alınıp, tamir, onarım işlerinin de tamamlanması sonrasında arta kalan paranın müteveliye verilmesi belirtilmiştir. Hayatta olduğu sürece Feyzullah Ağa'nın kendisinin müteveli ve mutasarrıf olması ifade edilmiştir.

Feyzullah Efendi'nin vefatı durumunda oğlu Said Bey, sonrasında da evlatları, evlatlarının büyüğünün mütevellî ve mutasarrıf olması vakfiyede istenmişti. Erkek evlatların kalmaması durumunda mütevellîlik kız evlatlarına geçeceği, Said Bey'in nesli olmazsa diğer evlatlarından, onlardan da olmazsa dindarlığı ile meşhur diyanet ile maruf yakınlarının mutasarrıf olması belirtilmiştir.

Bu vakfiyede müderrislik şartlarına da yer verilmektedir:

- Suhte başı olan Hafız İbrahim'e senede otuz kuruş verilecek ve bu otuz kuruş karşılığında camide hitabet yani hatiplik görevinde bulunacaktır,
- İkinci odabaşıya yirmi beş kuruş verilecek ve camide kayyum (cami hademesi) olacak aynı zamanda namaz vakitlerinde de müezzin olacaktır,
- Yüz yirmi kuruş da şehrin müftüsü Ahmet Efendi'ye tahsis edilmişti müftü aynı zamanda medresede müderris olarak talebeye ders de verecekti,
- Her sene kırk beş vakiyye satın alınarak yirmi beş vakiyyesini cami-i şerifte akşam ve sabah Kur'an okuyan talebeye, yirmi vakiyye Çeşme başı mahalde bina ve vakf eylenen medresenin dershanesinde Kur'an okuyan medrese talebesine tahsis edilecekti. Vakiyye halk arasında okka olarak kullanılmış olan ağırlık tartısının adıdır (Pakalın, 2004: 580)
- Her sene altı okka yağ kandili satın alınarak zikir olunan cami-i şerife mübarek gecelerde kullanılacak denilmiştir.

Müftü Ali Efendi'nin vefatı durumunda medresedeki müderrislik görevi ehl-i ilim bir kimseye verilecekti ve buradan da medresede Tırnova müftülerinin de görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu medresede müderris olarak Müftü tarafından ders verildiği için, şehirdeki diğer medreselerin üstünde bir seviyede olduğunu değerlendirmekteyiz.

Suhte başı, suhte medrese talebesi hakkında kullanılır bir tabirdir. Talebeye medrese ıstılahınca "talip" denildiği için ilim aşkıyla yanmalarından kinaye olarak halk arasında "suhte" denilmiştir. Suhtegân çoğuludur. Bu tabir sonradan tahrife uğrayarak "softa" olmuştur (Pakalın, 2004: 263). Tetimme medreselerindeki talebeyi, sahn medresesindeki danışmentlerden ayırmak için bunlara suhte (softa) denilmiştir. Bunlar ya mensup oldukları medreselerin müderrislerinden veyahut sahn talebesi olan danışmentlerden ders görürlerdi. Tetimme talebelerinin her birine yemekten başka ayda on ikişer akçe mum parası dağıtılırdı. Tetimmeyi bitiren öğrenci sahn medresesine geçirdi (Uzunçarşılı, 1988: 536).

Feyzullah Ağa Medresesi'ne ilişkin vakfiyede öğrenci sayısına ilişkin bir veri bulunmamakla birlikte medresenin fiziki koşulları ve diğer medreselerdeki talebe

sayıları düşünülerek bir değerlendirme yapabilmek söz konusu olabilir. Örneğin Osmanağa Medresesi'nde sekiz oda ve dersane bulunmaktadır. Vakfiyesinde belirtildiğine göre medrese odalarında dörder öğrenci kalmaktadır. Feyzullah Ağa Medresesi'nde de her odada en az iki öğrenci kaldığını düşünürsek en az 20 öğrencinin bu medresede kaldığını söyleyebiliriz. Bu görüşümüzü destekleyen diğer durum ise şudur. Nakit olarak 9 bin kuruşun, on'a on bir buçuk oranla işletme için verilmesi nedeniyle, vakfın yıllık geliri en fazla bin 350 kuruş olmaktadır. Vakfiye şartlarında yapılacak ödemeler toplandığında, 20 öğrenciye göre oda başına ücret belirlendiği değerlendirilmektedir. Her odada 3 kişi kalması halinde, vakfiyede vaat edilen masrafları karşılayamayacaktır.

Arşiv belgelerinde ise söz konusu medreseye yapılan müderris atamalarında senelik 120 kuruş vazife ile müderris olan Hafız Mehmet bin Osman'ın vefatı durumunda sagir oğlu Seyyid Abdülhalim "eday-ı hizmete kesb-i iktidar edinceye değin" Hasan Efendi'nin vekalet etmesi belirtilmektedir (C.MF 46-2294). Yıllık 120 kuruş, günlük 40 akçeye tekabül etmektedir. O dönemde 1 Osmanlı kuruşunun 120 akçeye eşit olduğu bilinmektedir (Pamuk, 1989: 458). Yıllık 120 kuruş da 14.400 akçeye tekabül eder. Yıllık 14.400 akçe ise günlük 39,45 yani ortalama 40 akçeye tekabül etmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki medrese müderrisine günlük 40 akçe verilmektedir. Bu bağlamda ücreti dolayısıyla Feyzullah Ağa Medresesi'ni 40'lı medrese olarak değerlendirebiliriz.

Medresenin son durumu hakkındaki bilgiyi Aksekili Ahmed Hamdi'nin Sebülürreşad'da yazdığı 6 Eylül 1328 tarihli yazısından öğrenmekteyiz. Burada Tırnova'daki medreseleri anlattığı bölümde Feyzi Ağa medresesi namıyla meşhur medresenin bugün kilise olduğu ifade edilmektedir (Aksekili, 1328: 56). 93 Harbi'nden sonra İmaret, Boyalı, Kayaaltı, Orta, Komalak medreseleri de Ruslar tarafından yıkılmıştır (Yılmaz, 2020: 166).

Sonuç

Anlaşılmaktadır ki, Feyzullah Ağa Medresesi, XIX. yüzyılda Bulgaristan'da inşa edilen en önemli medreselerden biridir. Kurucusu olan Feyzullah Ağa ise XIX. yüzyılda Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı görevinden Tırnova Voyvodalığı'na kadar yükselmiş önemli bir isimdir. Medrese on bir odalıdır ve medrese müderrisleri ile ilgili olarak vakfiye şartlarından bu medresenin kırk akçelik bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Medresenin ilgili dönemde Tırnova'nın en yüksek dereceli medresesi olduğu değerlendirilmektedir.

Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı ve Tırnova Voyvodalığı yapan Feyzullah Ağa, kendi idaresindeki taşınmaz mal ve nükûdun önemli kısmını vakfederek, Tırnova'nın inşâ ve ihyâsında önemli rol oynamıştır.

Araştırmamız sonucunda Feyzullah Ağa'nın mezarının İstanbul'da Fatih'te Vatan Caddesi'ne yakın noktada Hammal Dede Kabristanı'nda bulunduğu görülmüştür. Bu kabristanda Feyzullah Ağa dışında, İstanbul'un fethine katılmış askerler, Halil Ağa ve Feyzullah Ağa'nın oğlu Raci Halilullah gibi şahsiyetler de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

C.MF 46-2294.

Akgündüz, H. (1997). *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sitemi: Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları.

Aksekili, A. H. (1328). Tırnova'da Âsâr ve Hayât-ı İslâmiye. *Sebilürread*, pp. 55-57.

Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, 2. Baskı*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Baltacı, C. (2005). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, C. 1*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Bayraktar, M. (1994). *Davud-i Kayseri. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9* (pp. 32-35). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bilgin, A., & Günelan, R. (2023). *Bulgaristan Medreseleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Bozkurt, N. (2003). Medrese. In *TDV İslam Ansiklopedisi* (Vol. XXVIII, pp. 323-327). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Demir, S. (2014). *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*. Erzurum: [Yayınlanmamış Doktora Tezi].

Demir, S. (2020). XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Tırnova Şehri - Demografik Durum, Sosyal ve Ekonomik Hayat. *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, Sayı:1*, pp. 42-60.

Draganova, S. (2006). *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eren, H., Bayır, Ö., Oğuz, M., & Mete, Z. (2012). *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları - Vakfiyeler Bulgaristan, C. 2*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı.

Gartenlaube, D. (1885). Retrieved from [https://en.wikipedia.org/wiki/Veliko_Tarnovo#/media/File:Die_Gartenlaube_\(1885\)_b_725.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Veliko_Tarnovo#/media/File:Die_Gartenlaube_(1885)_b_725.jpg)

İbrahimgil, M. Z., & Keleş, H. (2016). *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı.

İpşirli, M. (2021). *Osmanlı İlmîyesi*. İstanbul: Kronik Kitap.

Kanitz, F. (1970s). Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/tirnova-bulgaristan>

Kayapınar, A. (2024). İki Balkan Şehri Tırnova ve Vidin'de Türkler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 9*, pp. 117-141.

- Kiel, M. (2012). Tırnova. In M. Kiel, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41 (pp. 118-122). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koyuncu, A. (2005). Balkanlar'da Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913) . Ankara.
- Özergin, M. K. (1974, Ağustos). Eski Bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*.
- Öztürk, H. (2011). Cumhuriyet Dönemi Tarih Çalışmalarında Hz. Muhammed Tasavvuru. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*, C. 2. İstanbul: MEB Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1989). *Kuruş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Süreyya, M. (1996). *Sicli Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, C. 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şahin, İ. (2003). Sofya. In İ. Şahin, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37 (pp. 344-348). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taşdemirci, E. (1989). Osmanlı İmparatorluğunda Medreseler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, 519-532.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yıldırım, B. (2020). *Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yılmaz, M. E. (2020). *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İktisadi İşletmesi .

Ekler

Resim 1: 1870'li yıllarda Bulgaristan Tırnova şehrini gösteren F. Kanitz tarafından yapılmış gravür (Kanitz, 1970s)

Resim 2: Tırnova Gravür (Die Gartenlaube, 1885)

Resim 3: Feyzullah Ağa Kabri (Hammal Dede Kabristanı / Fatih)

POLİTİK PSİKOLOJİ YAKLAŞIMINA GÖRE BALKAN ULUSLARININ TANZİMAT DÖNEMİ DEĞERLENDİRMESİ

*EVALUATION OF THE TANZİMAT PERIOD OF THE BALKAN
NATIONS ACCORDING TO THE POLITICAL PSYCHOLOGY
APPROACH*

Gizem Ünal¹

Özet: Fransız İhtilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik akımlarının çok uluslu Osmanlı Devleti'nde yayılması II. Mahmut'un reform çabalarına girdiği döneme rastlar. Sonrasında Tanzimat Devrinde çeşitli bölgelere ve duruma göre değişecek şekilde reformları uygulanmıştır. Balkanlarda Tuna pilot olarak Tanzimat reformlarının ilk adımlar atılmıştır. Balkanlardaki eyaletlerin kendisine mahsus özellikleri olduğu için uygulanan Reformlara verilen karşılıklar farklılık gösterir. Sırp isyanıyla başlayan çözülme, Yunan isyanı ile perçinlenmiş ve dini temellere dayalı Millet sistemi içerisindeki kimliklerini üzerinden sorgulatmıştır. Bulgarların etnik kimliklerini önceleyerek 20 yılda bir bağımsızlığa giden yolda adım atmışlardır. Arnavutların dini kimlikleri ise çeşitlidir. Dolayısıyla Osmanlı içerisinde kimi eyaletler Tanzimat Reformlarını benimsemiş kimi eyaletler ise Tanzimat'a direnerek değişime karşı mücadele etmiştir. Reform tarihi bir olgu ve tarihi olay olmalarının yansın günümüz tarih yazımı ile politika yarattığı için önemlidir. Tanzimat'a karşı tepkileri veya verilen desteği tarihçiler politik psikolojik bir şekilde bürünerek yorumlanmıştır. Politik Psikoloji çeşitli kimliklerin oluşturduğu tutumlardan doğan siyasi sorunları psikolojik temelde inceler. Bu alan kimlikler üzerinden çatışmalara ve ittifaklara göre birleştiren ve ayıran tarihi süreklilik ve kopuş noktalarına odaklanır. Bireylere uygulanan Psikanaliz gibi toplum hafızasında kalmış travma ve olayları değerlendirir. Böylece nedenselliği ortaya koymaya çalışır. Zafer, travmalar, kimlik, kitle psikolojisi gibi konuları vardır. Balkan tarih yazımındaki yaklaşımları ve metinleri analiz edilebilir. Bildiri

1 PhD Student, Istanbul University, gzm.unl@hotmail.com

Balkanlardaki 1839-1876 yıllarındaki süreci Politik Psikoloji yaklaşımıyla inceleyerek Tanzimat'tan günümüze etkilerini sunar.

Anahtar Kelimeler: Politik Psikoloji, Balkanlar, Millet Sistemi, Osmanlıcılık ve Tanzimat Dönemi.

Absrtact: The outbreak of nationalist movements, which spread throughout the world with the French Revolution, occurred in the multinational Ottoman Empire. It coincides with the period when Mahmut attempted reforms. Subsequently, during the Tanzimat Era, the Tanzimat reforms were implemented in ways that varied according to different regions and circumstances. The first steps of the Tanzimat reforms were taken in the Balkans, with the Danube as a pilot. Since the states in the Balkans have their own characteristics, the responses to the implemented reforms vary. The disintegration that started with the Serbian rebellion was reinforced by the Greek rebellion and brought into question their identity within the Nation system based on other religious foundations. By prioritizing the ethnic identity of Bulgarians, they took steps towards independence every 20 years. The religious identities of Albanians are diverse. Therefore, some states within the Ottoman Empire adopted the Tanzimat Reforms, while some states resisted the Tanzimat and fought against change. In addition to being a historical fact and historical event, the reform is important because it creates politics with today's historiography. Historians' reactions to or support for Tanzimat have been interpreted in a political and psychological way. Political Psychology examines political problems arising from the attitudes formed by various identities on a psychological basis. This field focuses on points of historical continuity and rupture that unite and divide according to conflicts and alliances over identities. Like Psychoanalysis applied to individuals, it evaluates trauma and events that remain in the memory of society. Thus, he tries to reveal causality. It has topics such as victory, traumas, identity, mass psychology. Their approaches and texts in Balkan historiography can be analyzed. The paper examines the period of Tanzimat in the Balkans with a political psychology approach and presents its effects from the Tanzimat period to the present day.

Keywords: Political Psychology, Balkans, Millets System, Ottomanism and Tanzimat Period

Giriş

Tarihi gelişimi 21. yüzyılın başlarına uzanan politik psikoloji, kitle kişiliğinin araştırılmasıyla temellendirilmiş olup, bu alandaki katkılarıyla Le Bon önemli bir rol oynamıştır. 1932’de Max Horkheimer yardımcı bir bilim dalı olmanın ötesinde politik psikolojiyi bir alan olarak değerlendirmiştir. 1930’lu yıllarda başlayan kitle psikolojisi incelemeleri aile ve otorite ile devam etmiş ve nihayet II. Dünya savaşı sonrası Berkeley grubunun yayınladıkları “Otoriteryan Karakter” ile temel eserlerinden birini yazılmıştır (Serol Teber, 1990: 27-35). Günümüz çalışma alanını Vamık Volkan Kimlik adına öldürmek adlı eseriyle zenginleştirmiştir. Böylelikle farklı disiplinlerin olay incelenmesinin ilk örnekleri verilmiştir. (Volkan, 2009) Tarihi olayların Politik Psikoloji ile incelenmesi olaylara yapılan eleştirilerin kimliklerden sıyrılarak psikolojik temelde yaklaşmasını sağlar. Böylelikle sebep sonuç bağlamı psikolojinin yardımıyla oluşturulmasına katkı sağlayan bir anlamlandırma aracı olabilir.

Tarihi olayların yaşanmasında etkili olan sebepleri araştırırken sebepleri arasında etkenlerin kişilerde doğurduğu psikolojik unsurlar göz ardı edilmemelidir. Tıpkı klasik koşullanma örneğinde köpeğe verilen ete karşılık salgilanan salya gibi doğal bazı unsurlar tarihteki olguların karşılığı olarak oluşan olaylardır. Bu yönüyle tarihte yapılan ıslahatlarda Tanzimat’a kadar Kanun-i Kadim devrindeki gibi yaşayarak refaha erişeceğini düşünmüştü. Kadim’in tam olarak tarifi mümkün olmamakla beraber kadimde arananın toplumsal refah olduğu açıktır. (Şimşirgil & Ekinci, 2009: 94) Yapılan ıslahatlardan alınan sonuç başarıya ulaşmanınca aranan çareler Osmanlı Devleti için arayış yıllarını beraberinde getirmiş ve risaleler ona göre oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi’nde Nizam-ı Cedid anlayışına geçiş yaparak bir dizi ıslahatlar gerçekleştirmişlerdir. Islahatlar gibi verilen tepkiler de çeşitlidir (Çelik, 2023: 68-70).

Mali yetersizlikler ve yoksullaşma bir toplumda yaşanan gerginliklerden ötürü düşmanlıkları ve saldırganlığı beraberinde getirir. Böyle bir ortam toplumda reform hareketleri, ihtilalleri, yeni toplumsal eğilimleri ve yeni dini yönelimleri oluşturabilir. Politik Psikoloji çeşitli kimliklerin oluşturduğu tutumlardan doğan siyasi sorunları psikolojik temelde inceler. Bu alan kimlikler üzerinden çatışmalara ve ittifaklara göre birleştiren ve ayıran tarihi süreklilik ve kopuş noktalarına odaklanır. Bireylere uygulanan Psikanaliz gibi toplum hafızasında kalmış travma ve olayları değerlendirir. Böylece nedenselliği ortaya koymaya çalışır. Zafer, travmalar, kimlik, kitle psikolojisi gibi konuları vardır (Volkan, 2009: 238-240). Balkan tarih yazımında üretilen tarih metinleri Politik Psikolojik yaklaşımla metinleri analiz edebilir.

Kimlik inşası bağlamında İnşacılık teorisinin (constructism) varlık üzerine sorgulamasını yapan Alexander Wendt kimliklerin çıkarların temelini oluşturduğu tezini savunur. Kimliğin ve kültürün ölçülmesinde yaşanan sorunlar eleştirel inşacı yaklaşımı geliştirerek geçmişten bağımsız olamayacağı ve kimlik inşasının öznel bir sosyal gerçekliklerden beslenerek ele alınması gerektiğini düşünür (Wendt, 1992: 394).

Kitleler iddialara inandığı için gözlem ya da kanıt aramaksızın iddiaların hakikatini sahiplerinin prestijiyile ölçer. Bu yönüyle siyaset ve dinde başarının ölçütü inançtır. Fikirlerin kalıplaşarak duyguya dönüştükten sonra akılcı kanıtlamalar istenilen etkiyi yaratmaz. Aksine dönüşmüş duygular gelenek ve inanca evrilmiştir. Oluşan gelenek ve inanç bir ideolojiyi besleyen fikirleri oluşturabilir (Le Bon, 1997: 1-17).

Günümüz Balkan uluslarının Osmanlı mirası olarak Türk azınlıklara ve Osmanlı dönemi tarihi eserlere yönelik tutumlarının değişik boyutlar mevcuttur. Aslında tüm bu konular tarihten beslenen ulus kimlik inşasının tezahürü olarak güncelliğini korumaktadır.

Herhangi zorlayıcı bir olay ya da durumla başa çıkılmaması sonucu ruhsal açıdan yaşanan Travma denir. Başa çıkamadığı durumlardan kasıt ve varlığını tehdit eden ölüm tehdidi gibi yaşamsal bütünlüğü tehdit eden olağanüstü olaylar örselenme de denilen “travma” alanına girer. (Köroğlu, 2022: 146) Belli birikimlerin sonucunda kişilere yaşadıkları olaylara karşı özümseyemeyecekleri temelde uyarılara yüklemesiyle bunalım ve çaresizliğin görüldüğü travmalar oluşturur.

Travma sonrası gelişimi sağlayacak durumlar acıya anlam yükleme süreci odağımızı oluşturur. Seçilmiş zaferler ya da seçilmiş travmalar üzerinden inşa edilen süreçler toplumda kimlik yapısını etkiler. Çünkü zafer ve travmaların getirileri üzerine kurulu ulus kimlik inşa edilir (Deniz Ülke Arıboğan, 2020: 21). Travma sonrası normale dönmesi için, psikolojik sağlamlığın gücüne bağlıdır. Olayların yaşanmasına alışkın olma ve içinde bulunulan şartlara bağlıdır. Travma sonrası Stress bozukluğu olarak adlandırılan durumun bazı tepkilere gebe olduğunu bilmekteyiz (TSSB) (Köroğlu, 2022: 146-148). Bir kaybın ya da yitirilmişliğin getirdiği Travma Sonrası Stress Bozuklukları, doğal olarak yas süreci oluşabilir. Psikolojik olarak kişi ve nesnelerin kaybı yas oluşumunun temelinde yer alır. Toplum bazında Yas toplumu olarak inceleyebileceğimiz durum ortaya çıkar. Böylece yas ve elem sahibi olmak geri getirilemeyeceğinden kaynaklı olarak öfkeli tepki vermeyi başlatır. Öfke ise zamanla kendini geri gelmeyeceğini kabullenişle başlayan geleceksiz olarak görülerek zihinsel imgelemi oluşturur. Yitirilmişlerle

özdeşim kurarak benzer işlevleriyle yaşatabilir (Volkan, 2009: 60-62). Bu yönüyle Osmanlı eserlerinin Balkanlardaki varlığı Balkan ulusları adına kültür mirası ya da tarihi bir eser olmaktan ziyade geçmişteki Osmanlı dönemini hatırlattır. Tarihi eserler artık birer geçmişin mirası olmaktan çıkmış adeta geçmişteki yaşamış ya da onların için ölmüş olan Osmanlı eseri ile özdeşim kurduğu ulus kimliğinin karşıtıdır.

Ben ve öteki olarak kimliklerini inşa ettikleri temeller nesilden nesile aktarılacak seçilmiş travmalar oluşturabilir. Çünkü travmaya uğramış bir toplum gerekli yas sürecini geçiremezse psikolojik durumu toplumda nesilden nesile aktarır. Kendilerine aktarılan travmaları bir ödev olarak aldığı için düşmanlığı arttırarak politik tutum ve davranışlara yansiyarak Devletler arasında sorunları oluşturur (Volkan, 2009: 211). Yapılabilecek iş birlikleri ve kurulabilecek ilişkileri baltalayan süreçler politik, askeri ve ekonomik krizler ortaya çıkarabilir. Halbuki tarihten beslenen sorunların çözümü için Politik Psikolojisi incelenmesi konusuyla yaklaşıldığında tarih yazımında ortaya konulan travmatik göstergeler aydınlatıcı olabilir (Kömürcü, 2022: 100). Özellikle Osmanlı Tanzimat dönemine dair farklı boyutlarda değerlendirmeler mevcuttur. Dolayısıyla değerlendirmeler Tanzimat Dönemi özelinde tarih yazımını inceleyenler üzerinden Bulgaristan, AB etkisi öncesi-sonrası Sırbistan ve Osmanlı'dan kopuş sonrası Arnavutluk üzerinde Politik Psikoloji yaklaşımıyla araştırma eserlerle yapılacaktır.

Kanun-i Kadim'den Nizam-ı Cedid'e Geçişi

Osmanlı toplumsal yapısının temelleri II. Mehmed döneminden itibaren atılmıştır. Bu yapının temel unsurlarından biri, Millet sistemidir. Millet kelimesi Arapça'daki konuşmak anlamındaki meel ve söz anlamındaki mille kelimelerinden türemiştir. İstanbul'un fethiyle birlikte çok uluslu yapı din temel olarak devleti oluşturulmuştur. Tanzimat dönemine kadar bulunduğu yer neresi olursa olsun Müslüman dâru'l-islam ehli olarak görülmüştür. Osmanlı klasik dönemde reaya Müslüman, Müstemin (aman dileyenler- tecavüzlere karşı korunan), Zimmiler, Harbiler (dışarıdan gelen Gayrimüslim kişi) olarak tasnif edilmiştir. Böylelikle oluşturulan Millet sistemi pek çok dil, din ve kültürü bir arada toplamıştır. Etnisite temelli olmayan her bir cemaat dini inancına göre tasnif edilmiştir. Örneğin Rum cemaati ya da Rum Milleti Doğu Roma imparatorluğundan kalma toplumu olduğu gibi içine alarak Millet sistemindeki Hristiyan-Ortodoks tebaayı bir arada toplamıştır (Çete, 2019: 86). Rum cemaati içerisindeki Yunanlıların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasıyla zedelenmeye başlayan Millet sistemi aynı zamanda çeşitlenmeye başlamıştır. II. Mahmud'la başlayan tebaa anlayışı bir yandan Osmanlıcılık fikrinin temellerini (Çelik & Yeşil, 2023: 127) atarken

diğer taraftan Rum cemaatinin içerisindeki isyanlar sonrası ulus devletler kurulması ve Ermeni cemaatinin muhtelif mezheplere bağlanmıştır. Böylece var olan yapı korunurken; hem etnik kökenlerin ön plana çıkması hem de cemaat içerisindeki yeni mezheplere yönelmeler Millet sistemini çeşitlendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Tanzimat dönemi Osmanlı vatandaşlığında düzenlemeler yapılmıştır (Çelik, 2023: 200).

Millet sistemi, toplumu herhangi bir etnik ayrım olmaksızın tüm Müslümanlardır ve üç topluluğu kapsar: Her biri ümmet olarak kendi dini yaşantısına göre ayrılan Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir. Bunlar ikinci sınıf konumunda olmakla birlikte devlet tarafından tanınmış topluluklardır ve cemaat içi ilişkilerde kendi hukuklarına tabidir. Bu anlamıyla Osmanlı Devleti kesinlikle “Türklerin devleti” olmadığı gibi, bir “İslam Devleti” olup olmadığı da tartışma konusudur. Klasik dönemde İslam hukuku bulunmakla birlikte, padişahın kanun koyuculuğu vardır. Buna “örfi hukuk” adı verilir. Yani Osmanlı hukuku aslında İslam hukuku ile örfi hukukun bir karmasıdır (Kenanoğlu, 2017).

Osmanlı Devleti’nde Fransız ihtilalinin bir getirisi olarak bazıları kitle orduları, Vatan ve Millet kavramlarını ön plana çıkıttı (Yıldız, 2009: 131). Ayrıca Sırp ve Yunan isyanlarının başlattığı ulusçuluk akımı önce cemaatler içerisinde dini yaşayışı etkiledi. Millet tebaanın tamamını ifade ederken; Kanun-i Kadim’e ilave olarak Nizam-ı Cedit yeniliklerini yoğurularak Osmanlılık inşa ediliyor. Kafkaslar Muhacirlerinin Müslüman olduğu için kabulü dâru’l-islam bakışını devam ettirdiğini Millet sistemindeki çeşitlenmelerle ve çıkan isyanlar Gayrimüslimlerle eşitlenmeyi zorunlu kıldı. 1846’da Sultan Abdülmecid döneminin İngiltere bürokratlarından Standford Canning’in yoğun talepleriyle Gayr-i Müslimlere yönelik Mürted Meselesinin halli sadece Ermenilerin Protestanlıkta önünün açılmasını (Subaşı, 2016: 161) değil, aynı zamanda Millet sisteminin çeşitliliğin serbestliğini sağlayarak Millet nizamnamelerinin hazırlanmasına ön ayak oldu. (1998: 109) Böylelikle 1856 İslahat Fermanı’nda da yer verilen Vatan-Vatandaşlık kavramları toprakla ilintili şekilde yurttaşlık olarak gelişmeye başlıyor (1998: 112).

21 Ocak 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu, toprak temelli bir tabiiyet tanımlar. Fransız Yurttaşlık Yasası’na paraleldir (İbrahim, 2011: 204-205). Cumhuriyetlerde devlet- birey arasındaki bağ vatandaşlıktır. Monarşilerde ise devletle birey arasındaki hukuki bağ tebaalardan oluşan tabiiyettir (Ünsal vd., 1998: 37). 1869 Tabiiyet-i Osmanî Kanunu Cezayirli Muhacirlerle ilgili olarak Fransa ile yaşanan tabiiyet krizi sonrası ortaya çıkmıştı (Toker, 2021: 471-500). İslam hukukuna dayanarak oluşturulan 1869 Tabiiyet-i Osmanî Kanununun 8. Maddesi: “Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepten

olurlarsa olsunlar bilâ-istisna Osmanlı tâbir olunur” târiifiyle anne ya da babasından birinin Osmanlı olması, durumunda kişiyi kendi tebaasından bir kişi olarak devamlılığı esas alınmıştır (Subaşı, 2016: 161).

Modernleşme sürecinde Tanzimat önemli bir dönüm noktası kabul edilir. Fakat bunun öncesinde Sultan II. Mahmud tarafından gerçekleştirilen reformlarından da bahsetmek gerekir. Bu reformların en başında 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin kurulması gelir. Bu önemli değişimin birden fazla sebebi vardır. Öncelikle, ihtiyaçları artık karşılamayan bir ordunun yerine yeni ve modern bir ordunun kurulması gerekmiştir. Ancak bunun yanı sıra ocağın, iktidarın kontrolü dışında bir güç olması sebebiyle kaldırıldığı da söylenebilir. Üçüncüsü de vatandaşa ödev olarak verilen askerlik “yurttaşlar ordusu” kurulması anlamını taşır (1991: 457-458).

Tanzimatın temelleri askerlik, vergi ve vatandaşlık üzerinden oluşturulmaya başlanmış oldu. Tanzimat Fermanı yahut Gülhane Hatt-ı Hümayunu 3 Kasım 1839 tarihinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştur. İki zeminde açıklanır: Bir modernleşme ve değişim ihtiyacında yeni bir aşama ve Kavalalı olayı karşısında İngiltere'nin desteğinin alınması. Metin genel ruhu itibariyle de Batı devletlerinin kurucu metinlerine benzetilir. İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'yle, Virginia İnsan Hakları Bildirgesi'yle paralellikler kurulur. Bu metinde dört nokta öne çıkmaktadır: Tüm tebaanın can, mal ve namusunun güvence altına alınarak Müslüman ve Gayrimüslim tebaaya eşit şekilde uygulanması Osmanlı tabiiyet Kanuna zemin hazırlamıştır. İltizam sisteminin yerine doğrudan devlet eliyle düzenli vergilendirme yapılıyor. Zorunlu askerlik kavramı geliyor (2011: 1-10).

Tanzimat'la birlikte, merkez-çevre dengesi yeniden merkez lehine çevrilmeye çalışılmıştır. Yerel eşrafın aracı rolü kalkmış ve devlet-tebaa teması güçlendirilmek istenmiştir. Bu metni tamamlayan 1856 İslahat Fermanı, aynı yıl yapılan Paris Anlaşması'yla hemen hemen aynı döneme denk gelir. Paris Anlaşması Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı arasında imzalanan bir denge anlaşmasıdır ve Osmanlı'yı Avrupa sisteminin bir parçası yapmıştır. Tam da bu anlaşma öncesinde, Gayrimüslimlerin imtiyazları saklı tutulurken (askere gitmeme gibi), devlet memurluklarında istihdam, Mülkiye'ye giriş gibi sadece Müslümanlara ait haklar Gayrimüslimlere de tanınarak Avrupa ile uyum içinde hareket edilmişti (2024: 185-190). Yine bu dönemde gerçekleştirilen önemli siyasi ve sosyal değişimlerden bazıları: 1864 ve 1867 tarihli vilayet nizamnameleriyle, Fransa'daki departman sistemi modelinde vilayet-sancak-kaza-nahiye-kariye şeklindeki hiyerarşik bir idari ve mülki yapılanmaya gidilmiştir. Dolayısıyla dış kaynaktan beslenen ıslahatlar Osmanlı Devleti'ne uyumlu hale getirilerek uygulanmıştır.

Ancak Tanzimat Reformlarının anlaşılması için döneme dair kaynak incelemeleri önemli bilgiler verebilir ancak bizleri tarihin içerisine ulaştırmaz. Tanzimat dönemi her bölgede ayrı ve kendine has özelliklere sahip olaylardan meydana geldiği için incelemeleri de bölge ve olgulara bağlı kalarak olaylar üzerinden yapılması gerekir (İnalçık, 1992: 77).

Kimlik İnşasında Tanzimatın Değerlendirmesi

Politik Psikoloji çeşitli kimliklerin oluşturduğu tutumlardan doğan siyasi sorunları psikolojik temelde inceler. Bu alan kimlikler üzerinden çatışmalara ve ittifaklara göre birleştiren ve ayıran tarihi süreklilik ve kopuş noktalarına odaklanır. Bireylere uygulanan Psikanaliz gibi toplum hafızasında kalmış travma ve olayları değerlendirir. Böylece nedenselliği ortaya koymaya çalışır. Zafer, travmalar, kimlik, kitle psikolojisi gibi konuları vardır. Balkan tarih yazımında üretilen tarih metinleri Politik psikolojik yaklaşımla metinleri analiz edebilir.

Whiggizm daha önce de yapıldığı ve böylece yeniden yapılmasının bir gelenek halini alabileceği düşünülmüş metinler siyasi erke destek sağlamak için yazılan ya da yazdırılan eserlerdir. Geçmişte yaşanan olayları değerlendirirken günün şartlarına uyum sağlayacak şekilde kavram ve değerleriyle düzenleyerek anlatmak olarak tanımlayabileceğimiz whiggizm, üretilen whiggist tarihin geçmişe dayandırarak güçlendirilmiş formunu oluşturur (Yücedoğru Dilekçi, 2023: 340-341). Siyasi faaliyetlere temel sağlayacak şekilde oluşturulmuş metinler whiggist bakış açısı barındırabilir.

Balkanlar devletleri Osmanlı'dan kopuşu seçilmiş bir zafer olarak görmüşler ve ulus kimlik inşası sırasında seçilmiş bir travmaya doğurarak Osmanlı kimliğini ve mirasını öteki olarak tanımlamışlardır. Travmatize olmuş toplumlarda bireyler yaşadıkları olaylarda geçmişi anımsayarak hareket ederek benzer olayları yeniden yaşarlar. Davranışlara da yansıyan bu durum travmanın dışavurumudur. Psikolojide Post Travmatik Stress Bozukluğu olarak adlandırılan bu durum esasında kökenlerini varoluşsal bir bakış açısından alır. (Volkan, 2009: 58-59) Bu durumda koşullar her ne olursa olsun gelişmek için cesaret olarak tanımlanan Varoluşsal Cesaret kavramını öne çıkarır. Kimlik inşa edişin temeli köklerden beslenmesi gerektiği hakikatine ek olarak tarihi anı biçimi Varoluşsal cesareti etkiler. Mevcut benliğim ve olmak istediğim benliği inşa ederken sorunlar ortaya koyarak ilerlemek ileri götürmez. Aksi görüşlere rağmen kendini gerçekleştirme cesareti bulunamazsa psikolojik sorunlar devlet bazında Politik Psikolojik sorunları doğurabilir.

Politik Psikoloji uluslararası ilişkiler içerisinde yer alırken geniş bir perspektif çizer. Buna göre olaylar, olgular ve durumlar bu perspektif yoluyla incelenebilir. Bilindiği üzere balkanlarda pek çok dini ve milli kimlik yer almaktadır. Makalenin konusu Yunanistan, Bosna ve Hersek, Romanya'nın tarih yazımları içerisinde Tanzimat dönemine yer verilmemiştir. Çünkü kullanılan kaynakların oluşturduğu, ideolojilerin şekillendiği ve kazanılmış değer etkisiyle tarihi yazımı temalarında Politik Psikolojik incelemeler yapılmıştır.

Tanzimata dair tarihçilerin kullandığı kaynaklara göre Bulgaristan, politika etkisiyle oluşan ulus kimlik inşası boyutuyla Arnavutluk ve AB etkisiyle yazılan tarihi değişim boyutuyla Sırbistan'daki tarih yazımını incelenmiştir. Politik Psikolojileri üç sacayağı üzerinden araştırılmıştır. Bunlar; kaynaklar, politika ve kazanılmış değer etkisidir. Politik Psikolojik bağlamında tarihi kaynaklar, politika ve kazanılmış değer etkisi Balkan Uluslarının Tanzimat değerlendirmelerine temel oluşturur.

Bulgaristan

Bulgarlar 20 yılda bir bağımsızlığa giden adımlarında öncelikle Hristiyan olmalarından ötürü Rumca ibadet etmeye ve dolayısıyla Bulgar kimliğini öne çıkardığı bir karşı duruş sergilerken sonraları toprak rejimine karşı 1841 isyan girişimleri, Kalas ve İbrail hadiseleri sürecin devamıdır. Tanzimat'ın getirdiği miri arazi sistemi, Vidin İsyanı ve Gospodarlığın kaldırılması süreci izler (İnalçık, 1992: 17-80).

Gospodar kelimesi efendi ya da bey anlamına gelir. Memleketeyn dediğimiz Eflak ve Boğdan'da 1711'de fenerli Rum beylerden atanmasıyla uygulanmış olup Mavrokordato ailesiyle başlamıştır (Gospodarlık, 1996). Geleneksel hale gelen bir düzenin kaldırıp yenisinin getirilmesi doğal bir karşıtlık oluşturur. Özellikle serbest bir yapıdan merkezleşmiş idarenin tesisinde kontrol gücünün artması zorlukları ortaya çıkacaktır. Osmanlı yönetimi Bulgaristan'da Gospodar denilen ayan ya da başka bir ifade ile yerelde güçlenen mütegalibelerin ortadan kaldırılması girişiminde bulunmuştur. Tanzimat düzenlemeleri kapsamındaki vergilendirmelerle oluşan merkezleşme hareketi isyanların temelini oluşturmuştur. Konuya dair yapılacak çalışmalarda derinlik kazanacak sebep sonuç ilişkisini açığa çıkararak durumlar vardır. Tarih yazımını gerçekleştirirken kullanılan kaynaklar politik psikolojiyi etkileyecek argümanlar travmaların açığa çıkmasında araç olacaktır. Bulgar tarihçi Nikola Staneff tarih yazımında kullandığı kaynaklarla bu temaya bir örnektir.

Osmanlı'ya bağlı kalmalarını etkileyen faktörler Bulgar tarihçisi Nikola Staneff Bulgarların Osmanlı yönetiminde bulunduğu zamanları askeri ve toplumsal olarak kuşatılmış olması XIX. asra kadar isyan girişiminde bulunamadığını ifade etmiştir. Bulgaristan'ın İstanbul'a çok yakın olunmasının yansira Edirne, Şumnu, Niş, Sofya, Manastır gibi askeri merkezlerin bulunması ve Müslüman ahalinin yoğun bulunması gibi etkenler isyanı engelleyen faktörler olarak sunulmuştur. Bağımsızlık mücadelesi için gereken kadroların yoksunluğunun yansira patrikhaneye dini bağlılık isyan etmenin sebeplerini oluşturmaktadır. Bu durumu ülke dışı tarih anlatılarına esareti benimsemiş uyuşuk bir millet izlenimi oluşturmuştur (İnalçık, 1992: 26).

Ulus kimlik inşası sürecinde Bulgaristan'ın Türkiye'ye ve Türk azınlığa karşı yürüttüğü politikanın arkasındaki süreçte Osmanlı Devleti'nin halefi görülmesi söz konusu olmuştur. (2010: 91) Osmanlı hakimiyetinde buldukları süreçte zorla Müslüman yapıldıklarına dair bir algı oluşturulmak istenmişse de Komünizm sonrası konuya dair ilişkin araştırmalar yapan tarihçilerin araştırmaları göze carpar (2018: 8).

Bulgaristan'da Tanzimat ıslahatları arasında yer alan vergilendirme tatbik edilmesine karşılık ilk tepkileri 1841 Niş isyanı, Osmanlı yönetimince Hatt-ı Şerifle çözümlenmeye çalışılmıştır. Islahat yapılacak konular bilhassa halkın mustarip olduğu Cizye ve Kocabaş sorunları yöneliktir. Ancak vergilendirme kabul edilmedi ve Nişte çıkan isyan sonrası 28'e yakın köy ahalisi Sırbistan göç etmiştir. Böylece uluslararası bir konu haline geldi. Sırbistan'a çekilen ihtarlar sonrası sakinleşse de Fransa, Avusturya, Rusya gibi devletler konuya dahil olmak isteyerek bölgeyi incelemek istedi. Osmanlılar incelemelerde bulunmak üzere bölgeye kabul ettiği Fransız gezgin M. Blanqui, seyahatnamesinde konuyla ilgil bahis vardır. kaynak Osmanlı yönetiminin vergilendirme konusunda çıkan isyanın çözümlenmesi için çıkarılan Hatt-ı Şerifin konuyu çözmediğini gözlemlemiştir. Bulgar Meselesi tezinde kaynak çeşitliliğiyle bütüncül bir perspektif belirlerken Fransız kaynaklarıyla çalışan N. Staneff'in tek düze tarih yazımında bulunduğu görüyoruz (İnalçık, 1992: 30-35).

1851 Vidin İsyanını inceleyen Halil İnalçık, Batının bölgeye etkisi, vergi ve arazi sorunu vb. toprağa bağlı sebepler üzerine bina etmektedir (İnalçık, 1992: 98-101). Gaspodarlık rejimi uygulanması toprakta mülksüzleştirme ve usulsüz toplanan vergiler gibi sorunlar isyana sebep olmuştur. Gayrimüslim tebaanın mülk satın alma hakkını verilmesi sorunların ortadan kalkmasına yardımcı olması beklenen bir etkidir. Böylece 1851'de eşit şekilde toprak satışına başlandı. Müslüman Ağalar ile Gayrimüslimlerin karşı karşıya gelmesi ve Osmanlı Millet sisteminde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde yapılan çeşitliliğe

görmezden gelerek milli ayaklanma şeklinde lanse edilmiştir (Gospodarlık, 1996: 115-116).

Bulgarların önce dini sonra milli kimliklerini inşa sürecinde önemli bir rol bağımsızlık yolunda adımları Rum Patrikhanesinden kopuş sürecini ifade eder. Tanzimat döneminin getirileri milli bir uyanış gibi gösterilmesine karşın dönemi ana kaynaklarından incelendiğinde bölgede uygulanan Gospodarlık rejimine verilen bir tepki olduğu açıktır. Uygulanan toprak rejimine karşı verilen tepkilerin kimlik inşa sürecini inşa etmek değil devletin tebaasıyla yapılan düzenleme olarak görülmesi gerekmektedir. Halil İncılık konuyla ilgili yaptığı incelemede Bulgarların aşağılık kompleksine kapılarak Tanzimat dönemi olayları yorumladığını gözlemlemiştir. Politik Psikolojinin Travma olarak kavramsallaştırdığı bu durum 1990'larda ülke içerisindeki Türk azınlığın kimliklerine zarar verecek şekilde müdahaleye varmıştır (Volkan, 2009: 56). Bu müdahaleler seçilmiş travmaların neden olduğu Logo terapisindeki kolektif nevröz olarak adlandırılan psikoloji kavramına karşılık gelmektedir.

Psikiyatrist Victor Frankl tarafından 2. Dünya savaşı esnasında Almanya'daki Nazi kamplarındaki gözlemleriyle olgunlaştırdığı Logo Terapi metodu Kolektif Nevroz kavramını öne çıkarır. Varlık mücadelesi vermenin oluşturduğu rahatsızlıklar travmaları tetikleyerek kolektif nevrozu oluşturur. Travmalardan beslenen kolektif nevrozlar toplum içerisinde kadercilik, vurdumduymazlık gibi sonuçları doğururken grup hareketlerinde birliği oluşturarak düşünce ve davranışlarda olumsuzluklardan beslenen yorumları yani fanatizmi doğurur (Tagay vd., 2016: 110). Osmanlılar dönemindeki yaşantının milli kimlik inşa sürecinde başta dini kimlikte Rum patrikhanesinden ayrıışan Bulgarlar, milli kimlik inşa anlatılarında Tanzimat dönemini kırılma noktası olarak göstermeleri toplumda travmayı tetikler (Kömürcü, 2022b, 98).

Tanzimat döneminde yaşananlar esasında yapılan düzenlemelere karşı verilen tepkilerken kullanılan kaynaklara göre olayları yazan kişilerin dönemsel algıya sahip metinleri doğurmuştur. Zira kullanılan kaynaklar dış kaynakları barındırır. Ana kaynak mahiyetindeki Osmanlı kaynaklarının kullanılmaması Tanzimat dönemini Bulgar tarihi yazımında adeta milli kimliği bulma çabası olarak göstermişlerdir. Hâlbuki kimlik inşa sürecinin başında dini olarak bir varoluş çabası göze çarpar.

Bulgaristan Türk kökenli vatandaşlarını her dönem farklı isimlerle anarak ötekini tanımlarken farklı bir kimlik özelliğini ortaya çıkarmıştır. Ulus kimliği inşa ettiği Bulgar etnisitesinin dışında kalması ve Müslüman kimliğini taşıması gibi özellikleri bir ölçüt olarak kullanmıştır. I. Dünya savaşının sonrası bütünlüşmüş

olduğu Rusya yönetimi dediğimiz Komünist rejim sürecinde sıklıkla değişkenlik göstermesi bakımından “Türk Azınlık” ifadesi günümüzde dahi kaçınılan bir tanımlamadır. I. Dünya savaşı sonrası Bulgaristan Türkleri ve Türk azınlık ifade, “1965 sonrası Türk kökenli Bulgaristan vatandaşı” evrilmiş 10 yıl sonra ise “Müslümanlaştırılmış Bulgarlar” şeklini almıştı.

Bulgarlar, ülke içindeki Türkleri tarihi süreçte değişik kavramlarla tanımlamıştır. Özellikle, Komünist dönemde sıkça değişen “Türk azınlık” tanımlarına rastlanırken; güncel anlamda dahi Bulgaristan tarafından net bir kavramla ifade edilmekten kaçınılmaktadır. 1950’li yılların basına kadar, Bulgaristan, Türkleri “Türk azınlık” olarak ifade edilirken; 1950–1965 yılları arasında ‘Türk Ahalisi’, 1965–1976 arasında ‘Türk Kökenli Bulgaristan Vatandaşı’, 1976 yılının akabinde ‘Bulgar Türkleri’ ve son olarak 1984 yılından sonra ‘Müslümanlaştırılmış Bulgarlar’ kavramları kullanılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise, Sofya yönetimi “Türk azınlık” ifadesini özellikle kullanmak istememiş; onun yerine ‘Bulgaristan Müslümanları’ diyerek daha genel bir kavramı kullanmakta, dinî unsurunu önplana çıkararak Türk azınlığı Türkiye’nin tekeline alarak, bütün İslâm dünyasına mal etme stratejisi izlemiştir (Kader Özlem, 2005: 125).

Arnavutluk

1421’de başlayan mücadeleden yenik çıkan Gjon Kastrioti Osmanlı egemenliğine girince oğlu Gergi’yi saraya yollayarak Debre valiliğinden Arnavutluk hakimiyetine giden süreçte ilerledi. Ergenlik yaşında girdiği saraydan bir Osmanlı Arnavut’u olarak çıkmıştı. Osmanlılara destek vermesi beklenirken o öğrendiklerini adeta kaleyi içten fethedercesine tüm bildiklerini aleyhte kullanarak hakimiyet alanını oluşturmayı seçti (Halil İnalçık, 2000: 561-563). II. Murad ve II. Mehmed dönemlerindeki mücadelesi günümüz Arnavutları için milli karakterlerini koruyan lider olarak seçilmesinde etkili oldu. Bu yönüyle ulus kimlik inşasının temsilcisi olarak seçtikleri İskender beyin Osmanlı’ya olan tavrın bir semboldür.

Bektaşî bir aileye mensup olup Fransa ve Belçika’da aldığı eğitim sırasında oluşmaya başladığı ideolojiyi, II. Dünya savaşı sürecinde Almanya’nın kendisine bıraktığı idareyi ele alarak başlatmıştır. Dünya’nın ilk ateist devleti olarak anılan Enver Hoca’nın kurduğu idare biçiminin kazanılmış değeri “Albanizm” temelinde ulus kimliği temel alan mahiyete sahiptir. Buna göre İslam ya da Hristiyanlık veya herhangi bir inanışın mensubu olmak hoş görülmemiş “Albanizm” fikrini beslemeyen her şeyin karşısında durulmuştur (Hasip Saygılı, 2014: 55).

Alaca dinli olarak anılan Arnavutlar (Mustafa L. Bilge, 1991), Albanizm’e göre ulus kimlik inşasını sağlayabilmek ve birlik oluşturabilmek için dinsiz olmalıydı.

Hoca ve Şeyh tarafından kurulan dünyanın ilk dinsiz devleti olarak anılan Arnavutluk idaresinde herhangi bir dine aidiyet kabul olmadığı için başta ibadethaneler olmak üzere pek çok yapı ya tahrip edildi ya da farklı amaçlarla kullanılacak şekilde yeniden tasarlandı. Bu durumdan Osmanlı döneminden kalma eserler de nasibini alarak ortadan kaldırılmış ve rejim karşıtı görülmüştür. Aslında tarihi eserler olarak bakılması gerekirken ideolojik bir bakışla yeni kimlik inşasında öteki figürünü oluşturmuştur (Hasip Saygılı, 2014: 40).

Arnavutluk'ta komünist dönemin kuşağındaki insanlara zorluklar yaşatmıştır. Ayrıca yeni kuşakta eğitim aracılığıyla inşa edilmek istenen vatandaşın geçmişe yönelik algılarını etkilemiştir. Çünkü kitleler kanıt olmasa da iddia edenin prestijine bakarak inandığı için siyasette ve dinde kalıplaşmış duygu düşüncüyü üreterek ideolojiyi oluşturabilir (Le Bon, 1997: 10).

Arnavutluk'ta Tanzimat dönemine dair yazılanlar döneme ve kişilere göre değişir. Akademik tarih yazımı çeşitli fikirlerle birlikte devlet perspektifini yansıtan ders kitapları toplum üzerinde asıl algıyı oluşturur. Bülent Bilmez'in incelemesine göre Osmanlıların Tanzimat dönemi Arnavut ders kitaplarında milli benliklerinin yeniden doğduğuna inandıkları Arnavut Rönesans dönemi olarak adlandırılır. Diğer Balkan uluslarından Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'yı dahil ederek Osmanlı boyunduruğundan kurtulma sürecinin başlangıcı olarak ders kitaplarına yansıtılmışlardır (2020: 345).

Arnavutluk'ta Komünist dönem tarih yazımını gerçekleştiren baş kurumlardan ilki Tarih Enstitüsü diğeri ise Dil ve Edebiyat Enstitüsü'dür (2020: 305). Osmanlı sonrası Arnavutluk tarih yazımında bulunarak Tanzimat Dönemine dair Zija Shkodra, Kristo Frashëri, Zana Lito, Ligor Mile, Stavro Skendi gibi tarihçilerin eserleri konuya özellikle eğilim göstermişlerdir. Arnavutluk'ta Tanzimat düzenlemeleri yansıtmak için tarım, vergi ve askerlik gibi konulara dair bakış açıları ortaya konulmuştur.

Zija Shkodra, 1959'da yayınladığı Shqipnia në kohën e Tanzimatit adlı eserinde, Tanzimat öncesi ve sonrasını incelemiştir. Erken Tanzimat dönemi diyebileceğimiz 1830'lardaki isyanları ekleyerek siyasi ve sosyal olaylara dayandığı bir Tanzimat dönemi ortaya koyar. Ona göre ayaklanmalar, "Türk gücünü yükseltmeye amaçlayan Tanzimat Reformlarına" karşıdır. Çünkü Arnavutluk bu dönemde tarım ülkesi olmasına karşın gelişmemiştir. Osmanlı yönetimini bir işgal süreci olarak tanımlayan yazar bu süreçteki feodal, finans ve askeri politikalar gelişimin önündeki engel olarak yorumlamıştır (Fahri Avdija, 2020: 381). Buna göre, Arnavut feodal beylerden İşkodra Kalesi Mustafa Bushatlı'nın ortadan kaldırılması reformların yapılmasına engeli ortadan kaldırtmıştır.

Merkezileşmek için Ayan denilen yerel beyler ortadan kalmasıyla Tımar yerine getirilecek yeni vergi ve toprak sistemi için ortam oluştu. 1830-31 yılı nüfus sayımını sonrası kişi başı vergi yerine yıllık vergi sistemi getirildi. Kuzey Arnavutları dediğimiz Gegalık için 60 kuruş genel yıllık vergi sistemi, 1836'da idare sistemi de beraberinde getirerek Rumeli eyaletinin içinde merkezden atanan memurlar tarafından yönetildiğini ileri sürmüştür (Fahri Avdiya, 2020: 388). Böylelikle oluşan yapı Osmanlıların merkezden atadığı memurlara görevliden ziyade "Türk memur" denilerek günümüz ulus devlet bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu bir anakronizm (tarih yanlışlığı) örneğidir. Zira Osmanlılar tebaasını Millet sistemi dediğimiz anlayış dini temel alarak idare etmişlerdir. Tanzimat düzenlemelerinde II. Mahmud'un idealinde "Osmanlı" dediğimiz vatandaş bağının oluşması idi (Çelik, 2023: 122). Belki burada yerelden kişilerin seçilmeme sebepleri daha önce sorun yaşandığı için benzer olayların yaşanmasını önlemek için tedbir alındığı söylenmesi dönem için daha yerinde bir değerlendirme olabilir.

Ligor Mile'in 1962'de yayınlanan "Kryengritjet popullore në fillim të Rilindjes sonë: 1830-1877" eserinde coğrafyayı baz alarak yaptığı analizde Arnavutluk'un Balkan ülkesiyle benzer ekonomik durumlara sahip olduğunu ancak merkeze uzaklığından dolayı ekonomik bağıllığının da güçlü olmadığını iddia etmiştir. Değerlendirmesinde Avrupa ülkeleriyle kıyaslamayı da ekleyerek zayıf bir ekonomiye sahip olduğuna dikkat çekmiştir. (1962)

"Shqipëria dhe Tanzimati" adlı eserinde Zana Lito 1830-40'lu yıllardaki isyanların temel sebebin halkın yolsun olmasına bağlayarak kendiliğinden olduğunu iddia etmektedir. Ona göre 5-7 arası yapılan zorunlu askerliğin 12 yıla çıkarılması gibi Tanzimat dönemi kararları halkın kötü durumunu artırdığını iddia etmektedir (Fahri Avdiya, 2020: 389).

Zija Shkodra bir başka yazdığı monografik çalışmada Arnavutluk Ulusal Rönesansı olarak adlandırdığı Erken Tanzimat dönemini ve Tanzimat dönemini kapsayan dönemde Arnavut şehirlerinin siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik durumlarını ele almıştır. Buna göre Padişahın gücünü zayıflatan Bâb-ı Âli'nin alınacak kararlarda etkili oldu. Bâb-ı Âli'nin uygulamaları Arnavutluk şehirlerinde huzursuzluk yarattı. Böylece Arnavutluk'taki şehirler birbirine rakip siyasi gruplara bölündü (Fahri Avdiya, 2020: 382). 1875'teki Dibra isyanının son halkasını oluşturduğu Tanzimat direnişi köylülerin durumunu kötüleştirmiş; Tanzimat'ın İstanbul ile Arnavut şehirlerinde ilanı arasında fark olduğunu kaydeder.

2002'de Zana Lito, "Shqipëria dhe Tanzimati" adlı kitabında, Erken Tanzimat ve Tanzimat dönemindeki kültür ve toplum yapısındaki değişikliklerin ekonomik gelişmelerle ilişkilendirmiştir. 1830'ların başında Arnavutluk'taki tımar

dağılımının yoğun olduğu zeamet ve tımandan oluşan toprak sahibi köylülerden oluştuğunu iddia etmiş; nüfusun dağılımında ise çoğunluğun esnaf ve tüccarlardan; geri kalanının çeşitli işçi sınıfından oluştuğunu belirtmiştir. Ona göre Yanya ve İşkodra'daki şehirleşme ve nüfus artmıştı. Toplumdaki arazi mülklerini ve piyasa ekonomisiyle ilişkilendirilen yerli beyler tarafından temsil edilmiştir. Toplumun temsilcisi yerli beyler merkezileşmeye karşı çıksa da Tanzimat reformlarına sempatiyle yaklaşmışlardır.

Konuya dair Zija Shkodra, Shqipnia në kohën e Tanzimatit, adlı bir başka eserinde 2. Dünya savaşı sonrası Enver Hoca rejimi ile yönetilen Arnavutluk'taki fikir dünyasından beslenen bir Tanzimat değerlendirmesini sunmaktadır. Buna göre Tanzimat'ın Osmanlı üzerinde olumlu getirileri sıralarken “mazlum halklar” olarak adlandırdığı vatandaşları üzerinde hakimiyet kurulabilmek olarak düşündüğü merkezîleşmenin başarılı olduğunu söyler (Fahri Avdiya, 2020: 387).

Benzer yaklaşımı sergileyen Kristo Frashëri'ye göre İşkodra'nın merkeze bağlılığın artması için tımar düzeni sonlandırıldı ve reformların önü açılmış oldu (Fahri Avdiya, 2020: 385). 2008'de yayınlanan “Historia e Qytetërimit Shqiptar” adlı çalışmada yazar Kristo Frashëri, ayanların oluşturduğu feodaliteyi yine merkezdeki karışıklıklara bağlayarak hem merkez hem de beyler arasında hakimiyet mücadelesi yaratarak anarşiye sebep olduğunu söyler (Fahri Avdiya, 2020: 384). Kristo Frashëri “Historia e Qytetërimit Shqiptar” adlı çalışmasında Tanzimat dönemi eğitim üzerinden yaptığı değerlendirmeye 1830'da başlayan yeni eğitim modeli, dine göre Türk sayıldığı için sadece Arnavutları anadilde eğitimin yanısıra mahrum kaldığını ve Arnavut alfabesinin kullanılmasının yasaklandığını yazar. Reformları, idari görevlilerin merkezden atanmasını yabancı yetkililerin göreve gelmesi olarak nitelendiren Kristo Frashëri, veri yükünün arttırılması ve askerlik hizmetlerinin uzatılması konusunun Arnavutluk'ta büyük bir tepkiyle karşılandığını; sipahi ve esnafların ise durumdan hoşnut olmadığını iddia etmektedir. Tanzimat'a tepki için Tafil Buzi, Zenel Gjoleka, Hamza Kazai gibi kişiler tarafından başlatılan ayaklanmaların Arnavutluk'un kuruluş süreci için birleştirici organizasyona sebep olduğunu iddiasındadır (Fahri Avdiya, 2020: 390). Frashëri “Lidhja shqiptare e Prizrenit: 1878-1881” adlı bir diğer çalışmasında konuyu benzer bir yaklaşımla ele alarak Tanzimat'ın bugünkü Arnavutluk'ta anadilde eğitim hakkının verilmediğini ifade eder. Devletin merkezden atadığı idarecileri “Yabancı bürokratik yönetim” olarak adlandırır. 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşı sonrası durum olmaktan ziyade “ağır vergi yükü ve uzun yıllar askerlik hizmetine boyun eğmeye zorlamak” olarak değerlendirir. Arnavutluk'un idari tasnifini incelerken içerisinde Arnavut olmayanlarla oluşturulan sancaklar arasında taksim edilerek bir birleşimin önüne geçildiğini ekler (Fahri Avdiya, 2020: 391). Eser 1979 yılındaki Komünist dönemde yazılan ideolojik değerlendirme yayınıdır.

1962'de yayınlanan "Kryengritjet popullore në fillim të Rilindjes sonë: 1830-1877" adlı eserinde Ligor Mile, Arnavutlukta ayaklanmalara ve Tanzimat dönemi reformlarının Osmanlı toplumundaki seyrine değinmiştir. Ligor Mile'e göre Arnavutluk'ta 1830'lı yıllarda yaşanan sorunların önüne geçebilmek için Osmanlılar 1839 kararnamesiyle Tanzimat düzenlemelerini kademeli şekilde yapmıştır. Buna göre 1844-1845 yıllarında Arnavutluk Yanya, Üsküp, İşkodra ve Rumeli 4 bölge olarak yönetildi. Orduya asker alımında sorunlar yaşandığını ve askerlik hizmetleri için alınacak vergi ile gayrimenkul için alınan yeni vergilerin halkı maddi durumunu zorladığını iddia etmektedir (Fahri Avdija, 2020: 389).

Sırbistan

Sırbistan'da Osmanlı dönemine dair tarih yazımı daha çok Osmanlı fatihlerine ve Sırların Osmanlı yönetimini kapsıyor. Tarih Yazımı daha çok siyasi, toplumsal, iktisat tarihi, dini konuların ele alındığı kilise tarihi, iskân ve göç konularını işlemişlerdir. (MıljkoVIĆ, 2010: 716) Örneğin Kosova savaşında I. Murat gibi Sırp Kralı Lazer'in öldürülmesinin ardından çarmıha gerilmiş tasvirleri bir figür üzerinden Hz. İsa benzetmesiyle travmatik göstergeyi oluşturdu. Çünkü Lazer, savaş öncesi ya galip gelerek büyüyen bir imparator olacaktır ya da kaybederek cennete gidecektir. Seçilmiş travma ulus kimliğini dayandırdıkları bir efsanevi sembole dönüştü (Volkan, 2009: 250). Avrupa Birliği etkisindeki tarih yazımına kadar süre gelecek bir başlangıcı oluşturur. 1990'lardan başlayan 19. Yy.'da Osmanlı içerisinde yaşayan Sırlara dair ilgileri mevcut olmasına karşın tarih yazımında tatmin edici bir eğilim görülemedi (Abdula, 2022: 287). Osmanlıların Tanzimat dönemini dair değerlendirmeler ise Osmanlı özerk oldukları dolayısıyla yazım alanınındı diğer konulara nazaran yeni yeni tarih yazımında işlenen konular olmuştur (Abdula, 2022: 287). Yeni başlamış bir süreç olduğu için konuya dair bakış açısını çift kutupluluk yasası gereği çıkarılabilir sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla Sırbistan tarihinde Tanzimat dönemine dair fikirlerin çıkarımı bu metotla yapılabilir.

Tanzimat bağımsızlık öncesi Osmanlı çatısı altındaki özerk yapı hem ulus kimliğinde hem de devlet kimliğinin olduğu dönemdir. Sırlar, Rum cemaatinin bir parçası olmasına karşın Millet sistemine vurgu yapılarak anlatılmamıştır. Bölgede mikro milliyetçilik özellikleri taşıyan Boşnak, Hırvat ve Sırp kimlikleri din üzerinden tanımlamışlardır. Tanzimat döneminde özerk Sırbistan'ın bağımsız devlet tavrı ve Millet sistemi içerisindeki cemaatlere yönelik destekleri ulus kimliğinin belirgin olduğu ilk dönemler olması açısından önemlidir.

Sırbistan 1830'da Müslümanların bölgeden çıkarılmasını göçü hedefledi. Batı Balkanlarda I. Balkan ittifakı ile Makedonya, Karadağ, Arnavutluk ve Bosna gibi Müslüman yoğun bölgelerin ele geçirmeyi (Selim, 2012: 6-8), 1862'de Kanlıca protokolüyle nihayete erdirilerek Niş, Bosna, Semendire gibi çeşitli merkezlere yönlendirilmişlerdir (Özkan, 2011: 124).

Özerk idare içerisindeki Sırp Tanzimat süreci bağımsızlığa giden yolunu açmak için çabalamıştır. Hatta Sırp ihtilalcilerin bu süreçte Osmanlı'dan uyarı almasına rağmen bağımsız tavırlar takınarak Rusya'dan aldığı silahlarla Macaristan'la karşı askeri mücadelelerde bulunmuştur (İnalçık, 1992: 12). Bulgarların Tanzimat reformlarına karşı çıkan Vidin isyanında 10 bin askerin geldiği haberleri yayılarak desteklemiştir. Nihayetinde Bulgarların Vidin isyanında harekete geçmelerini sağlayan önemli unsurlardan birinin Sırp tarafından desteklenmeleri olmuştur (İnalçık, 1992: 41). Bağımsız tavırlarıyla yansın Bulgarlara isyanlar konusunda sağladığı destek Tanzimat reformlarına karşı olduğunu tutumunu ortaya koyar.

Çöküş devrindeki Osmanlıların modernleşme çabalarının en önemli adımlarından biri Tanzimat dair tarih anlatılarındaki travmatik etkileri Osmanlıların modernleşme öncesini "orta çağ devrinde" tanımlamalarından görülebilir. Doğru sorunu olarak gördükleri Osmanlıları, Tanzimat devrinden başlattıkları dönüşüm çabalarına karşın derebeylerinin kötü yönetiminin sürekliliği üzerinden kurgulayarak başarısız olduğu ifade edilmiştir (Abdula, 2022: 359).

Avrupa Birliği etkileşimi başlamadan önceki Sırp geleneksel Osmanlı tarihi perspektifiyle "vatanımıza saldırdılar ve bizleri sürdüler." ve "güçsüzdük, parçalara bölünmüştük" sözlerini barındıran tarih yazımı mevcuttur. Ulus kimliklerini inşa ederken geçmişteki Osmanlı tecrübesini dikkate alarak oluşturmuşlardır. Eskilerdeki travmaları yeni dünyalarını kurgulamak için bir araçtır. Bu maksatla 600 yıllık hayalet olarak görülen Osmanlı zihinlerinde yaşamaktadır (Deniz Ülke Arıboğan, 2020: 23). Türbe, köprü, kervansaray, han, çeşme, hamam, imaret ve misafirhane gibi kültür eserlerini geçmişle kavga edencesine öç alma davranışıyla yıkılmıştır. Mimari Osmanlı mimari Avrupa birliği etkileşim süreci Osmanlı'nın ortak mirası ve tarihi eser algısını genişletmişti (Abdula, 2022: 300). Yugoslavya çöküşünde travmanın etkileri ortaya çıkarak Sırp kimliğini güçlendirmek hedeflendi (Volkan, 2009: 251).

Avrupa Birliği etkileşim sürecinin başladığı süreçle perspektif farklılaşarak gerçekçi tarih yorumlarına yansımıştır. Ders kitaplarında Sırp tarihini ele alırken dini ve milli aidiyeti önceleyerek oluşturulan "Boyun eğen Hristiyan Halkların Osmanlı'daki Konumu" başlıkları atılırken 2008 sonrası Avrupa etkileşimi başlıkları değiştirmiştir. Bu yönüyle değerlendirilen fetihlerin altında yatan sebepleri

Osmanlı ekonomik ve toplumsal dinamiklerinde durumu ortaya koyarak güçlü bir askerî devlet vurgusu yapıldığını görüyoruz. Ders kitapları “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sırplar” başlığıyla ulus kimlikte öteki tanımlamasını milli kimliğe dayandırmıştır (Abdula, 2022: 23).

Sonuç

Osmanlı Devleti Kanun-i Kadim geleneklerine ekledikleri Nizam-ı Cedid yenilikleriyle Tanzimat düzenlemelerini yapmıştır. Tanzimat dönemi düzenlemeleri bölgelere göre farklı göstermiş ve merkezileşmeyi sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Hukuki dayanaklarını İslam hukukunun boşlukları örfi hukukla doldurularak bir karma oluşturulmuştur. Dini anlayışa göre çeşitlilik arz eden Millet sistemi tebaa anlayışıyla düzenlenerek yurttaşlık temelli Osmanlı vatandaşlığını ortaya çıkarmıştır.

Politik Psikoloji kimlik inşasının ardındaki tarihi olayların sebep sonuç bağlamını açıklamada bir araç katkı sağlayabilir. Balkanlardaki Osmanlı yorumları geçmişte açıklamada yaşanan travmatik durum ya da diğer bir ifade ile ileri yöne dönük zaferlerle hareket edememesi Collective Nevroz olarak adlandırılan durumu ortaya çıkarmıştır. Psikoloji biliminde Post Travmatik Stress Bozuluğu olarak adlandırılan yeni bir evre gelişerek müdahalenin temelindeki seçilmiş travmalar kolektif nevrozu tetiklemiştir. Psikolojide nevrozların ortaya çıkışı ihtiyaçların karşılanmamasına dayanır.

Yunan mezar taşlarındaki dikkat çekici öldü ve yaşadı kavramları felsefi yaklaşım olarak balkanlardaki toplumlarda görülmektedir. Öldü kavramıyla anlatılan hayata dair izlerinin olmayışı hayatta varlığıyla iz bırakarak yaşadı olurlar. Bu bağlamda kavramların kazandığı anlam hayata yansiyarak Osmanlı eserlerini ortadan kaldırarak adeta bölgede var olmamışçasına öldü denilmek adına yapılan bir travmatik girişimdir. Balkanlardaki tarihi eserleri Osmanlı dönemini hatırlatıcı olarak görmektedirler. Osmanlı eserlerini ortadan kaldırarak kendilerine göre 600 yıllık hayaleti zihinlerinde yaşatmışlardır. Tarihi eserler artık birer kültür mirası olmaktan çıkmıştır. Adeta geçmişteki yaşamış olmasını unutmak istedikleri “öldü” kavramını geliştirdikleri Osmanlı eseri ile özdeşim kurduğu kimliğinin karşıtıdır.

Kaynaklar üzerinden yapılan politik psikolojik incelemesinde Bulgaristan tarih yazımında çıkan sonuç tarih yazımının kullanılmayan arşiv malzemesi eksikliğidir. Bu yönüyle eklektik tarih yazımını andırması olsa da diğer taraftan dış kaynak sorunsalını doğurmuştur. Bulgaristan’daki Tanzimat dönemi algısını dış kaynaklardan tarih yazımı kimlik inşasında temel taşlarını oluşturur özelliktedir.

Arnavutluk, Osmanlı döneminde çok uluslu devletin çok inançlı parçasıydı. Albanizm dedikleri ulus kimlik anlayışının inşasında Enver Hoca tarafından kullanılan ideoloji yaklaşım Tanzimat değerlendirmesinin ele alışını etkileyerek Osmanlı deneyimini siler. Ulusal Rönesans dönemi olarak gördükleri Tanzimat dönemi, Arnavutlar için kökleşmiş düzeni değiştiren bir mahiyettedir. Konuya dair eserleri bulunan Arnavut yazarlar Tanzimat ıslahatlarına karşı bakış geliştirmişlerdir. Kimi yazarlar Osmanlı tebaasını mazlum halklar olarak görmüş, kimi yazarlar Tanzimat ıslahatların yoksul halka dayatılan ekonomi ve tarım politikası olarak değerlendirmiştir. Buna göre çıkan isyanlar bir nevi mazlum olan Arnavut halkının bozuk ekonomisi sebebiyle yerine getiremeyeceği vergi, askerlik ve yönetim ödevlerde sorumluluk yükliyordu. Ancak bu durumun sebep-sonuç bağlamına travma gelişimini gösteren yazımı mevcuttur. II. Dünya savaşının yıkımının da etkisiyle birlikte Osmanlılardan eserlerine karşı Travma Sonrası Stress Bozukluğunun etkisiyle tarihi eser olarak bakılamamıştır.

Sırbistan'da AB süreci öncesi ve sonrası olmak üzere iki çeşit tarih yazımını oluşturmuştur. AB etkisi öncesi zihinlerde yaşayan 600 yıllık hayalet, kazanılmış değer etkisiyle realist bir değişim geçirmiştir. Avrupa Birliğine giriş çerçevesinde etkileşimler 2000 sonrası Balkanlardaki tarih anlatımını olumlu etkileyerek Osmanlı dönemini tarihin bir parçası olarak kabul edilse de Balkanlardaki günümüz Türkiye etkinlikleri geçmişe bağlı travmatik durumları tetiklemiş ve bölgede Neo-Osmanlılık algısını ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdula, Sevba. (2022). İktidar, Tarih ve Kimlik: Sırp Tarih yazımı ve Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu Anlatısı. *Marmara Üniversitesi SBE*.
- Aslantaş., Selim (2012). *Birinci Balkan ittifakı, 1866-1868* (2). 2(52), Article 2.
- Akyıldız, Ali. (2011). *TANZİMAT - TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 1-10). <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>
- Arıboğan, Deniz Ülke. (2020). *Travmaların Gölgesinde, İstanbul*. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/travmalarin-golgesinde--/546572.html>
- Avdija , Fahri- Shabani , Zekirja. (2020). *Arnavutluk Tarihçiliğinde, Topraklarında Tanzimat Reformalarının Uygulanması*. 6. ULUSLARARASI ÖĞRENCİLİK SEMPOZYUMU.
- Aybay, Rona. (1998). *Teba-yı Osmanî'den T.C. Yurttaşlığına Geçişin neresindeyiz?*
- Bilge, Mustafa L. (1991). ARNAVUTLUK. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 383-390). <https://islamansiklopedisi.org.tr/arnavutluk>
- Bilmez, Bülent. (2020). (PDF) Arnavutluk Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı | Bülent Bilmez—Academia.edu. İçinde *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı*.

- Çelik, Yüksel. (2023). *Osmanlı modernleşmesinde tereddüt ve teceddüt yılları (1768-1908)*. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 0208). İstanbul : Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Çelik, Y., & Yeşil, F. (2023). *Osmanlı modernleşmesinde tereddüt ve teceddüt yılları (1768-1908)* (1. baskı). Vakıfbank Kültür.
- Çete, A. (2019). 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Yunanistan'da Dil Sorunu ve Ulusal Bireyin İcadı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36(1), 85-98. <https://doi.org/10.32600/huefd.444472>
- Gospodarlık. (1996). İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 14). <https://islamansiklopedisi.org.tr/gospodarlik>
- Gülsoy, Ufuk. (2024). ISLAHAT FERMANI. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>
- İnalcık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar meselesi*. Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- İnalcık, Halil. (2000). İskender Bey. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 561-563). <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender-bey>
- Kenanoğlu, Macit. (2017). *Osmanlı millet sistemi: Mit ve gerçek* (Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 4. basım). Klasik.
- Kömürçü, A. B. T. (2022a). Bireysel ve kültürel travma tarihinin ilişkiselliği. *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 10, Article 10.
- Kömürçü, A. B. T. (2022b). Bireysel ve kültürel travma tarihinin ilişkiselliği. *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 10, Article 10.
- Köksal, Süleyman. (2018). *Komünizm Döneminde Bulgaristan'da Türkiye Algısı ve Bulgaristan Türklerine Yönelik Asimilasyon Politikaları*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Koroğlu, E. (2022). *DSM - 5—TR Tanı Ölçütleri Başvuru El kitabı*.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler psikolojisi* (Y. Ender, Ed.). Hayat.
- Miljkovic, E. (2010). Sırp, Karadağ ve Hırvat Tarih Yazıcılığında Osmanlı İmparatorluğu. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15, Article 15.
- Özcan, Abdülkadir. (1991). ASÂKİR-i MANSÛRE-i MUHAMMEDİYYE. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 457-458). <https://islamansiklopedisi.org.tr/asakir-i-mansure-i-muhammediyye>
- Özkan, A. (2011). *Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)*.
- Özlem, Kader. (2005). *Tarihsel Süreç İçerisinde Türklere Uygulanan Şovenist Bulgar Politikaları*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özlem, Kadir. (2010). *Soğuk Savaş Sonrası Dönem Türk-Bulgar İlişkilerinde Türk Azınlığın Durumu* [Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı]. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/7c65855e-8372-4154-a3b4-376b19f4f984/content>
- Saygılı, Hasip. (2014). 20. Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı. *Bilge Strateji*, 6(10), 35-62.

- Serbestoğlu, İbrahim. (2011). Zorunlu bir modernleşme örneği olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu. *OTAM (Ankara, 0(29))*, 193-214. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000572
- Subaşı, T. (2016). Stratford Canning'ın Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı (Knight of the Garter). *Bellekten*, 80(287), 157-176. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2016.157>
- Şimşirgil, A., & Ekinci, E. B. (2009). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle* (2. baskı). KTB Yayınları.
- Tagay, Ö., Voltan-Acar, N., & Nalbant, A. (2016). Logoterapide Kullanılan Kavramların ve Tekniklerin Türk Kültüründe Uygulanabilirliği. *Ege Eğitim Dergisi*, 17(1), 105. <https://doi.org/10.12984/eed.53493>
- Teber, Serol. (1990). *POLİTİK - PSİKOLOJİ NOTLARI - | Nadir Kitap*. Ara. <https://www.nadir-kitap.com/politik-psikoloji-notlari-serol-teber-kitap2243388.html>
- Toker, H. (2021). Cezayirli Muhacirlerin Osmanlı Tabiiyetine Geçmesinin Türk-Fransız İlişkilerine Yansıması (1848-1914). *Journal of Modern Turkish History Studies/Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 17(34).
- Ünsal, A., Türkiye İş Bankası, & İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (Ed.). (1998). Teba-yı Osmanî'den T.C. Yurttaşlığına doğru. *İçinde 75 yılda tebaa'dan yurttaş'a doğru* (s. 37). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Volkan, Vamık. D. (2009). *Kimlik Adına Öldürmek Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme* (M. B. Büyükkal, Çev.). Everest Yayınları.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), 391-425.
- Yıldız, Gültekin. (2009). *Neferin Adı Yok-Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826- 1839)*. Kitabevi.
- Yücedoğru Dilekçi, H. K. (2023). Sosyal Bilimlerde Şimdiye Ulaşmak: Kronoloji-Vigizm İlişkisi. *Uludağ İlahiyat Dergisi*, 32(2), 333-351. <https://doi.org/10.51447/uluid.1335379>

ANALYZING THE ZAMAN NEWSPAPER AS AN HISTORICAL RESOURCE: REFLECTION OF DISORDERS IN THE SELANİK PROVINCE (1876 – 1880)¹

Mehmet Yıldız²

Abstract: The emergence of the Zaman newspaper can be traced back to the Rumeli newspaper, which was established by Mustafa Bey between 1873 and 1876 in Thessaloniki. After a three-year period, the publication underwent a name change and continued under the title of Zaman. This study will first provide information about Ottoman newspapers. Next, it will discuss the features of provincial newspapers and analyze what can be learned from newspapers, with a focus on the Zaman newspaper. Although Zaman is not officially a provincial newspaper, it bears similarities to provincial newspapers in terms of structure and content. It also serves as a mechanism through which people can voice their complaints. Letters are sent to the newspaper from many points in the Balkans. Additionally, the newspaper includes news about local provinces, other countries, telegraphs about wars, and incidents of banditry. Banditry was one of the most pressing problems in the Balkans at that time. In connection with these banditry incidents, the newspaper frequently reported on immigrants. People, in their attempts to escape the turmoil, left their homes and migrated to various parts of the country. The study emphasizes the significance of newspapers as valuable historical sources. With its increasing importance over the years, information about Thessaloniki (Selanik) is also highlighted. The newspaper provided news about the province and detailed the general situation. Thus, it offers an opportunity to observe the conditions of the period from different perspectives.

Keywords: Zaman newspaper, provincial newspapers, Selanik province, banditry, refugees

---

1 This paper is a revised version of the third chapter of the author's published M.A. thesis titled "According to The Zaman Newspaper Uprisings, Wars, Banditry and Refugees in the Selanik Province and Environs (1876-1880)", Ankara: Middle East Technical University, 2022

2 PhD Student, Hacettepe University, mehmetyildiz.metu@gmail.com

Introduction

Although the Ottoman Empire had witnessed small uprisings in the Balkans in previous years, the main wave of uprisings took place between 1804 and 1878. In these years, the nationalism that emerged with the French Revolution played a decisive role. The nations, which had preserved their own dynamics with the Ottoman “Millet” system, began to struggle for their independence. (Karpát, 2015: 17-18) During this period, Serbia, Greece, Montenegro and Romania declared their independence and Bulgaria became autonomous. Social and economic conditions played a major role in such a scenario. These reasons include public distrust of local officials, the spread of violence, and the lack of embrace of the reform policy (İnalçık, 2019: 33). With the growing financial stagnation of the Empire, these problems increased.

It can be seen that these problems reached their high point especially in the 1870s. Poor crop harvests and various natural disasters were in fact everyday occurrences in the Ottoman provinces. Nevertheless, from 1873 to 1875 they became much more intense than in recent years. The bad harvest of 1873 was followed by a very severe winter. Then poverty reached a catastrophic level (Davison, 1997: 70-71). Extraordinary circumstances combined with ordinary problems led to uprisings. The inability to ensure domestic authority also caused other states to increase their influence over the Balkans. Especially Russian expansionism is one of the main characteristics of this period (Adanır, 2001: 81).

Zaman newspaper stands out as a source that allows us to look at this complicated period from a different perspective. The book “*Salonique, 1830-1912 une ville ottomane à l’âge des Réformes*” by Meropi Anastassiadou, a prominent name in Thessaloniki studies, was the guiding light for this study. At the time the book was published, the newspaper had very few issues and could not be analyzed (Anastassiadou, 1998: 51). After the digital uploading of its issues in the “*Atatürk Kitaplığı*” collection, the opportunity to examine it in detail became available. In this way, a different source has emerged in studies on Selanik.

Zaman newspaper was published in Selanik between 1876 and 1980. The reflections of a complex period can be followed in the newspaper. Especially with the war, the loss of power of the central authority led to an increase in bandit incidents. In addition, people were forced to migrate from their lands. In this article, the reflections of these movements on the news will be analyzed. It is very important that the bandits killed people without caring whether they were Muslims or Christians in order to create turmoil. People who tried to migrate under these conditions both dealt with disease and tried to resist bandit attacks.

It is also important that *Zaman* newspaper includes people's complaints and tries to find solutions. People reported their dissatisfaction by writing letters. At this point, the similarity with provincial newspapers also stands out. In this study, firstly, information about Ottoman newspapers will be given. In this way, the position of *Zaman* newspaper in the Ottoman press will be determined. Then, the features of the provincial newspapers will be mentioned and what we can learn from a newspaper will be analyzed by examining the *Zaman* Newspaper. Especially banditry and immigrants were among the most frequently mentioned news topics together with the Ottoman-Russian War.

Printing Activities in the Ottoman Empire

French newspaper and *Takvîm-i Vekâyi*

In the Ottoman society, which does not need the press, it became French *Le Spectateur Oriental* published in İzmir, reminding of this need. Alexandre Blacque defends Ottoman rights some issues and Mahmud II realizes press activity and their effects on the relations with other states. Then Mahmud II calls Alexander Blacque to the İstanbul and Empire started to press *Takvîm-i Vekâyi*. It was also could be seen as a gift from French Newspaper. (Budak, 2012: 157-169) These newspapers pressed with French and their purpose wanted to tell developments of their country. Writing French Revolution ideas their main purpose but this also affects II. Mahmud for the press activity. Moreover in this newspaper not only for French people but also they wanted to affect Turkish people with their ideas (Budak, 2012: 157-169).

Mahmud II's rule was toward the start of the Tanzimat, time of change in the Ottoman Empire. A considerable lot of the changes of this day and age were vigorously affected by relations with Europe and new European thoughts being educated in schools in the Ottoman Empire. These times reforms also could describe up to down. Reforms didn't try to understand the source of the problems. This was also could be seen in the newspapers. The general purpose of these newspaper was tried to educate people. News about states activity and also they continued their reform understanding.

On November 1, 1831, the official newspaper of the Ottoman Empire established *Takvîm-i Vekâyi* In 1831, *Le Moniteur Ottoman*(French of the *Takvîm-i Vekâyi*), came out with the first issue of Alexandre Blacque. But this wasn't first Turkish newspaper in the Ottoman Empire. Egyptian Governor Mehmet Ali Pasha sent students to Italy to learn printing techniques to establish a printing press similar

to the Ottoman capital and he built *Bulak Matbaası*. The publication of 243 books here between 1822 and 1842 was a serious attempt on its own. Arabic works such as Turkish were also produced. Mustafa Ali Pasha has started publishing *Vekâyi-i Misriyye* as his official Provincial Newspaper. It is stated that the aim is to develop Egypt, agriculture, and in all kinds of industries and that it will be used to provide information to the officials, to accept the benefits and to refuse the harms. Although the Turkish press actually started in 1828 it didn't affect outside of Egypt (Koloğlu, 2010: 7).

Takvîm-i Vekâyi's first part help us to understand the newspaper aim. At the beginning of the two-page account, referring to the necessity of history and the importance of the state. The second point emphasized is to inform the society correctly and to prevent the unrest that arises from it (Akbulut, 2013: 31-57). *Takvîm-i Vekâyi* also had the task of informing and raising awareness of the people on different topics. The papers stated that political news from inside and outside the country, as well as some useful sciences, industrial developments, commercial information, new teaching methods, some professional information, and prices of food items that are closely related to the public will be mentioned. Thus, *Takvîm-i Vekâyi* was out of the traditional official newspaper format in a sense (Akbulut, 2013: 31-57).

1864 Vilayet Law and provincial newspapers

Ottoman Empire published *Takvîm-i Vekâyi* also in other languages. This situation also continued reforms of Tanzimat Period. From this point of view, it is possible to examine this period in two main contexts, the first one being Istanbul press and the other being the local press. The most characteristic feature of the Tanzimat Period was provincial newspapers (Kocabaşoğlu, 1995: 141-149).

In 1864 there was regulation in the empire and provincial system became new state mechanism in the Ottoman Empire. The first application was initiated in the Tuna province, which was established with the *Vilayet Law*, published on 8 October 1864. Also in that year Selanik province which consist of Selanik, Serez and Drama sanjaks was established. On the positive results of short-term applications, Bosna, Suriye, Erzurum, Halep, Edirne, Trablusgarp provinces were established respectively.

The establishment of a printing house in each provincial to meet their own needs enabled them to grow in cultural terms. With this development, provincial newspapers were born in the new system. These newspapers are also published in the second language, which is common to the region, as well as the official

Turkish language. Many of the provincial started from the basics of journalism, as it was the first periodical publication of the published newspaper. Regulations on provinces state that all official and non-official letters in the newspapers are under the responsibility of the provincial correspondent (Varlık, 1985: 141-149). In newspapers, reports are mostly given in laws, regulations, rewards of public officials, appointments, speeches of the governors, official notices, works accomplished by public institutions (Varlık, 1985: 141-149).

These provincial newspapers so beneficial for the local places which were entering newspapers and printing houses in the provinces, the birth of regional journalism, provision of public opinion and establishment of a communication channel between management and common people (Kocabaşoğlu, 1995: 141-149). 52% of the provincial printing houses were able to print only in Ottoman, 24% in Turkish-Arabic; % 10 Turkish-Greek; 0.6% Turkish-Armenian; 0.6% could print in Serbian, Bulgarian, French as well as Turkish (Kocabaşoğlu & Birinci, 1995: 101-121).

Importance of Zaman Newspaper and Evaluating as a Historical Resource

The advent of the press in Selanik occurred at a later time compared to other port cities in the Levant. Specifically, its emergence was concurrent with the establishment of the municipality. In 1869, Sabri Pasha initiated the publication of an official weekly newspaper entitled *Selanik*, which featured news, edicts, and notices in four languages. This was followed by *Rumeli*, a Turkish weekly newspaper, as well as the emergence of two major independent newspapers, *La Epoca* for the Jewish community and *Ermis* for the Greek community. In 1895, the publications *Journal de Salonique* and *Asır* joined the existing newspapers in Thessaloniki (Mazower, 2007: 256).

Figure 1. Title of the *Zaman* newspaper³ (*Zaman*, 11 Muharrem 1293, 7 February 1876)

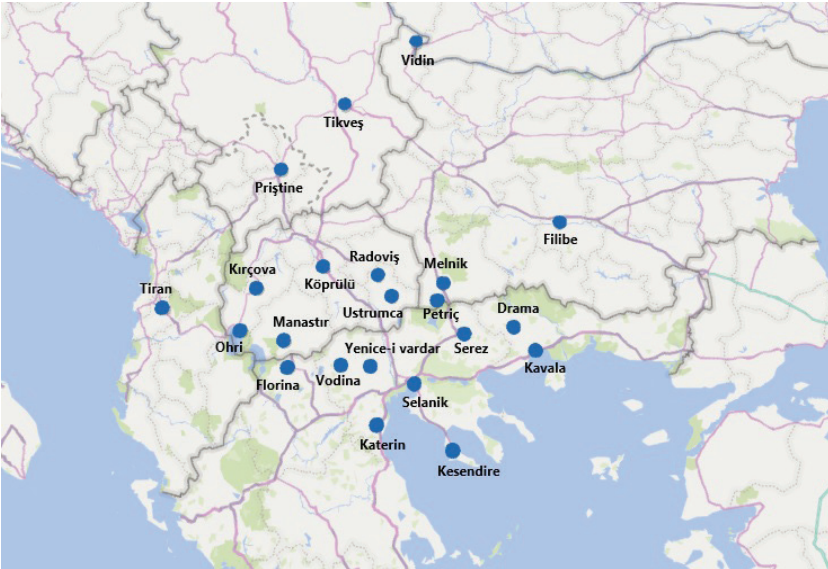
The emergence of *Zaman* newspaper can be traced back to the publication of *Rumeli* newspaper, which was established by Mustafa Bey between 1873 and 1876. Following a three-year period, the publication underwent a name change and continued its dissemination under the title of *Zaman*. In the initial years of its establishment, the responsibility of overseeing *Zaman* newspaper was assumed by Hamdi Bey, succeeding Mustafa Bey (*Zaman*, 4 Cemaziyelahir 1293, 27 June 1876; B.O.A. MF.MKT. 43/20). *Zaman* newspaper is not officially a provincial newspaper. However, when analyzed in terms of structure and content, we see that it is similar to the provincial newspapers. The *Tuna* newspaper can be given as an example. The provincial newspaper of the *Tuna* is dated March 3, 1865. In the initial phase, the content of the first eight newspapers was organized into three main categories: internal events, external events, and announcements. Over time this structure evolved, and the content was classified under four distinct headings: general news, special news, external events, and reports. (Kocabaşoğlu, 1995: 141-149).

When we examine the content of *Zaman* newspaper, we can say that it is similar to provincial newspapers in general. The newspaper's primary function and purpose are to make the town residents aware of their problems and participate (Koloğlu, 2010: 21). At this point, *Zaman* newspaper is also seen as a mechanism by which people can voice their complaints. Letters are sent to the newspaper

3 Left Side of Title: Bir seneliği 3 altı aylığı 2 beyaz mecdiyeye bir nüshası 50 paraya 12 kuruş posta ücreti başkaca alınır. Right Side of Title: Abone olmak isteyenler gazete namına olarak doğrucana Selanik vilayeti matbaasına müracaat edeler. Under the Title: Her şeyden bahseder Osmanlı gazetesidir.

from many points in the Balkans. The subjects of these letters included education, diseases and problems related to the provinces. For example, there is a mosque in Selanik named Hamza Bey. In the newspaper, they warn people because the mosque's minaret was damaged from rain and wind at that time. Furthermore, this became dangerous for people. People had to be careful during their passing from there (Zaman, 17 Şevval 1295, 14 October 1878).

Figure 2. Places that letters sent to the *Zaman* newspaper (Yıldız, 2022: 24)

Apart from these, it is seen that important events from abroad were written in the newspaper. The relations of the Ottoman Empire with other countries, telegraphs about wars were also among the news. In addition, laws, regulations, rewarding civil servants, appointments, speeches of governors, announcements, and news about the work of public institutions are frequently included in the newspaper.

Reflection of Disorders in the Selanik Province from *Zaman* Newspaper

Zaman newspaper contains very important information for us for the period. Banditry was one of the most important problems of the Balkans at that time. Thanks to the newspaper, we'll have information about their attacks. They do not have regular troops and try to scare the people by creating chaos whenever

possible. In addition, theft and kidnapping are some of the acts they practice very often. Zaman newspaper also gives this news frequently and we can follow the difficulties of the people. (Zaman, 17 Muharrem, 1293, 13 February 1876; Zaman, 27 Rebiülevvel 1297, 9 March 1880; Zaman, 21 Zilhicce 1295, 16 December 1878)

When bandits failed against the attacks of soldiers, they start to burn around (Zaman, 21 Zilhicce 1295, 16 December 1878). Understanding this point is also important for their overall purpose. The deliberate burning of villages whose inhabitants have abandoned and fled does not bring military and economic benefits for the invaders, but it prevents the former inhabitants from returning (Mc Carthy, 1999: 74). At the same time, people's reactions to this news are included in the newspaper. People sometimes complain that the responsible persons do not perform their duties well. It is observed that the measures taken sometimes work, but immediately afterward, complaints continue to increase (Zaman, 29 Cemaziyelevvel 1295, 24 June 1878; Zaman, 26 Rebiülahir 1295, 29 April 1878).

Robbery and kidnapping people to the mountains are his primary activities. These actions are particularly concentrated in the areas of Serez, Karaferye, and Katrin. The methods of torture of the bandits are also revealed from the news (Zaman, 23 Cemaziyelahir 1295, 24 June 1878; Zaman, 4 Ramazan 1295, 1 September 1878; Zaman, 6 Şevval 1296, 23 September 1879). At the same time, the bandits not only steal supplies but also inflict damage on villages. Telegraphs from the regions of Petriç and Nevrekop report on the dire conditions faced by the inhabitants due to this shortage of supplies (Zaman, 5 Rebiülevvel 1297, 16 February 1880).

One of the most important causes of deaths during the migrations was the Bulgarian atrocities. (Zaman, 9 Cemaziyelahir 1295, 11 Mayıs 1878). The people who had to flee from the places where they lived in bad conditions on difficult migration routes were attacked many times both by the Russians and the Bulgarians, and in these attacks, the inability of the Ottoman Empire to provide assistance appears again (Mc Carthy, 1999: 74). Bulgarians had a common purpose with Russian. In the period leading up to their independence, the Bulgarians compelled the population to migrate, burned and plundered villages, and assisted the Russian armies (Mc Carthy, 1999: 71-72).

The primary reason for the success and effectiveness of the Bulgarian militia units and bandits was the Ottoman high command's decision to transform local gendarmerie and police units into infantry units and deploy them to the front during the mobilization period (Uyar&Erickson, 2017: 377). This misguided

decision left the Muslim population vulnerable to Bulgarian and Russian forces. Additionally, reports indicate that Bulgarians would attack while disguised in Islamic clothing. As the situation increasingly turned in their favour, they became more confident, no longer hesitating to wear military uniforms to deceive the populace (Zaman, 20 Şevval 1296, 7 October 1879).

Apart from these, the newspaper also contains very important information about immigrants. In order to save their lives in this turmoil, people left their homes and had to migrate to various parts of the country. The newspaper provides information regarding the migration routes that can be examined. Approximately six hundred immigrants sent to Kavala arrived in Selanik. The report highlights that despite expectations of the refugees' arrival ten days earlier, no official commission had been formed to attend to their requirements (Zaman, 9 Ramazan 1294, 17 September 1877). It is among the complaints that not even a civil servant was sent (Zaman, 16 Ramazan 1294, 24 September 1877). Because of this disorganisation, migrants face different problems. There is a demand for the use of hospitals for migrants who are miserable on the streets (Zaman, 30 Ramazan 1294, 8 October 1877). During the coldest days of the Balkan winter, people who had to flee without food froze from the cold and starved (Mc Carthy, 1999, 79).

In addition to common animal diseases, typhoid and cirrhosis are also common (Zaman 28 Rebiülevvel 1295, 1 April 1878). The old clothes of migrants and the poor condition of children's clothes, which are frequently featured in the news, stand out as other important factors that invite illness (Zaman, 28 Zilkade 1295, 23 Kasım 1878). Statistics show that many more refugees died of disease than were killed by the Russians and Bulgarians. In Edirne, 16.000 out of 45.000 refugees were infected with typhoid fever. In addition, 100-120 people died from the disease every day (Mc Carthy, 1999: 80).

In addition to the news written about different parts of the province, we frequently come across news about Thessaloniki in Zaman newspaper. In a period when nationalism was so prominent, Thessaloniki faced these problems because it was home to different nationalities. Even though these nations had lived together for many years, the period brought along different problems (Mazower, 2013, 338). Especially when the French consul reports are analyzed, it is emphasised that disorder became normal for the city during the Tanzimat period and violence in the city increased gradually. (Anastassioudou, 1998: 347) The most important event of the period examined in this article took place on 5 May 1876. When a Christian girl wanted to convert to Islam in order to get married, the debate that started at the railway station with her mother grew and took the city under its influence (Blunt, 1918, 138-147; Zaman 21 Rebiülahir 1293, 16 Mayıs

1876). The killing of the French and German consuls in the riots led to the intervention of European powers and damaged the image of the state. This incident had a negative effect on the first years of Abdülhamid's accession to the throne. (Torunoğlu, 2009: 86)

If we look at the period after the time we have discussed, it is seen that the problems continue to increase. Despite the measures taken by the provincial authorities, Selanik still could not be settled in 1888 due to the constant arrival of refugees, and there were settled refugees in mosques and madrasahs (İpek, 1994: 176-177). The essential needs of immigrants were met by the people in the villages, towns and cities (B.O.A. Y..PRK.KOM. 1/6; B.O.A. Y..PRK.HR. 1/87; B.O.A. Y..PRK.KOM. 1/23). In 1880, out of 60,000 immigrants, 30,107 immigrants received food from the government, including 12,486 in Selanik, 10,352 in Serez and 7269 in Drama (İpek, 1994: 176-177).

Conclusion

The Ottoman Empire went through a very bad period with the defeat in the Ottoman-Russian War of 1878. Along with the military defeats, the people living in the war region were the most affected. The *Zaman* newspaper, which was published between 1876-80, is one of the most important witnesses of this period. In addition to the information, we have obtained about the province of Selanik, details about the increasing number of immigrants and bandit incidents with the war are frequently included in the news.

In the process of the emergence of *Zaman* newspaper, provincial newspapers have an important place. Provincial newspapers were important for the information of people who lived in Ottoman provinces. There was news about the province and gave details about the situation of Province's life. The newspaper had four parts which were internal and external events, special and general subjects. These were headline which was never changed in the provincial newspaper. Also the Ottoman press is an important resource that is being exploited in order to be able to observe and understand the influence of the minorities, the Ottoman social, religious, cultural and economic life of the non-Muslims in general, and the Ottoman modernization process after the Tanzimat influences on these groups and their traditional relations with Muslims. Moreover, we have to be careful while analyzed these newspapers. Because these were official sources, and we need to take this detail seriously.

Zaman newspaper also has the mentioned characteristics. The importance of the newspaper for people can also be understood through the letters that come

to the newspaper. The newspaper is generally seen as a solution tool. People think that they can reach authorized people thanks to the newspaper. It is seen in the news that incoming letters are working on solutions and some problems are solved.

News about the Ottoman State's relations with other nations also appeared in the newspaper. It is emphasised that the Balkan peoples did not revolt of their own will. Nations are under the control of Russia. Russia has plans for the Balkans and Russia's policy is often explained to other European states with news. The Bulgarians also co-operate with the Russians. With the support of the Russians, the Bulgarians gained the power they wanted to organise stronger rebellions. In *Zaman* newspaper, the public was frequently warned and asked for a more controlled behaviour in these conflicts. Any behaviour that would disturb the order would be punished.

When the unofficial records in the news in *Zaman* newspaper are analysed, we can also obtain information about the main purpose of the bandits. The bandits kill without discriminating Muslims or Christians. We can clearly understand the chaos that the bandits wanted to create from these reports. The daily massacre of people and their being taken to the mountains as prisoners are developments that could damage people's trust in the state. This undermining of trust is also a part of the plan. As a result of this conflict, people were forced to migrate from their villages. The problems experienced by the immigrants were tried to be solved by the Ottoman Empire. However, it is seen that the administrators are insufficient in this regard and complaints increase from time to time among the people.

REFERENCES

Archival Sources

B.O.A. MF.MKT. 43/20

B.O.A. Y..PRK.HR. 1/87

B.O.A. Y..PRK.KOM. 1/6

B.O.A. Y..PRK.KOM. 1/23

Zaman, No. 147, 11 Muharrem 1293 [7 Şubat 1876]

Zaman, No. 148, 17 Muharrem 1293 [13 Şubat 1876]

Zaman, No. 159, 21 Rebiülahir 1293 [16 Mayıs 1876]

Zaman, No. 164, 4 Cemaziyelahir 1293 [27 Haziran 1876]

Zaman, No. 207, 29 Cemaziyellelvel 1294 [11 Haziran 1877]

Zaman, No. 220, 9 Ramazan 1294 [17 Eylül 1877]

Zaman, No. 221, 16 Ramazan 1294 [24 Eylül 1877]

Zaman, No. 223, 30 Ramazan 1294 [8 Ekim 1877]

Zaman, No. 245, 28 Rebiülevvel 1295 [1 Nisan 1878]

Zaman, No. 249, 26 Rebiülahir 1295 [29 Nisan 1878]

Zaman, No. 255, 9 Cemaziyelahir 1295 [11 Mayıs 1878]

Zaman, No. 257, 23 Cemaziyelahir 1295 [24 Haziran 1878]

Zaman, No. 267, 4 Ramazan 1295 [1 Eylül 1878]

Zaman, No.272, 17 Şevval 1295 [14 Ekim 1878]

Zaman, No. 278, 28 Zilkade 1295 [23 Kasım 1878]

Zaman, No. 280, 21 Zilhicce 1295 [16 Aralık 1878]

Zaman, No.316, 6 Şevval 1296 [23 Eylül 1879]

Zaman, No. 318, 20 Şevval 1296 [7 Ekim 1879]

Zaman, No. 333, 5 Rebiülevvel 1297, [16 Şubat 1880]

Zaman, No. 336, 27 Rebiülevvel 1297 [9 Mart 1880]

Secondary Sources

Adanır, Fikret. (2001). *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akbulut, Uğur. (2013). "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)." *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(5). 31-57.

Anastassioudou, Meropi. (1998). *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Blunt, Fanny Janet. (1918). *My Reminiscence*. London.

- Budak, Ali. (2012). "The French Revolution's Gift to the Ottomans: The Newspaper, The Emergence of Turkish Media." *International Journal of Humanities and Social Science*.2 (19). 157-169.
- Davison, H. Roderick. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*. vol:2. Ankara: Papirüs Yayınevi.
- İnalcık, Halil. (2019). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İpek, Nedim. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpaz, Kemal. (2015). *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Mililyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kocabaşoğlu, Uygur. (1991) "Tuna Vilayet Gazetesi." vol.2. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma Uygulamaları Dergisi*. 141-149.
- Kocabaşoğlu, Uygur. Birinci, Ali. (1995). "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler." *Kebikeç*. vol.2. 101-121.
- Koloğlu, Orhan. (2010). *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Yayınları.
- Mazower, Mark. (2013). *Selanik Hayaletler Şehri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- McCarthy, Justin. (1999). *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims (1821-1922)*. New Jersey: The Darwin Press.
- Torunoğlu, Berke. (2009). "Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis". A Master's Thesis. Bilkent University.
- Uyar, Mesut. Erickson, Edward J. (2017). *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Varlık, Bülent. (1985). "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. vol.1. 99-102.
- Yıldız, Mehmet. (2022). "According to the Zaman Newspaper Uprisings, Wars, Banditry and Refugees in the Selanik Province and Environs." A Master's Thesis. Middle East Technical University.

JEWISH REFUGEES FROM EASTERN EUROPE TOWARDS THE OTTOMAN TERRITORIES IN 1888

Nilghiun Ismail¹

Abstract: The Jewish people, who had been massacred in Russia and many other regions of Europe, especially in Eastern Europe, began their mass exodus to Ottoman territories. The Palestine area was under the sovereignty of the Ottoman State, being one of the places where the Jews wanted to settle. The main intention of this paper is to present the request to establish Jewish communities from Eastern Europe at the end of the 19th century on Ottoman territory, a process facilitated by the Ottoman consulate in Constanța (Köstence, as it appears in the documents of the time). Furthermore, the study presents the institutions of the Ottoman and Romanian State involved in this process, based on the official documents in the custody belonging to the *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, the Hariciye Nezareti register (Foreign Affairs Office). This article outlines the role and contribution of the Ottomans in settling Jewish refugees in Ottoman territory at the end of the 19th century and discusses Laurence Oliphant's visit to Palestine between 1879 and 1882, the initiatives regarding the Jewish refugee settlement project in the area, the response of the Ottoman State. To put in another way, this essay presents non-Muslim citizens who lived in Ottoman territories, in the environment of political crisis of the Ottoman State, during the reign of Abdülhamid II (1876-1909) and his response, formulated in May 1880.

Keywords: Abdulhamid II, Laurence Oliphant, non-Muslim citizens, Jewish settlement in Ottoman territories, Ottoman State.

---

1 University of Bucharest, nilgunismail2014@gmail.com

Introduction

This article aims to examine the establishment of Jewish communities from Eastern Europe on Ottoman territory at the end of the 19th century, a process significantly supported by the Ottoman consulate in Constanța (referred to as Köstençe in historical documents). Additionally, it will highlight the various institutions of both the Ottoman and Romanian states that played a role in this endeavor, drawing on official documents preserved in the archives of the Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, particularly from the Hariciye Nezareti (Foreign Affairs Office).

The article highlights the role and contribution of the Ottomans during the efforts to settle Jews in Ottoman territory in the late 19th century. The article is about non-Muslim citizens who lived in Ottoman territories in the political crisis environment of the Ottoman State, during the reign of Abdülhamid II (1876-1909)².

This study briefly presents general information about the legal, religious and social situation of Jews in the Ottoman space in the 19th century. The purpose of the study is to emphasize the wide tolerance shown by the Ottoman State in accepting Jews as its citizens and settling them on its territory. The study is a succinct presentation of the position of the Jews in the Ottoman legal system in terms of Ottoman law before and after Tanzimat.³ The work presents the general attitude of the Ottoman State towards the Jews, conflicts between Jews and other non-Muslim Ottoman citizens due to the blood libel, and finally some paragraphs on Zionism and Ottoman politics related to this movement. Relevant events are presented in chronological order. Each rubric has its importance, being sufficiently exhaustively presented with the possibility of generating the object of a larger study in the future. This work is based on literary sources in the field and documents belonging to *Devlet Arşivleri Başkanlığı. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*.

---

2 [https://www.britannica.com/biography/ Abdulhamid-II](https://www.britannica.com/biography/Abdulhamid-II), accessed on 2.06.2024

3 <https://www.britannica.com/event/Tanzimat>, “Tanzimat/Turkish:“Reorganization”, series of reforms promulgated in the Ottoman Empire between 1839 and 1876 under the reigns of the sultans Abdülmecid I and Abdülaziz. These reforms, heavily influenced by European ideas, were intended to effectuate a fundamental change of the empire from the old system based on theocratic principles to that of a modern state”, accessed on 02.06.2024

Short presentation of the millennial existence of the Jews

Quoting Max Diamont we assert that most works on Jews are written by Jews for Jews, or by scholars for scholars. Their history is too interesting, too incredible, and deserves to go beyond the boundaries of the Jewish and scholarly communities. The presentation of any aspect of the history of the Jews needs to be done in the context of other civilizations because their existence was parallel to the existence of those civilizations in the midst of which they lived.

The Jewish survival story, the refugee process⁴ is one of the aspects of the history of this people, it is related to their continuity for over five thousand years as an intellectual, spiritual force and the preservation of ethnic identity among other cultures and civilizations.

The millennial history of the Jews unfolded within several civilizations. This essay presents some aspects of the history of the Jews who came from Eastern Europe after the death of Tsar Alexander II (1855-1881). During the reign of Alexander II, Jews were prohibited from owning land, restricted in travel, having the obligation to live within the limits of a certain region, the Pale of Settlement⁵, region in the west of Tsarist Russia, which existed between 1772 and 1915. The territorial boundaries included all of present-day Belarus and Moldova, much of Lithuania, Ukraine, central and eastern Poland, relatively small areas of Latvia and what is now the western Russian Federation (Diamont, 2004: 322). The assassination of Tsar Alexander II in 1881 marked a painful new era in the so-trying history of the Jews of Eastern Europe (Mandel, 1974: 312).

Jews in the Ottoman lands

Brief history of Jews' existence in the Ottoman lands

The Ottomans first encountered the Jews in 1326, when Orhan Gazi conquered Bursa. The Jews of Bursa welcomed the Ottomans as saviors. The *Etz Hayim* (Tree of Life) Synagogue, built in Orhan Gazi's time and with his permission, remained open until the 1940s.

---

4 <https://www.britannica.com/search?query=refugee> - refugee, any uprooted, homeless, involuntary migrant who has crossed a frontier and no longer possesses the protection of his or her former government, accessed on 03.06.2024

5 <https://www.britannica.com/topic/pale-restricted-area>, district separated from the surrounding country by defined boundaries or distinguished by a different administrative and legal system, accessed on 6.06.2024

After Murad I conquered Edirne, many Jews living in the Balkans migrated to Ottoman territories for a better life. In the 14th and 15th centuries, many Jews fled from European countries to the Ottoman countries as a result of the Spanish persecution of the Jews. In 1454, the Chief Rabbi of Edirne, Izak Sarfati, sent a letter to his coreligionists in Europe, inviting them to “...come to the Ottoman land, which God has blessed and filled with blessings.. . and find peace”⁶. After this letter, many Jews from Central Europe moved to the territories of the Ottoman State (Bali, 2020: 137). When the city of Constantinople was conquered by Mehmet Fatih/the Conqueror in 1453, the Byzantine Jews, known as Romaniots, welcomed Mehmet Fatih/the Conqueror as a savior. Moshe Kapsali, the last chief rabbi of the Byzantine Jews, became the first chief rabbi of the Ottoman Jews, in the new Ottoman capital, Istanbul.

During this period, Sultan Mehmet Fatih/the Conqueror issued a Ferman/letter of invitation⁷ addressed to the Jews of Anatolia: “*Sultan Mehmet Fatih/the Conqueror declares: God has given me many lands and commanded me to take care of the dynasty of His servant Abraham and Jacob, to feed them and take them under my protection. Who among you, with God’s help, decided to come to DerSaadet/Istanbul, the capital, to settle down, cultivate fig trees and vineyards I, Sultan Mehmet Fatih wish to live in peace with them (Jews) under their (fig trees) shade, let them trade freely and own property*”. Following this *Ferman*, many Jewish families came to Istanbul and settled. By a *Ferman*, Sultan Mehmet Fatih/ the Conqueror ensured freedom of religion and worship for the Jews, and although he did not allow them to establish new synagogues, he did allow them to repair existing ones and use their houses as synagogues. The Jews’ arrival from Europe to the Ottoman State continued throughout the 15th century.

6 <https://istanbultarihi.ist/158-osmanlidan-gunumuze-istanbulda-yahudilerin-dini-hayati/> accessed 27.05.2024 <https://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/turk-yahudileri-tarihi/7-osmanli-yahudilerinin-yasami/>, accessed on 27.05.2024

7 <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferman>, Kütükçü Mübahat, Ferman [Ferman gönderilen vazifelinin emredilen hususu süratle yerine getirmesi gerekmele beraber ihmal vb. sebepler dolayısıyla fermanların tekidine ihtiyaç duyulduğunda ikinci fermanla mutlaka bir de tehdit rükünü bulunurdu Osmanlı diplomatik dilinde “tahrîd” ve “temcîd” adı verilen, bugün “davet” denilen ilk rükün yalnız fermanın değil diğer bütün belgelerin de başında yer alır.....Davetten hemen sonra ve ferman metnine geçilmeden önce fermanın padişah emri olduğunu tasdik makamında tuğra yer alır. Although the person on duty to whom the edict is sent must quickly fulfill the order, negligence etc. When there was a need to confirm the edicts for some reason, the second edict would always include a threat clause.....The first pillar, called “tahrîd” and “temcîd” in the Ottoman diplomatic language and today called “invitation”, is at the beginning of not only the edict but also all other documents. Immediately after the invitation and before moving on to the text of the edict, a tuğra is placed to confirm that the edict is the sultan’s order.]

The Legal Status of the Jews in the Ottoman System Millet

The Jews, as one of the nations that made up the population of the Ottoman State, like the Greeks, Bulgarians, Albanians, Arabs, Turks, etc., enjoyed a number of rights and freedoms within the borders of the Ottoman State. Like other non-Muslim subjects, through *waqf*⁸ Jews had various privileges. Through these *waqfs* the Jews organized their own religious, cultural and educational services. Their organization was done according to the *millet system*⁹ of the Ottomans. The term *millet* designates non-Muslim communities in Ottoman territory. The Ottoman state being a Muslim state, the Muslim people represented the majority; in surface it covered a vast expanse of land where many Christians and Jews lived. In order to govern the various communities without pressuring them into revolt, the Ottoman State developed the millet system. The *millet* was an autonomous religious community, organized under its own laws, led by a religious leader, who was responsible to the Ottoman government for fulfilling the responsibilities and duties of the millet, especially those of paying taxes and maintaining internal security. In addition, each millet assumed responsibility for social and administrative functions not provided for by the state, conducting affairs through a communal council (*meclisimillî*) without outside intervention. In the early 19th century, during the reign of Sultan Mahmud II (1808–1839)¹⁰ a series of imperial edicts inserted secular law codes for all citizens and much of the millet's administrative autonomy was lost. The Ottoman state officially organized non-Muslim subjects into three categories: Greek Orthodox, Armenians, and Jews. The Jews who lived in the Ottoman territory had a considerable administrative autonomy, they were represented by *Hahambaşı*¹¹ (After the conquest of the city of Chief

8 <https://www.britannica.com/topic/waqf/> [Waqf is a charitable religious organization], accessed on 02.06.2024

9 <https://www.britannica.com/topic/millet/> [Millet, Turkish: "religious community" or "people", according to the Qur'ân, the religion professed by Abraham and other ancient prophets] accessed on 02, 06, 2024

10 <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-ii-turbesi-sebili-cesmesi-ve-haziresi>, Özgüven, B.H., *İslam Ansilklopedisi, Mahmud II Türbesi, Sebili, Çeşmesi ve Haziresi. Divanyolu üzerinde XIX. yüzyıla ait mezar külliyesi*, accessed 02.06.2024

11 Doğan, H., *İslam Ansilklopedisi/Islamic Encyclopaedia, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yahudi cemaatini dinî açıdan temsil eden kurum* <https://islamansiklopedisi.org.tr/hahambasilik>, [İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti ışık gayri müslim tebaa "millet sistemi" adı vâden bir hukukî işıdarı

Rabbi of the Jewish community in Ottoman territory who legislated, judged and enforced the laws among the Jews of the Ottoman State). The Jews were considered “people of the book” being the protected non-Muslim nation (Mandel, 1974: 316).

The Jews in the Ottoman world of the Modern Age The Tanzimat Ferman/Edicts from the 19th century

The Tanzimat Edicts¹², which began in the mid-19th century, paved the way for

---

within the framework of the management. Buna göre her din yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaati arşılı leader olarak eletarın ve o cemaatin ışıtlığıle taşılendirilirdi. Yahudi cemaatiyle iildi din işlerin en yüksek mercii olan hahambaşı da bütü hahamların ve cemaat leadersnin üzüksü lakumandır. Osmanlılar'da ilk hahambaşı, Fâtiğ Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin ışındin teyin etiği, Bizans'ta da İstanbul yahudilerin hahambaşısı olan Rav Moşe Kapsali'dir (1453-1496). Kapsali'den sonra Eliyahu Mizrahi (1496-1526) İstanbul yahudilerinin hahambaşısı olarak taşığ yapmışır. Bu ilk iki hahambaşısının ışındin XIX. yüzüla kadar devlet işılın ve osmanlı'daki bütü yahudileri temsil eden resmî bir hahambaşı olmamışır/After the conquest of the city of Istanbul, the non-Muslim subjects of the Ottoman State were governed under a legal regulation called “millet sistemi”. As a result, one of the representatives of the high-ranking clergy of each religious community was chosen by his own community and appointed to lead his community. The chief rabbi, the highest authority on religious matters in the Jewish community, was the sovereign of all rabbis and the leader of the community. The first chief rabbi of the Ottoman period was Rav Moshe Kapsali (1453-1496), who was appointed by Sultan Mehmed Fatih (the Conqueror) after the conquest of the city of Istanbul. After Kapsali, Eliyahu Mizrahi (1496-1526) served as chief rabbi of the Jewish community in Istanbul. After these two first chief rabbis, until the 19th century, a chief rabbi was not officially appointed, to be recognized by the state and to represent all the Jews of the Ottoman State], accessed 02.06.2024

- 12 <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat/>“Sözlükte “düzenlemek, sıraya koymak, islah etmek” anlamındaki tanzîm kelimesinin çoğulu olan tanzîmât literatürde “mülk idareyi islah ve yeniden organize etme” mânasında kullanılır, ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Son araştırmalar genellikle, 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile (Tanzimat Fermanı) başlatılan dönemin ilk icraatlarının 1830 yılına kadar geri götürülebileceğini ortaya koymuştur. Ne zaman sona erdiği ise tartışmalı olup bunun için Sadrazam Âlî Paşa'nın öldüğü 1871, Midhat Paşa'nın sürgüne gönderildiği 1877, Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatıldığı 1878 veya Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kuru/duğu 1881 gibi tarihler verilir; ancak 1878'de meclisin kapatılmasıyla dönemin sona erdiği yönünde genel bir fikir oluşmuştur/Tanzîmât, which is the plural of the word tanzîm, which means “to organize, put in order, to reform” in the dictionary, is used in the literature to mean “reform and reorganize the civil administration”, and also characterizes the period in which these regulations were made. Recent research has generally revealed that the first actions of the period initiated with the Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Edict) declared on 3 November 1839 can be traced back to 1830. It is controversial when it ended, and dates such as 1871, when Grand Vizier Âlî Pasha died, 1877, when Midhat Pasha was exiled, 1878, when the Parliament was closed, or 1881, when the Public Debt Administration was established, are given. However,

the modernization of the Ottoman State affecting the lives of all communities, including non-Muslims. With the Tanzimat period, Ottoman Jews gained new rights and opportunities. Their property rights were secured, they gained freedom in their occupations, and their access to education in the public institutions of the Ottoman State was extended. These developments paved the way for the modernization and westernization of Ottoman Jews.

The Tanzimat period brought Ottoman Jews a presence in the political realm. Jews were elected as members of parliament and municipalities, serving in high institutions of the Ottoman State. The situation allowed the political identity of the Ottoman Jews to develop. In the post-Tanzimat period Ottoman Jews also faced some difficulties in their search for identity. A part of the Jews tried to modernize themselves, to westernize themselves with the awareness that they were Ottoman citizens. On the other hand, the Jews tried to preserve their religious and cultural identity. This situation led to the emergence of different political and ideological currents among the Ottoman Jews (Balli, 2020: 242).

Political Participation and Political Identity of the Ottoman Jews

Unlike other communities, the Ottoman Jews contentedly accepted the freedoms and privileges granted to them and enjoyed them quietly. The Jews continued to live as a religious group. The post-Tanzimat reforms ensured the abolition of the status of *zimmi* and equality between Muslims and non-Muslims. For various reasons, the non-Muslim communities living in Ottoman territory were unhappy with these changes. The community of Greeks, the most privileged group among the *zimmi* (from among the Greeks elections were held for translators, they also participated in the state administration to a certain extent through the appointments they enjoyed in the management of provinces such as Wallachia, Moldova), occupied a position apart from the other communities at the loss of privileges they stated “The state brought us together with the Jews. We agreed with the superiority of Islam” (Bozkurt, 1994: 546).

After the Tanzimat, Ottoman Jews began to take a more active role in the political sphere. Members of parliament and municipalities are elected, they occupy positions of responsibility in the Ottoman Bank and other state institutions. The constitution mentions equality of rights and duties between Muslim and non-Muslim citizens

---

with the closure of the parliament in 1878, there was a general opinion that the period ended”].

The constitution mentions equality of rights and duties between Muslim and non-Muslim citizens the adoption of the Constitution of 1876 brought the Jews, but also other nations, represented in the Parliament of the Ottoman State alongside other nations. According to the 1876 Constitution, all subjects of the Ottoman State, regardless of religion or religious order, were to be called Ottoman citizens without exception¹³ (Art. 8). The constitution mentions equality of rights and duties between Muslim and non-Muslim citizens (art. 17)¹⁴

In addition, art. 25 states that the tax shall be collected from all Ottoman subjects¹⁵. Since religious and sectarian privileges continued, the heads of national and religious communities continued to collect various sectarian taxes. The 1876 constitution continued the millet system, despite reforms and efforts for equality before the law, in Ottoman society Muslims and non-Muslims continued to form separate communities (Bozkurt, 1994: 550)

---

13 <https://constitutii.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/the-ottoman-constitution.pdf>, [Ottoman Constitution, 1876, Public Rights of the Ottomans, Art. 8 reads: All subjects of the empire are called Ottomans, without distinction whatever faith they profess; the status of an Ottoman is acquired and lost according to conditions specified by law [Ottoman Constitution, 1876, Public rights of the Ottomans, art. 8 says: All subjects of the empire are called Ottomans, regardless of the faith they profess; Ottoman status is acquired and lost under the conditions provided by law], accessed 18.06.2024.

The constitution mentions equality of rights and duties between Muslim and non-Muslim citizens

14 <https://constitutii.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/the-ottoman-constitution.pdf>, Ottoman Constitution, 1876, Public Rights of the Ottomans, Art. 8 reads: Equality before the Law, Public Offices Art. 17 reads: All Ottomans are equal in the eyes of the law. They have the same rights, and owe the same duties towards their country, without prejudice to religion Ottoman Constitution, 1876, Public rights of the Ottomans, Equality before the law, public functions art. 17 says: All Ottomans are equal in the eyes of the law. They have the same rights and have the same duties towards their country, without prejudice to religion.], accessed on 18.06.2024

15 <https://constitutii.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/the-ottoman-constitution.pdf>, Ottoman Constitution, 1876, Taxes and Imports, Art. 25. reads: No sum of money can be exacted under the name of a tax or impost, or under any other title whatever, except by virtue of law Ottoman Constitution, 1876, Taxes and Imports Art. 25 states: No amount of money cannot be claimed under the name of tax or charge or under any other title, except by virtue of the law, accessed on 18.06.2024

Jews refugees from Eastern Europe to the Ottoman State at the end of the 19th century

Jews request to establish in the Ottoman territory

This part of the paper presents the request from a group of 400 Jews who were in Romania, in the cities of Tulcea and Constanța. I found the correspondence between the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman State and the Ottoman Consulate in Constanta (Köstence) in the BOA archives, in February 2017. The exchange of correspondence between the Minister of Foreign Affairs and the representative of the Jewish community in Constanta and Tulcea, through the Consulate Ottoman from Constanța, is in French. The first letter is dated April 28, 1888, and the next is dated May 6, 1888, being sent from Bucharest to the foreign minister of the Ottoman State, Said Halim Pasha¹⁶.

The correspondence sent from Bucharest to the foreign minister includes a series of return letters on the same subject, namely the acceptance and settlement of Jews in Ottoman territories. Next, we will present the content of the letter of May 6, 1888. The first letter is a continuation of the report sent 6 months ago (no. 6787=64) by which it is transmitted to His Excellency (Said Halim Pasha) "... a new list of Jews that our Vice-Consul from Tulcea sent me, whose members, according to him, are part of the 400 families from Dobrogea that were authorized to emigrate to Turkey. Davoud Efendi informs me at the same time that these Israelis are eagerly awaiting the Order of Departure, they are already selling their possessions in the hope of leaving the country soon [BOA, HR_ID_00095_00043_001_001 – 1888, see **Appendix 1**]."

Jews establishment in the Ottoman lands at the end of the 19th century

The Ottoman State had faced the nationalist movement in the Balkans and had doubts about accepting and settling Jews in his territories. In the correspondence dated June 29, 1888, addressed to the Ottoman Consul in Constanța, it is stated "The undersigned, natives and residents of Constanța (Dobrogea), under permanent Ottoman protection, we wish to emigrate to Turkey and settle there with our family permanently, with the aim of engaged in agriculture [BOA, HR_ID_00095_006_005 1888, see **Appendix 2**]"¹⁶. It should be mentioned that the Jewish emigrants demand the granting of financial aid for families that do not have the necessary material means from the legal persons requesting the

---

16 <https://www.britannica.com/biography/Said-Halim-Pasa>, accessed 26.05.2024

Ottoman State to intervene alongside the legal persons to help the needy families “Considering, however, that some of us do not have the necessary means to face the expenses caused by emigration, please intervene with the persons in law so that pecuniary aid is granted to those who need to undertake this journey [Ibidem, BOA, HR_ID_006_005 1888]”.

Although the proxies of the Ottoman State had reservations about accepting and settling a large number of Jews arriving from Eastern Europe, because they were potential representatives belonging to the “Lovers of Zion” movement, from the response sent by the Minister of Foreign Affairs, His Excellency Said Halim Pasha, to the request of the Jews to settlement in Ottoman territory we learn that their request was approved and they were allowed to settle in the vicinity of the towns of Izmir (Smyrna) and Aydın “According to the orders in Your Excellency’s despatch of January 9 (No. 88363=8), I invited Our consuls from Constanta (Köstence) and Tulcea (Toultcha) to compile and transmit a nominal list of the members of the 400 families from Dobrogea who received permission to emigrate to Turkey and settle in the vicinity of Smyrna and Aydın [BOA, HR_ID_00095_00043_007_007, 1888 see **Appendix 3**]”.

Conclusion

During this period (1888-2023) the issue of the settlement of Jewish refugees arriving from Eastern Europe in Ottoman territory was addressed by many researchers and history enthusiasts. The settlement of Jewish refugees arriving from Eastern Europe in Bucharest is mentioned in the work “Ottoman Policy and Restrictions on Jewish settlement in Palestine 1881-1908- part 1” presented in great detail by Neville J. Mandel and published in the journal *Middle Eastern Studies*, Vol. 10, No. 3 (Oct., 1974).

I emphasized that this work was developed only on the basis of the documents at the BOA. The author of the above-mentioned paper, Neville J. Mandel, used documents in the custody of the Foreign Office, as he mentions in the sources. Reading the above-mentioned work, one notices the lack of documents related to the correspondence presented in this study.

This study can serve both Master’s and Doctorate students, in history, cultural studies, international relations. Through this study I have tried to shed light on the boundless tolerance that the Ottoman State first showed in accepting the Jews as its citizens and settling them on its territory, and then meticulously addressing their issues.

In 1992, the 500th anniversary of the reception of the Jews by the Ottoman State was celebrated.

REFERENCES

Archive sources

BOA, HR_ID_0095_0043_001_001 – 1888

BOA, HR_ID_00095_006_005 1888

BOA, HR_ID_00095_00043_007_007

Literary sources

Ballı, N.Rifat, 2020, *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki" Yahudi /Evreii statului și „celălalt” evreu*, Basimevi/Editura Iletişim, Istanbul.

Bozkurt, Gülnihal, 1994, *Belleteri*, C. LVII, Ağustos 1993, **Sayı: 219**'dan ayırbaşım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, pag: 539-564.

Diamont, Max I. *Evreii, Dumnezeu și istoria*, Editura Hasefer, București, 2004.

Mandel, Neville J., Ottoman Policy and Restrictions on Jewish settlement in Palastine 1881-1908-part I, in *Middle Eastern Studies*, Vol. 10, **No. 3** (Oct., 1974), Published by: Taylor & Francis, pp. 312-332, Ltd.

Oliphant, Laurence, *The Land of Gilead*, published by William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, MDCCCLXXX, Library of The University of California.

Online sources

<https://www.britannica.com/biography/Abdulhamid-II>

<https://www.britannica.com/search?query=refugee>

<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Mahmud+al+II-lea+%281808%E2%80%931839%29+>

<https://www.britannica.com/biography/Said-Halim-Pasa>

<https://www.britannica.com/topic/pale-restricted-area>

<https://istanbultarihi.ist/158-osmanlidan-gunumuze-istanbulda-yahudilerin-dini-hayati>, <https://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/turk-yahudileri-tarihi/7-osmanli-yahudilerinin-yasami>

<https://constitutii.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/the-ottoman-constitutii-on.pdf>

Dictionaries

<https://www.britannica.com/event/Tanzimat>,

<https://www.britannica.com/topic/waqf>,

<https://www.britannica.com/topic/millet-religious-group>,

Encyclopedias

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hahambasilik>,

Akyıldız, Ali, *İslam Ansiklopedisi* [Islamic Encyclopedia], *Sultan Abdülmecid'in Yayımladığı*

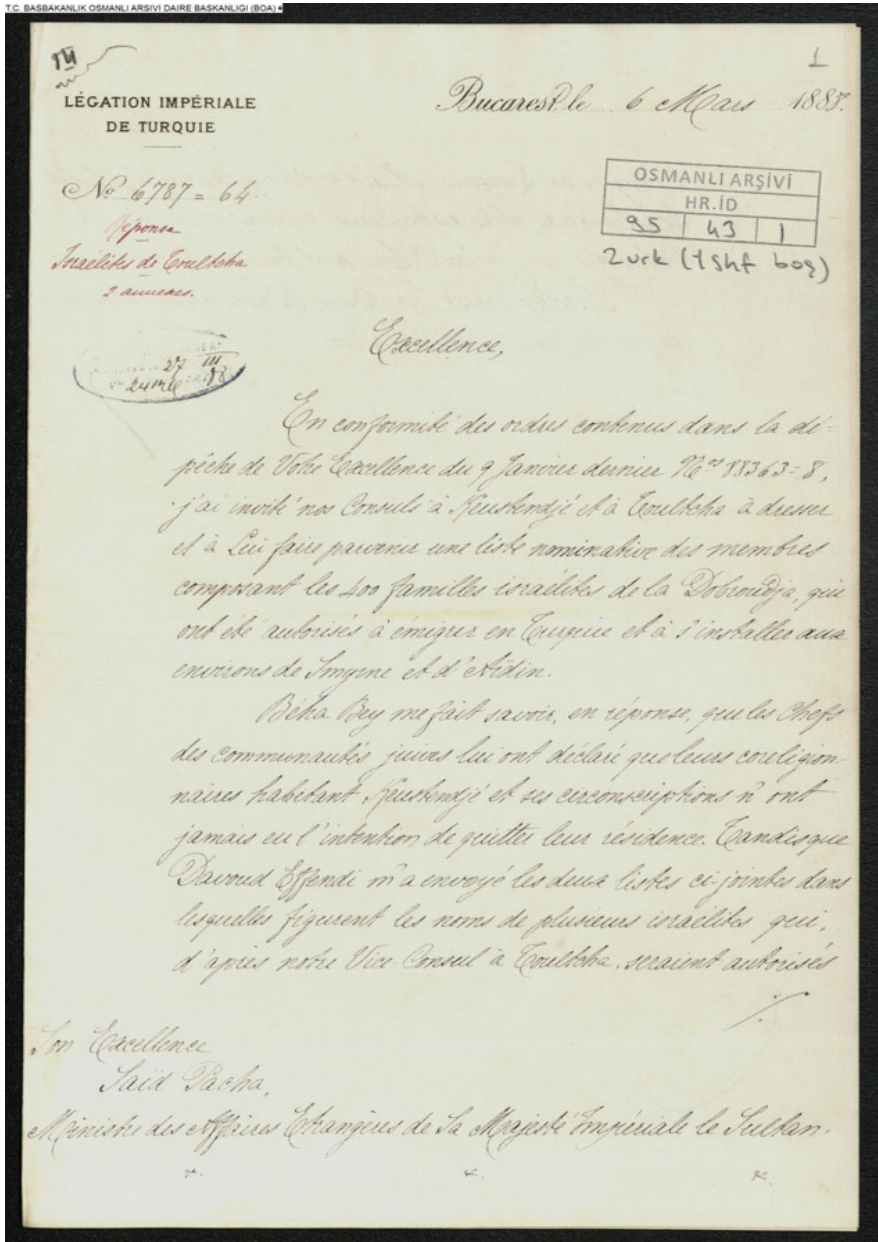
Mülkî Islahat Programı Ve Bunun Uygulandığı Dönem <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>

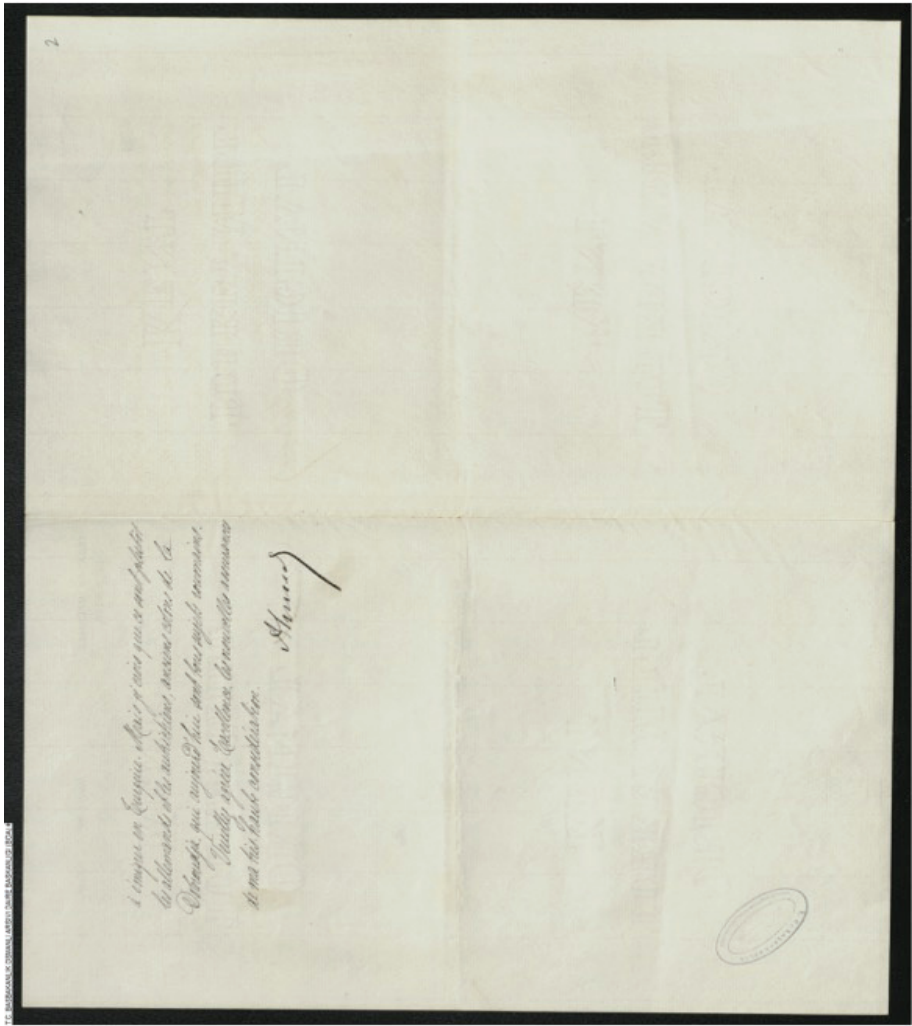
Doğan, Hatice, İslam Ansiklopedisi [Islamic Encyclopedia], *Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yahudî Cemaatini Dinî Açıdan Temsil Eden Kurum* <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-ii-turbesi-sebili-cesmesi-ve-haziresi>,

Özgüven, H. Burcu, İslam Ansiklopedisi [Islamic Encyclopedia], *Mahmud II Türbesi, Sebili, Çeşmesi ve Haziresi. Divanyolu üzerinde XIX. yüzyıla ait mezar külliyesi/Mahmud II, Mosque, tomb, the purpose-built stone well adjacent to the mosque, with drinking water distributed in charity without expecting anything in return. The Necropolis of Mahmud II dating from the 19th century, located on Divanyolu* <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-ii-turbesi-sebili-cesmesi-ve-haziresi>

Kütükçü Mübahat, *İslam Ansiklopedisi* [Islamic Encyclopedia], *Ferman* <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferman>,

APPENDIX

© 2010 UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI TORINO

IR_ID.00095.00043.001

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOD)

LÉGATION IMPÉRIALE
DE TURQUIE

Bucarest le 17 juillet 1888

N° 7190-198

Réponse

Émigrants israélites de la
Boukoudja
1 annexe.

OSMANLI ARŞIVI		
HR.ID		
95	43	6

2 vrk (1 shf boy)

21 1/2 88
21 1/2

Excellence,

J'ai reçu la dépêche responsive que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'adresser le 30 juin passé N° 89924-99, pour me transmettre copie, avec son annexe, d'un rapport de son Excellence Akhmed Pacha ayant trait aux émigrants israélites de la Boukoudja.

Notre Consul à Feustendji auquel j'ai fait observer que ses renseignements ne s'accordaient point avec ceux qui étaient parvenus précédemment à Constantinople vient, en réponse, de me faire savoir que les israélites de sa résidence n'avaient aucune intention de quitter la Roumanie; mais que quand ils ont appris que leurs coreligionnaires à Coultcha voulaient émigrer, ils ont aussi

Votre Excellence

Saïd Pacha,

Ministre des Affaires Étrangères de la Majesté Impériale le Sultan

print aus № 7190-198

Klustendji, le 29 Juin 1888

Traduction.

OSMANLI ARŞIVI		
HR.İD		
95	43	7

20rk (1 shf bog)

Monsieur le Consul

Nous soussignés, natifs et
habitants de Klustendji (Dobrodja)
et restés toujours sous la protection
Ottomane, désirons émigrer en
Turquie et nous y établir en famille
définitivement dans le but de
nous occuper de l'agriculture.

Ma cependant que quelques
uns parmi nous ne disposent pas
de moyens pour faire face aux dé-
penses qu'occasionnera cette
émigration, nous vous prions
de vouloir bien intervenir auprès
de qui de droit afin que de secours
pécuniaires ^{soient} accordés aux nécessi-
teux pour pouvoir entreprendre
ce voyage, et nous faire en même

Monsieur
Monsieur le Consul Ottoman

Loes

İSLAMİ AKIMLARIN BULGARİSTAN MÜSLÜMANLARI DİN YORUM BİÇİMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

THE EFFECTS OF ISLAMIC MOVEMENTS ON BULGARIAN MUSLIMS' INTERPRETATION OF RELIGION

Şabanali Ahmed¹

Özet: Bulgaristan'a İslam'ın girişi ve Türk-Müslümanların bu topraklarda tarih sahnesine çıkışı çok eskilere dayanmaktadır. Tarihçiler bugün Kuzey Bulgaristan olarak bilinen Dobruca bölgesinde Milâdî X. asırdan itibaren Türk boylarının varlığından bahsetmektedir. Bunun yanında diğer bir görüşe göre Bulgaristan'da İslam'ın toplumsal bir olgu olarak varlığı, Osmanlı dönemi XIV.-XV. asırda uygulanan iskân politikasıyla gerçekleşmiştir. İslam ve Müslümanların, medeniyet ve mimari başta olmak üzere hemen bütün alanlarda hayata katkıları dikkate alındığında Osmanlı döneminde vuku bulduğu açıktır. Tebliğde Bulgaristan'da Müslümanlığın din yorum biçimleri bağlamında etkileri söz konusu edilecektir. Özellikle toplumun çeşitliliği ve İslami akımların bölgeye ilgisi farklı ekollerin taraftar bulmasını kolaylaştırmıştır. Bu çerçevede XIII. asrın ikinci yarısında Bektaşî dervişi Sarı Saltuk obasıyla birlikte Bulgaristan'a yerleşmiştir. Bektaşîlik Orta Asya Türk kültürünün yansıması olarak Anadolu'ya oradan da genelde Balkanlara, özelde ise Bulgaristan'a geçmiş ve toplumu etkilemiştir. Böylelikle Alevilik-Bektaşîlik başta Bulgaristan olmak üzere Balkan toplumlarında temel din yorum biçimlerinden biri haline gelmiştir. Öte yandan Osmanlı döneminde Bulgaristan'da Hanefî-Mâturidî din yorum biçimi geniş bir topluluk tarafından benimsenmiştir. Osmanlı döneminde etkili olan başta Hanefî-Mâturidî din yorum biçimi olmak üzere Bektaşîlik, Mevlevilik, Rufailik, Nakşibendilik gibi bazı tasavvufî tarikatların varlığı söz konusudur. Osmanlı sonrası Bulgaristan'da özellikle de yeni dönem olarak adlandırılan komünizmin bitişi ile Vehhabilik, Bahâîlik ve Kadıyanîlik gibi aşırı ve mehdici akımlar taraftar bulup, görüşlerini

1 Assist. Prof. Dr., Trakya University, sabanaliahmed@gmail.com

yayamaya başlamışlardır. Bulgaristan sahip olduğu yoğun Türk-Müslüman nüfusu ile bu ve benzeri akımların ilgi alanına girmiş veya hedef kitlesi olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda toplumun yeni tanıştığı bu akımların, başta din eğitimi eksikliği olmak üzere çeşitli nedenlerle Hanefî-Mâturidîler üzerine tesiri kaçınılmaz olmuştur. Bu tebliğde dini akımların neden etkili olduğu ve ne gibi etkileri olduğuna değinerek, Türk-Müslüman toplumunun yeni karşılaştığı bu akımları değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İslami Akımlar, Bulgaristan, Hanefi-Matüridi, Vehhabilik, Bektaşilik

Abstract: Islam's introduction to Bulgaria and the emergence of Turkish-Muslims in these lands date back to ancient times. Historians note the presence of Turkish tribes in the Dobrudja region, now Northern Bulgaria, as early as the 10th century AD. Additionally, Islam as a social phenomenon in Bulgaria significantly materialized during the Ottoman period in the 14th-15th centuries through settlement policies. The Ottoman period witnessed substantial contributions of Islam and Muslims to various fields, particularly civilization and architecture. This paper explores the effects of Islam in Bulgaria through different forms of religious interpretation. The region's societal diversity and interest in Islamic movements have facilitated the growth of various schools of thought. In the late 13th century, the Bektashi dervish Sarı Saltuk settled in Bulgaria with his tribe. Bektashism, reflecting Central Asian Turkish culture, spread from Anatolia to the Balkans and notably influenced Bulgarian society. Consequently, Alevism-Bektashism became a primary form of religious interpretation in the Balkans, especially in Bulgaria. During the Ottoman period, the Hanafi-Mâturidî interpretation of Islam was widely adopted in Bulgaria. Several Sufi orders, including Bektashism, Mevlevism, Rûfâilism, and Naqshbandism, flourished alongside Hanafi-Mâturidî interpretations. In post-Ottoman Bulgaria, particularly after the end of communism, new religious movements such as Wahhabism, Bahá'îism, and Qadianism gained followers and began spreading their views. These movements targeted the dense Turkish-Muslim population in Bulgaria. The influence of these movements on Hanafi-Mâturidîs, driven by various factors including the lack of religious education, has been significant. This paper aims to evaluate the impact of these newly encountered movements on the Turkish-Muslim community, highlighting why they have been effective and their subsequent effects.

Keywords: Islamic movements, Bulgaria, Hanefe-Maturidi, Wahhabism, Bektashism

Giriş

Bulgaristan Balkan yarımadasında yer alan ve diğer Balkan devletleri gibi zengin etnik ve kültürel bir yapıya sahip bir ülkedir. Sahip olduğu coğrafi konum, kendisini doğu ile batı arasında stratejik bir noktaya taşımıştır. Bu özellik sadece siyasi alanda olmayıp, nüfus açısından barındırdığı etnik ve dini çeşitlilik, doğu ile batı medeniyetinin kesiştiği bir alan, verimli toprakları ve tabiatının güzelliği ile Balkanlarda devamlı ön plana çıkan ülkelerden biri olmuştur. Sahip olduğu farklı etnik ve dini gruplarla birlikte medeniyet ve kültürel açıdan zengin bir yapıya dönüşmüştür (Beshevliev, 1997: 117). İslam dininin çok erken dönemlerde Bulgaristan coğrafyasına giriş yaptığı ile ilgili rivayetler vardır. Öne sürülen görüşler İslam'ın X. asırdan itibaren var olduğuna, bazı obaların bireysel olarak bu topraklara yerleştiklerine delalet eder (Yalimov, 2000: 26). Bu konuyla ilgili kaynaklar bize bilgi vermekle birlikte, Bektaşî dervişi Sarı Saltuk ve obasının XIII. asrın sonlarına doğru Bulgaristan'ın kuzeyine Dobruca bölgesine yerleşmiş Türklerin ve İslam'ın bu bölgede yayılmasına öncülük ettiğini göstermektedir. Sarı Saltuk'un bir Bektaşî dervişi olması Bulgaristan'ın İslami akımlarla da karşılaşmasını çok erken döneme taşıyarak, değerlendirmemizi bu noktadan başlatarak Müslümanların din yorum biçimi üzerine etkilerini ele almamıza neden olmaktadır (Ulutaş, 2018: 218-230).

İslam dini Bulgaristan topraklarına Osmanlı öncesi bir dönemde giriş yapmış olsa da toplumsal bir olgu olarak gelişmesi İmparatorluğun bu coğrafyayı fethetmesi ve uyguladığı iskân politikası ile gerçekleşmiştir. Bu gelişme XIV-XV. asra tekabül etmekle beraber İslam medeniyeti her yönü ile, dini, kültürel ve mimari boyutu ile bugünkü Bulgaristan'da kendini hissettirdiği anlamına gelmektedir. Osmanlı kuruluş süreci ve Anadolu ile Balkanları fethetmesi sonucu, Balkan coğrafyasına bazı akımların yayılmasına neden olmuştur. Belirtmek gerekir ki ilk dönemlerde Anadolu'dan genelde Balkanlara özeldir ise Bulgaristan topraklarına daha çok Rum Abdallar, Tarikat Dervişleri gelmişlerdir. Obalarıyla birlikte bu coğrafyaya yerleşmişler ve bağlı oldukları Tarikatları yaymışlardır. Bu ve benzeri gelişmeler Bulgaristan'ın ve Balkanların Türkleşmesine ve İslamlaşmasına neden olmuştur (Üzüm, 2005: 25-27).

Balkan coğrafyasına gelen kitleler öncelikli olarak göçebe ve yarı göçebe yöruklerden oluşmaktadır. Kendileri Orta Asya kültürünü ve inandıkları İslam dinini Balkanlara taşımışlardır. Bu çerçevede Bulgaristan ilk olarak Bektaşilik, Nakşilik, Rûfâilîk, Kadîrilîk, Melametîlik ve Mevlevîlik gibi Tarikatlarla tanışmıştır. Anadolu'dan Balkanlara ilk yerleşen Türk-Müslümanları temsil eden bu tarikatlar toplumun din anlayışı üzerine etkili olmuştur. Osmanlı ilk dönemden itibaren Selçukludan aldığı mirası devam ettirmiş ve Anadolu'da Sünnî İslam'ı

Hanefi-Matüridi din yorum biçimini hakim kılmaya çalışmış ve bu doğrultuda Safevi hareketi ile mücadele etmiştir. Bu bağlamda bünyesinde bahsedilen tarikatlardan Bektaşiliği ön plana taşımış, bu uygulama diğer var olan gayri-Sünni tandanstaki tarikatların Bektaşilik içerisinde gizlenmelerine veya erimelerine neden olmuştur. Bektaşilik uzun bir dönem hem Anadolu'da hem de Bulgaristan'da kabul gören akımlardan biri olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak Alevilik-Bektaşiliğin Bulgaristan Müslümanları din anlayış biçimi üzerine etkilerini değerlendirmek gerekecektir (Ocak, 1999: 98).

Bulgaristan'da Alevilik Bektaşilik ve Etkileri

Bulgaristan'da Alevilik Bektaşilik kavramı üzerine değerlendirmeler Türklerin İslamlaşmasından bağımsız olarak ele alınamaz. Bu konu Türklerin Balkanlara ve Bulgaristan'a gelişi, Aleviliğin Orta Asya ve Anadolu üzerinden bu coğrafyaya intikali gibi konularla yakından irtibatlıdır. Belirtmek gerekir ki Türkler dünden bugüne İslam dinini kabul etmemiş ve bu geniş bir zaman dilimini kapsamıştır. Haliyle bu süreç başından sonuna Türk toplumunun dini benimseme şeklini, din yorum biçimini etkilemiştir. Talas savaşı ve Abbasilerle birlikte olumlu gelişmeler yaşanmış ve bu süreç Türk toplumu üzerine pozitif şekilde yansımıştır. Bu tarih itibarı ile Türklerin İslam dinini kabul etmeleri hızlanmış, Emevilerden kalan kötü izlenim ve ayrımcılık yaklaşımı ortadan kalkmıştır (Fıçlalı, 1990: 74-75).

Genel kanaate göre Türklerin X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde İslam dinini kabul ettikleri bilinmektedir. Bu kabul etme süreci geniş bir zaman dilimine yayılmış olsa da Orta Asya'da yaşayan Türklerin hepsine aynı ölçüde sirayet etmemiştir. Şehirli olarak yaşam süren topluluklar İslam'a daha geniş haliyle ulaşmışlar, temel inanç esaslarını ve ibadet şekillerini genel hatlarıyla hayatlarına taşıma fırsatı bulmuşlardır. Bunun yanında göçebe veya yarı göçebe olarak yaşayan boylar ise İslam'ın kaynaklarına ulaşma imkânı bulamadıkları için, gerçek içeriğinden ziyade, kendilerine ulaştığı kadarıyla eksik olarak tanımışlar ve kabul etmişlerdir. Bu gelişme ayrıca özellikle göçebe ve yarı göçebe olarak hayat süren toplulukların o güne kadar alışagelmış yaşam tarzlarını devam ettirmelerine, eski yaklaşımlarını yeni kabul ettikleri dine uyarlamaya ve gayri-Sünni bir yaklaşımın zuhur etmesine sebep olmuşlardır. Bu kesimlere din gerektiği gibi ulaşmadığı ve yaşam tarzları ibadet boyutuna karşılık vermediği için parça parça kabul edilen bir din hüviyetine bürünmüştür. Bazıları imanın şartlarından sadece Tanrı inancını alırken, zamanla Peygamber ve diğer inançlara haiz olmuşlar, diğer bir kısmı ise ibadet boyutunda namazı cumadan cumaya veya Bayramdan Bayrama tatbik etmişlerdir (Kutlu, 2000: 150).

Bu yaklaşım ve uygulama Maverâünnehir ve Horasan bölgeleri başta olmak üzere Yesevi, Kalenderi, Vefai, Haydari gibi akımları ortaya çıkarmış ve bunlar, Sünni çizgiye sahip olan şehirli kitlelerle beraber Anadolu'ya göç etmişlerdir. Anadolu'da zuhur eden Babai isyanı ile birlikte ortaya çıkan Babailer bu girişimleri sonucunda başarılı olamayınca kısmen Anadolu'dan Balkanlara uzanan bir zorunlu iskân gerçekleşmiştir. Buna en güzel örnek Sarı Saltuk Baba ve obasının XIII. asrın ikinci yarısında Doburca bölgesine yerleşmesi olmuştur. Bütün bu gelişmeleri daha sonra Safevi hareketi ile Kızılbaşların ortaya çıkması takip etmiştir. Bu minvalde Osmanlı öncesi ve ilk dönemlerinde uygulanan iskân politikası çerçevesinde Anadolu'dan Balkanlara özelde ise Bulgaristan'a genellikle Rum Abdallar ve Dervişler obalarıyla birlikte göç etmişler ve kendilerine buraları yurt edinmişlerdir (Üzüm, 2005: 24).

Bu gelişmeler aynı zamanda coğrafyanın Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında önemli rol oynamıştır. Bugünkü yapısına kavuşma sürecine değinecek olursak, 1395 yılında Niğbolu'nun düşmesi ile birlikte Osmanlı Bulgaristan'ın tamamını hakimiyeti altına almıştır (Kiel, 2007: 87-89). Buraya kadar tasvir ettiğimiz tabloda İslam'ın bu topraklara Osmanlı öncesi giriş yaptığı ve var olmaya çalıştığı yöndeki görüşü desteklemektedir. Bu konuda Muhammed Hamidullah Hoca İslam'ın Bulgaristan'a X. asırdan itibaren girdiği yönünde görüş sunmaktadır. Bu olgu X. asırdan itibaren Kuzey Bulgaristan bölgelerinde Türk boylarının görülmesini ifade eden tarih bilgileriyle desteklenmektedir (Hamidullah, 2004: 325; Yalimov, 2000: 26). Sunulan diğer bir tez ise bu topraklarda İslam'ın varlığı Osmanlı İmparatorluğu ile gerçekleştiği yönündedir. Aslında bu iki tez birbirini yalanlamamaktadır. Görüldüğü üzere Osmanlı öncesi yerleşimler daha çok bireysel Dervişler ve Rum Abdallar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kısmen belki Orta Asya üzerinden gelen Türk boylarını da bunlara ilave etmek gerekir.

Ancak İslam medeniyeti, mimari yapıları, çarşı kültürü, camii, külliyesi, medreseleri ve eğitim sistemiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte vuku bulmuş ve bu doğrultuda asırlar sürececek bir toplumsal kitle oluşturmuştur. Dolayısıyla ilk dönemler bireysel gelişlerle İslam'ın varlığından bahsetmek mümkün iken toplumsal olarak bu durum Osmanlı ile gerçekleşmiştir (Popoviç, 1995: 69).

Osmanlı'nın XIV-XV. yüzyılda uyguladığı iskân politikası ile Anadolu'dan, fethe edilen Bulgaristan coğrafyasına gelişler yoğunlaşmıştır. Gelenler arasında yine kısmen Alevi-Bektaşî oymaklarının varlığından bahsetmek mümkündür. Bulgaristan içerisinde bugün itibarı ile yerleşim yerlerinin eski Türkçe isimlerine baktığımızda birçok yerde Alevi-Bektaşîler tarafından kurulduğu görülmektedir. Örneğin Dede köy, Dedeler, Sofular, Işıklar (Aşıklar) Yunus Abdal, Torlak ve benzeri yerleşim yerleri Alevi-Bektaşîler tarafından kurulduğu aşikardır (Gramatikova,

2011: 205-215; Üzümlü, 2005: 27). Ancak Osmanlı bir İmparatorluk ruhu ile hareket etmeye başlamasıyla birlikte Anadolu'da olduğu gibi genelde Balkanlara özelde ise Bulgaristan'a Hanefi-Matüridi din yorum biçimini benimsetmiştir. Zikrettiğimiz köylerin büyük bir kısmı zamanla Sünni Müslümanlar tarafından doldurulmuş ve günümüz itibarı ile bunların birçoğunda Alevi-Bektaşî unsurlar yaşamamaktadır.

Bunu ifade ederken Bulgaristan Alevi-Bektaşî toplumundan yoksun olduğu düşünülmemelidir. Alevi-Bektaşîler yerel Türk-Müslüman halkı, Sünni tebaa ile asırlar boyunca barışık bir hayat sürmüşler ve bugün itibarı ile devam ettirmektedirler. Bu konuda değinilmesi gereken diğer alan ise yaşam tarzı olarak bu iki topluluğun bazı konularda birbirlerine benzemeleri ve Orta Asya uygulamalarının sosyolojik vaka olarak hem Alevi-Bektaşîlerin hem de Sünni Müslümanların hayatlarında yer alması durumudur. İlk dönem akımlarından olan Alevi-Bektaşîlik, Mevlevilik, Kalenderilik ve Yesevîlik gibi tarikatlar Bulgaristan'da din anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynamışlar ve özellikle Bektaşîliğin uzun bir dönem İmparatorluk tarafından muteber kabul edilmesi, Balkanlarda ve Bulgaristan'da varlıklarını sürdürmelerine neden olmuştur.

Bugün itibarı ile Balkanların ve Bulgaristan'ın birçok bölgesinde Alevi-Bektaşîlerin izlerine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda ilk dönem kurulan Otman Baba, Akyazılı Sultan, Demir Baba ve Ali Koçlar'dan bahsetmek yerinde olacaktır. Zikredilen Tekkeler ve Alevi-Bektaşî merkezleri Kalenderî şeyhleri olan Rum Abdallar zümreleri tarafından kuruldukları ve günümüze kadar geldikleri görülmektedir (Ocak, 1983: 16-17; Ahmed, 2022: 30-34). Bugün Bulgaristan'da Alevi-Bektaşî yerleşim yerleri ve merkezlerinin etrafı Sünni yerleşim yerleri ile komşu oldukları halde varlıklarını sürdürmektedirler. Bu olgu iki toplumun zaman içerisinde birbirlerinin din yorum biçiminden etkilendiklerini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bulgaristan'da benimsenen ve kurumlaşan Hanefi-Matüridi din yorum biçimi, Orta Asya geleneklerinin de devam ettirildiği göz önünde bulundurulursa Alevi-Bektaşî oluşumundan etkilenmiş olduğu aşîkârdır.

Osmanlı Sonrası Bulgaristan ve İslami Akımların Etkileri

Bulgaristan Türk-Müslüman toplumu yeni dönemde geçmişte karşılaşmadığı farklı İslami yapılarla tanışmıştır. Osmanlı sonrası ve demokratik dönemde Bulgaristan coğrafyasında faaliyet gösteren İslami akımları üç kategoride tanımlamak mümkündür. İlk grup Selefi terminolojisini kullanarak İslam dinini

asli hüviyetine kavuşturmak ve ilk dönem İslam anlayışına döndürmek iddiası ile ortaya çıkan ve görünürde Kur'an-Sünnet merkezli bir din yorum biçimine sahip olduklarını söyleyen akımlardır. İkinci grup değişik coğrafyalarda özellikle toplumların bir arayış içerisinde olduğu dönemlerde zuhur eden ve insanların zayıf oldukları dönemlerde duygularından faydalanan, kurtarıcı söylemiyle var olan Mehdici akımlardır. Üçüncü grup ise Balkanlarda var olan İslami doku ile örtüşen ve toplumun genel kanaati ile uyumlu olan Türkiye menşeli Tasavvufi, geleneksel, kültürel akımlardır.

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu dönemi çerçevesinde Anadolu üzerinden Balkanlara Bulgaristan'a gelen Rum Abdallar ve Dervişler vasıtasıyla Mevlevilik, Nakşibendilik gibi Sünni tandansa sahip tarikatların varlığının yanında Bektaşilik, Yesevilik, Kalenderilik, Haydarilik ve Rufailik gibi gayri-Sünni çizgiye yakın oluşumların nüfuzuna şahit olmaktayız. Toplumsal yapı genel olarak Hanefi-Matüridi din anlayışını benimsemiş olmakla beraber söz konusu yaklaşımların büyük çoğunluğu Alevilik-Bektaşilik çatısı altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı'nın bu coğrafyadan ayrılmasıyla birlikte dini yapılanmalar ve dini hayat zorluklarla karşılaşmıştır. Bu çerçevede Prenslik ve Komünizm döneminde yeni İslami akımların ülkeye girişleri zorlaşmış var olanlar ise dini faaliyetten uzak varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.

Osmanlı sonrası o güne kadar var olan dini yaşam şekli bozulmaya yüz tutmuş, dini yapılar camii, medrese ve benzerleri yıkılmış veya bir kısmı kamulaştırılmıştır. Genel çerçevede bu dönemde Bulgaristan'a nüfuz eden yeni İslami akımlardan Bahailik hariç bahsetmek neredeyse mümkün değildir. İlginç bir şekilde Bahailik akımının Bulgaristan'a geliş tarihi 1926 senesine tekabül etmektedir. Bulgaristan'ın yeni dönemi içerisinde erken sayılabilecek bu gelişme, üstelik Bulgaristan'ın Çiftçi Partisi sonrası sıkı yönetim döneminde, Bahailik akımının bu topraklarda varlığını sürdürmesinin başlangıcı olmuştur. İlk dönemler daha çok yurtdışından getirdikleri akım mensupları ile farklı bölgelerde gençlerle bir araya gelmişlerdir. Komünizm dönemine kadar ziyaretlerle devam eden faaliyetler, komünizm dönemi ile birlikte askıya alınmış ancak Bulgaristan ile bağlarını koparmamışlardır.²

Taraftar kitle olarak gördükleri insanlarla iletişimlerini devam ettirmişlerdir. Kendilerini yeni bir din olarak tanımlayan bu akım Müslüman veya Hristiyan ayırımı yapmadan bütün dinlere sevgi çerçevesinde hitap etmeye çalışmış ve kendi inançlarını aktarmışlardır (Ahmed, 2021: 170).

2 Çevrimiçi, www.bahai.bg/content/view/13/83/ 17.05.2019; Pavel Stefanov, "Kakvo e Bahaistvoto i ima li pochva u nas?", Çevrimiçi, pravoslavie.bg/06.12.2005.

Bahailik bu dönemde Bulgaristan'ı ilgi alanından çıkarmamış ve 1978 yılında akımın bilinen isimlerinden Anemari Krüger'i Bulgaristan'a yönlendirmişler ve karşılaşmış olduğu zorluklara rağmen varlıklarını sürdürmek adına Sofya'ya yerleşmesini sağlamışlardır (Ekleziya, 2002: 4-5). Bahailik 1990 yılında ülkeye gelen demokratik dönemle birlikte çalışmalarını yeniden canlandırmış ve resmi bir statü elde etmenin yollarını araştırmaya başlamıştır. Bu girişimler 1993 yılında netice vermiş ve Bulgaristan kendilerini ayrı bir din olarak tanımıştır. Bu gelişme ve resmi hüviyet günümüze dek devam etmektedir.³

Bahailik bunun neticesinde Sofya'da bir merkez kurmuş olup, kaynaklarından bir kısmını Bulgarca'ya tercüme ederek sergilemekte ve ziyaretçilere sunmaktadır. Genel olarak ilgi gördükleri tebaa Hristiyanlar ve dışardan gelen taraftarlarıyla gündemde kalmaya çalışmışlar ve bu bağlamda bazı Alevi köylerine nüfuz etmişlerdir. Bahailik sevgi, barış gibi söylemlerle Komünizm döneminde oluşan kapalılık ve dini dejenerasyondan istifade etmeye çalışmışlar, Bulgaristan Müslümanlarının din yorum biçimine etki etmek için girişimde bulunmuşlardır. Günümüze dek varlıklarını sürdüren bu grup, Mehdiçi akımlar grubunda olmakla birlikte halen ayrı bir din statüsündedir. Her yıl Bakanlar Kurulu Bulgaristan'da var olan dinlerin bayramlarını ve özel günlerini ilan ederken bu çerçevede Bahailikte bayram niteliği taşıyan Nevruz ve Rezvan günlerini de bu takvime dahil etmektedir (Dırjavén Vestnik, s: 97).

Osmanlı döneminde geleneksel Orta Asya ve Anadolu kökenli İslami akımların varlıklarından bahsetmiştik, bu tarihi süreç içerisinde yaşanan olaylar Balkanların genelinde özelde ise Bulgaristan'a Hanefi-Matüridi din yorum biçiminin hakim olmasına neden olmuştur. Osmanlı dönemi sonrası ise uygulanan baskı rejimi ve kısıtlamalar neticesinde İslami akımların mevcudiyetini konu etmek oldukça sınırlı hale gelmiştir. Osmanlı coğrafyasından kopması ile Bulgaristan'da kalan Müslümanlar için din eğitimi meselesi gündemi işgal eden konuların başında gelmektedir. Nitekim o güne kadar Osmanlı medreselerinde eğitim gören Müslümanlar artık o imkândan mahrum kalmıştır.

Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde bir dini okul kurulması karara bağlanmıştır. Medresetü'n-Nüvvab 1919'da kurulmuş ve 1922 yılında eğitim-öğretim hayatına başlamıştır. Yerel ihtiyaçları karşılamak üzere kurulan okul mezun ettiği öğrenci ve başarıları ile uluslararası bir boyuta ulaşmıştır. Medresetü'n-Nüvvab eğitim-öğretim hayatı boyunca Bulgaristan

3 Pavel Stefanov, "Kakvo e Bahaistvoto i İma li Pochva u Nas?", Çevrimiçi, pravoslavie.bg/06.12.2005; Çevrimiçi, www.bahai.bg/content/view/13/83/ 17.05.2019; Dinler yasasının 6. Md. Gereğince ve Bakanlar Kurulu 86 No'lu kararı ile Bahailik 29 Kasım 1993 yılında müstakil bir din olarak tanınmıştır. Bu kararlara istinaden aynı yıl 28 Aralık'ta dinler müdürlüğüne kaydı yapılmıştır.

Müslümanlarının sahip olduğu din yorum biçimine katkı sunmuş ve yetiştirdiği öğrencileri ile bunun sağlamlaşmasını sağlamıştır (Mehmedov, 2011: 21-22). Buna örnek vermek gerekirse savundukları görüşlerle kendilerini kanıtlamış olan Ahmed Davudoğlu, Osman Keskiöğlü, Osman Kılıç ve Yusuf Ziyaeddin Ezheri gibi alimlerin hayatları ve bıraktıkları eserler günümüze dek ne denli yeterlilik sahibi şahsiyetler olduklarını ifade etmektedir.

Medresetü'n-Nüvvab şüphesiz Bulgaristan Müslümanlarının hayatında silinmeyecek izler bırakmıştır. Şöhreti ve verdiği ilim, diğer İslam ülkelerinden de takip edildiği için o dönemde Mısır merkezli gelişen ıslahat çalışmaları tarafından da etkilenmeye çalışılmıştır. Öğrencilerinin kısmen etkilendiği bu görüşler sınırlı kalmıştır (Hatiboğlu, 2002: 347-348).

İkinci dünya savaşı sonrası komünizm rejiminin hakimiyeti ile Medresetü'n-Nüvvab dahil bütün dini okulların kapatılması ve komünizmin son bulmasına kadar Bulgaristan'da herhangi bir İslami akımın faaliyetinden bahsetmek neredeyse imkansızdır. Sovyetler Birliği bloğunun dağılması ve komünist rejimin yıkılması ile, 10 Kasım 1989 tarihinde Bulgaristan'da da yeni dönem başlamıştır. Bu dönem birçok alanda topluma özgürlük, adalet, hak, aidiyet hakkı tanıma yönünde gelecek vadetmekle birlikte yıllar sonra halkın bu beklentileri tahakkuk etmemiş ve gerçekleşmediği görülmüştür. Bizim konumuz açısından yeni dönemde Bulgaristan Müslümanları komünizmin uygulamaları neticesinde dış dünya ile irtibat içerisinde olmamalarından kaynaklı İslam dünyasında var olan İslami akımlardan ve özelliklerinden haberdar olamamışlardır. Bu vesileyle demokratik dönem kendilerini yabancı oldukları bir alan ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Bulgaristan'ın sahip olduğu demografik yapı ve Türk-Müslüman nüfusun yoğunluğu ile, kısa zamanda İslam dünyasında yer alan akımların ilgi odağı haline gelmiştir. Zorlu bir komünizm dönemi ve asimilasyon süreci yaşayan Bulgaristan Müslümanlarının durumu bu ilgiyi daha da artırmaktadır. Baskı rejimi döneminde din eğitimi alamamış olmaları, kapalı toplum olmaları sebebiyle dünyadaki gelişmelerden haberdar olmamaları ve var olan akımları tanımamaları, İslami akımların çalışmalarını kolaylaştıran etkenlerdir. Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunun eksiklerinin başında, Osmanlı sonrası yaşananlar neticesinde dini alanda toplumun ciddi bir dejenerasyona uğramış olması ve din eğitimi almış kadroların yoksulluğu, bu alanda kendilerini oldukça savunmasız bir pozisyona düşürmektedir. Bulgaristan toplum nezdinde böyle bir yapıya sahip iken, diğer Balkan ülkelerinde var olan savaş ortamının yaşanmaması neticesinde devlet stabil kalmış ve rejim değişikliğini dengeli bir şekilde gerçekleştirmiş olması, kaos ortamının oluşmaması, var olan geleneksel din anlayışının ötesinde yeni akımların işini zorlaştıran bir gelişme olmuştur.

Konuya Bulgaristan'la komünizm öncesi temas etmiş olması nedeniyle Mehdici grup içerisinde yer alan Bahailik akımı ile başlamıştı. Bu yapıya sahip diğer önemli bir akım ise Ahmediye veya diğer ismi ile Kadiyanilik'tir (Fığlalı, 2001: 137-139). Hindistan menşeli olan Kadiyanilik akımı Bulgaristan'a demokratik dönemde yani 1990 sonrası gelmiştir. Avrupa içerisinde ciddi bir teşkilat ağına sahip olan akım Bulgaristan'ın sahip olduğu Müslüman nüfusu göz önünde bulundurarak ülkeyi faaliyet kapsamına almıştır. Bulgaristan'da 1990 yılına kadar her türlü dini faaliyet yasak olmasına rağmen, demokrasinin gelmesi ile birlikte 1991 yılında Ahmediyye fırkası Kur'an'ın Bulgarcaya ilk tercümelelerinden sayılabilecek nüshasının baskısını gerçekleştirmiştir (Ahmedov, 2015: 67-68). İlginç olanı ise Bulgaristan içerisinde yaşayan Müslümanlar arasında bu donanıma sahip insan henüz olmamasına karşın, bu kadar kısa süre içerisinde bunu gerçekleştirmiş olmasıdır.

Bu şekilde başlamasına rağmen, halk nezdindeki faaliyetleri 2000'li yıllara dayanmaktadır. Bulgaristan'ın uç coğrafyalarında en Batısı ve Kuzeydoğusu gibi bölgelerde faaliyet göstermiş ve insanların alışagelmış Hanefi-Matüridi din yorum biçimini bozmaya çalışmıştır (Georgieva, 24.08.2012). Bu bölgeleri seçmelerinin sebebi ise komünizm sürecinden geçmiş olan Bulgaristan Müslümanlarının henüz dini alt yapıya sahip olmamalarından kaynaklı kolay manipüle edilebilme ihtimalidir. Ayrıca Bulgaristan Müslüman toplumu o gün ve bugün henüz İslam'da var olan akımlar mefhumuna sahip olmadıkları için Ahmediyye'nin ne olduğunu bilme olasılıkları yoktur. Ahmediyye grubu ilk hedef kitleleri olarak Romanları seçmiş ve görüşlerini onlar arasında yaymaya çalışmıştır. Akım diğer bazı Avrupa ülkelerinde faaliyetlerinden esinlenerek resmi hüviyet olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak görüşlerinden haberdar olan yerel halkın tepkisi ile karşılaşmış ve kurmuş oldukları sivil toplum teşkilatı kapatılmıştır (Georgieva, 2012).

Ahmediyye akımı vazgeçmeyerek Bulgaristan'da 2002 yılında gerçekleşen Dinler Yasasındaki değişiklikten istifade ederek, taraftarları aracılığı ile Sofya Şehir Mahkemesine dini bir yapı tescil ettirmişlerdir. Önemli bir başarı sayılan bu gelişme Bulgaristan Başmüftülüğü ve Başbakanlık Dinler Müdürlüğü girişimi ile kayıtları mahkemece sicilden kaldırılmıştır. Ahmediyye akımı faaliyetlerini genel olarak İngiltere ve Pakistan kökenli taraftarları üzerinden yürütmüştür. Resmi statü alma çabası ise İngiltere ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde yürütmüş olduğu faaliyetleri örnek almasından kaynaklanmıştır. Ayrıca bu yolla diğer ülkelerden gelen akım mensuplarına kalıcı Bulgaristan oturumu almayı hedeflemişlerdir. Ahmediyye Bulgaristan Müslümanları tarafından benimsenen din anlayışına oldukça ters görüşler ortaya koymuş, özellikle kurucuları Mirza Gulam

Ahmed'i Mehdi, Nebi Peygamber kabul etmeleri, Hilafetin kendi himayelerinde olması ve kim bunları kabul etmiyorsa İslam camiasının bir parçası olmadığı söylemi, yani tekfir etmeleri, Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunun görüşleri ile bağdaşmamış ve tepkiyle karşılanmıştır. Bu görüşleri vesilesiyle Bulgaristan Müslümanlarının bilinçli olanları ve Başmüftülük müessesesi tarafından hedef alınmışlardır. Ahmediyye bütün bu gelişmelere karşın mücadelesinden vaz geçmemiş ve Bulgaristan'a karşı AİHM'de dava açmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, dini bir yapı olmalarının önünde bir engel bulunmadığına, haksızlığa uğradığına hükmetmiş ve Bulgaristan'a para cezası vermiştir. Kur'an'ı-Kerim'i ilk Bulgarcaya tercüme edenlerden olan grup birçok eserini Bulgarcaya kazandırarak bu yaklaşımına devam etmiş ve internet siteleri üzerinden güncel olarak Bulgarca yayın yapmaya devam etmiştir. Ahmediyye her ne kadar toplum nezdinde beklediğini alamamış olsa da aşırı ve tehlikeli görüşleri ile Hanefi Matüridi din yorum biçimini bozmayı hedeflemiştir.⁴

Mehdici akımlar çerçevesinde yukarıda zikrettiğimiz yaklaşımdan kısmen farklı bir yapıya sahip Türkiye kaynaklı Adnan Oktar ve İskender Evrenosoğlu (MİHR Vakfı) faaliyet ve çalışmalarına değinmek yerinde olacaktır. Bu iki akım Türkiye merkezli olup söz konusu şahısların etrafında kümelenmiş, cemaat liderlerini Mehdi ilan etmiş ve çalışmalarını sınır ötesine taşımış yapılardır. İlk olarak MİHR⁵ vakfını ele alacak olursak, Türkler ve Romanlar arasında kendilerine taraftar bulmuşlar, Tasavvufi yaklaşımla insanları sevgi merkezli cezbetmek istemişlerdir. Din ayrımı gözetmeksizin herkese hitap etmeleri kısmen Bahailiği andırmaktadır. Kendileri bu yaklaşımlarını, insanları ortak bir noktada birleştirmek amaçlı yaptıklarını söylemişler ve tabii oldukları şahsı İskender Evrenosoğlu'nu Resul ilan etmişlerdir. Ayrıca kaynaklarını Bulgarcaya tercüme ederek daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemişler, Bulgarca içerik ile internet sitesi sunmuşlardır. Türkiye menşei olmaları sebebiyle, hitap ettikleri halkta kafa karışıklığına sebep olmuşlardır. Akım bunun bilinci ile hareket etmiş Bulgaristan Türk-Müslümanlarının Türkiye'ye olumlu yaklaşımını istismar ederek istifade etmeye çalışmıştır.⁶

4 Georgieva, "İslamska Sekta Nabira Chlenove u Nas", v. 24 chasa, Çevrimiçi, 24chasa.bg/24.08.2012; "Syankata na radikalniya İslam", Çevrimiçi, focus-news.net/17.03.2009; "Pravitelstvoto shite izpylni resheniyata po pet dela pred ESPCH", Çevrimiçi, <https://legalworld.bg/67346.pravitelstvoto-shite-izpylni-resheniata-po-pet-dela-predespch>. 06.12.2017.

5 m.i.h.r.: Açılımı Mehdi, İmam, Halife, Resul kelimelerinin kısaltılmışı ve bu sıfatların İskender Evrenosoğlu'nda toplandıklarına inanırlar.

6 Çevrimiçi: www.mihr.com/mihrvakfi/ 27.06.2020; Desislava Ushatova, "DANS predotvratı sibirane na İslamska sekta v Kirdjaliysko", Çevrimiçi, <https://www.actualno.com/society/dans-predotvra>

Oktar grubu öncelikle Harun Yahya mahlasıyla yazılmış olan kitapların yoğun bir kısmını Bulgarcaya tercüme etmekle Bulgaristan Müslümanlarına ulaşma girişiminde bulunmuşlardır. Başlıca Darwin teorisi üzerine yapılan açıklamalar ve Siyonizm üzerinden esrarengiz konulara dikkat çekmeleri, kitaplarla tanışanların ilgisini çekmiştir (Stefanov, 2008). Bu yaklaşımı daha sonraki süreçlerde televizyon programları ve içeriği ile özellikle gençleri etkilemek istemişlerdir. Ayrıca dini kurallarda oldukça esnek davranması, daha çok eğlence endekli bir yaklaşım sergilemesi, kısmen bir grup gencin kendisine tabii olması ile neticelenmiştir. Bu olayları değerlendirirken yine sanal ortamda bütün eserlerinin Bulgarca paylaşılması ve baskısı gerçekleşen eserlerin oldukça kaliteli bir formatta yapılması, bu çalışmaların arkasında güçlü bir ekonomik sermayenin var olduğunu göstermektedir.⁷ Oktar akımının oldukça sınırlı olan çalışmaları Bulgaristan Müslümanlarının dini düşüncesini geçici olarak etkilemenin ötesine geçememiştir.

Bulgaristan Müslümanlarının sahip olduğu Hanefi-Matüridi din yorum biçimi, yeni dönemde en fazla aşırı-tekfirci gruplar içerisinde yer alan, dinin asli hüviyetine sahip olduklarını söyleyen Selefi-Vehhabi akımı vasıtasıyla etkilenmiştir. 1990 yılına kadar Sovyetler Birliği Bloğuna dahil olan Balkan ülkeleri, bu birliğin dağılması neticesinde havzasında barındırdıkları yoğun Müslüman nüfus ve kültürel miras ile birlikte Hicaz bölgesinde var olan aşırı grupların ilgi odağı haline gelmiştir. Bulgaristan, yaşanan komünizm dönemi sonrası, kendileri için fikirlerini yaymaları için müsait bir alan konumundadır. Osmanlı'dan kalan Hanefi-Matüridi geleneksel din anlayışı kendilerini zorlayacak olsa da özellikle dini bağlamda var olan dejenerasyonu göz önünde bulundurarak demokrasinin ilk yıllarında Bulgaristan'a giriş yapmışlardır. Ayrıca Bulgaristan Avrupa kıtası içerisinde en fazla yerli Türk-Müslüman nüfusa sahip ülke konumundadır.

Özellikle komünizm döneminde dış dünya ile iletişimi çok sınırlı olan Bulgaristan'a eğitim amaçlı birçok Arap asıllı öğrenci gelmiştir. Gelenlerin büyük bir kısmı öğrenim sonrası Bulgaristan'da kalmanın yollarını aramışlar ve hatırı sayılır bir sayı kalıcı olarak yerleşik duruma geçmiştir. Demokratik dönem geçmişe nazaran dini özgürlüklerin yeniden başlamasını öngörmektedir. Bu doğrultuda Arabistan'ın aşırı tandanslı akımları Bulgaristan'da var olan Arapları da kullanarak ülkede çalışma başlatmışlardır. Kalan Arap asıllı öğrencilerin bazıları Bulgaristan'dan evlenmişler veya iş kurmuşlardır. Arap dünyasından gelen akımlara veya yapılan dini çalışmalara destek verdikleri gibi büyük ölçüde bizzat içinde

---

ti-sybranie-na-isljamska-sekta-v-kyrdjalijsko-news/ 27.04.2012.

7 Çevrimiçi: <https://bg.harun-yahya.net/>, 15.10. 2019.

yer almışlar ve yardımcı olmuşlardır. Özellikle Selefi-Vehhabi akımının gelişmesinde önemli rol oynayan ikinci grup ise, 1990 sonrası dini eğitimlerini almak üzere Suudi Arabistan, Mısır, Kuveyt gibi ülkeleri tercih eden grup olmuştur. Bu gibi ülkeler öğrenci alımına 1992 yılından itibaren başlamışlar ve 1997 yıllarında artık mezunlar Bulgaristan'a dönmeye başlamışlardır. Ayrıca mezun olmadan önce yaz tatillerinde yaşadıkları bölgelere döndüklerinde sahip oldukları görüşleri aktarmaya başlamışlardır.⁸

Eğitim amaçlı Suudi Arabistan ve diğer Arap ülkelerine gidenlerin büyük oranını Pomaklardan oluşmaktadır. Bunun temel sebeplerinden bir tanesi Pomakların Türkçe bilmemesi, eğitim için bir dil öğrenmek zorunda olmalarından ve bu tercihi Arapça lehine kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Bir diğer husus ise Arapça öğrenerek dini asli kaynaklarından öğrenmeyi ve bu şekilde Türklerle üstünlük sağlamayı hedeflemektedirler.⁹ Diğer faktör ise Suudi Arabistan ve bazı Arap ülkelerinin Osmanlı bakiyesi olarak gördükleri Türk-Müslüman toplumunu fazla tercih etmemeleri nedeniyle diğer etnik unsurlara yönelmelerine sebep olmasıdır. Çünkü genel olarak Arapların edinmiş olduğu olumsuz Osmanlı algısı bu konuda etkili olmuştur. Vehhabilere göre geçmişten günümüze Osmanlı tebaası olan Müslümanlar bid'at ve hurafelere saplanmış ve Tasavvufi yaklaşımı öncelemiş bir toplumdur. Onun için Vehhabilere göre Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar ıslaha muhtaç durumdadır (Ghodsee, 2010: 25-26; Evstatiev, 2006: 62-65). Vehhabiliğin yayılmasında önemli rol oynayan üçüncü neden ise Suudi Arabistan kökenli Sivil Toplum Kuruluşlarının Bulgaristan'ı çalışma sahalarına eklemeleri ve şube kurmaları olmuştur. Al Vakf al İslami, Nedva ve benzeri vakıflar Bulgaristan'da faaliyette bulunmuşlardır. Suudi Arabistan veya Arap ülkelerinde okuyan öğrencileri desteklemiş, sahip çıkmış ve çalışma sahası oluşturmuşlardır. Ayrıca 1990 sonrası yeni yapılanma sürecinde Bulgaristan Başmüftülüğüne maddi destek vermiş ve işbirliği yapmışlardır.¹⁰

Vehhabiler Türkler üzerinde etki kurmaya çalışmamışlardır. Bu birçok farklı ülkede de izlenen bir tablodur. Tarihten gelen yanlış Osmanlı algısı ve Türkiye'de benimsenen Hanefi-Matüridi din yorum biçimi bu konuda etkili olmuştur. Arap ülkelerinde eğitim gören öğrencilerin büyük çoğunluğu Pomaklardan

8 Strategiya za protivodeystvie na radikalizatsiyata i terorizma (2015 – 2020 g.), prieta s Reshenie № 1039 na Ministerskiya sıvet ot 30.12.2015 g., s. 4-5. Radikalizm ve terörizme karşı geliştirilen strateji (2015-2020) 1039 Nolu Bakanlar Kurulu Kararı 30.12.2015, s. 4-5; Radikalizatsiya v Bulgaria Zaplahi i Tendentsii, CSD, Sofya, 2016, s. 38.

9 Radikalizatsiya v Bulgaria Zaplahi i Tendentsii, CSD, Sofya, 2016, s. 31-32.

10 Obvinitelen akt, Dosidebno proizvodstvo № 9/2009, Prepiska vh. № 1122/09 Okrijna prokuratura – Pazarcik.

olması hasebiyle Selefi-Vehhabi akımının etkili olduğu alan Pomakların yoğunlukta olduğu başta Güney ve Batı Rodoplar bölgesinde meydana gelmiştir (Ghosee, 2010: 25-26).

Farklı sebeplerle etkilenen diğer bir etnik grup ise Bulgaristan'da var olan Romanlardır. Romanlar arasında etki eden faktörler Pomaklara göre farklıdır. Romanların bir kısmı komünizm döneminde Bulgarlaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için Kuzey Batı Bulgaristan içerisine dağıtılmış, ancak büyük çoğunluğu var oldukları bölgelerde yaşamlarını sürdürmüşler ve dini kimliklerini korumuşlardır. Genel olarak yaşadıkları bölgelerde sosyo-ekonomik hayattan izole edilmişler ve farklı bir muameleye tabi tutulmuşlardır. Demokratik dönemde ise kendileriyle ilgili var olan intiba kaynaklı hayat standartlarında veya kendilerine öngörülen muamelede bir değişiklik olmamıştır. Değnilmesi gereken diğer bir konu ise Bulgaristan ve benzeri ülkelerin demografik yapısı değerlendirildiğinde, genellikle azınlık olan Türk-Müslüman nüfus ikinci sınıf insan muamelesine maruz kalmaktadır. Romanlara gelince toplumun bütün diğer etnik grupları tarafından dışlandıkları için azınlık içerisinde azınlık durumunu yaşamaktadırlar. Vehhabi akımı Romanlar arasında özellikle dini yaklaşımlarını oldukça yüzeysel bir şekilde sunmuş ve Hz. Peygamberin (as) yaşadığı din modeli olarak anlatmışlardır. Uygulanan bu sosyal şiddet şüphesiz onları yeni arayışlara itmiştir. Nüfus olarak devamlı artış içerisinde olan bu etnik grup, İslami ve gayri İslami bütün akımların ilgi alanına girmiştir. Ortodoks Hristiyanlık anlayışının misyonerlik faaliyetleri olmamasına karşın, Yahovanın Şahitleri, Evanjelistler, Mormonlar ve benzeri gruplar Romanlar arasında faaliyet yürütmektedir (Jelyazkova, 2015: 53; Peev, 2015: 53).

Bulgaristan içerisinde faaliyet yürüten bütün İslami akımların Romanların yoğun yaşadığı semtlerde çalışmaları vardır. Özellikle etkiledikleri tabana içinde buldukları sosyal izolasyondan çıkararak yeni bir sosyal statü sunmaları, ekonomik şartların düzelmesine sebep olmaları, o güne kadar sahip oldukları aile mefhumunun değişmesi gibi konular oldukça olumlu karşılanmıştır. Birçok akımın faaliyeti ile birlikte Vehhabilik de kendine Romanlar arasında küçümsenmeyecek derecede taraftar bulmuştur. Hatta yapılan bazı araştırmalara binaen Pazarcık gibi bölgelerde bu etki çocukların okul düzenini dahi etkilemiştir. Vehhabilik çizgisine dahil olan aileler devlet okullarını küfür düzenine ait olduğu gerekçesiyle çocuklarını okullardan almışlardır (Yanev, 2019: 668-686).

Vehhabilik akımından en az etkilenen etnik unsur Türkler olmuştur. Türkiye ile var olan bağları ve yakınlıkları, Türkçe bilmeleri Vehhabilere engel teşkil etmiştir. Buna ilaveten köylerde bilinçsiz de olsa gelenek olarak oturmuş olan din anlayışı devam etmiş ve sunulan yeni anlayışlar garipsenmiştir. Ayrıca Vehhabiler

de kendileri tercih konusunda Türklerin yaşadıkları bölgelere yukarıda zikrettiğimiz gerekçelerle fazla ilgi duymamışlardır (Dalkılıç, Biçer, Demirli, 2012: 208-214).

Bulgaristan devlet olarak aşırı gruplarla ilgili 2012 yılına kadar kati önlemler almamıştır. 2012 yılında 13 kişi ile ilgili başlatılan operasyon ve hakkında suç duyurusu yapılarak yargılanma başlatılması, yeni dönemde Bulgaristan güvenlik birimlerinin en ciddi operasyonu olarak değerlendirilmiştir.¹¹ Yargılanma sürecine giren 13 kişiden 12'si din görevlisi ve Başmüftülük mensubudur. Radikal gruplara mensup olmak ve Suudi Arabistan kaynaklı vakıflardan para transfer etmek ve devletin düzenini bozmaya teşebbüs gibi konulardan yargılanmışlardır. Aslında bu süreç Vehhabiliğin sessiz çalışmalarının ilanı olmuştur.¹²

Vehhabilik akımının diğer bir boyutu ise aktif olarak çalıştıkları bölgelerde, yerel cemaat ve akım mensubu veya görüşünü paylaşan gençler arasında gerginlik oluşmasıdır. Bu gerginlik cemaatin bölünmesine yol açmakla beraber bazı yerlerde camiler dahi ayrılmıştır. Akım mensupları aşikâr bir biçimde müdahale etmeye çalışmaları, kılık kıyafet ve geleneksel İslami uygulamaların bir kısmını bidat olmakla itham etmeleri, gerginliği iyice artırmıştır. Yerel halk sahip oldukları Hanefi-Matüridi din yorum biçiminden taviz vermemeye gayret etmiş ve kendilerini savunmuştur. Vehhabiler bu yöntemle yol alamayacaklarını anlayınca yaklaşımda değişikliğe giderek daha temkinli ve cemaate yakın olmaya çalışmışlardır.

Selefi-Vehhabilik Bulgaristan Müslümanları için yeni bir din anlayışı olarak karşılıklarına çıkmıştır. Komünizm döneminde yaşanan sıkıntıları ve din eğitiminin uzak kalmayı akım ustaca kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun bıraktığı sağlam din yorum biçimi ve buna bağlılık grubun işini oldukça zorlaştırmıştır. Ayrıca Türkiye ile çok yakın olmaları ve birçok ailenin akrabası bulunması yine yerel cemaat için avantaj olmuştur. Günümüz itibarı ile bazı bölgeler artık ilk dönemde verdikleri reaksiyonu maalesef vermemektedir. Zamanla uygulamalar oturmuş ve benimsenmiş bir hal almıştır. Her ne kadar Selefi-Vehhabiliğin genel olarak Hanefi-Matüridi din yorum biçimini değiştiremediğini söylesek de bazı bölgelerde kendi din anlayışını ve yaklaşımını oturtmuşlardır. Bu da gelecek zaman ve nesiller için tehlikenin boyutunu ortaya koymaktadır.

Türkiye kaynaklı Tasavvufi ve geleneksen kültürel oluşumların varlığı Bulgaristan içerisinde varlıklarını demokratik dönemin başından beri sürdürmektedir.

11 Obvinitelen akt, Dosidebno proizvodstvo № 9/2009, Prepiska vh. № 1122/09, Okrijna prokuratura – Pazarcik.

12 Radikalizatsiya v Bulgaria Zaplahi i Tendentsii, s. 47-51.

Özellikle Halidi Nakşilik ve kültürel ıslahatçı hareketler bu kapsam içerisinde-
dir. Genel ifade ile ortaya koyacak olursak, büyük çoğunluğu yerel toplumun din
anlayışı ile örtüşmekte ve çatışmaktan uzaktır. Dolayısı ile Türkiye menşeli bu
gruplar daha çok var olan Hanefi-Matüridi din yorum biçimini beslemektedir.

Sonuç

Bulgaristan coğrafyasında Müslümanlar Osmanlı öncesine dayanmakla birlik-
te, toplum olarak varlıklarını Osmanlı dönemi ile birlikte tesis etmişlerdir. İlk
dönemden günümüze benimsenen din yorum biçimi Hanefi-Matüridi anlayışı
olmuştur. Sosyolojik vaka olarak Orta Asya ve Anadolu üzerinden ilk gelen der-
vişler ve obaları örneğin Sarı Saltuk gibi Bektaşî dervişleri Bulgaristan'da Türk-
lüğün ve İslam'ın yayılmasında önemli rol oynamışlardır. İlk gelen kitleler daha
çok göçebe ve yarı göçebe toplumlarından oluşmakta olup Yesevilik, Mevlevilik,
Kalenderilik, Hurufilik ve benzeri tarikatların mensupları oldukları görülmekte-
dir. Orta Asya'da sahip oldukları yaşam tarzını İslam'a uyarlamaya çalışmışlar ve
bu ekseninde bir geleneksel anlayış oluşturmuşlardır. Osmanlı ile beraber Sünni
İslam çizgisi ağır basmış ve toplumun büyük çoğunluğu bu din anlayışını be-
nimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde sakin bir süreç ile akımlar nok-
tasında din yorum biçimi olumsuz anlamda etkilenmemiştir. Osmanlı sonrası
zuhur eden Aşırı, Mehdici ve Tasavvufî kültürel akımlar var olan din anlayışını
etkilemişlerdir.

Bu bağlamda özellikle Aşırı ve Mehdici gruplar toplumun sahip olduğu Hane-
fi-Matüridi din yorum biçimini bozmaya çalışmışlar ve bazı bölge ve etnik grup-
lar üzerinde kısmen başarı elde etmişlerdir. Tasavvufî ve kültürel akımlara ge-
lince Türkiye'nin sahip olduğu din anlayışını benimsemişler ve toplumla uyum
içerisinde çalışmışlardır. Sonuç itibarı ile ifade etmek gerekir ki Osmanlı ile bir-
likte hakim kılınan Hanefi-Matüridi din yorum biçimi halen Bulgaristan Müslü-
manlarının benimsediği din anlayışıdır. Bu özellik bazı dönemlerde darbe almış
olsa da bunlar şimdilik marjinal grupların ötesine geçememiştir. Onun için Os-
manlı sürecinin oluşturduğu sağlam temeller halen varlığını hissettirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Ş. (2022), *Bulgaristan'da Alevilik (Yablanovo Örneği)*, Yeni Balkan Yayınları.
- Ahmed Ş. (2021), *Bulgaristan'da İslami Akımlar*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmedov, A. (2015), *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beshevliev, B. (1997), *Osnovni Etapi v İzgrajdaneto na Kartografskiya Oblik na Balkanskiya Poluoostrov ot II do XIX*, Studio Protobilgarika.
- Dalkılıç, M., Biçer, R. & Demirli, E. (2012), *Balkanlarda Dini Aşırılıklar ve Etnik Barış*, Tasmam Yayınları.
- Resmî Gazete [Dirjaven Vestnik]*, (2023), sayı: 97, 21.11.2023, Karar No: 804.
- Ekleşiya, M., (2002), *Jivot za Vyarata*, Karmel Yayınları.
- Evstatiev, S., (2006)), "*Public İslam on the Balkans in a Wider European Context*", Open Society Institute.
- Fığlalı, E. Ruhi, (2001), Kadiyanilik, İçinde *DİA* (ss. 137-139).
- Fığlalı, E. Ruhi, (1990), *Türkiye'de Alevilik-Bektâsîlik*, Selçuk Yayınları.
- Georgieva, B., (2012), *İslamska Sekta Nabira Chlenove u Nas*, 24chasa.bg/24.08.2012.
- Gramatikova, N., (2011), *Neortodoksaliyat İslam v Bulgarskite Zemi, Minalo i Sivremennost*, İK Gutenberg.
- Güngör, E., (1992), *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat.
- Hamidullah, M., (2004), *İslâm'a Giriş*, Çev. Cemal Aydın, TDV Yayınları.
- Hatiboğlu, İ., (2002), XX. Yüzyılın ilk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini İslahat Çabaları, *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri 21-23 Nisan Sofya, İRCİCA*, (ss. 347-348).
- Jelyazkova, A., (2015), *Dirjavata zagubi kontrol nad getata*, v. Standart, 26.05.2015.
- Ghodsee, K., (2010), *Muslim Lives in Eastern Europe. Gender, Ethnicity, & The Transformation of Islam in Postsosialist Bulgaria*, Princeton University Press.
- Kiel, M., (2007), Niğbolu, İçinde *DİA*, (ss. 87-89).
- Kutlu, S., (2000), *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları.
- Mehmedov, A., (2011), *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvab'ın İslam Din Eğitimi Tarihindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ocak, A. Yaşar, (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ocak, A. Yaşar, (1983), *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Yayınevi.
- Popoviç, A., (1995), *Balkanlarda İslâm*, Çev. Komisyon, İnsan Yayınları.
- Radikalizatsiya v Bulgaria Zaplahi i Tendentsii, (2016), CSD.

- Jelyazkova A., Peev, Y., (2015), *Radikalizatsiya v Bulgaria Zaplahi i Tendentsii*, *Ekspertni intervyyuta*, CSD.
- Seyman, A., (2016), *Balkanlar'da Alevilik Bektaşilik*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Stefanov, P., (2005), *Kakvo e Bahaistvoto i İma li Pochva u Nas?* <https://www.pravoslavie.bg/>.
- Stefanov, S., (2008), *Dogodina shtre slojim darvinizma na prashnite lavitsi na istoriyata*, <https://m.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/12/07/596059/>.
- Ulutaş, S. Özyurt, (2018), *Mühimme Kayıtlarına Göre Bulgaristan'da Gayr-i Sünni Hareketler (XV-XVI. Yüzyıl)*, *Adam Akademi*, (8/2 ss. 213-230).
- Ushatova, D., (2012), *DANS predotvrati sibirane na İslamska sekta v Kırdjaliysko*, <https://www.actualno.com/society/dans-predotvrati-sybranie-na-isljamska-sekta-v-kyrdjaliysko-news/>.
- Üzüm, İ., (2005), *Günümüz Bulgaristan Aleviliği*, Horasan Yayınları.
- Yalimov, İ., (2000), *İstoriya na Turskata Obshtnost v Bulgaria*, İK Yayınları.
- Yanev, N., (2019), *Riskova Sreda i Dostup do Obrazovanie v Pazarcik*, *Sotsiologicheski Problemi*, (2019/2, ss. 668-686).
- Syankata na radikalniya İslam*, (2009), focus-news.net/17.03.2009.
- Pravitelstvoto shte izpylni resheniyata po pet dela pred ESPCH*, (2017), <https://legalworld.bg/67346.pravitelstvoto-shte-izpylni-resheniyata-po-pet-dela-predespch>.

2

POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL
RELATIONS

TÜRKİYE- BOSNA-HERSEK İLİŞKİLERİNİN AKILLI GÜÇ PERSPEKTİFİNDE ANALİZİ

ANALYSIS OF TÜRKİYE - BOSNIA-HERZEGOVINA RELATIONS IN THE SMART POWER PERSPECTIVE

Erdem Eren¹

Özet: Türkiye – Bosna-Hersek ilişkilerinin temelinde Osmanlı Devleti mirası, emanet devlet, dindaş ve kardeş toplum, Srebrenitsa soykırımını gibi kalıplaşmış retorikler üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Nitekim akademik çalışmalar ve devletlerarası ilişkilerdeki siyasi söylemler de bu retoriklerin üzerine inşa edilmektedir. Türkiye – Bosna-Hersek ilişkileri incelendiğinde iki ülke arasında siyaset, ekonomi, eğitim, kültür, savunma sanayii, kamu diplomasisi gibi birçok alanda derin ilişkiler olduğu da bilinmektedir. Ayrıca iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi ve bugününde tarihi, siyasi, biyolojik ve kültürel bağların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmada Türkiye'nin Bosna-Hersek politikası sert ve yumuşak gücün mantıklı bir bileşimini ifade eden akıllı güç kapsamında analiz edilmiştir. Ayrıca kalıplaşmış retoriklerin iki ülke arasındaki ilişkilerin üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmada kalıplaşmış retoriklerin Türkiye'nin Bosna-Hersek politikası üzerinde olumsuz etkisi var mıdır ve Türkiye'nin politikası akıllı güç metotlarına dayanmakta mıdır gibi sorulara cevap aranmıştır. Araştırmada literatür taraması, söylem analizi, istatistiki veriler gibi metotlara başvurulmuştur. Araştırmada kalıplaşmış retoriklerin Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasının bütüncül ve kapsayıcı yapısını sınırlandırdığı ve Bosna-Hersek'teki üç kurucu millet nezdinde Türkiye'nin etkisini daralttığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasının akıllı gücün temelinde 10 metodundan diplomaside etkin iletişim teknikleri, kamu diplomasisi yaklaşımı, ekonomik entegrasyon, teknoloji ve yenilik başlıklarını büyük oranda karşıladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin uluslararası ittifak/ortaklık modeli,

---

1 Dr., İstanbul Rumeli University, erdem.eren@rumeli.edu.tr

coğrafi-etnik ve dini kapsayıcılık, yetişmiş kamu diplomasisi uzmanlarının kullanımı, küresel kalkınma stratejisi, devlet-özel sektör-sivili toplum kuruluşları iş birliği, fizibilite raporu gibi metotlarının başarı ile uygulanması hususunda ise henüz yeterlilik gösteremediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Güç, Bosna-Hersek, Dış Politika, Retorik, Türkiye

Abstract: It seems that the relations between Türkiye and Bosnia-Herzegovina are largely based on clichéd rhetoric, such as the legacy of the Ottoman State, the concept of a trust state, shared religion, and brotherly ties, as well as the memory of the Srebrenica genocide. As a matter of fact, academic studies and political discourses in interstate relations are also built on these rhetorics. When the relations between Türkiye and Bosnia-Herzegovina are examined, it is known that there are deep relations between the two countries in many fields such as politics, economy, education, culture, defense industry and public diplomacy. In addition, it is understood that historical, political, biological and cultural ties are effective in the history and present of relations between the two countries. In this research, Türkiye's Bosnia-Herzegovina policy was analyzed within the scope of smart power, which expresses a logical combination of hard and soft power. Additionally, the impact of stereotypical rhetoric on the relations between the two countries was examined. In the research, answers were sought to questions such as whether stereotyped rhetoric has a negative impact on Türkiye's Bosnia-Herzegovina policy and whether Türkiye's policy is based on smart power methods. Methods such as literature review, discourse analysis and statistical data were used in the research. The research concluded that stereotyped rhetoric limits the holistic and inclusive structure of Türkiye's Bosnia-Herzegovina policy and narrows Türkiye's influence on the three founding nations in Bosnia-Herzegovina. In addition, it has been determined that Türkiye's Bosnia-Herzegovina policy largely meets the headings of effective communication techniques in diplomacy, public diplomacy approach, economic integration, technology and innovation, among the 10 basic methods of smart power. However, Türkiye is yet to successfully implement methods such as the international alliance/partnership model, geographical-ethnic and religious inclusion, the use of trained public diplomacy experts, global development strategy, cooperation between state-private sector-non-governmental organizations, and feasibility report. It was concluded that he could not demonstrate competence.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Foreign Policy, Rhetoric, Türkiye, Smart Power

Giriş

Osmanlı Devleti tarafından Fatih Sultan Mehmet'in 1463 yılında fethettiği Bosna, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından 1878 yılında ilhak edilene kadar Türk idaresi altında kalmıştır. Türk ve özellikle Boşnak halkı arasındaki yaklaşık 400 yıllık bağ, Osmanlı Devleti Balkanlar'dan ayrıldıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Bosna'nın önce Yugoslavya Krallığı, ardından Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve son olarak Bosna-Hersek devletleri çatısı altında yaşamasına rağmen kopmamıştır. İki toplum arasındaki bağın kopmamasının en temel nedenlerinden biri şüphesiz ki Türk ve Boşnak toplumu arasındaki din bağı olup iki halkın İslam dinine mensup oluşları iki toplum arasındaki iletişimi sürekli kılmıştır.

1990'lı yılların başı itibarıyla Yugoslavya dağılışı sürecine girmiş, buna mukabil Bosna-Hersek'te 1991 yılında Yugoslavya'dan bağımsızlığını elde etme sürecini başlatmıştır. Belgrad yönetimi Bosna'ya işgal girişimi başlatarak karşılık vermiş, bu süreç Türkiye Cumhuriyeti devleti ile Boşnak halkı arasındaki diplomatik ve insani girişimlerin artmasına neden olmuştur. Türkiye, Sırp'ların Boşnak halkına yönelik gerçekleştirmiş olduğu askeri müdahaleyi özellikle Boşnaklarla olan din ve tarihi bağları nedeniyle olumlu karşılamamıştır. Nitekim o tarihten bugüne kadar Türkiye tarafından hem resmi düzeyde devlet nazarında hem de toplum düzeyinde Bosna'nın ve Boşnak toplumunun Osmanlı Devletinden bir miras, emanet, dindaş ve kardeş olarak görüldüğü bilinmektedir. Ayrıca Sırp'lar tarafından 1995 yılında Boşnaklara yönelik gerçekleştirilen "Srebrenitsa Soykırımı" nedeniyle Türkiye'de Boşnaklar mazlum bir toplum olarak görülmektedir. Bu çalışmada ilk olarak Boşnaklara yönelik Türkiye'de kabul edilmiş bu retoriklerin Türkiye-Bosna-Hersek ilişkilerine ve Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasına nasıl etki ettiği incelenecektir. Ek olarak Bosna-Hersek'e yönelik Türk dış politikasında uygulama sürecinde sert ve yumuşak güç araçlarından hangisine daha fazla önem verdiğine ya da ikisini de kapsayan uygulamalara başvurup başvurmadığına yönelik bir analiz gerçekleştirilecektir. Bu noktada bu iki güç türünü kapsayan bir kavram olarak akıllı güç stratejisi de açıklanacaktır.

Akıllı Güç Stratejisi

Robert Dahl'ın A aktörünün, B aktörüne yapamayacağını yaptırabilme kapasitesi ve yeteneği olarak ifade ettiği güç kavramı tarih boyunca bireyler, toplumlar ve devletler arası ilişkilerde en belirleyici etkenlerden biri olmuştur (Dahl, 1957: 203). Bireyde zekayı, fiziki yapıyı, maneviyatı, parasal durumu ifade eden güç devletlerde ise siyasi, askeri, ekonomik, teknolojik, kültürel, insan kaynağı ve

benzeri kapasiteleri ifade edegelmiştir. Söz konusu uluslararası ilişkiler olunca gücün her boyutu devletler için hem bir ona sahip olma isteğini hem de gücü elde etmeye çalışırken onu bir araç olarak kullanma sürecini de beraberinde getirmiştir.

Uluslararası ilişkilerde gücün çok farklı kaynakları olup Hans Morgenthau bunları; coğrafya, askeri hazırlık, nüfus, endüstri kapasitesi, doğal kaynaklar, diplomasi, ulusal ahlak ve karakter ve yönetim kalitesi olarak sıralamıştır (Yatağan, 2018: 71). Tarihsel süreçte uluslararası ilişkilerde devletlerin gücün hangi kaynağını kullandığı ise gücün isimlendirilmesinde farklılıklara neden olmuştur. Örneğin askeri ve ekonomik gücün askeri müdahale, ekonomik yaptırım ve baskıcı diplomasi gibi metotlarla birlikte kullanılması sert gücü, kültür, siyasi değerler ve dış politika gibi kaynakların diplomasi de kullanılması ise yumuşak gücü ortaya çıkarmıştır (Nye, 2004: 11-14). Sert güç ve yumuşak güç literatürde en çok tercih edilen iki güç türü olsa da gücün çok farklı türleri de dillendirilebilmektedir ki bunlar; kültürel güç, ekonomik güç, teknolojik güç ve benzeri gibi sıralanabilir. Özü itibari ile asıl önemli olan devletlerin uluslararası ilişkilerde hangi güce sahip oldukları ve hangi güç ile daha hâkim pozisyona ve karar verici duruma geçebileceklerine yöneliktir.

2006 yılına gelindiğinde Joseph S. Nye ve Richard Armitage tarafından Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Stratejik ve Uluslararası Araştırmalar Merkezi “Daha Akıllı, Daha Güvenli Amerika” adlı bir rapor kaleme alırken, bu raporda ilk defa “Akıllı Güç (Smart Power)” kavramı kullanılmıştır. Raporunda ABD’nin küresel güç pozisyonunu koruması ve güçlendirmesi adına dış politikada akıllı güç konseptini uygulaması gerektiği ve bu kapsamda; ittifaklar/ortaklıklar, küresel kalkınma, ekonomik entegrasyon, kamu diplomasisi ile teknoloji ve yenilik gibi beş kritik alana yoğunlaşarak politikalar geliştirmesi ve uygulamalar gerçekleştirmesi tavsiye edilmiştir (Armitage&Nye, 2007: 27). Joseph S. Nye genel olarak akıllı gücü; dayatma ve ödetme gibi metotları kullanan sert güç ile ikna etme ve cezabetmeyi amaçlayan yumuşak gücün bir alaşımı olarak tanımlamıştır. Akıllı güç bu kapsamda salt olarak sert ya da yumuşak güç değildir. Sert ve yumuşak güç enstrümanlarının başarılı bir formül ile birleşimidir (Nye, 2004: 32). Akıllı güç özelde bakıldığında bir amaca ulaşmak için sert ve yumuşak güç ile birlikte oluşturulan bütüncül bir stratejiyi geliştirmeyi vurgulamaktadır. Yine Nye’a göre başarılı bir akıllı güç stratejisi için “The Future of Power (Gücün Geleceği)” adlı kitabında akıllı gücün uygulanma sürecinden önce ciddi bir hazırlık evresi bulunduğunu ve akıllı güç stratejisi uygulanacak ülkeye yönelik ciddi bir analizin ve fizibilite raporunun gerçekleştirilmesi gerektiğini de savunmaktadır (Nye, 2011: 208).

Obama döneminde uygulanacak kamu diplomasisi ve akıllı güç stratejisine ilişkin White Oak’ta Şubat 2009’da “The Elements of Smart Power: Re-inventing Public

Diplomacy (Akıllı Gücün Unsurları: Kamu Diplomasisini Yeniden Keşfetmek)” konulu bir konferans düzenlenmiş, sonuç metninde kamu diplomasisi konusunda bütüncül bir yaklaşım benimsenmesi önerilmiştir. Ayrıca bu yaklaşım çerçevesinde faaliyetlerin coğrafi, bölgesel ve etnik açıdan kapsayıcı olması ve herhangi bir sınırlandırmanın olmaması gerektiği vurgulanmıştır. “Undersecretary for Public Diplomacy and Public Affairs (Kamu Diplomasisi ve Halkla İlişkiler Müsteşarı)” biriminin yapısının finans, bütçe ve personel açısından güçlendirilmesi ve kamu diplomasisi alanında eğitim görmüş personellerin yetiştirilip istihdam edilmesi gerektiği savunulmuştur. Yeni iletişim araçlarından özellikle de internetten maksimum kapasite ile faydalanılması tavsiye edilmiştir. Son olarak ise sivil ve askeri değişim programlarının arttırılarak sürdürülmesi, özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının kamu diplomasisi sürecinde paydaş olarak katılımının teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (WhiteOak, 2009: 1-2).

Akıllı güç konsepti ile ilgili literatürdeki tanımlamalar ve stratejiler incelendiğinde başarılı bir bütüncül akıllı güç konsepti için genel olarak 10 metodun ön plana çıktığı görülmekte olup bunlar;

- Uluslararası bir ittifak/ortaklık modeli geliştirmek,
- Küresel bir kalkınma stratejisi ve modeli hazırlamak,
- Kamu diplomasisi yaklaşımı benimsemek,
- Ekonomik entegrasyon sağlamak,
- Diplomaside teknoloji ve yenilikten maksimum faydalanmak,
- Faaliyetlerde coğrafi, etnik ve dini açıdan kapsayıcı olmak,
- Yetişmiş kamu diplomasisi uzmanlarından faydalanmak,
- Diplomaside etkin iletişim teknikleri geliştirmek,
- Faaliyetlerde devlet-özel sektör-sivil toplum kuruluşları iş birliğini başarmak,

Hedef ülke ve topluma yönelik akıllı güç fizibilite raporuna sahip olup bu rapora göre politika inşa edip uygulamak (Envanter-Hedef ve Amaç Analizi-Planlama Takvimi-Projeksiyon) olarak özetlenebilir.

Türkiye – Bosna Hersek İlişkilerinin Tarihsel Hatları ve Bağısal Arka Plan

1990’lı yılların başı itibarıyla hem Avrupa hem de Asya’da önemli siyasi dönüşümler başlamış, bunun neticesinde Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dağılıp sürecine girmiştir.

Nitekim bu süreçte Hırvatistan ile Slovenya 25 Haziran 1991’de, Makedonya 17 Eylül 1991’de, Bosna-Hersek 15 Ekim 1991’de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. 6 Şubat 1992 tarihine gelindiğinde ise Türkiye dört yeni ülke olan Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Kuzey Makedonya’yı aynı anda tanımıştır. Bu ülkelerin bağımsızlık süreçleri incelendiğinde en zorlu ve en kanlı süreci Bosna-Hersek yaşamıştır denebilir. Bosna-Hersek Parlamentosu Yugoslavya’nın dağılışı sürecine girmesi neticesine 15 Ekim 1991’de bağımsızlığını ilan etmiş, 6 Nisan 1992’de ise önce Avrupa Birliği (AB) ardından 7 Nisan’da da Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Bosna-Hersek’in bağımsızlığını tanımıştır. Sırplar bu durum üzerine Bosna topraklarını işgale girişmiştir (Tuncer, 2016: 94). Bu işgal girişimi kanlı bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Savaşın ilk anından itibaren Türkiye Boşnak halkının yanında olmak için aktif bir dış politika uygulamaya başlamış ve ilk olarak Sırbistan’ın bu işgal girişimini reddetmiştir. Türkiye bu süreçte Saraybosna’da büyükelçilik açan ilk ülke olmuştur. Bununla birlikte dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, o dönemki adıyla İslam Konferansı Örgütünde Bosna Savaşı’na tepki gösterilmesi için girişimlerde bulunmuş ve bu noktada lider rolü oynamıştır. Ek olarak Özal Sırbistan’a destek olan Yunanistan’a karşı da Bosna-Hersek, Arnavutluk, o dönemki ismiyle Makedonya ve Hırvatistan’ı bir araya getirmeye çalışmıştır (Kösebalaban, 2014, s. 247). Özal’ın girişimleriyle İstanbul’da 25 Kasım 1992’de “Balkan Ülkeleri ve Komşuları Dışişleri Bakanları Toplantısı” düzenlenmiştir. Türkiye diplomatik görüşmeler ile uluslararası forumlarda Bosna-Hersek’in saldırıya uğrayan taraf olduğunu dile getirerek BM tarafından savaşan taraflara uygulanan silah ambargosunun Boşnaklara uygulanmaması gerektiğini de savunmuştur.

15 Nisan 1992’ye gelindiğinde Türkiye, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ile İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ile 5 Mayıs’ta Birleşmiş Milletler (BM)’e başvurmuş, iki kuruluştan Bosna-Hersek’in bağımsızlığı ile toprak bütünlüğünün tanınması talep edilmiştir. 17 Haziran 1992’de de bir açıklama yapılarak uluslararası topluma askeri müdahale çağrısında bulunulmuştur. Türkiye Ağustos 1992’de BM’ye “İki Aşamalı Eylem Planı” sunmuş, bu planda;

- Gerekli güvenlik sağlanarak insani yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması,
- Güvenli bölgeler oluşturularak mültecilerin korunmaya alınması,
- Sırp'lara ait esir kamplarının kapatılması,
- Çatışmaların durdurulabilmesi amacıyla askeri önlemlerin alınması,
- Uçuş yasağı ihlallerine izin verilmemesi,

- Bölgeye yönelik askerden arındırma ve silahsızlandırma önlemlerinin alınması önerilmiştir.

Sırp tarafı bu önlemlere uymadığı takdirde Sırp mevzilerinin havadan bombalanması gerektiği de planda vurgulanmıştır. Türkiye'nin girişimleri neticesinde somut sonuçlar elde edilmeye başlanmış, 13-14 Ağustos'ta 1992'de BM İnsan Hakları Komisyonu ve ardından 24-25 Ağustos'ta da BM Genel Kurulu tarafından Bosna-Hersek'te zor kullanılarak toprak elde edilmesini kınayan ve "etnik temizliğin" acilen durdurulmasını talep eden kararlar kabul edilmiştir (Tuncer, 2016: 94-95). Türkiye genel olarak incelendiğinde Sırbistan'ın Bosna'yı işgal girişiminin en başından beri diplomatik olarak işgali engelleme noktasında büyük bir çaba sarf etmiş ve uluslararası kamuoyunu Bosna'ya bir barış harekâtı yapılması noktasında ikna etmeye uğraşmıştır.

Nitekim Türkiye'nin girişimleri başarılı olmuş, 1994 yılında Bosna'nın güvenliğini korumak amacıyla bir BM Barış Koruma Gücü oluşturulmuş ve Türkiye de bu güce bir tugayla destek olmuştur. Öncesinde zaten Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 8 Aralık 1992'de BM Barış Gücü'ne (UNPROFOR) katkı ve BM'nin çağrısı durumunda olası bir uluslararası nitelikteki askeri harekâta katılmak için yurt dışına asker gönderilmesi hususunda yetki hükümete verilmiştir. Mart 1993'te Bosna'ya yönelik havadan yardım ulaştırılması operasyonuna katılan ilk ülke olan Türkiye, sadece bu operasyonun ilk gününde 9 ton yardım malzemesi de göndermiştir. Türkiye bununla da sınırlı kalmamış, Bosna-Hersek'e silah ambargosu uygulandığı için gizli silah yardımında da bulunmuştur (Tuncer, 2016: 96). Sürecin devamında Türkiye uçuşa yasak bölgenin denetimi için on sekiz F-16 savaş uçağı görevlendirmiş, Mart 1994'te ise kurulan Boşnak-Hırvat Federasyonunu desteklemiştir (Oran, 1995: 272).

Kasım 1995'e gelindiğinde Dayton Barış Antlaşması imzalanmış ve Türkiye savaş sonrası Bosna'nın restorasyonu ve inşası için aktif role soyunmuştur. Mayıs 1996 sonrasında Bosna ordusundaki asker ve subaylar Türkiye'de eğitilmiş, Bosna'nın yeniden yapılanması için Bosna'ya kredi de açılmıştır. Bosna-Hersek'e 1996 yılında 26 milyon doları hibe olan 80 milyon dolarlık Eximbank kredisi açılmıştır. Türkiye Dayton'un uygulanabilmesi için Bosna'da oluşturulan Barışı Uygulama Gücü'ne (IFOR) bin kişilik birlikte göndermiştir. Bu birlik Saraybosna ve Zenica şehirlerinde konuşlanmıştır. Ayrıca bu birlik ülkede güvenliğin yanı sıra yıkılan köprü, okul gibi binaların gönüllü onarımında da yer almıştır (Tuncer, 2016: 97). Türkiye Boşnaklarla Bosnalı Hırvatların bir araya gelmesine önyak olmuş, taraflarla gerçekleştirilen müzakereler sonrasında Bosna-Hersek Federasyonu kurulmuştur (Çakmak, 2016: 245). Nitekim Bosna-Hersek'in kuruluşundan günümüze kadar iki ülke arasındaki ilişkilerde aralıksız sürmüştür.

Genel olarak incelendiğinde Bosna-Hersek'i Türk dış politikasında, Türkiye kamuoyunda ve Türk toplumunda öncelik listesinde üst sıralara yerleştiren birçok husus bulunmaktadır. Bunları şu şekilde ifade etmek mümkündür;

- Balkan ülkeleri arasında Osmanlı Devleti'nin mirası sayılabilecek eserler en çok Bosna-Hersek'te bulunmaktadır.
- Boşnak toplumu da Türk toplumu gibi Müslüman olup, mezhep olarak da büyük oranda benzerdir.
- Türkiye'de başta Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ Sancak Bölgesi ve Karadağ Şahoviç bölgesi gibi yerlerden göç etmiş yaklaşık 3 milyonun üzerinde Boşnak kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yaşamaktadır (Hürriyet, 2018).
- Başta Boşnaklar olmak üzere Balkanlarda Müslüman ve Türk toplumlar "Evlad-ı Fâtihan" olarak nitelendirilmektedir. Fatih Sultan Mehmet'ten günümüze kalan bir miras olarak görülmektedir.
- Sosyolojik olarak "Srebrenitsa Soykırımı" Türkiye kamuoyunu derinden etkilemiş ve Boşnaklar mazlum bir halk olarak görülmektedir.
- Bosna-Hersek özelinde Balkanlar Türkiye ile Avrupa arasında köprü rol oynaması nedeniyle jeo-stratejik bir öneme sahiptir (Eren, 2024: 218).

Türkiye – Bosna-Hersek İlişkilerinin Akıllı Güç Perspektifinde Analizi

Sert ve yumuşak gücün dış politikanın uygulama sürecinde başarılı bir birleşimini ifade eden akıllı güç stratejisi devletler arasındaki ilişkilerde siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve benzeri birçok metot ve bütüncül bir yaklaşımla uygulanabilmektedir. Nitekim Türkiye ile Bosna-Hersek ilişkilerinde de özellikle Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik hem sert hem de yumuşak güç öğelerine dış politikanın uygulama sürecinde başvurabildiği görülebilmektedir. Genel itibarıyla Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasında akıllı güç yaklaşımının siyasi ve diplomatik ilişkiler, ekonomik ilişkiler, güvenlik ve savunma sanayii ile kamu diplomasisi gibi sektörler aracılığıyla uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Siyasi ve Diplomatik İlişkiler

Bosna-Hersek Türkiye'nin hem Balkanlar politikasında hem de Balkan toplumları ile ilişkilerinde stratejik önem verdiği ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye Bosna-Hersek'in bağımsızlığından beri ülkenin egemenliği ve toprak

bütünlüğüne, çok etnik ve dini yapıyı yapısına saygı duyup korumak amacıyla uluslararası ilişkilerde etkili roller oynamaktadır. Ayrıca Türkiye ülkenin AB ve NATO üyeliklerine de destek sunmaktadır. Türkiye özellikle Bosna-Hersek'in barış ve güvenliğini korumak amacıyla diplomatik girişimlerini sıklaştırmış ve bazı mekanizmaların kurulmasına da öncülük etmiştir. Bu amaçlarla 2009 ve 2010 yılında hem Türkiye-Bosna-Hersek-Sırbistan hem de Türkiye-Bosna-Hersek-Hırvatistan üçlü danışma mekanizmaları kurulmuştur (Battır, 2017: 121). Türkiye-Bosna-Hersek-Sırbistan Üçlü Dayanışma Mekanizması günümüze kadar en az 10 defa bir araya gelmiştir. (MFA, 2024).

Dışişleri Bakanlığı'nın Balkanlardaki teşkilatı incelendiğinde günümüzde Türkiye'nin Balkanlarda 13 Büyükelçiliği, 12 Başkonsoloslugu ve 1 Konsolosluginun bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı'nın merkez teşkilatında Balkanlar ve Orta Avrupa Genel Müdürlüğü de bulunmaktadır. Tablo incelendiğinde Türkiye dış temsilcilik bakımından 5 temsilciliğinin olduğu Yunanistan'dan sonra Bulgaristan ve Sırbistan ile birlikte 3 temsilcilikle Bosna-Hersek'e ayrı bir önem verdiği görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye'nin Balkanlardaki Dış Temsilcilikleri

Ülke Adı	Büyükelçilik	Başkonsolosluk	Konsolosluk
Arnavutluk	Tiran	-	-
Bosna-Hersek	Saraybosna	Mostar / Banja Luka	-
Bulgaristan	Sofya	Burgaz / Filibe	-
Hırvatistan	Zagreb	-	-
Karadağ	Podgoritsa	-	-
Kosova	Priştine	Prizren	-
Kuzey Makedonya	Üsküp	-	-
Macaristan	Budapeşte	-	-
Moldova	Kişinev	Komrat	-
Romanya	Bükreş	Köstence	-
Sırbistan	Belgrad	Yeni Pazar	Niş
Slovenya	Lübljiana	-	-
Yunanistan	Atina	Pire/Gümülcine/ Rodod/Selanik	-

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/yurtdisi-teskilati.tr.mfa>.

Türkiye ile Bosna-Hersek arasındaki diplomatik ilişkileri biçimlendiren önemli etkenlerden biri de Güneydoğu Avrupa İşbirliği Süreci/Girişimi'dir. 5-6 Kasım 1996 tarihlerinde kurulan oluşumun üyeleri arasında; Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Macaristan, Moldova, Romanya, Sırbistan, Slovenya, Yunanistan ve Türkiye bulunmaktadır. Bunun yanı sıra; ABD, Avusturya, Çekya, Fransa, İtalya, İsviçre ve Rusya Federasyonu ile Avrupa Birliği (AB) ve Dünya Bankası da örgüte destek vermektedir. Örgütün en temel kuruluş amacı ise özel sektör ile iş birliği halinde Yugoslavya'nın dağılışı sonrasında oluşan yeni yapıda ekonomik yeniden yapılanma çabalarına destek olmak, üye ülkeler arasında bölgesel iş birliği ve istikrarı teşvik edip bölge ülkelerinin AB'ye entegrasyon sürecini hızlandırmak ve kolaylaştırmaktır (MFA, 2024).

Güncel olarak bakıldığında ise Türkiye Bosna'daki barış ortamının korunması adına da net bir duruş sergileyebilmektedir. Nitekim Ağustos-Eylül 2022 tarihlerinde Bosna-Hersek'te Devlet Başkanlığı Konseyi'nin Sırp üyesi Milorad Dodik'in ayrılıkçı söylemleri şiddetlenince Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan hem Türkiye'deki Bosna-Hersek kamuoyunun temsilcileri ile hem de sorunun tarafları ile görüşerek oluşan suni krize müdahale olmuştur. Bu doğrultuda Erdoğan; Bosna-Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi üyeleri Milorad Dodik, Şefik Caferović, Zeljko Komšić'in yanı sıra Bosna-Hersek SDA Partisi Genel Başkanı Bakir İzetbegović ve Sırbistan Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić ile görüşmelerde bulunmuştur. Türkiye'nin bu aktif dış politikası sürecin sıcak çatışmaya dönmemesi hususunda etkili olan gelişmeler arasında yer almıştır.

Türkiye Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün korunması hususunda en önemli garantör ülkelerden biri olup, bu noktada diplomatik olarak hem girişimlerini devam ettirmekte hem de uluslararası toplantı ve zirvelerde de bu konudaki vurgularını dile getirmektedir. Örneğin; Türkiye-Bosna Hersek-Hırvatistan Üçlü Danışma Mekanizması Dışişleri Bakanları Toplantısı'nın ardından Dışişleri Bakanı Hakan Fidan: "Bizim tutumumuz, Bosna'daki ve bölgedeki tüm taraflarca iyi bilinmektedir. Bosna Hersek'in toprak bütünlüğü, egemenliği ve siyasi birliğine yönelik sarsılmaz desteğimizi bir kez daha teyit ettim" ifadelerini kullanmıştır (AA, 2024).

Ekonomik İlişkiler

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı internet sayfasında TÜİK verilerine göre aşağıdaki tabloda yer aldığı üzere 2015-2021 yılları arasında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere yer verilmiştir. Türkiye'nin Bosna-Hersek ile dış ticaret

hacmi 2015'ten beri artış eğiliminde olup 543 milyon dolardan 875 milyon dolara kadar yükselbilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin Bosna-Hersek'e ihracatı 646 milyon dolar ile 2021 yılında rekor kırmıştır.

Tablo 2. Türkiye'nin Bosna-Hersek İle İkili Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
2015	293	250	+43	543
2016	309	288	+21	597
2017	349	269	+80	618
2018	420	241	+179	661
2019	525	160	+365	685
2020	446	203	+243	649
2021	646	229	+417	875

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-bosna-hersek-siyasi-iliskileri-tr.mfa>.

Bosna-Hersek ile 3 Temmuz 2002 tarihinde Serbest Ticaret Antlaşması imzalanmış, Antlaşma 1 Temmuz 2003'te yürürlüğe girmiş ve Türkiye'nin sanayi ürünlerine Bosna-Hersek'te uygulanan gümrük vergisi oranları sıfırlanmıştır. Antlaşma 2 Mayıs 2019 yılında da güncellenmiştir. Türkiye ile Bosna-Hersek arasındaki ekonomik potansiyeli geliştirmek için "Karma Ekonomik Komisyon" mekanizması da oluşturulmuştur (MFA, 2024). Ülkede 200'ün üzerinde Türk şirketi faaliyet göstermektedir. Türk müteahhitlerince üstlenilen projelerin toplam taahhüt bedeli de 1 milyar doları aşmıştır (AA, 2023). Türkiye sadece 2021 yılında 265 milyon avro değerinde yatırım yapmıştır (AA, 2022). Bosna-Hersek Hava yolları'nın %49'u da Türk Hava Yolları tarafından satın alınmıştır (Tansi&Erkan, 2015: 95). Ek olarak Türk Hava Yolları Saraybosna'ya kış döneminde haftada 12, yaz döneminde ise 21 sefer düzenlemektedir ki Bulgaristan Sofya, Macaristan Budapeşte, Romanya Bükreş, Sırbistan Belgrad ve Yunanistan Atina ile birlikte en çok uçuş seferi düzenlenen Balkan başkenti anlamına gelmektedir. Ayrıca ülkede Ziraat Bankası da iştirak bankası olarak 34 şubesiyle çalışmalarını sürdürmektedir (AA, 2023). Bu noktada son birkaç yıldır Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik ekonomik faaliyetlerinin artmaya başladığı görülmektedir.

Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Sırbistan'daki en stratejik yatırımlarının başında "Belgrad-Saraybosna Otoyolu Projesi" gelmektedir. Yolun toplam maliyetinin yaklaşık 2.6 milyar avroyu bulacağı tahmin edilmektedir (AA, 2018). Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan proje ile ilgili Sırbistan ziyaretinde yaptığı açıklamalarla

projenin önemine şu şekilde değinmiştir: “Tabii ki Novi Pazar’ı yakından ilgilen-diren ve çok yakında fiilen hayata geçeceğine inandığım bu yol, bölge ülkeleri arasındaki bir barış ve kardeşlik köprüsü olacaktır” (AKParti, 2017: 20). Türkiye bu projeyi hem Bosna-Hersek ile Sırbistan hem de Bosna-Hersek ile Sırbistan Sancak Novi Pazar arasında bir köprü olarak görmektedir.

Güvenlik ve Savunma Sanayii

Türkiye’nin Bosna-Hersek politikasının en temel taşlarından birini ülkenin güvenliğinin sağlanması oluşturmakta olup bu anlamda Türkiye’nin Bosna’daki barış misyonunun faaliyetlerinin devam etmesi oldukça elzem görülmektedir. Bunun yanında Türkiye Bosna ordusunun güçlenmesi noktasında da birtakım destekler ve hibeler de gerçekleştirmektedir. Bu destek ve hibe faaliyetlerinin hem resmi hem de gayri resmi kanallarla sürdürüldüğü bilinmektedir. Halihazırda Bosna-Hersek’teki Avrupa Birliği Barış Gücü (EUFOR) kapsamında Bosna-Hersek Banya Luka kentinde bulunan Türk Temsil Heyet Başkanlığı bünyesinde “huzur ve güven ortamını devam ettirmek, yerel ve uluslararası kuruluşlarla iş birliğini geliştirmek, uluslararası sivil mevcudiyeti desteklemek ve Bosna-Hersek Silahlı Kuvvetlerine eğitim desteği sağlamak” amacıyla en az 250 Türk askerinin görev yaptığı ifade edilmektedir (ASSAM, 2022). Ayrıca ülkedeki Türk askerleriyle Bosna ordusu ortak tatbikatlarda düzenlemektedir. Nitekim örneğin; Türk Temsil Heyeti Başkanlığı Bölüğü ile Bosna-Hersek Ordusu’nun 6’ıncı Piyade Tugayı, eğitim amaçlı ortak askeri tatbikat düzenlenmiştir (AA, 2014).

Türkiye’nin Bosna-Hersek’e yönelik gerçekleştirdiği askeri desteklere örnek olarak; Bosna-Hersek Savunma Bakanlığı ve Türkiye Millî Savunma Bakanlığı bünyesindeki şirket olan (ASFAT) arasında bir anlaşma imzalanmış, iş birliği kapsamında da Bosna-Hersek Silahlı Kuvvetlerinin envanterindeki tank ve zırhlı personel taşıyıcıların bakım ve onarımı ile yerel personele eğitim hizmeti ücretsiz bir şekilde gerçekleştirilmiştir (TRT, 2023).

Kamu Diplomasisi

Türkiye’nin Bosna-Hersek politikasının en önemli ayaklarından biri de sahada yürütülen kamu diplomasisi uygulamaları olup halihazırda kamu, yarı kamu (vakıf, dernek ve şirket statüsündeki kamu destekli kuruluşlar), sivil toplum kuruluşları ve özel sektörden aktörler ile Bosna-Hersek’te uygulamalar gerçekleştirmektedir.

Tablo 3. Türkiye'nin Bosna-Hersek'te Faaliyet Yürüten Başlıca Kamu Diplomasisi Kuruluşları

Kurum Adı	Kuruluş Tarihi	Bosna-Hersek'teki Temsilciliği
Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı - CİB	2018	Saraybosna
Türkiye Radyo Televizyon Kurumu - TRT	1964	Saraybosna
Diyanet İşleri Başkanlığı - DİB	1924	Saraybosna
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı - TİKA	1992	Saraybosna
Türk Silahlı Kuvvetleri - TSK	1920	Saraybosna
Yunus Emre Vakfı ve Yunus Emre Enstitüsü - YEE	2007	Foynitsa, Mostar, Saraybosna
Türkiye Maarif Vakfı - TMV	2016	Saraybosna
Türk Kızılayı	1947	Saraybosna
Anadolu Ajansı - AA	1920	Saraybosna
Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği - MÜSİAD	1990	Saraybosna

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda da görüldüğü üzere en az 10 Türk kurumunun Bosna-Hersek'te ofisleriyle aktif bir şekilde çalışma sarf ettiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Türkiye'nin kamu diplomasisi yaklaşımında Bosna-Hersek'e ayrı bir önem atfettiği bazı kurumların proje ve faaliyet sayılarından da anlaşılmaktadır.

Tablo 4. YTB'nin Balkan Ülkelerindeki Proje/Faaliyet Sayıları

Ülke	Proje/Faaliyet Sayısı
Arnavutluk	28
Bosna-Hersek	38
Bulgaristan	92
Hırvatistan	6
Karadağ	8
Kosova	55
K.K.T.C.	30
Kuzey Makedonya	48

Sırbistan	12
Yunanistan	40
Toplam	357

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2022, s. 2.

YTB'nin Balkanlardaki proje ve faaliyet sayıları incelendiğinde kurumun en çok faaliyet gösterdiği ilk 5 ülke arasında Bosna-Hersek'in olduğu görülmektedir. Ayrıca YTB'nin 30 ülkede 34 mezun derneği bulunurken bunlardan 5'i Balkan ülkelerindedir. Bu ülkeler; Arnavutluk, Bosna-Hersek, Karadağ, Kosova ve Sırbistan'dır (YTB, 2022: 99-100). YTB'nin Eğitim Destekleri Programı kapsamında; "Balkan Gençlik Okulu ve Yerinde Burslandırma Projesi" gibi projeler icra edilmiştir. Kültürel Hareketlilik ve İşbirliği Programı kapsamında "Mostar: Tarihten Günümüze Gönül Köprüsü, Srebrenitsa Çocuklarının Türkiye Gezisi, Soykırımı Hatırlamak" gibi faaliyetler yürütülmüştür (YTB, 2022: 16-21). YTB'nin Bosna'ya yönelik faaliyetleri incelendiğinde kurumun ülkede daha çok gençlik, kültür ve akademi temalı çalışmalara daha çok ağırlık verdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik kamu diplomasisinin merkezinde eğitim politikaları merkezi bir rol oynamakta olup, uygulamada sürecin YTB, Türkiye Maarif Vakfı ve özel sektör temsilcileri gibi çok sayıda aktör tarafından yürütülmektedir. İlk olarak YTB Bosna-Hersek öğrencilerine yönelik "Türkiye Bursları" programı kapsamında lisans ve lisansüstü düzeyde burslandırma faaliyetleri yürütmektedir. İkinci olarak Türkiye Maarif Vakfı Saraybosna'daki 5 eğitim kurumuyla anaokulundan liseye kadar farklı kategorilerde eğitim vermektedir (TMV, 2024). Son olarak ise ülkede Eğitimi Geliştirme Vakfı (SEDEF) tarafından 2003 yılında kurulmuş bir vakıf üniversitesi olan Uluslararası Saraybosna Üniversitesi (IUS) de eğitim ve öğretim çalışmalarını sürdürmektedir (IUS, 2024).

Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik kamu diplomasisi yaklaşımında en önemli kurumların başında TİKA gelmektedir. Öyle ki TİKA tarafından bugüne kadar Bosna genelinde 850'nin üzerinde proje gerçekleştirilmiş ve yaklaşık 82 milyon dolar değerinde destek sağlanmıştır (MFA, 2024). Aşağıdaki tablo incelendiğinde TİKA'nın Balkanlarda Kuzey Makedonya'dan sonra Bosna-Hersek'i proje ve faaliyetleri için merkez ülke olarak belirlediği net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Tablo 5. TİKA'nın Balkan Ülkelerindeki Proje/Faaliyet Sayısı

Ülke	Proje Sayısı
Arnavutluk	435
Bosna-Hersek	850
Hırvatistan	80
Karadağ	300
Kosova	580
Kuzey Makedonya	950
Macaristan	70
Moldova	400
Romanya	150
Sırbistan	350

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç

Türkiye’de yazılmış olan lisansüstü çalışmalara Yükseköğretim Kurulu (YÖK) çevrimiçi platformu olan YÖKTEZ’den ulaşılabilmekte olup, arama çubuğuna “Bosna-Hersek” kelimesi yazıldığında yüksek lisans ve doktora tezleri dahil olmak üzere Türkiye’de 532, “Bosna” aramasında ise 823 tezin yazıldığı görülmektedir. Srebrenitsa yazıldığında bu sayı 13, “Bosna Savaşı” 92, “Dayton” 81 ve “Bosna-Hersek Savaşı” ise 18’dir. Genel itibarıyla bakıldığında tezlerin ya “Osmanlı Devleti dönemi Bosna’sına” ya da “Bosna-Hersek’in bağımsızlık süreci, Srebrenitsa Soykırımı ve Dayton Barış Antlaşması” gibi savaş öncesi ve savaş sonrası döneme odaklandığı görülmektedir ki bu durum Türkiye kamuoyunda Bosna’nın zihinlerde bu retoriklerle anıldığını kanıtlayan hususlardan biridir. Bu retorikler sadece akademik çalışmalara değil siyasi söylemlere de yansımaktadır.

Nitekim Türkiye – Bosna-Hersek ilişkileri söz konusu olduğunda hem akademik araştırmalarda hem de siyasi söylemlerde; Osmanlı Devleti mirası, Bosna’nın Aliya İzetbegoviç tarafından Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a emanet edildiği ve dolayısıyla Bosna’nın ve Boşnak toplumunu Türkiye’ye bir emanet olduğu, Boşnakların dindaş ve kardeş bir toplum olduğu ve Srebrenitsa Soykırımı nedeniyle Boşnakların mazlum ve yardım edilmesi gereken bir toplum oldukları retoriklerine sıklıkla başvurulmaktadır. Özellikle

resmi makamlardan sıklıkla “emanet” vurgusunun dile getirildiği görülmektedir. Örneğin;

- Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Bosna Hersek’in ilk Cumhurbaşkanı Aliya İzetbegoviç’i hastanede ziyaret ettiğini, onun kendisine “Tayyip evladım, bu topraklar Evlad-ı Fatihan’dır. Bu Evlad-ı Fatihan olan topraklar size emanettir” dediğini aktarmıştır. Yine Erdoğan, “Öyle bir emanet aldık ki biz Evlad-ı Fatihan olan o topraklara uzaktan bakamayız. Biz oralara bir emanet olarak bakmasını biliyoruz ve bakacağız” şeklinde konuşmuştur (TCCB, 2023).
- Yine Cumhurbaşkanı Erdoğan; “Bosna Hersek ne kadar güçlü, müreffeh ve istikrarlı olursa, Aliya’nın emanetine de o denli sahip çıkmış olacaktır. Biz de bu anlayışla hareket ediyor, her alanda Bosnalı kardeşlerimize destek veriyoruz” ifadelerini kullanmıştır (TRT, 2020).
- Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş: “Bosna deyince biz ülkemizin herhangi bir şehrine giderken duyduğumuz sevinç, mutluluğu duyuyoruz çünkü Fatih Sultan Mehmet’in bize bir emanetidir, Müslümanlara bir emanetidir” demiştir (Haber7, 2023).

Türkiye’de resmi makamlar ve siyasetçiler tarafından yapılan bu “emanet” vurgusuna Bosna-Hersek’teki üç etnik grup olan Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırların yaklaşımının ne olduğuna ilişkin resmi bir araştırma olmasa da bu vurgudan Sırp tarafının rahatsız olduğuna dair bir söylem Bosna-Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi Eski Sırp Üyesi Milorad Dodik tarafından dile getirilmiştir. Dodik; Aliya İzetbegoviç’in hastalığı sırasında kendisini ziyaret eden Erdoğan’a duygusal ve şahsi sebeplerden ötürü “Bosna-Hersek’te bir şeyleri emanet ettiğini” söylemiştir. Yine Dodik, “Kendisine bir şeyleri emanet eden adamın mezarını ziyaret etti ve sonra ben de kendisine gün içerisindeki konuşmamızda Bosna-Hersek için en iyi politikanın barışçıl bir şekilde parçalanma olduğunu ve Bosna-Hersek’in kendisinin ilgilenmesi gereken bir emanet olmadığını söyledim” diye konuşmuştur (Balkannews, 2021).

Bosna-Hersek özelinde eleştiriye konu olan bir diğer önemli husus ise kamu diplomasisi uygulamalarının odak noktası ile ilgilidir. Bu noktada çalışmaların daha çok Boşnak gruba yönelik yapıldığı ve faaliyet yoğunluğunda Hırvat ve Sırp azınlığın göz ardı edildiği dile getirilebilmektedir. Bu noktada Türkiye’nin özellikle Bosna-Hersek Federasyonu’nda faaliyet gösterdiği, Sırp Cumhuriyeti’nde etki gösteremediği ve bu nedenle Türkiye’nin Bosna politikalarının Sırp Cumhuriyetince kayıtsızlıkla karşılandığı ifade edilebilmektedir (Eren, 2024, s. 198). Bu eleştirilere somut kanıt olarak ise kamu diplomasisi kurumlarının merkez

ofislerinin konumu gösterilebilir ki; TİKA ve YEE gibi kurumların Sırp Cumhuriyetinde bir çalışma ofisi bulunmamaktadır.

Türkiye ile Bosna-Hersek ilişkilerinin akıllı güç boyutu incelendiğinde bu ilişkilerin temelde siyasi ve diplomatik, ekonomik, güvenlik ve savunma sanayii ile kamu diplomasisi sektörlerine odaklandığı görülmektedir. Bu sektörlerin başarılı olması noktasında Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik özellikle stratejik diyalog faaliyetlerine (Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile Demokratik Eylem Partisi (SDA), Recep Tayyip Erdoğan ve Bakir İzetbegoviç arasındaki dostluk ve kurumsal ilişkileri, Türkiye-Bosna-Hersek-Sırbistan Üçlü Danışma Mekanizması), alt ve üst yapı yatırımlarına (Saraybosna-Belgrad Otoyolu İnşası Projesi), kamu diplomasisi faaliyetlerine (TİKA, YTB, YEE gibi kurumlar vb.), dış ticaret ilişkisine, askeri faaliyetlere (Barış Misiyonu gibi) önem verdiği tespit edilmektedir.

Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik dış politika yaklaşımının ve uygulamalarının ne derece başarılı bir akıllı güç stratejisine dayandığını ya da tam anlamıyla başarılı bir akıllı güç konsepti olup olmadığını ölçebilmek için ilk olarak akıllı güç konsepti için ön plana çıkan 10 metodun Türkiye tarafından Bosna-Hersek'e yönelik uygulanıp uygulanmadığını analiz etmek gerekmektedir.

Tablo 6. Türkiye'nin Bosna-Hersek Politikasının Akıllı Güç Konsepti Kapsamında Analizi

Akıllı Gücün 10 Metodu	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e Yönelik Dış Politika Yaklaşımı
Uluslararası bir ittifak/ortaklık modeli geliştirmek	Türkiye ile Bosna-Hersek arasında Türkiye-Bosna-Hersek-Hırvatistan Üçlü Danışma Mekanizması, Güneydoğu Avrupa İşbirliği Süreci gibi ortaklık ve iş birliği mekanizmaları mevcut olsa da iki ülke arasında uluslararası bir ittifak/ortaklık modeli söz konusu değildir.
Küresel bir kalkınma stratejisi ve modeli hazırlamak	Türkiye Bosna-Hersek'e yönelik devlet ve özel sektör iş birliğinde alt ve üst yapı yatırımları ile kamu diplomasisi faaliyetleri gerçekleştirmiş olsa da küresel bir kalkınma stratejisi ve modeli sunulduğunu söylemek mümkün değildir.

Kamu diplomasisi yaklaşımı benimsemek	Türkiye Bosna-Hersek'e yönelik 10'un üzerinde kurumuyla kamu diplomasisi faaliyeti yürütme olup, çok çeşitli bir kamu diplomasisi yaklaşımına sahiptir.
Ekonomik entegrasyon sağlamak	Türkiye'nin Bosna-Hersek'teki alt ve üst yapı yatırımlarının Bosna-Hersek GSYH'si içindeki payı %5'in, iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi Bosna-Hersek'in dış ticaret hacmi içindeki payı ise %4'ün üzerindedir. Bu veriler ışığında iki ülke arasındaki ekonomik entegrasyonun önemli oranda sağlandığı görülmektedir.
Diplomaside teknoloji ve yenilikten maksimum faydalanmak	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik gerçekleştirmiş olduğu yatırım ve kamu diplomasisi faaliyetlerinde teknoloji ve yenilikten faydalanılmaya çalışıldığı görülmektedir.
Faaliyetlerde coğrafi, etnik ve dini açıdan kapsayıcı olmak	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinin coğrafi, etnik ve dini açıdan kapsayıcı olduğunu söylemek mümkün olmayıp, faaliyetlerin büyük oranda Boşnak toplumunda odaklandığı görülmektedir.
Yetişmiş kamu diplomasisi uzmanlarından faydalanmak	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinde yetişmiş kamu diplomasisi uzmanlarından faydalandığını söylemek mümkün olmayıp, bu personeller daha çok Kamu Personeli Seçme Sınavı (KPSS), Yabancı Dil Sınavı (YDS) gibi merkezi sınavlar ile alınmış ve memur statüsündeki kişilerden oluşmaktadır. Bu kişilerde kamu diplomasisi tecrübesi ve eğitimi şartı aranmamaktadır.
Diplomasi de etkin iletişim teknikleri geliştirmek	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik gerçekleştirmiş kamu diplomasisi faaliyetlerinde medya ve iletişim sektörlerinde farklı tekniklerin kullanıldığı görülmektedir.

Faaliyetlerde devlet-özel sektör-sivil toplum kuruluşları iş birliğini başarmak	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik gerçekleştirmiş uygulamalarda ve kamu diplomasisi faaliyetlerinde ekonomik ilişkilerde devlet-özel sektör iş birliği sağlanmış olsa da tüm proje ve faaliyetlerde devlet-özel sektör-sivil toplum kuruluşları iş birliğinin başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.
Hedef ülke ve topluma yönelik akıllı güç fizibilite raporuna sahip olup bu rapora göre politika inşa edip uygulamak (Envanter-Hedef ve Amaç Analizi-Planlama Takvimi-Projeksiyon)	Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik akıllı güç fizibilite raporuna sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda da analiz edildiği üzere Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasının akıllı güç konsepti kapsamında sadece; kamu diplomasisi yaklaşımı benimsemek, ekonomik entegrasyon sağlamak, diplomaside teknoloji ve yenilikten maksimum faydalanmak ve diplomasi de etkin iletişim teknikleri geliştirmek gibi metotları büyük oranda karşıladığı geri kalan altı metodu ise büyük oranda karşılayamadığı görülmektedir.

Türkiye - Bosna-Hersek ilişkilerinin büyük oranda başarılı bir akıllı güç konsepti dahilinde yürüdüğünü söylemek mümkün değildir. Bu noktada Türkiye ilk olarak Bosna-Hersek'e yönelik kapsamlı ve bütüncül bir dış politika yaklaşımını inşa etmek amacıyla devlet-özel sektör-sivil toplum iş birliğinde bir politika inşa ve uygulama süreci geliştirmeli bu noktada ülkeye yönelik fizibilite raporu kısa, orta ve uzun vadeli ölçeklerle saha analizleri kapsamında hazırlanmalıdır. Uygulama süreçleri çok farklı aktörlerin sahadaki iş birliği ile Bosna-Hersek toplumunun ihtiyaçları doğru tespit edilerek gerçekleştirilmelidir. Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik akıllı güç yaklaşımının başarılı olabilmesi için faaliyet ve uygulamaların coğrafi, etnik ve dini açıdan kapsayıcı ve bütüncül olması gerekmektedir. Bununla birlikte özellikle ülkedeki ekonomik yatırımların ülke ihtiyaçları açısından sürdürülebilir olması ve Bosna-Hersek'e özgü küresel bir büyüme modeli tasarlanarak gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir.

Sonuç

Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasının en temel önceliği her şeyden önce ülkede kalıcı bir barışın inşası ve korunmasıdır. Bununla birlikte Türkiye özelde Boşnak toplumunun can güvenliğinin korunmasını oldukça hayati görmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında bu yaklaşım özellikle "Srebrenitsa Soykırımı" travması nedeniyle oldukça gerçekçi olsa da Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik akılcı değil duygusal bir bakış açısı geliştirmesine neden olmaktadır. Bosna-Hersek'in ve Boşnak toplumunun Türkiye'ye "emanet" olduğu retoriği de bu duygusal politikaları pekiştirmektedir. Bu noktada politikaların inşa ve uygulama süreçlerinin akılcı ve gerçekçi bir zemine çekilmesi oldukça önemli görülmelidir.

Barış Misyonu kapsamında Bosna-Hersek'te görev yapan Türk askerinin mevcudiyeti Bosna'daki huzur ortamının istikrarında önemli bir garantör konumunda olup askeri mevcudiyetin arttırılması Bosna'daki barışın gelecekte de devam etmesi adına oldukça önemli olacaktır. Bununla birlikte Türkiye Bosna-Hersek'teki politika ve uygulamalarında insan kaynaklarına ve genç nesillerin yetiştirilmesine ve eğitimine çok daha büyük önem vermelidir. Bu noktada ekonomik yatırımların daha çok istihdam üretme stratejisine dayanması gerekmektedir.

Sonuç olarak bakıldığında Bosna-Hersek'te kalıcı barışın inşası ve ülkedeki refahın artmasında Türkiye dün olduğu gibi bugün de oldukça önemli bir aktör olup, Türkiye'nin ülkedeki siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel varlığının artması barışı ve refahı da beraberinde kuvvetlendirmektedir. Bu noktada Türkiye'nin Bosna-Hersek politikasında bütüncül bir akıllı güç konsepti belirlemesi her şeyden önce hem Boşnak toplumunun ülkedeki sosyo-ekonomik konumunu güçlendirecek hem de Boşnak, Hırvat ve Sırp toplumları arasındaki entegrasyonu ve uyumu da arttıracığı için ülkedeki barış ve refah pozisyonu da bu doğrultuda güçlenecektir.

KAYNAKÇA

- AA. (2014). "Bosna ordusuna "Mehmetcik"ten eğitim". Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/bosna-ordusuna-quot-mehmetcikquot-ten-egitim/0>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- AA. (2023). "Saraybosna Büyükelçisi Girgin, Bosna Hersekli öğrencileri Türkiye Bursları'na başvurmaya çağırdı". Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/saraybosna-buyukelcisi-girgin-bosna-hersekli-ogrencileri-turkiye-burslarina-basvurmaya-cagirdi/2803049>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- AA. (2024). "Dışişleri Bakanı Fidan: Bosna Hersek'in toprak bütünlüğüne yönelik sarsılmaz desteğimizi bir kez daha teyit ettim". Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/disisleri-bakani-fidan-bosna-hersekin-toprak-butunlugune-yonelik-sarsilmaz-destegimizi-bir-kez-daha-teyit-ettim/3261607>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- AKParti. (2017). Ecdad yadigarı Balkanlar, Türkiye Bülteni, 15 (114). Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti).
- Armitage, R. L., & Nye, J. S. (2007). A smarter, more secure America, a report of the CSIS Commission on Smart Power. CSIS Center For Strategic & International Studies.
- ASSAM. (2020). "Türkiye'nin asker bulundurduğu ülkeler; milli savunma ve proaktif bağımsız dış politikası". ASSAM: <https://www.assam.org.tr/index.php/bolgeler/islam-ulkeleri/ortaasya/turkiye/turkiye%E2%80%99nin-asker-bulundurdugu-ulkeler-milli-savunma-ve-proaktif-bagimsiz-dis-politikasi.html>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- Balkannews. (2021). "Dodik'ten Erdoğan'la görüşmesine ilişkin yeni açıklama". Balkan News: <https://www.balkannews.com.tr/bosna-hersek/dodikten-erdoganla-gorusmesi-ne-iliskin-yeni-aciklama-h1006.html>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- Battır, O. (2017). İnsani diplomasi, teoriden pratiğe: Türk dış politikasının yeni aracı. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Çakmak, H. (2016). Mustafa Kemal Atatürk'ten günümüze Cumhurbaşkanları ve dış politika. Ankara: Kripto Kitaplar.
- Dahl, R. (1957). The concept of power. Behavioral Science, 3(2), 201-215.
- Eren, E. (2024). 2002'den günümüze Türkiye'nin Balkanlar politikasının akıllı güç teorisi perspektifinde analizi: bütüncül Balkan politikasının inşası. İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Haber7. (2023). "Ali Erbaş: Bosna Hersek Fatih Sultan Mehmet'in bize bir emaneti". Haber 7: <https://www.haber7.com/guncel/haber/3357952-ali-erbas-bosna-hersek-fatih-sultan-mehmetin-bize-bir-emaneti>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- Hürriyet. (2018). "Türkiye ile Boşnaklar arasında derin bir bağ var". Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/turkiye-ile-bosnaklar-arasinda-derin-bir-bag-var-41018941>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- IUS. (2024). "Üniversitemiz Hakkında". Uluslararası Saraybosna Üniversitesi: <https://aday.ius.edu.ba/universitemiz-hakkinda>. Erişim tarihi: 29.06.2024.

- Kösebalaban, H. (2014). Türk dış politikası (Birinci baskı). (H. İnanç, Çev.), İstanbul: Big-Bang Yayınları.
- MFA. (2021). 2022 yılına girerken girişimci ve insani dış politikamız. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı.
- MFA. (2024). “Türkiye-Bosna-Hersek siyasi ilişkileri”. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-bosna-hersek-siyasi-iliskileri-tr.mfa>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- MFA. (2024). “T.C. Dışişleri Bakanlığı Yurt Dışı Teşkilatı”. <https://www.mfa.gov.tr/yurtdisi-teskilati.tr.mfa>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- Nye, J. S. (2004). Soft power. Public Affairs.
- Nye, J. S. (2011). The future of power. Public Affairs.
- Oran, B. (1995). Türkiye'nin Balkan ve Kafkas politikası. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 50(1), 271-278.
- Tansi, D. ve Erkan, H. S. (2015). Türk dış politikasında güncel eğilimler (2000-2014). İstanbul: Kanes Yayınları.
- TCCB. (2023). “Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Büyük Rumeli Buluşması” programına katıldı”. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı: <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/147259/cumhurbaskani-erdogan-buyuk-rumeli-bulusmasi-programina-katildi>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- TMV. (2024). “Dünyada Maarif”. Türkiye Maarif Vakfı: <https://turkiyemaarif.org/dunyada-maarif>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- TRT. (2020). “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türkiye, Bosna Hersek'i asla yalnız bırakmayacaktır”. TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-bosna-herseki-asla-yalniz-birakmayacaktır-457428.html>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- TRT. (2023). “Türkiye'den Bosna Hersek'e destek”. TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiyeden-bosna-herseke-destek-804942.html>. Erişim tarihi: 29.06.2024.
- Tuncer, H. (2016). Küreselleşme döneminde Türk dış politikası. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- WhiteOak. (2009). “White Oak recommendations on public diplomacy”. Mountain Runner: https://mountainrunner.us/wp-content/uploads/2019/09/The_White_Oak_Recommendations_on_Public_Diplomacy.pdf, Erişim tarihi: 24.12.2021.
- Yatağan, A. G. (2018). Sert güç unsurlarının yumuşak güç aracı olarak etkileri. Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 28(2), 69-94.
- YTB. (2022). Balkanlar bölgesi faaliyet ve projeleri. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.

BATI BALKAN ÜLKELERİNİN AB ENTEGRASYON SÜRECİNDE ÇİN ETKİSİ

CHINA'S INFLUENCE ON THE EU INTEGRATION PROCESS OF WESTERN BALKAN COUNTRIES

Figen Aydın¹

Özet: Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya ve Kosova, Batı Balkan ülkelerini teşkil etmekte ve AB üyeliği için uzun yıllardır başvurularını yinelemektedirler. İç dinamiklerinden kaynaklı sorunlara çözüm üretmekte ve AB üyeliğine entegrasyonun sağlanması için şartlara haiz olmaya çalışmaktadırlar. AB ise Batı Balkan ülkelerinin jeostratejik konumuna değer vermekte ve bölgesel işbirliğinin sağlanmasını istediğini belirtmektedir. Ülkelerin AB'nin norm ve değerlerine uyum sağlamaları için kriterlerini teşvik etmekte ve bölgenin istikrar ve refahına katkı sunmak adına projeler üretmektedir. Ancak AB'nin genişleme çalışmalarının uzun yıllar sürmesi ve katı bürokratik kurallara sahip olması, bölge ile diplomatik ve ekonomik yakınlık isteyen ülkeler için alan yaratmaktadır. Öte yandan Çin, AB pazarlarına yakınlığı ve destek olunması gereken zayıf ekonomilere sahip olmaları nedeniyle bölge ülkelerine jeostratejik bir nazarla bakmaktadır. Batı Balkan ülkelerine karşı çok katmanlı bir yaklaşım benimseyen Çin; siyasî, ekonomik, kültürel, eğitim gibi pek çok konuda ülkeler ile işbirliğini artırmaktadır. AB, bölge ülkelerinin ana ticaret ortağı olmayı sürdürürken; Çin, üçüncü en büyük ticaret ortağı olmayı başarmıştır. Zira AB ile denge unsuru olabilecek ülkeler, Çin'in Balkanlarda artan yatırımları ile nüfuzunun Avrupa'ya yayılmasında önemli bir merkez olmaktadır. Çalışma, Batı Balkan ülkelerinin Çin ile olan diplomatik-ekonomik ilişkilerinin yükselişine ve bu durumun AB üyelik sürecinde ki olumlu-olumsuz yansımalarına odaklanmaktadır. Bir yandan AB üyelik sürecinin uzaması, AB'nin ülkeler üzerindeki etkisini/isteğini zayıflatırken; diğer yandan Çin, ekonomik gücü ile Batı Balkan ülkeleriyle ilişkilerini derinleştirmektedir. Nitekim Çin'in ekonomik yatırımlarının uzun vadeli olma ihtimali, Avrupa'da geçerli bir Çin nüfuzunu ortaya

¹ Dr, Independent Researcher, aydinfigen@windowslive.com

çıkarabilir niteliktedir. Bu nedenle Çin'in artan etkisi, Batı Balkan ülkelerinin AB üyelik şartlarını yerine getirmesinde örtülü bir engel olabilecek güce haizdir.

Anahtar Kelimeler: Batı Balkanlar, AB, Entegrasyon, Çin, Ekonomik

Abstract: Serbia, Montenegro, Albania, Bosnia-Herzegovina, North Macedonia and Kosovo constitute the Western Balkan countries and have been renewing their applications for EU membership for many years. They are finding solutions to the problems stemming from their internal dynamics and trying to have the conditions for integration into EU membership. The EU, on the other hand, values the geostrategic location of the Western Balkan countries and states that it wants regional cooperation. It encourages the criteria for countries to adapt to the EU's norms and values and produces projects to contribute to the stability and prosperity of the region. However, the fact that the EU's expansion efforts last for many years and have strict bureaucratic rules creates space for countries that want diplomatic and economic closeness with the region. On the other hand, China looks at the countries in the region from a geostrategic perspective due to their proximity to EU markets and their weak economies that need to be supported. China, which adopts a multi-layered approach towards the Western Balkan countries, is increasing its cooperation with the countries in many areas such as politics, economy, culture and education. While the EU continues to be the main trade partner of the countries in the region; China has managed to become the third largest trade partner. Because countries that can be a balancing factor with the EU are an important center for China's increasing investments in the Balkans and its influence to spread to Europe. The study focuses on the rise of diplomatic-economic relations between Western Balkan countries and China and the positive and negative reflections of this situation on the EU membership process. On the one hand, the prolongation of the EU membership process weakens the EU's influence/desire on the countries; on the other hand, China deepens its relations with Western Balkan countries with its economic power. Indeed, the possibility of China's economic investments being long-term may reveal a valid Chinese influence in Europe. Therefore, China's increasing influence has the power to be a covert obstacle for Western Balkan countries to fulfill EU membership conditions.

Keywords: Western Balkans, EU, Integration, China, Economic

Giriş

Yugoslavya'nın dağılmasıyla bağımsız bir devletleşme süreci başlayan Batı Balkan ülkeleri, bugün küçük bir ekonomik pazarı teşkil etmektedir. Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecinin başlaması üzerinden uzun yıllar geçen Batı Balkan ülkeleri, ekonomik, siyasi, idari, sosyal pek çok konuda kriterleri yerine getirmeye ve standartlarını yükseltmeye çalışmaktadır. Bölgenin jeopolitik olarak değerli olması, Avrupa pazarlarına yakın olması, yatırıma ve finansmana ihtiyaç duyması Çin'in bölge ile ilişkilerini geliştirmesinin temel nedenleri olarak okunmaktadır.

AB'nin genişleme ve reform yorgunluğunun Batı Balkan ülkelerinde görülmesi bölgeye ilgi duyan Çin ile ilişkilerin daha çabuk gelişmesine fayda sağlamıştır. Bununla birlikte AB'nin katı kurallarının bulunması ve pek çok proje için finansman sağlamamasına karşılık Çin'in koşulsuz yatırımları, ülkeleri Çin ile işbirliğine yöneltmiştir. Fakat Çin yatırımlarının ve sağladığı kredilerin ülkelerin ağır borçlar altında ezilme ihtimalini ortaya çıkarmakta; bu durum dış borçlar konusunda katı olan AB'ye üyelik sürecini daha da uzatmaktadır. Çin nüfuzunun Batı Balkanlarda genişlemesi, ülkeleri Asyalı ortaklarının ekonomik kısılcasına çekmektedir.

Çalışma, AB üyelik sürecini yürüten Batı Balkan ülkelerinde Çin'in artan ekonomik varlığının bir engel teşkil edip etmediğine odaklanmaktadır. Uzun bir zaman dilimine yayılan AB üyeliği, ülkelerin ihtiyacı olan yatırımları alamaması ve katı bir yönetimin bulunması ülkelerin Çin ortaklığını daha kolay kabul etmesini sağlamıştır. Ancak Çin ortaklığının getirdiği borçlanma ve yüksek kredilerin, ülke ekonomilerini sarsma ihtimalinin olması AB üyeliğinin ertelenmesine neden olabilecek güçtedir. Batı Balkan ülkeleri söz konusu ikilem içerisinde ekonomik olarak güçlenebilmek için Çin ortaklığını kabul etmekte ancak AB üyeliğinin öngördüğü şartlara da haiz olmaya çalışmaktadır.

Çalışma Batı Balkan ülkelerinin AB üyeliği ve Çin ekonomik ortaklığı arasında kalmışlığını ve Çin işbirliğinin AB entegrasyonunu öteleme ihtimalini değerlendirmesi bakımından önem arz etmektedir. AB üyeliğinin Çin işbirlikleri ile daha da uzun vadeye yayılacak olduğunun tespiti, literatüre sunulan temel önemli bir katkıdır. Bununla birlikte Batı Balkan ülkelerinde bulunan Çin yatırımlarının en önemlilerinin incelenmesi ve ülkelerin AB üyeliğinde güncel aşamalarının değerlendirilmesi literatüre sunulan diğer önemli katılardır.

Bu minval üzere, çalışmada ilk olarak Batı Balkan ülkelerinin AB entegrasyonunda hangi aşamada oldukları ve sürecin neden uzun vadeye yayıldığı ilk başlıkta ele alınacaktır. Bir sonraki başlıkta Batı Balkan ülkelerindeki Çin yatırımları ve ekonomik işbirlikleri aktarılmaktadır. Ülkeler üzerindeki Çin ekonomisinin ve

yatırımların boyutunun altı çizilmektedir. Son başlıkta ise Çin'in Batı Balkanlarda artan ekonomik gücünün AB genişlemesi için bir tehdit olup olmadığı incelenmektedir. Sonuçta Çin'in ekonomik nüfuzunun Batı Balkanlarda derinleşmesinin AB genişlemesinin önünde örtülü bir engel olduğu ve ülkelerin AB üyeliğinin daha uzun vadeye yayılmasında gerçek bir ekonomik neden olacağı görüşüne varılmaktadır.

Batı Balkan Ülkelerinin AB Üyelik Serüveni

Batı Balkan ülkeleri 2008 yılında yaşanan küresel mali kriz sonrası ekonomik olarak büyümeyi başarmış olsalar dahi büyüme oranları sürdürülebilir olmamıştır. Zira kırılğan ülke ekonomileri, yabancı işçi dövizleri, kayıt dışı istihdam, emlak fiyatlarını artıran kara para aklama ile kısmi büyümeler yaşamıştır. Söz konusu büyümeler, AB ile ekonomik yakınlaşmayı sağlamış fakat Avrupa standartlarına göre düşük kalmıştır. Ülkelerin orta gelir ile düşük gelir döngüsüne girmesi, Avrupa ile bölgesel birliktelik ihtimalinin duraklamasına neden olmuştur. Batı Balkan ülkelerinin AB ekonomik ortalamasına erişebilmesi, zayıf kurumların güçlenmesi ve yüksek düzeyde yolsuzluğun ortadan kaldırılması gibi uzun yıllar sürecek girişimlerle doğru orantılıdır (Zeneli, 2022).

AB, Batı Balkan ülkelerinin en büyük fon sağlayıcısıdır. Ekonomik kalkınmaya ve altyapıya dair birleşik fonları ucuz ve yüksek miktardadır (Zeneli, 2020). Dahası AB, %70'ten fazla katılım oranı ile ithalat ve ihracatta Batı Balkan ülkelerinin ana ticaret ortağıdır (Zeneli, 2022). Bu doğrultuda Batı Balkan ülkelerinin daha çok demokratikleşmesini sağlamak, ekonomik bir istikrar yaratmak, değerlere ve normlara dayalı kurumlar ortaya çıkarmak AB öncelikleri arasında görülmektedir (Zeneli, 2020). Ancak Batı Balkan ülkeleri, yerel faktörlerin geliştirilememesi ve ekonomik yapının iyileştirilememesi nedeniyle uzun yıllardır AB üyelik sürecini tamamlayamamıştır.

Batı Balkan ülkelerinin AB üyesi olabilmek için uygulanması gereken Kopenhag Kriterleri ekonomik, siyasi, idari pek çok reformu içermektedir. Ekonomik reformlar, piyasa ekonomisini ve rekabet gücünü detaylandırmaktadır. Siyasi reformlar ise hukukun üstünlüğünün, demokrasinin, insan haklarının ve azınlıkların korunmasını sağlayan kurumların varlığını içermektedir. İdari kriterler, üyeliğin getirdiği yükümlülüklerin yerine getirilebileceğini ortaya koyan kurumların varlığını işaret etmektedir. Son yıllarda katılım yöntemi, söz konusu reformlara daha fazla odaklanmakta ve kamu yönetimine ağırlık vermektedir (Zeneli, 2022). Potansiyel üye ülkelerin, AB üyesi devletleri birebir ilgilendiren yükümlülükler kapsamı olan topluluk müktesebatını uygulayabilmesi gerekmektedir.

Fakat Batı Balkan ülkeleri, bu konuda AB standartlarına erişememektedir. Son yıllarda yaşanan yolsuzluklar, demokrasinin üstünlüğünün zedelenmesi ve Covid-19 salgın sürecinin başarılı yönetilememesi, Batı Balkan ülkelerinin AB üyelik sürecini daha çok uzatmıştır (Stanicek ve Tarpova, 2022).

Batı Balkan ülkeleri tek tek incelendiğinde, AB üyelik statüsü alınamamasının nedeninin öncelikle her ülkenin kendi iç sorunlarından kaynaklı olduğu tespit edilmektedir. Ülkeler, AB'nin istediği tüm zorlu fasılları yıllar içerisinde açmayı başaramamış, bu nedenle üyelik süreci on yılları aşan ülkeler olmuştur. Bölgenin en küçük ülkesi Karadağ ise katılım müzakerelerinde 33 faslı açmayı başarmıştır. 2012 yılında başlayan AB katılım müzakereleri, ülkenin 2020 yılı sonrası iç siyasi zorluklar yaşamasıyla fasıllardan 3'ünün geçici olarak kapatılmasına ve üyelik sürecinin donmasına neden olmuştur. Bosna Hersek'e 2013 yılında potansiyel aday ülke statüsü verilmiştir. 2008'de AB ile imzalanan "İstikrar ve Ortaklık Anlaşması"nın 2015'te yürürlüğe girmesiyle bir engel daha kaldırılmış ve 2016'da AB üyelik başvurusu yapılmıştır. Fakat 2019 yılı "AB Genişleme Strateji Belgesi"nde erken olmasına karar verilerek 14 maddeyi içeren reform paketi hazırlanmıştır. 2022 yılında yapılan zirvede ise Bosna Hersek, aday ülke statüsü almıştır (Aliju vd. 2023).

Bugüne kadar 22 faslı açmayı başaran Sırbistan, 2012 yılında aday ülke statüsü almıştır. Kosova'nın 2008'de bağımsızlığını ilan etmesi sonrası Sırbistan'ın, Kosova ile gerginlikler yaşaması ve ülkeyi kendi toprağı sayması, AB üyelik sürecini olumsuz etkilemiştir. Fakat 2021'de müzakerelerin tekrar başlaması için adımlar atan Sırbistan'ın, AB adaylığına en yakın ülke olduğu değerlendirilmektedir. Kosova'nın ise Sırbistan ile siyasi ilişkilerini normalleştirebilmesi için Sırp çoğunluğunun yaşadığı bölgelerde Sırp Belediyeler Birliği'nin kurulmasına izin vermesi beklenmektedir. 2023'te yaşanan gerginlikler sonrası AB, Kosova'nın bazı fonlardan yararlanmasına engel olmak için cezai tedbirler uygulamıştır. Söz konusu cezai tedbirler, Kosova'nın üyelik başvurusunu yapmasına rağmen beklentilerini açıklamaktadır (Aliju vd. 2023).

Kuzey Makedonya 2005'te aday ülke statüsü almasına rağmen, sınır komşularıyla yaşadığı problemler nedeniyle ilerleme kaydedememiştir. Ülke, Yunanistan ile yaşanan isim sorunu nedeniyle ismini Kuzey Makedonya olarak değiştirmiş ve sorunu ortadan kaldırmıştır. Ancak ülke içinde bulunan Bulgarların haklarına dair anlaşmazlık yaşadığı Bulgaristan, Kuzey Makedonya'nın AB ile müzakeresini veto etmiştir. 2022 yılında başlatılan AB ile katılım müzakereleri, komşusu Bulgaristan ile imzalanan ikili protokolün gerekliliği olan anayasal değişiklikleri yapması şartına bağlanmıştır. Ülke içi siyasi sorunlar nedeniyle AB üyelik sürecini yavaş yürüten bir diğer ülke ise Arnavutluk'tur. 2014'te aday ülke statüsü

alan Arnavutluk'ta, AB-Batı Balkanlar Liderler Zirvesi ve Berlin Liderler Zirvesi düzenlenmiştir. Ancak AB üyelerinin, Arnavutluk dış politikasına eleştirel bir nazarla bakması ve ülkenin reformları uygulanmasına dair tutumları, Arnavutluk'un zorluklar yaşamasına neden olmuştur. Yerel seçimlerinde aktif yolsuzluk yaşandığı iddiaları, Arnavutluk'un üyelik sürecini olumsuz etkilemiş olsa da 2023'te ülke mevzuatı AB mevzuatı ile uyumluluk göstermiştir (Aliju vd. 2023).

AB nezdinde Balkanlar'da bölgesel birliktelik, işbirliği ve komşuluk ilişkilerinin iyileştirilmesi öncelikli görülmektedir (Stanicek ve Tarpova, 2022). Bununla birlikte İnsan Hakları şartının yerine getirilmesi, AB genişlemesinin anahtarı olarak yorumlanmaktadır. Ancak Batı Balkan ülkelerinde yaşanan etnik ve siyasi sorunlar, yolsuzluk ve sınır problemleri, ülkelerin İnsan Hakları şartına bağlılığını zedelemektedir. Bu durum AB'nin üyelik müzakerelerini uzatmasındaki geçerli bir neden olarak okunmaktadır.

Ülkeler demokratikleşme konusunda hızlı ilerleme kaydedememektedir. Demokrasi Endeksi'ne göre Batı Balkan ülkeleri kusurlu demokrasiler olarak nitelendirilmektedir. Bosna Hersek ise melez rejim sıralamasında gerilemiştir. Ülkelerin demokratik ve ekonomik ilerlemesini engelleyen, hukukun üstünlüğünü zedeleyen yolsuzluk ise Batı Balkan ülkelerinin aşması gereken temel zorluklar içerisinde yer almaktadır. Demokratikleşmenin gerilemesi, yolsuzluğun artışı, resmi kurumların zayıf işleyişi ve hükümetlerin şeffaf olmaması, AB entegrasyon sürecini uzatmaktadır (Zeneli, 2022).

Siyasi zorlukların yanı sıra ekonomik büyümenin yeterli olmaması, ülkelerin aşması gereken bir diğer temel sorundur. AB İstikrar ve Büyüme Paketi, ülke borçlarının GSYİH'nin %60'ını; bütçe açıklarının ise GSYİH'nin %3'ünü aşmaması gerektiğini belirtmektedir. Zira yüksek düzeyli edinilen dış borçlar, faiz oranlarının artması ve hükümet harcamalarının kısılması gibi finansal zorlukları beraberinde getirmektedir (Zeneli, 2022). Batı Balkan ülkelerinin edindiği dış borçların AB standartlarına uyacak şekilde düzenlenmesi ve mümkün mertebe ödenmesi, ülkelerin uzun yıllarını alacak temel bir zorluk olarak görülmektedir. Bunların yanı sıra ülke ekonomilerinin güçlenmesini gerektiren diğer konu, AB'nin kömür santralleri için uyguladığı "Mevcut En İyi Teknikler" standardına uyulmasıdır. Batı Balkan ülkeleri AB çevre standartlarına henüz bağlı olmasalar dâhi, enerji ve ulaştırma müktesebatını ve standartları sağlamayı taahhüt etmişlerdir. Tesislerin yenilenmesi ve yatırım gerektiren güçlendirmeler karşısında Batı Balkan ülkelerinin ekonomileri zayıf kalmaktadır (Zeneli, 2022).

Çin'in Batı Balkan Ülkeleri ile Ekonomik İlişkileri

Batı Balkanlar, Yugoslavya'nın dağılmasıyla sadece siyasi coğrafya olarak değil jeopolitik ve ekonomik olarak da güçlükler yaşamıştır. Ülkelerin bağımsızlığını ilan etmesi ve bağımsız bir ülke olarak Avrupa dışı ülkelerle ekonomi yelpazesini genişletmesi, Asyalı ülkelerin Avrupa'ya erişmesini sağlamıştır. Dağılma sonrası zayıf ekonomilere destek olan Asya kıtasından Çin, bölgeye yeni bir ekonomik erişim imkânı yakalamıştır. Batı Balkan ülkelerinin lehine gelişen süreç, bir yandan ülkelerin finansal destek alarak ekonomik genişlemesini kolaylaştırmıştır. Diğer yandan uzayan AB entegrasyon sürecinin zararlarını bertaraf ederek, Avrupalılaştırılmamaya karşılık Asyalı ülkelerle birliktelik imkanının ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Durağan ilerleyen AB genişleme politikaları, Batı Balkan ülkeleri tarafından genişleme yorgunluğu olarak anlaşılmaktadır. Ekonomik ve politik açıdan kendilerini destekleyen ortaklıklara ihtiyacı olan Batı Balkan ülkeleri için yıllarca süren AB standartlarına ve normlarına uyum aşaması, bölgede olağan bir güç boşluğu yaratmıştır (Zeneli, 2020).

Çin, Balkanlarda diplomatik ilişkilerini Yugoslavya ile aktif şekilde sürdürmüş ve Sırbistan'ın NATO tarafından bombalanmasına karşı çıkmıştır. Yugoslavya ile sadece diplomatik değil ekonomik olarak da bağ kuran Çin, Yugoslavya dağıldıktan sonra bağımsız olan ülkelere finansal destek sağlamış ve ticaretini devam ettirmiştir (Mardell, 2019). Batı Balkan ülkeleri aslında küçük bir pazarı teşkil etmektedir. Yaklaşık 20 milyonluk tüketici tüm Avrupa pazarının %1'inden daha azını oluşturmaktadır (Zeneli, 2022). Bunun yanı sıra ülkeler, AB pazarına erişimde sorunlar yaşamakta, hükümet ve doğrudan yabancı yatırımları yetersiz kalmakta ve dış göç vermektedir. Bu durum jeopolitiği önem arz eden ancak kalkınma ihtiyacı olan ülkelere ekonomik gücü ile destek veren Çin'e fırsat sunmuştur. Böylece Çin, kısa sayılabilecek bir sürede, bölgenin zaman zaman ikinci ve üçüncü en büyük ticaret ortağı haline gelmiştir (Zeneli, 2022).

Çin'in Batı Balkan ülkelerine olan yatırımları 2013 yılında ilan edilen Kuşak Yol Projesi ile çevrelenmiştir. Altyapı ve ulaştırma yatırımları ile temellenen proje, jeoekonomik ve jeopolitik amaçlar içermekte ve Çin'in ekonomik nüfuzunu denizaşırı pazarlarda genişletmektedir. Batı Balkan ülkelerinin ihtiyacı olan acil altyapı yatırımları Kuşak Yol ile sürdürülmektedir. Ülkelere karşı hibrit bir politika benimseyen Çin, büyük ölçekli projelere yatırım yaparak Batı Balkanların, AB üyesi ülkelere nazaran geri kalmışlıklarını telafi etmektedir. Böylece Çin, sunduğu geniş pazar imkânı ve ekonomik güç ile Batı Balkanlarda nüfuz kazanmaktadır. Bu durum Çin'in ekonomik bağlarını güçlendirmesine ve bölgedeki diplomatik varlığını artırabilmesine fayda sağlamaktadır.

Çin'in Batı Balkan ülkeleri ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerini derinleştirmesinin birkaç temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak Batı Balkanlar, Avrupa pazarlarına açılmanın ilk durağı olarak görülmektedir. Avrupa ticaretinde transit bir platform sunan Batı Balkanlar (Zeneli, 2020), jeostratejik konumuyla Çin'in AB pazarlarına ulaşmasında geçiş koridoru olarak görülmektedir. Ülkelerin altyapı ihtiyaçlarının çok olması, kamu mallarının özelleştirilmesinin mümkün olması ve buna mukabil satın alma fiyatlarının düşük olması, Çin yatırımları için elverişli bir bölge olarak yorumlanmaktadır (Tonchev, 2017).

Çin'in Batı Balkanlar ile ekonomik ilişkilerini geliştirmesindeki bir başka temel neden, ülkelerin doğal kaynaklarına erişimin kesinleştirilmesidir. Enerjiye güvenli ulaşım, enerji arzına sahip ülkelerle stratejik işbirlikleri, maden endüstrisine odaklanmak, Batı Balkan ülkeleri ile geliştirilebilir alanlardır (Tonchev, 2017). Ülkelerin sermaye ihtiyacının olması ve kamusal uygulamaların katı kurallara sahip olmaması, Çin'in Batı Balkanlar ile ilişkilerini temellendiren bir diğer faktördür. Yatırım yapmak isteyen Çinli firmalar, Batı Balkan ülkelerinde kamu ihale kurallarının katı olmaması ve işgücü düzenlemelerinin uzun zaman almaması dolayısıyla stratejik ve değerli yatırımları kolayca yapabilmektedir (Zeneli, 2020).

Çin lehine artan ticaret işbirlikleri Batı Balkan ülkeleri ile geliştirilen ilişkilerin temel nedenleri içerisinde yer almaktadır. Batı Balkan ülkeleri, Çin ile ticaretinde yıllar içerisinde, açık vermiş ve ticaret dengesi Çin için avantajlı duruma gelmiştir (Conley vd. 2020). Çin nüfuzunun genişlemesini de farklı bir neden olarak saymak mümkündür. Çin, AB'nin yan bahçesinde, jeopolitik ve jeostratejik değeri bulunan Batı Balkanlarda nüfuzunu genişletmektedir. Transatlantik ilişkilerinde denge unsuru olabilen bölgede Çin, ekonomik ve diplomatik ilişkilerini derinleştirmektedir (Tonchev, 2017).

Batı Balkanlara diplomatik ve ekonomik bir ferasetle yaklaşan Çin, bölgenin kilit ortağı olabilmek için çok fazla sermaye yatırımı yapmıştır (Krstinovska, 2022). Bölgeyle ilişkilerinde sıfırlama olarak, giderek artan sayıda yatırım ve modernizasyon hayata geçirilmiştir (Shopov, 2022). Çin böylece, Batı Balkanların en büyük nüfuzlu ortaklarından biri haline gelmeye başlamıştır. Finansal gücünü bölgede, olağandışı ekonomik ortak olarak kullanan Çin, aynı zamanda bölgeye kalkınma modeli sunmaktadır. Nitekim kazan-kazan işbirlikleri ile imajını güçlendirmekte ve güvenilir, stratejik bir ekonomik ortak olarak görünmektedir.

Çin'in Batı Balkan ülkelerinde hayata geçirmeye başladığı projeler, genellikle AB'nin katkı sunmadığı ve finansör bulmakta zorlanılan projelerdir. Çin hükümeti, Batı Balkanlar'da sürdürülememiş pek çok proje için finansal destek sağlayan ülke olmuştur (Shopov, 2021). Çin hükümetinin kredileri, çoğunlukla

İthalat-İhracat Bankası Exim tarafından sağlanmakta ve devlet merkantilist birleşimi olarak sunulmaktadır (Mardell, 2019). Bununla birlikte Çin'in, Avrupa platformu 17+1 için hazırladığı 10 milyar dolarlık kredi, AB'nin kamu ihalelerine dair kurallarının Kuşak Yol'un işleyişine uymadığı için kullanılmamıştır. AB içinde kullanılmayan kredi, 17+1'in AB üyesi olmayan Kosova hariç beş üyesine aktarılmıştır (Shopov, 2021). Hazır kredinin bulunması, ülkelerin Çin ile işbirliği sürecini hızlandırmıştır.

Çin, Batı Balkan ülkeleriyle ilişkilerini akademik işbirlikleri, Konfüçyüs Enstitülerinin açılması, Başkanlık düzeyinde ziyaretlerin yapılması, Covid-19 sürecinde yardım yapılması, kültürel alışverişin ve karşılıklı turizmin artırılması gibi yumuşak güç ve ekonomik güç üzerinden sürdürmüştür. Bunların yanı sıra her ülkeye farklı düzeylerde yatırımlar yapmış ve krediler vermiştir. Sırbistan, Batı Balkanlar'da Çin'in en önemli müttefiki ve yatırım alanı olarak ortaya çıkmıştır.

Çin ve Sırbistan ilişkilerinin geçmişi NATO'nun Belgrad'ı bombalaması sonrası ivme kazanarak devam etmiştir. Çin'in sunduğu kredilerden en çok yararlanan ülke Sırbistan olmuştur. Pupin Köprüsü'nün (Shopov, 2022) 2014'te Çin tarafından inşa edilmesiyle ekonomik işbirlikleri belirginleşmeye başlamıştır. Surcin'den Obrenovac'a uzanan yolu, Belgrad Çevre Yolu Projesi'nin bölümlerini, Budapeşte-Belgrad demiryolunun Belgrad tarafını (Zweers vd. 2020), Belgrad'ı Bar limanına bağlayan Bar-Boljare karayolunun %85'ini (Zeneli, 2020) Çin hükümeti finanse etmiştir. Kosova'yı hâlâ Sırbistan'ın bir parçası olarak gören Çin, Sırbistan ile ilişkilerini 2016'da "Kapsamlı Stratejik Ortaklığa" yükseltmiştir (Mardell, 2019). Sırbistan'ı Dijital İpek Yolu için merkez olarak belirleyen Çin, 2017'de Belgrad'a yüksek çözünürlüklü 1000 adet kamera vererek şehri, Çin hükümetine göre «Güvenli/Akıllı Şehir» haline dönüştürmüştür (Rrustemi vd. 2019).

Karadağ'ın Çin'in temin ettiği krediler nedeniyle Çin ile ilişkilerinin asimetrik bir döngüye kaydığı değerlendirilmektedir (Shopov, 2022). Karadağ'ın Çin'e aşırı borçlanması nedeniyle ülkede zamanla ekonomik istikrarsızlığın yaşanabileceği öngörülmektedir. Dahası Karadağ'da, Çin'in Batı Balkanlardaki en pahalı yatırımını yapılmaktadır. Finansal açıdan sürdürülemez olduğu düşünülen proje (Krstinovska, 2022), Smokovac'tan Matesevo'ya uzanmakta ve Adriyatik'teki Bar'ın limanından Boljare'ye kadar uzanan 170 km'lik güzergâhın parçası olması istenmektedir (Zweers vd. 2020). Çin, proje anlaşmasına kredinin geri ödenmemesi durumunda Bar limanının bir kısmına el koyabileceğine dair madde eklemiştir (Shopov, 2022). Söz konusu maddeler, Avrupa için uzun vadede potansiyel askeri ve ticari riskler oluşturabilecektir (Rrustemi & Wijk, 2019).

Çin'in Arnavutluk ile ilişkileri tarihsel hafıza değerlendirildiğinde derin bağlar içermektedir. Bugün için Çin'in Arnavutluk'a karşı güncellenen bir ilgisinin olduğu görülmektedir (Shopov, 2022). Arnavutluk'taki en önemli Çin yatırımı, Tiran Uluslararası Havaalanı'nın satın alınmasıdır. Ayrıca Çinli Geo-Jade Petroleum, Arnavutluk'un ham petrolünün %95'ini sağlayan en büyük petrol rafinerisini satın almıştır (Zweers vd. 2020). Ayrıca diplomatik ilişkilerin 70. yıldönümü olan 2019'da Çin ve Arnavut vatandaşlarına birbirlerinin ülkelerine beş yıl süreyle çok girişli vize verilmiştir (Shopov, 2022).

Kuzey Makedonya'daki Miladinovci-İştıp ve Kiçevo-Ohrid yolları Çinli şirketlerle verilmiş ve Exim Bank kredi sağlamıştır (Mardell, 2019). Kuzey Makedonya, 2013'te iki yolun da inşa edilmesi için Exim Bank'tan toplamda 800 milyon doları aşan borç almıştır. Miladinovci-İştıp yolu 2020 yılında tamamlanmıştır. Avrupa Koridoru VIII'in parçası olan Kiçevo-Ohri yolu ise inşaat fiyatlarının artmasıyla tamamlanamamış ve maliyetinin 1,2 milyar dolara yükseldiği hesaplanmıştır (Zeneli, 2022).

Bosna-Hersek - Çin ilişkileri enerji santralleri ve yol inşaatlarına odaklanmıştır. Ancak ön sözleşmeleri imzalanan kimi projeler sürdürülmemiş ya da ara verilmiştir. Ugljevik III projesini, Çin Kalkınma Bankası, kredi karşılığı finanse etmiş olsa dâhi projeye ara verilmiştir (Mardell, 2019). Stanari Termik Santrali ise rüzgâr santrali inşasıdır ve çevre dostu enerji üretmek üzere projelendirilmiştir. Banja Luka-Novı Grad yolu ise Bosna-Hersek hükümeti tarafından onaylanmış ancak kredi henüz sağlanmamıştır (Shopov, 2022). 1995'te başlayan savaş sonrası Bosna-Hersek'te inşası planlanan en büyük yatırımlardan biri olan Tuzla Blok 7 Elektrik Santrali'nin genişletilmesi girişimi, 2019'da 1,04 milyar dolarlık kredi karşılığı onaylanmıştır. Devam eden projeyi Çinli şirketler üstlenmiştir (Krstinovska, 2022).

Kosova ise Çin'in diplomatik olarak tanımadığı tek Batı Balkan ülkesidir. Kosova'da büyükelçiliği bulunmayan Çin, irtibat ofisi ile ilişkileri yönetmektedir. Kosova'yı tanımamasının asıl nedeni, Sırbistan ile müttefikliğinin sürmesi ve Çin'in müttefiklerine karşı bağımsızlık isteyen halklara olumlu yaklaşmamasıdır. Çin, Kosova'yı tanımadığı için ülke 17+1 forumunun parçası değildir. Ayrıca Kosova da Çin'i diplomatik olarak tanımamakta ve Çin'den gelen teklifleri kabul etmemektedir. Örneğin Çin, Kosova'da kömürle çalışan bir elektrik santrali inşası için teklif vermesine rağmen başarılı olamamıştır. Ayrıca Huawei ekipmanlarının satışını teklif eden Çin, Kosova'dan olumlu bir cevap alamamıştır. Bu nedenle Çin, Kosova'da yatırım ve finans alanlarında bulunmamaktadır (Shopov, 2022).

Çin'in Batı Balkanlardaki Varlığı AB Genişlemesi İçin Bir Tehdit mi?

Batı Balkan ülkeleri AB entegrasyonuna dahil olmak için ümitli düşüncelere sahiptir. Fakat AB entegrasyon süreci uzun yıllardır devam etmektedir. Ülkeler kendi iç siyasi ve ekonomik problemlerini aşarak AB standartlarına uyum sağlamaya çalışmaktadır. Sürecin belirsizliğinin devam etmesi, AB'nin genişleme ve reform yorgunluğunda olduğu düşüncelerini temellendirmektedir. Bu durum Batı Balkan ülkelerine mensup halklar ve siyasiler üzerinde olumsuz bir izlenim bırakmakta ve AB entegrasyonuna üye olunacağına dair inançları zayıflatmaktadır (Zeneli, 2022). Öte yandan Çin'in Batı Balkan ülkeleri ile olan diplomatik ve ekonomik işbirliklerinin bağlamı çözümlenememektedir. Kısa sayılabilecek bir zaman içerisinde Batı Balkanlardaki varlığını artıran Çin'in, amaçları sorgulanmakta ve AB genişlemesi için bir tehdit unsuru olup olmadığı değerlendirilmektedir.

Çin'in Batı Balkan ülkelerindeki artan varlığının AB genişlemesi için ne anlam ifade edeceğine dair iki düşünce zemin kazanmaktadır. İlk düşünceye göre Çin'in Batı Balkanlardaki artan işbirliği, AB çıkarlarını tamamlamaktadır. Bu düşünceye göre Çin, AB'ye karşı rekabetçi bir işbirliği içerisinde değildir ve Batı Balkan ülkeleri için AB entegrasyonuna bir alternatif teşkil etmemektedir. Zira AB, Batı Balkan ülkeleri ile olan ekonomik işbirliklerinde Çin'i geride bırakmaktadır. Dahası Batı Balkan ülkelerinin AB standartlarını sağlamakta eksikliğini hissettiği ve sürekli hale gelen altyapı sorunları, Çin yatırımları ile aşılabılır görülmektedir. Batı Balkan ülkelerinin altyapı ve bağlantı sorunlarının ortadan kalkması ise Çin ticaretinin Avrupa ile kesintisiz yapılmasını sağlayacaktır. Çin'in Batı Balkan ülkelerinin ekonomik-siyasi istikrara kavuşmasında sağlayacağı avantaj göz önünde bulundurularak, Çin'in AB genişlemesi için bir tehdit unsuru olmadığı; aksine tamamlayıcı nitelikte olduğu değerlendirilmektedir (Mardell, 2019).

İkinci düşünce ise Batı Balkan ülkelerinin AB entegrasyonunun uzun yıllar almasından duyulan memnuniyetsizlik karşısında, Çin'in, alternatif bir ekonomik kalkan sunduğunu ifade etmektedir. Buna göre Batı Balkan ülkeleri için AB, bölgeye özensiz yaklaşan, talepkâr ve patron bir kurum olarak algılanmaktadır. Çin ise bölgeye dikkatle yaklaşan, düşük talepleri olan ve ülke hükümetlerine karşı eşit muamele gösteren bir ülke olarak yorumlanmaktadır (Zweers vd. 2020). Dahası yönetim reformunun külfetli maddelerine, hesap verebilirliğe ve şeffaflık isteyen ihale prosedürlerine uymamak fakat yatırımları alabilmek Batı Balkan ülkeleri için öncelik olarak anlaşılmaktadır. Bu durum bölge ülkelerini AB entegrasyonuna bağımlı hale gelmekten alıkoymakta ve Çin ile ilişkileri korumaya yönlendirmektedir (Zeneli, 2022).

Aslında Çin'in Batı Balkan ülkeleriyle olan diplomatik-ekonomik işbirliklerinin derinleşmesi, AB entegrasyonunun genişlemesi için bir tehdit değildir. Ancak bölgesel ekonomik istikrarın Çin ilişkileri sayesinde sağlanması, AB'nin bölgesel ticaretini etkileyebilir görünmektedir. Bununla birlikte AB standartlarıyla çelişen uygulamaların bölgede genişlemesi ve yolsuzluğun artması ihtimali, AB genişlemesi için risk oluşturmaktadır. Çin'in sağladığı koşulsuz ekonomik yatırımlar ve sağlanan uzun vadeli krediler, AB'nin bölgedeki normatif gücüne karşı çıkmaktadır. Çin, bölge ülkelerine AB entegrasyonu minvalinde bir alternatif sunmuyor olsa dâhi, AB üyeliğinin uzun yıllara yayılmasıyla birlikte ülkelerin üyeliğe dair inançlarını baltalamakta ve bir ekonomik seçenek olarak görülmektedir (Mardell, 2019). Bunların yanı sıra Batı Balkanlardaki siyasi gerginliklerin, ülkeleri AB entegrasyonundan uzaklaştırması, Çin ile ilişkilerin gelişmesinde bir fırsat sunmaktadır. Çin'in bölgeye ekonomik yatırımları ise Batı Balkanlar'ın maliyetli AB çevre standartlarını sağlamasına gerek bırakmamaktadır. Bu durumun AB genişlemesini engellediği düşünülmektedir. Zira Çin'in sağladığı büyük altyapı yatırımları, devlet öncülüğündeki modele dayanmakta ve bu durum AB'nin reformist politikalarını uygulamasına engel teşkil etmektedir (Zeneli, 2022).

Çin'in bölge ülkelerine sağladığı faydalar, AB entegrasyonu ile karşılaştırıldığında, olumsuz dışsallık yaratmaktadır (Stanicek ve Tarpova, 2022). Söz konusu olumsuzluğa binaen AB, Batı Balkanlar'da boşluk bırakılmaması gerektiğini ve aksi durumda farklı güçlerin bu boşluktan faydalanacağını ifade etmiştir. Çin nüfuzunun da Rusya kadar tehlikeli ve endişe verici olması gerektiğini değerlendirmektedir (Mardell, 2019). AB Komisyonu 2019 yılında, "AB-Çin: Stratejik Bir Görünüm" isimli rapor yayınlamıştır. Çin'in "sistemik bir rakip" olduğunu belirten Komisyon, alternatif yönetim modellerini desteklediğini aktarmıştır. Çin'in Batı Balkan ülkelerindeki demokratikleşme sürecine bir tehdit oluşturabileceği öngörülmektedir (Zeneli, 2022). Çin, Batı Balkanlar ülkelerinde otoriterliği teşvik etmiyor ve rejim unsurları sunmuyor olsa dâhi, koşulsuz kalkınma için alternatif bir model sunmaktadır (Zweers vd. 2020).

Çin, Batı Balkan ülkelere AB'den farklı bir ekonomik model sunmaktadır. AB'nin ticari olarak inşa edilmesini uygun görmediği projeleri ve kömür santrallerine dair yatırımları üstlenmektedir. Böylece Batı Balkan ülkeleri, inşa edilmesinde AB'den destek göremediği finansal yardımı Çin'den almaktadır. AB standartlarına uygun olmayan projelere Exim Bank ile katı prosedürler olmaksızın sağladığı krediler, AB'nin nüfuzunu sarsmaktadır. Çin'in sorunsuz sağladığı uzun vadeli krediler, AB'nin koşullu ekonomik gücünü ve reformlarının çekiciliğini zayıflatmaktadır (Zweers vd. 2020).

Batı Balkan ülkeleri açısından Çin yatırımlarının kolay hayata geçirilmesi bir avantaj olarak okunmaktadır. Ancak Çin'in sağladığı uzun vadeli krediler, ülke ekonomilerini zayıflatmakta; bu durum AB üyeliğinden gittikçe uzaklaşmasına neden olmaktadır. AB'nin uyguladığı borç limitleri standartlarına göre bütçe açıkları GSYİH'nin %3'ünü, kamu borçları ise GSYİH'nin %60'ını aşmaması gerekmektedir. Ancak Çin'in sağladığı krediler Karadağ gibi ülkeler değerlendirildiğinde, uzun müddet AB standartlarını sağlayabilir görünmemektedir. AB'nin bölgedeki ekonomik varlığını doğrudan etkileyen bu durum, reform ve standartların etkinliğini zayıflatmaktadır. Çin'in devlet yatırımlarının ve kamu alımlarının AB standartlarına göre şeffaflıktan yoksun olması ve yolsuzlukla mücadele reformlarının AB üyeliğinin ön şartı olması, ülkelerin AB üyeliği ihtimalini azaltmaktadır (Stanicek ve Tarpova, 2022). Çin'in sunduğu ayrıcalık ve avantajlar, Batı Balkan ülkelerinin AB standartlarına yaklaşmasını engellemektedir. Çin'in Batı Balkan ülkelerindeki varlığı, AB genişlemesi için bir tehdit unsuru ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Yugoslavya'nın dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Batı Balkan ülkeleri, devletleşme sürecinin zorluklarıyla mücadele etmektedir. Her ülkenin kendi iç siyasi, ekonomik, sosyal zorluklarının bulunması, Batı Balkan ülkeleri için kronik bir tehdit olmayı sürdürmektedir. Ekonomik ve idari istikrarsızlıkların bulunması, ülkelerin AB entegrasyonuna dâhil olmasının yıllara yayılmasının temel nedenleri içerisindedir.

AB üyeliği için yerine getirilmesi gereken kriterlerin uzun vadeye yayılması ve ülkelerin ekonomik ve siyasi değişiminin teşvik edici yönlerinin zayıf olması, bölgede güç boşluğu yaratmaktadır. Güç boşluğu, bölgenin jeopolitik önemi ile birleştiğinde Batı Balkanlarda, Batı dışından aktörlerin nüfuzlarını genişletme isteği gündeme gelmeye başlamıştır. Zamanla Batı Balkanların AB'den sonra önemli bir ekonomik ortağı haline gelmeyi başaran Çin, bölgeyle ilişkilerini derinleştirmiştir.

Bölge ülkelerinin ekonomik işbirliklerini artırmaya, Avrupa dışından ortaklıklar kurmaya ve altyapı başta olmak üzere yatırımlar almaya mecbur oluşu, Çin'in jeopolitik ve jeoekonomik amaçlarıyla örtüşmüştür. Bununla birlikte Çin yatırımlarının AB'nin finansman sağlamadığı projelere de yapılması ve katı kurumsal sürecin bulunmaması, Batı Balkan ülkelerinin finansmana ve yatırıma daha çabuk ulaşmasını sağlamaktadır. AB'nin Batı Balkanların üyelik sürecini, genişleme ve reform yorgunluğu nedeniyle ertelemesi ise ülkelerin entegrasyondan uzaklaşmasına neden olmaktadır.

Çin'in bölge ile yakından ilgilenmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Kuşak Yol'un artan yatırımlarının Batı Balkanlarda yayılması, bölgenin AB pazarlarına açılması, özelleştirmenin bulunması, bölge ülkelerinin krediye ihtiyaç duyarak uzun yıllar Çin ile işbirliğini sürdüreceği olması, stratejik enerji kaynaklarına ulaşımın mümkün olması, Atlantik ilişkilerinde bölgenin bir denge unsuru olabilmesi ve böylece Pekin nüfuzunun yayılması Çin amaçları olarak belirlenebilmektedir.

Çin'in sunduğu koşulsuz krediler ve yatırımlar, Batı Balkan ülkelerini ekonomik olarak güçlendirici bir etkiye sahiptir. Ancak bölgede Çin ekonomik nüfuzunun yayılması, ülkelerin AB entegrasyonuna dâhil olmasının önünde bir engel teşkil etmektedir. Zira Çin'in sağladığı krediler, ülkelerin zamanla Çin'e bağımlı hale gelmesine neden olabilecek büyüklüktedir. Bununla birlikte dış borçların artması, AB standartlarına uygun olmadığı için üyelik sürecinin tamamlanmasını uzun vadeye aksettirecektir. Ayrıca Çin yatırımlarının katı kurallar çerçevesinde yapılmaması ülke içi yolsuzluk ihtimallerini artırmakta; bu durum, ülkeleri AB üyeliğinden uzaklaştırmaktadır. Çin, yönetim şekli ve ideoloji konularında Batı Balkan ülkelere karşı teşvik edici bir tutum sergilemiyor olsa dâhi, Çin yönetimi ve ideolojisi, Batı ülkeleri nazarında olumlu karşılanmamaktadır. Ülkelerin demokratikleşme sürecinin ve idari yönetiminin Çin ortaklığı ile zayıflaması ve yolsuzluğun artması ihtimali, AB üyeliğinin ertelenmesine neden olacaktır.

Batı Balkan ülkeleri için AB'ye karşı alternatif olmadığı düşünülen Çin'in, AB genişlemesinin önünde bir engel olacağı öngörülmektedir. Batı Balkanlarda ekonomik ve diplomatik yatırımlarını artıran Çin, AB'nin yanında, Avrupa'nın güneyinde bir nüfuz alanı yaratmaktadır. Yaratılan etki alanı Çin'i bir ekonomik kurtarıcı olarak sunmakta, Kuşak Yol'u genişletmekte ancak Batı Balkan ülkelerinin AB üyeliğini bahsedilen dinamikler çerçevesinde uzun vadeye yaymakta ve hatta borç diplomasisi özelinde engellemektedir.

KAYNAKÇA

- Aliju, D., Cuka, F., Beksaç, E., Nurduhan, A., Biogradlija, L., (2023, 8 Aralık). *Batı Balkanlar'ın AB üyelik beklentileri uzun yıllardır devam ediyor*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bati-balkanlarin-ab-uyelik-beklentileri-uzun-yillardir-devam-ediyor/3076740#!>
- Conley, H, A., Hillman, J, E., Ruy, D., McCalpin, M., (2020). Avenues of Chinese Influence in the Western Balkans. *China's "Hub-and-Spoke" Strategy in the Balkans*. Center for Strategic and International Studies (CSIS), 6-11. <http://www.jstor.com/stable/resrep24231.6>
- Krstinovska, A., (2022). China's Aid in the Western Balkans: Supporting Development, Undermining Good Governance. *China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE)*, Association for International Affairs (AMO). 1-34. ISBN 978-80-88470-00-7
- Mardell, J., (2019). *China's Economic Footprint in the Western Balkans*. BertelsmannStiftung. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/our-projects/germany-and-asia/news/asia-policy-brief-chinas-economic-footprint-in-the-western-balkans#link-tab-157270-10>
- Rrustemi, A., Wijk, R., (2019). Policy Brief: Geopolitical Influences of External Powers in the Western Balkans. *Hague Centre for Strategic Studies*, 1-3. <http://www.jstor.com/stable/resrep19593>
- Rrustemi, A., Wijk, R., Dunlop, C., Perovska, J., Palushi, L., (2019). China. *Geopolitical Influences of External Powers in the Western Balkans*. Hague Centre for Strategic Studies, 88-106. <http://www.jstor.com/stable/resrep19582.13>
- Shopov, V., (2021). Decade of patience: How China became a power in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*, (37), 1-27. <https://www.jstor.org/stable/resrep29125>
- Shopov, V., (2022). Kosovo, Mapping China's Rise in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/kosovo/>
- Shopov, V., (2022). Serbia, Mapping China's Rise in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/serbia/>
- Shopov, V., (2022). Bosnia and Hercegovina, Mapping China's Rise in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/bosnia-and-hercegovina/>
- Shopov, V., (2022). Albania, Mapping China's Rise in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/albania/>
- Shopov, V., (2022). Montenegro, Mapping China's Rise in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/montenegro/>
- Stanicek, B., Tarpova, S. (2022). *China's strategic interests in the Western Balkans*. European Parliamentary Research Service (EPRS).
- Tonchev, P., (2017). China's Road: into the Western Balkans. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, 1-4. <http://www.jstor.com/stable/resrep06772>
- Zeneli, V., (2020). *Western Balkans: Low Hanging Fruit for China?*. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2020/02/the-western-balkans-low-hanging-fruit-for-china/>

- Zeneli, V., (2022). *Chinese Influence in the Western Balkans and Its Impact on the Region's European Union Integration Process*. The Institute for Human Sciences (IWM). <https://www.iwm.at/blog/chinese-influence-in-the-western-balkans-and-its-impact-on-the-regions-european-union>
- Zweers, W., Shopov, V., van der Putten, F. P., Petkova, M., Lemstra, M., (2020). China and the EU in the Western Balkans: Different strings attached. *China and the EU in the Western Balkans*. JSTOR Clingendael Institute, 39-55. <https://www.jstor.org/stable/resrep26541.8>
- Zweers, W., Shopov, V., van der Putten, F. P., Petkova, M., Lemstra, M., (2020). China's approach to the Western Balkans. *China and the EU in the Western Balkans*. JSTOR Clingendael Institute, 7-23. <https://www.jstor.org/stable/resrep26541.6>
- Zweers, W., Shopov, V., van der Putten, F. P., Petkova, M., Lemstra, M., (2020). Reactions to China in the Western Balkans countries. *China and the EU in the Western Balkans*. JSTOR Clingendael Institute, 24-38. <https://www.jstor.org/stable/resrep26541.7>

YUGOSLAVIA-SOVIET UNION RELATIONS IN THE CONTEXT OF HIERARCHY APPROACH (1945-1948)

İrfan Tatlı¹

Abstract: Yugoslavia, with its unique understanding of communism and its foreign policy pursued between the Western Block and the Soviet Union, occupied a significant place in the international politics of the Cold War years unlike proportion to its resources and power. Yugoslavia, which became the first country to adopt to communism without any external intervention following the Soviet Union, had progressed towards becoming an independent power in Southeastern Europe with its own unique understanding of communism. This progress has disturbed both the Soviet Bloc under Stalin's leadership and the Western bloc. This paper aims to explain the relations between Yugoslavia and the Soviet Union between from 1945 to 1948 utilizing the Hierarchy approach, which is one of the most important challenges recently in International Relations discipline. Within this framework, the question of why Yugoslavia, under the rule of Josip Broz Tito, challenged the Soviet Union hierarchy, will be examined at the system, state and individual levels. This examination will encompass Yugoslavia's support for communist rebels during the Greek Civil War, its divergence from Soviet Union on the Trieste issue, and the factors surrounding the formation of the Balkan Federation. The study argues that Yugoslavia attempted to challenge the Soviet Union hierarchy stemmed from a culmination pressures and disparate policies of the Soviet Union towards Yugoslavia convinced the Yugoslav leadership that the Soviet Union under Stalin's leadership as a threat. There are various reasons for this challenge at the system level, state level and individual level.

Keywords: Yugoslavia, Soviet Union, hierarchy, challenge

---

1 PhD Student, Sakarya University, info@irfantatli.com

Introduction

Although sometimes as a problematic and even undesirable country, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY or Yugoslavia) has always maintained its prominence and importance in the international community from 1945 until its civil war and disintegration in the early 1990s. In fact, it has often been argued that Yugoslavia's place in international politics is disproportionate to its resources and power (Campbell, 1967). This situation of Yugoslavia persisted throughout the Cold War period. For this reason, relations with the Union of Soviet Socialist Republics (USSR or the Soviet Union) were shaped in a very dynamic graph until the collapse of the Soviet Union. The period between 1945 and 1948 is of great importance for the relations between Yugoslavia and the Soviet Union. The Socialist Federal Republic of Yugoslavia, which was proclaimed by Josip Broz Tito immediately after the Second World War, was a close follower of the Soviet Union and was expelled from the Cominform² in 1948. Since then, communism in Yugoslavia has taken a distinctive form and has preferred to follow a very balanced policy in its relations with the Soviet Union.

During this period between 1945 and 1948, the relationship between Yugoslavia and the Soviet Union had numerous crises and challenges. Although there were ideological similarities between Yugoslavia and the Soviet Union, Yugoslavia's refusal to position itself in the same bloc with the Soviet Union created a distinct hierarchical relationship between the two states. Compared to other states under the direct influence of the Soviet Union, Yugoslavia enjoyed greater autonomy and independence. The fact that Yugoslavia, a subordinate state in terms of the hierarchy approach, challenged the hierarchy of the Soviet Union, one of the hegemonic powers of the period, is based on some reasons. These reasons can be individual, stemming from the internal dynamics of states and, more generally, from balances at the level of the international system and conjuncture.

Indeed, at the end of the Second World War, Britain and France lost power despite leaving the war as victors, which led to the emergence of the United States of America (the United States or the USA) and the Soviet Union as the two superpowers and the beginning of a new era known as the Cold War. During the Cold War period, both superpowers struggled to establish hegemony over other states and to include them in their hierarchy.

---

2 Cominform is a communist bloc established on October 5, 1947, as a counter-initiative to the Marshall Plan, which it described as "an instrument of American imperialism." It was formed by bringing together the leaders of the Communist parties of the Soviet Union, Poland, Bulgaria, Czechoslovakia, Romania, Hungary, Yugoslavia, France, and Italy.

As a superpower, the Soviet Union had a significant influence on the hierarchy of states within its sphere of influence. In addition to its influence in Central Asia and the Caucasus, a group of socialist states aligned with the Soviet Union, such as Romania, Bulgaria, Poland, Czechoslovakia and Albania in Eastern Europe and the Balkans, were included in the Soviet Union's hierarchy.

Yugoslavia, on the other hand, followed a different policy from these states and adopted a more independent stance. With the Non-Alignment policy it pursued, it aimed to develop its own unique understanding of socialism by standing apart from both the Eastern Bloc led by the Soviet Union and the Western Bloc led by the United States. Although there were ideological similarities between Yugoslavia and the Soviet Union, Yugoslavia's refusal to position itself in the same bloc with the Soviet Union created a distinct hierarchical relationship between the two states. Compared to other Eastern European states that were under the direct influence of the Soviet Union, Yugoslavia enjoyed greater autonomy and independence.

This study, which examines Yugoslavia's challenge to the Soviet Union hierarchy between 1945-1948 in the light of the developments between 1945 and 1948, using the hierarchy approach, which emerged as a new approach within the discipline of International Relations (IR), is important in terms of contributing to the literature for various reasons. Firstly, within the framework of the newly developing hierarchy approach, Yugoslavia stands out as a region that has not yet been sufficiently studied. This study aims to contribute to the literature in this regard.

Additionally, this study, focusing on Yugoslavia's challenge to the Soviet Union's hierarchy, demonstrates how dependent states can behave to claim more autonomy and challenge hegemonic powers in a multipolar world. Thus, the study emphasizes the importance of the current situation of the international system, the material capacities of states, geographical factors, and individual leadership in shaping state behaviors and decisions.

Moreover, by providing insights into current geopolitical structures and the strategies states use to cope with hierarchical pressures, this study sheds light on historical precedents that can help better understand contemporary issues. Therefore, the study not only aims to enrich the academic literature by contributing to it but also seeks to enhance the understanding of international relations within the context of the hierarchy approach, which emerges as a response to fundamental concepts characterizing international relations.

Yugoslavia in the Post-War Era

During the Second World War, the territory of Yugoslavia was divided between the Axis Powers and their allies. After the occupation of the country, King Petar II left Belgrade for the United Kingdom, where he established a government in exile. During this period, the communist resistance movement, the Partisans, formed to liberate their country from Axis occupation, managed to liberate all of Yugoslavia from Axis occupation in 1944 with Soviet and Anglo-American assistance. Thus, the Federal People's Republic of Yugoslavia was proclaimed on November 29, 1945. Yugoslavia, which was built on a socialist concept, consisted of six states and two autonomous regions. Within the new socialist federation, Slovenia, Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia were given the status of separate and equal republics, while Kosovo and Vojvodina were made autonomous regions within Yugoslavia (Curtis, 1992).

This new socialist state was also considered a very important ally for the Soviet Union. After the Soviet Union, Yugoslavia was the first state to accept communism without any foreign intervention. In 1949, Yugoslavia remained so until the proclamation of the People's Republic of China, and was the only such state in Eastern Europe until the end of the Cold War (Cook, 2000). Between 1945 and 1948, it continued to pursue an aggressive internationalist foreign policy, as one would expect from a communist state loyal to the Soviet Union and Stalin.

In fact, the Yugoslav regime during this period was more pro-Soviet than any other state in Eastern Europe dominated by the Soviet Union hierarchy (Ulam, 1952). Zbigniew Brzezinski portrayed post-war Yugoslavia as "*the most Orthodox, the most Stalinist, the most Soviet-type regime in Eastern Europe at the time*" (Brzezinski, 1971: 55) and "*... more Stalinist than Stalin*" (Brzezinski, 1971, p. 39). In addition, Yugoslavia's first constitution, adopted on January 31, 1946, was very similar to the Soviet Union's constitution of 1936 (Cook, 2000).

However, following some issues in this period, Yugoslavia was expelled from the Cominform in 1948 as a result of the disagreements between Tito and Stalin. In the face of this secession, which took the international community by surprise, Western states quickly realized the importance of this tension between Yugoslavia and the Soviets and took action. The Western bloc started to help Yugoslavia militarily and economically, which led the Soviet Union to pursue a more aggressive policy against Yugoslavia. Though, strategy of the Soviet Union, under the leadership of Stalin, had involved all alternatives short of war to overthrow the Tito leadership in Yugoslavia in the period after 1948.

Breaking Points in Yugoslavia-Soviet Union Relations between 1945-1948

The alliance between Tito's Yugoslavia and the Soviet Union was initially built on respect for mutual interests and communist unity. Moreover, after coming to power, Tito adopted many Soviet-style institutions and policies. However, due to growing distrust between the parties, ideological differences and different political agendas, relations between the two states witnessed crises.

After the World War II, Yugoslavia sought close relations with the Soviet Union for ideological, economic and security reasons. However, tensions soon arose over Yugoslavia's distinctive independent socialist model, Stalin's desire for greater control over the countries under his hierarchy, and Yugoslavia's desire to expand its own political influence by improving its relations with the West. The Soviet Union aspired to Yugoslavia to follow the Soviet communist model and be subject to Moscow's leadership, while Yugoslavia insisted on maintaining its own democratic socialist system. This ideological disagreement and Soviet interference in Yugoslavia's internal affairs led to the deterioration of relations between the two states (Majstorovic, 2010).

The tension between Tito and Stalin dates back to the years of struggle against the Axis Powers during the World War II. During this period, there were two resistance movements in Yugoslavia, the Chetniks led by Dragoljub Draza Mihailovic and the Partisans led by Josip Broz Tito. While the United Kingdom and the United States supported the Partisans among these two groups waging a struggle against the Axis Powers, the Soviet Union initially supported the Chetniks, who had the ideal of a Serb-centered Yugoslavia, but later supported the Partisans at the request and pressure of the United Kingdom and the United States. As a matter of fact, although the Chetniks, who were fighting for a Serb-centered monarchy under Draza Mihailovic, had anti-communist ideas, they were carrying out attacks against the Partisans, who had the ideal of a federal communist Yugoslavia, with the support they received from the Soviet Union. This is considered to be one of the starting points of the tension between Tito and Stalin (Cook, 2000).

In the light of this episode during the World War II, the main points of tension between Yugoslavia and the Soviet Union between 1945 and 1948 can be listed as the support for the communist rebels in the Greek civil war, the Trieste issue and the attempts to establish the Balkan Federation. Hypothetically, the reasons for Yugoslavia's challenge to the Soviet Union's hierarchy between 1945 and 1948 could be analyzed in the context of these three main disputes.

Impact of the Greek Civil War on Yugoslavia-Soviet Union Relations

Yugoslavia directly supported the communist insurgent movement in Greece by providing ammunition and supplies, as well as military training assistance to the militias. Similarly, Stalin encouraged the insurgency and Yugoslavia's support for the communist groups with the hope of gaining a strategically important region costlessly through civil war instead of a direct war. While Stalin aimed to expand his sphere of influence, Tito harbored his own hopes of incorporating parts of Greece into a Balkan Federation under his leadership, thereby increasing his power and prestige in the region.

Initially, the insurgents supported by Tito and the Soviet Union managed to cause difficulty for the existing Greek government and their British supporters. However, the British informed the United States on February 21, 1947, of its intention to withdraw from its missions in Greece and the Eastern Mediterranean due to economic reasons. Consequently, under the Truman Doctrine, the United States took over this mission and provided aid to Greece government (LaFeber, 1993). In addition to financial aid, the deployment of two American divisions to Greece to combat the insurgents was also considered (LaFeber, 1993). This assistance led to the civil war's progress turning against the insurgents.

Following the weakening of the insurgents with the help of the USA, Stalin ordered the cessation of support for the Greek communist insurgents. This order not only demonstrates Stalin's pragmatic perspective, but also shows that he avoid provoking the USA. Specifically, Stalin believed that the goal of establishing a communist regime in Greece would eventually be achieved. Therefore, he thought it was unnecessary to spend resources on a cause that was evidently going to be lost at that moment and that the same objective could be achieved much more easily and cost-effectively when conditions were more favorable (Gibianskii, 1998).

Thus, the Soviet support for the insurgents in Greece ended. However, Tito, who wanted to increase his influence in the region, continued his support for the insurgents in Greece, disregarding Stalin's order. While Tito's non-compliance with Stalin's foreign policy decision was seen as a problem from Stalin's perspective, from Tito's perspective, it can be assumed that his trust in Stalin as a leader and in the Soviet Union as an ideal system was damaged. This situation demonstrating that breaking the confidence situations could lead to the subordinate states and their leaders a tendency to challenge the superior states under whose hierarchy they exist.

The Trieste Crisis and Rising of the Tito-Stalin Split

After the World War II, Tito's territorial demands towards Austria and Italy emerged as another issue that caused tensions in relations with the Soviet Union. This was because both the Soviet Union under Stalin's leadership and the West did not want the balance of power formed after the war to be disturbed. Therefore, Yugoslavia's demands, which could harm this balance, provoked a reaction from Stalin. In this context, Tito's claim to the port city of Trieste, which was under Italian control at the time, holds significant importance regarding relations with the Soviet Union.

Claim over Trieste, whose population mostly consisted of Slovenes, seemed quite reasonable when considering Yugoslavia's need for a port and the fact that it was on the winning side of the war (Hammond, 1954). Italy, on the other hand, had deepwater ports other than Trieste and was on the losing side of the war. However, Yugoslavia's demand was not accepted by the Western states, which did not want Trieste to be under communist control. Moreover, the current Italian government was a Western-backed government and was fighting against Italian communists in domestic politics. Therefore, Western states were concerned that the loss of territory by the government they supported could also disrupt the balance in Italy (Lane, 1996). For this reason, British and American forces entered the city to prevent it from being taken over by Tito's Partisan forces. In response to these developments, Stalin stated, "*I do not wish to begin Third World War over the Trieste question*" and informed Yugoslavia to abandon this demand (Gaddis, 1997: 30).

In Trieste, where tensions were escalating, a temporary demarcation line was established between the Western allies and Yugoslav forces, and negotiations began. However, as no result could be reached despite the passage of time, it was decided to form a commission to resolve the issue. Within this commission, formed by the four major victorious powers of the war (the United Kingdom, the USA, France, and the Soviet Union), each member presented its proposals. The Soviet Union proposed Yugoslavia's request for Trieste to be annexed to Yugoslavia and for the port to have free port status (McDonald, 1973). Although Tito thanked Stalin for this support, he suffered a great defeat when France's proposal was accepted in June 1946. According to this plan, the Free Territory of Trieste was established, and its administration was divided between the Allied forces and Yugoslav forces (Calic, 2019).

The dispute over Trieste was not resolved until 1954 and saw several critical developments, including Yugoslavia shooting down two American planes in 1946

(Campbell, 1967; Hammond, 1954), threatening the Allied with war, and not allowing Italian troops into the city (Hammond, 1954). Another noteworthy aspect of this issue was that the Soviet Union withdrew its support for Yugoslavia over the Trieste issue in exchange for more reparations from West Germany despite Tito believing he had Soviet support from his meeting with Stalin a few weeks earlier. This development deepened the Tito-Stalin split and damaged the principle of mutual trust in Yugoslavia-Soviet Union relations. Furthermore, Stalin's attitude towards the Trieste issue undoubtedly influenced Yugoslavia's challenge to the Soviet hierarchy, both at the individual and system levels.

Formation of the Balkan Federation and Yugoslavia's Efforts to Gain Influence

One of the issues where the interests of Yugoslavia and the Soviet Union aligned but later caused disagreement between the two states was the efforts to form a Balkan Federation. The idea of uniting Yugoslavia, Bulgaria, and Albania under a federation was seen as highly appealing for Tito, who wanted to increase his influence in the region. While Tito wanted to make Bulgaria one of the republics within Yugoslavia, Stalin saw the federation as an opportunity to stabilize the weak communist Bulgarian regime and to improve its prestige tarnished by its alliance with the Nazis during the war.

However, the absence of a peace agreement ending the war between Albania and Bulgaria and the Allied powers, as well as the Allied powers' aversion to the idea of this federation, posed a significant barrier to the federation. The Allied powers also vetoed mutual cooperation agreements between Yugoslavia and Bulgaria. Although Bulgaria raised the issue of the federation again after the idea was shelved due to these reactions, both the Soviet Union and Yugoslavia rejected Bulgaria's proposal. While the Soviet Union did not intend to provoke Western powers, Yugoslavia cited the reasons that the regime in Bulgaria was a monarchy, the communist party was weak, and the army was not entirely under the control of the party (Gibienskii, 1998).

Tito and Stalin's views on Albania were similar to their views on Bulgaria. Although Albania's inclusion in the federation faced similar obstacles concerning the Allied powers, Tito and Stalin envisioned a gradual transition for Albania's integration, starting with a treaty of friendship with Yugoslavia, followed by a peace agreement, and ultimately the formation of the federation (Gibienskii, 1998).

Indeed, the formation of a Balkan Federation seemed to be in the interests of the Soviet Union and all regional states. From Tito's perspective, the established

federation would increase his power and influence in the region, providing economic contributions, resources, and labor to Yugoslavia. Bulgaria and Albania saw it as an opportunity to sustain their weak governments and communist regimes. Stalin, on the other hand, believed that the established federation could be a significant and powerful counterbalance against the West, thereby reducing security risks on the Soviet Union. Ideologically, the federation would be “*the first stage in the construction of a multinational Communist society*” (Brzezinski, 1971: 56).

However, as aforementioned, the vetoes from Western powers, primarily the USA and the United Kingdom, against the federation and other agreements between these countries led Stalin and Tito to shelve the idea of a federation to avoid issues with the West. By 1946, Stalin, moving with thought that the West did not pose a threat to the Soviets’ interests in the Balkans, communicated to Tito his view to sign a friendship and cooperation agreement with Bulgaria and form a federation. Believing that this would stabilize the communist regime in Bulgaria, Tito, albeit reluctantly, acted on this directive and facilitated the signing of a mutual assistance and friendship agreement between these two countries in 1947 (Gibianskii, 1998).

Nonetheless, following the announcements of the USA initiatives like the Truman Doctrine and the Marshall Plan, Stalin conveyed to Tito his instructions to cancel the signed agreements and the federation efforts. Due to Stalin’s sudden policy changes, it was clear that Tito, even if he did not want an outright confrontation, needed to make his own decisions to increase his influence in the region and balance relations with the West. Stalin also wanted the federation idea with Albania to be postponed, as it was evident that Albania’s merger with Yugoslavia would bolster Tito’s power (Brzezinski, 1971). Interestingly, while conveying this unpredictable policy to Tito, Stalin reiterated the same reasons Tito had provided when rejecting the idea of forming a federation with Bulgaria.

Against Stalin’s policies, which aimed to avoid a possible conflict with the West, faced Tito in a difficult situation. Thus, Yugoslavia under Tito, claiming the Greek territorial demands over Albania as an excuse and sent troops into Albanian territory with the allegation of a potential occupation attempt. This action, which occurred without informing of the Soviet Union, was perceived as an open challenge to the Soviet hierarchy and became one of the significant factors that led to the expulsion of Yugoslavia from the Cominform in 1948.

Theoretical Framework and Hierarchy Approach

International Relations (IR) theories that explain interstate relations based on the assumption that the nature of the international system is anarchic have faced a significant challenge recently. At the forefront of these challenges is the hierarchy approach, which argues that the prevailing principle in world politics is still the stratification system, where actors are ranked as superior or inferior to one another. The hierarchy approach is based on the assumption that a hegemonic state provides security, welfare, and status to a weaker state in exchange for the partial relinquishment of its sovereignty. In this context, it asserts that besides anarchy, a hierarchy also dominates the international system (Balcı, 2019a; Balcı, 2019b; Balcı, 2021; Ikenberry & Kupchan, 1990; Lake, 2007; Lake, 2009a; Lake, 2009b; Wendt & Friedheim, 1995; Yetim & Balcı, 2016; Zarakol, 2011; Zarakol, 2014; Zarakol, 2017).

Primary methods used in this study are the case study method and the comparative historical method. The study utilizes primary and secondary data sources such as books, articles, research reports, theses, documents, and texts published by government and non-governmental organizations, as well as compilation books and reports related to the topic. By aiming to identify the causes and consequences of Yugoslavia's relations with the Soviet Union and its attempts to challenge the Soviet hierarchy between 1945-1948, as well as the findings on the conditions under which subordinate states challenge superior states, this study examines the respective state by using within-case comparison methods that analyze processes over a certain period of time, process tracing that analyzes the mechanisms that connect relevant phenomena, and causal narrative analysis that analyze causal determinants and the reconstruction of historical processes. Likewise, the study utilizes the comparative historical method.

These methods are among the most suitable for examining the reasons why subordinate states challenge superior states within the context of the hierarchy approach. This is because the hierarchy approach has many structural aspects, and the best levels for analysis are generally at the macro or meso level. Therefore, prominent figures in the hierarchy approach, such as David Lake, Robert Powell, David Kang, Ayşe Zarakol, John Ikenberry, and Amitav Acharya, utilize comparative historical methods in their studies on the hierarchy approach. The comparative historical method also allows for analyzing how both individual actors and structural and institutional environments shape individual actions and considers the relationships between individuals and structures. Thus, it is also possible to analyze the impact of leaders and other significant figures at the individual level in challenges by subordinate states against superior states.

Why Did Yugoslavia Challenge the Soviet Union Hegemony?

Developments between Yugoslavia and the Soviet Union from 1945 to 1948, reveal that Yugoslavia generally tended to show loyalty to the Soviet Union even in situations of conflicting interests. However, it should be noted that the differences in perspectives of Stalin and Tito led Yugoslav authorities to make decisions that they believed best served the interests of the international socialist movement according to their own interests and, consequently, their own view of socialism. The most prominent examples of this situation in Yugoslav-Soviet relations are the support given to Greek communist insurgents, the developments regarding the Trieste issue, and the disagreements during the process of forming the Balkan Federation. In this context, various reasons may be noted why Yugoslavia challenged the Soviet hierarchy.

System Level

At the system level, the most important reasons for Yugoslavia's challenge to the Soviet Union can be listed as the existence of multiple poles in the international system, its capability to address the need for security risk protection, and its geographical location. In a system where multiple poles exist, subordinate states are more likely to show a tendency to exit the hierarchies they are in. The rapprochement between Yugoslavia, which challenged the Soviet hierarchy, and the West, followed by its role as one of the founders of the Non-Aligned Movement, is a crystal clear example for this condition. Many states, including Yugoslavia, which challenged the obligation to side with either bloc in a bipolar world, united under the umbrella of the Non-Aligned Movement. Additionally, during the period of tensions with the Soviet Union, the aid provided by the West to Yugoslavia in an attempt to draw it into the capitalist camp, or at least ensure its neutrality, reduced Yugoslavia's concerns about the potential crisis caused by the cessation of Soviet aid and increased the likelihood of challenging the Soviet hierarchy. This situation indicates that subordinate states may tend to challenge hegemonic powers when they find options to enter another hierarchy.

Furthermore, the fact that the Soviet Union was not geographically close to Yugoslavia, and that Yugoslavia bordered the Western Bloc, was also a significant factor in its tendency to challenge. In terms of military capacity, Yugoslavia did not need the Soviet Union to counter threats from the West or the West to counter threats from the Soviet Union, illustrating the importance of military capacity in establishing a place at the system level. Yugoslavia's highly defensible geography also played a role in making it a significant actor at the system level.

State Level

Improvement in the military and economic capacity of a subordinate state can profoundly affect its position within the hierarchical order. In this context, the distribution of material capacity is quite crucial. When components such as the military, natural resources, economic tools, and other resources are unevenly distributed, a subordinate state finds it difficult to unilaterally and peacefully abolish the hierarchy. However, even though Yugoslavia was not strong or capable enough to compete with the Soviet Union in terms of material capacity, its ability to pursue a self-sufficiency policy allowed it to challenge the Soviet hierarchy. Indeed, while the Soviet Union demonstrated its intent to exploit Yugoslavia's material power through cooperation and economic investment agreements, Yugoslavia perceived the Soviet Union's colonial intentions as a threat and perceived the challenge as a matter of existence.

In short, as the material capacity of a subordinate state increases, the likelihood of seeking more autonomy and challenging the hegemonic state also increases. This situation was seen as valid in the case of Yugoslavia challenging the Soviet Union. As a state that survived Nazi occupation through its own struggle, Yugoslavia adopted a self-sufficiency policy and aimed to become a regional power, particularly by increasing its military capacity. This increasing material capacity of Yugoslavia was one of the factors that gave Tito confidence in challenging the Soviet hierarchy.

Additionally, likelihood of challenging the superior state increases when the reliability of the hierarchy decreases from the perspective of the subordinate state. Ambivalent of the Soviet Union stance towards Yugoslavia on the issues of the Trieste matter and the Balkan Federation led to a loss of trust in Yugoslavia and thus increased the likelihood of challenging the Soviet hierarchy. The Percentages Agreement, a secret deal between the Soviet Union and the United Kingdom, is another example of distrust between subordinate and hegemonic states. According to this agreement, the influence over Yugoslavia was divided equally between the two great Powers (the Soviet Union and the United Kingdom), indicating an awareness of Yugoslavia's capacity to challenge. Both hegemonic powers, realizing that Yugoslavia did not trust either of them and could not draw Yugoslavia into their respective hierarchies. Consequently, they competed to achieve equal spheres of influence over Yugoslavia to prevent it from joining the opposing hierarchy.

Individual Level

Personal views, beliefs, character, and educational levels of individuals can also be influential in challenges to hierarchies. As a leader who achieved victory in World War II, Tito's charismatic leadership allowed him to rally his people to his side when he diverged from Stalin. Although his policies sometimes caused Yugoslavia to fall out of alignment with the Soviet Union, Tito's ability to garner popular support enabled him to challenge Stalin, even at the height of Stalin's popularity. Furthermore, Tito's unique understanding of socialism and his desire to transform Yugoslavia into a regional power were also significant factors in Yugoslavia's challenge to the Soviet Union. In this context, subordinate state leaders with broad visions and their own imaginations are more likely to oppose the roles and imposed limits within the hierarchical order and challenge the superior states under which they are subordinated.

Additionally, Tito had a more inclusive view of Communism compared to Stalin. Stalin's ultimate vision of the Communist state was centered around the Soviet Union. Consequently, he often clashed with the leaders of Communist parties in countries like the USA, France, the United Kingdom, Poland, and Italy. Tito, on the other hand, was less inclined to share his advantages and the strength of his charismatic leadership with the Soviets and Stalin, having more power than these leaders who had either not yet established a communist regime in their countries or had weak regimes.

At this point, it is necessary to emphasize the political atmosphere in Yugoslavia at that time and Tito's position within the Yugoslav political system. Tito, who monopolized the bureaucracy, military, and economy in his country, was the undisputed leader of Yugoslavia. Indeed, the hypothesis that leaders who minimize the influence of other political powers in their countries tend to make broader and more strategic decisions in line with their beliefs was also valid for Tito.

Furthermore, as Serbian historian Latinka Perovic noted, "*at a juridical and at a symbolic level, Tito was Yugoslavia and Yugoslavia was Tito*" (Goldstein, 2020: 20). Considering that there was a similar relationship between Stalin and the Soviet Union, the divide between these two leaders can be better understood. When the advisors and administrators surrounding a leader are homogeneous, the leader's decisions become much more decisive even in the most strategic and significant issues. Given that the main decision-makers in Yugoslavia and the Soviet Union were Tito and Stalin, respectively, it can be asserted that one reason for the Tito-Stalin split lies in the individual characteristics of these two leaders.

Conclusion

Existence of a pole in the international system other than the Soviet Union, Yugoslavia's defensible geography, the distance between Yugoslavia and the Soviet Union, and the Western states' aid to Yugoslavia to draw it to their side or ensure its neutrality were significant factors of Yugoslavia's challenge to the Soviet hierarchy, at the system level. At the state level, Yugoslavia's self-sufficiency policy, its increased material capacity, having a strong military, and the perception among Yugoslav leaders that the Soviet Union's ambivalent policies posed a threat to the Yugoslav state contributed to Yugoslavia's tendency to challenge the Soviet hierarchy. Simultaneously, the impact of individual leaders like Tito and Stalin on hierarchical challenges is quite significant. As a leader who had liberated his country from occupation during World War II, Tito did not wish to use the charisma and power he gained after the war for Stalin's Soviets and acted with the intention of expanding his own regional power. Tito being an undisputed figure within Yugoslavia was also a significant factor in his challenge to the Soviet Union under Stalin's leadership.

In conclusion, Tito's conflict with Stalin weakened Yugoslavia's regional influence and forced Tito to abandon his plans for the expansion of Yugoslavia. Ultimately, Tito had to abandon the vision of Yugoslav dominance in the Balkans and focus on protecting Yugoslavia's borders from both neighboring Soviet satellite states and other neighboring NATO member states. While ideological factors are cited as decisive for the Soviet-Yugoslav split, it is possible to say that the primary cause was the political disagreements between Tito and Stalin regarding Yugoslavia's expansionist ambitions, which led to its expulsion from Cominform, and Stalin's policies on Soviet expansionism. Indeed, Tito's desire to expand Yugoslavia's influence in the Balkans and his interventions in Greece, Albania, and Bulgaria, combined with Stalin's complex foreign policy aimed at balancing relations with the West and expanding his own influence, created discontent within Yugoslav leadership. This led the subordinate state of Yugoslavia, which had often remained loyal to the superior state of the Soviet Union, to challenge the Soviet hierarchy.

REFERENCES

- Balçı, A. (2019a). When Hierarchy shattered: Turkey's post-2013 crisis with the US-led Order. *TUBITAK*.
- Balçı, A. (2019b). A Three-level analysis of Turkey's crisis with the U.S.-led Order. *Insight Turkey* 21/4, 13-24.
- Balçı, A. (2021). Algeria in declining ottoman hierarchy: Why Algiers remained loyal to the falling patron. *Cambridge Review of International Affairs* 35/3, 375-393.
- Brzezinski, Z. K. (1971). *The Soviet Bloc*. Cambridge: Harvard University Press.
- Calic, M. J. (2019). *A History of Yugoslavia*. Indiana: Purdue University Press.
- Campbell, J. C. (1967). *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*. New York: Harper and Row.
- Cook, G. J. (2000). *Balance of Threat Theory and the Case of Yugoslavia, 1943 – 1964*. Virginia: University of Virginia, Yüksek Lisans Tezi.
- Curtis, G. E. (1992). *Yugoslavia: a country study*. Washington, D.C. : Federal Research Division, Library of Congress.
- Gaddis, J. L. (1997). *We Now Know*. Oxford:: Clarendon Press.
- Gibianskii, L. (1998). The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946 - 1948. *Cold War International History Project Issue 10*, 130-133.
- Goldstein, I. (2020). The Tito-Stalin Split of 1948 as a Personal Conflict. In T. Jakovina & M. Previšić (Eds.), *The Tito-Stalin split 70 Years After* (pp. 17-32). University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences Press; Ljubljana University Press.
- Hammond, T. T. (1954). *Yugoslavia: Between East and West (Headline Series, Number 108, November-December 1954)*. New York: Foreign Policy Association.
- Ikenberry, G. J. - Kupchan, C. A. (1990). Socialization and Hegemonic Power. *International Organization* 44/3, 283-315.
- LaFeber, W. (1993). *America, Russia, and the Cold War 1945 - 1992* (7 b.). New York: McGraw-Hill, Inc.
- Lake, D. A. (2007). Escape from the State of Nature: Authority and Hierarchy in World Politics. *International Security* 32/1, 47-79.
- Lake, D. A. (2009a). *Hierarchy in International Relations*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lake, D. A. (2009b). Regional Hierarchy: Authority and Local International Order. *Review of International Studies* 35/S1, 35-58.
- Lane, A. (1996). *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity. 1941-1949*. Portland: Sussex Academic Press.
- Majstorovic, V. (2010). The Rise and Fall of the Yugoslav-Soviet Alliance, 1945-1948. *University of Toronto*, 132-160.
- McDonald, G. C. (1973). *Area Handbook for Yugoslavia. DA pam 550-99*. Washington: U.S. Government Printing Office.

- Ulam, A. B. (1952). *Titoism and the Cominform*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wendt, A. - Friedheim, D. (1995). Hierarchy under Anarchy: Informal Empire and the East German State. *International Organization* 49/4, 689-721.
- Yetim, H. T. - Balcı, A. (2016). Tabi Devletler Neden Otonomi Arttırmaya Yönelir? 1964-1975 Dönemi Türk-Amerikan İlişkilerindeki Krizi Açıklamak. *Gazi Akademik Bakış* 15/29, 195-220.
- Zarakol, A. (2011). *After defeat: How the East learned to live with the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zarakol, A. (2014). What made the modern world hang together: socialisation or stigmatisation? *International Theory* 6/2, 311-332.
- Zarakol, A. (2017). *Hierarchies in world Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

INFORMATION WARFARE IN THE BALKANS: THE ROLE OF SERBIA AND THE COMPARATIVE ANALYSIS OF RUSSIA AND THE UNITED STATES

Irem Güldem Karar¹

Abstract: The rapid technological developments and the widespread use of the Internet after the Cold War have led to a transformation in contemporary conflicts, as information has gained a cross-border nature. This transformation is explained through the concept of information warfare, which is called efforts to achieve information superiority among adversaries through the use of information and communication technologies. Especially after the Cold War, actors such as United States and Russia, aiming to expand their regional spheres of influence, tried to maintain their power by using information warfare tools such as cyber operations and psychological operations. The pivotal role of Serbia, which is at the center of this strategic region, is important for both states. The reason for this situation is that Serbia has a strategic significance in the Balkans in historical and geopolitical terms. Serbia's stature as a key player, with its position and sphere of influence in the region. Therefore, public opinion manipulated through Serbia can be associated with Russia's efforts to weaken Western influence in the Balkans or America's endeavors to mitigate Russian influence within the region. The main purpose of this article is to undertake a comparative analysis of the information warfare policies of United States and Russia, with a focal point on Serbia within the Balkan information warfare landscape. Hence, this paper will contribute to understanding information warfare dynamics in the Balkans through the deep examination of information warfare policies carried out by United States and Russia concerning Serbia.

Keywords: Information Warfare, Balkans, Serbia, Comparative Analysis

---

¹ University of Ankara, iremguldem97@gmail.com

Introduction

With the rapidly developing technology and the widespread use of the internet, all kinds of information in the world have become easily accessible. This situation has led to some changes in relations between states, as in all areas of life. In this age of technology, which has significant effects on current conflicts, the use of information by states in conflict areas has made the term “information warfare” a popular concept. Especially Russia and America have adopted information warfare methods to increase their power and expand their sphere of influence in the post-Cold War period. These two great states are trying to establish superiority in strategically important regions such as the Balkans through information warfare operations.

Serbia plays a central role in the struggle between Russia and America due to its strategic location in the Balkans. Serbia's central position among the Balkan countries indicates that potential Russian and American influences tend to spread throughout the region. The cultural, historical and religious ties that Serbia shares with Russia play an important role in the influence Russia tries to spread in the region. On the other hand, America aims to influence other Balkan countries through Serbia in order for the Balkans to rapidly Westernize and find a place for itself within the North Atlantic Treaty Organization (NATO) union with European Union (EU) values.

This article consists of three main sections to analyze the role of Serbia through America and Russia's information war in the Balkans. In the first part, an examination will be made on how the concept of information warfare is defined in the academic literature. In the second part, the effects of information warfare operations in the Balkans will be examined, focusing especially on the regional dynamics of Serbia. In the third and final section, America's and Russia's information warfare strategies in the Balkans will be examined through different case studies and Serbia's impact on these strategies will be analyzed.

As a result, this study aims to provide a perspective on how the future conflict landscape may be shaped by examining how important global powers such as Russia and America developed war policies through Serbia in the struggle for supremacy in the Balkans.

Conceptual Framework of Information Warfare

This chapter is written to explain how America and Russia define information warfare and to lay the foundation for the following chapters.

According to Toffler & Toffler (1995), the evolution of wars consists of three main waves. The first of these is the first wave: agrarian wave, the second is the second wave: industrial and the third is the third wave: information wave. In the Agrarian wave, wars were fought for land. Everything was directly related to agriculture, and winning the war was possible by destroying the agricultural lands of the opposing side. The industrial wave period is defined with the word mass production. The enemies were trying to gain superiority over each other by competing in the production of mass destruction weapons. Finally, in the 90s, as a result of the end of the cold war and rapid developments in technology, the use of “information” began to play a key role.

As information has become borderless, states have begun to perceive the undesirable use of information as a threat to their national security. This situation caused the old understanding of war to change and the emergence of a new type of war. Although information warfare is a phenomenon that has found its place in every period, it gained more importance in the 1990s as information became easily accessible to everyone. Concrete documents regarding the concept of information warfare began to be frequently encountered in academia after the 1990s, and today they are adopted and studied by many different disciplines.

The United States’ efforts on information warfare will be examined in two periods. First, the studies on the conceptualization and definition of information warfare in the 1990s will be discussed, and then the concept of information warfare that developed in the 2000s will be examined.

The United States first defined information warfare by the Department of Defense in 1993. According to this definition;

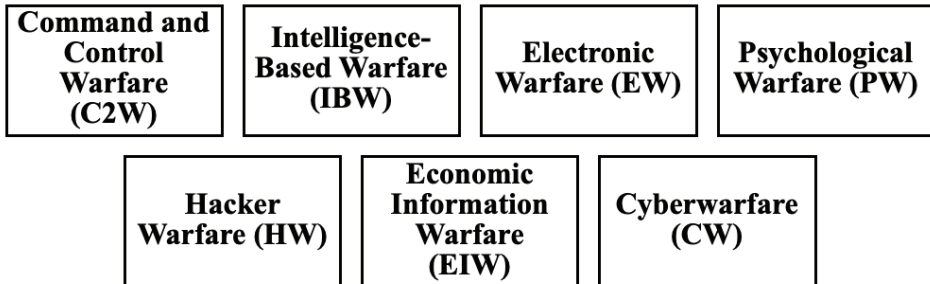
“Actions taken to preserve the integrity of one’s own information systems from exploitation, corruption, or destruction while at the same time exploiting, corrupting, or destroying an adversary’s information systems and in the process achieving an information advantage in the application of force. It is also actions taken to achieve information superiority in support of national military strategy by affecting adverse information and information systems while leveraging and defending our information and information systems. Command and control warfare is a subset of information warfare” (DeVries, 1997: 2).

The Department of Defense also inferred that there are Offensive and Defensive types of information warfare (DeVries, 1997: 5). Offensive information warfare includes all kinds of attacks against the opposing party’s command and control systems, and its aim is to achieve the goal by destroying the opposing party’s

communication resources. Defensive information warfare includes any attempt to protect America's information infrastructure.

In Martin Libicki's book "What is Information Warfare" published in 1995, possible threats to America were listed by dividing information warfare into different forms. These seven forms are:

Figure 1: Seven forms of Information Warfare by Martin Libicki

Source: Created by Author

These forms classified the types of threats that could occur for the United States and defined how information warfare could be achieved against the other party. For instance, while Command and Control Warfare (C2W) involves destroying the opponent's communication services, Psychological Warfare involves shaping the opponent's public opinion (Libicki, 1995).

In 1996, Winn Schwartau published the book "Information Warfare" and divided information warfare into three classes: personal, corporate and global. Personal information warfare defines the use of information as a weapon against individuals. Corporate information warfare refers to the threat that information sharing by companies or states may eventually be used against America. Global information warfare aims to create a global impact with the information army created by a group of elites (Schwartau, 1994: 266).

With these three different definitions of information warfare, a study was conducted on information security, which America brought to the fore in the 1990s.

After the 2000s, one of the two important names working on the US information warfare concept is C. Kopp and the other is Frank G. Hoffman. C. Kopp asks four different strategies: "What does the other party want me to think and why?" It answers the question. These strategies are listed as follows:

Figure 2: Four different strategies of C. Kopp

Source: Created by Author

These strategies aim to gain superiority in information warfare by creating confusion in the public opinion through propaganda methods (Dolan, 2022: 12).

Finally, Hoffman brought a new perspective to the 21st century's understanding of war with his book "Conflict in the 21st century: The Rise of Hybrid Wars" published in 2007. In this new era theory, Hoffman includes information warfare and treats it as an important phenomenon that cannot be considered separately. After the September 11, 2001 incident, a new war period was entered and the impact of non-state actors in the system was examined in this new period. The 9/11 incident shows that wars are not only taking place between states, but are also starting to become the scene of conflicts between non-state actors, namely soldiers, civilians and terrorist organizations, asymmetrically. Hoffman directly mentioned the concepts of information age, information dominance, information superiority, information operations and emphasized that the new era wars have a mixture of terrorism and information. To support his theory, he cites the war between Israel and Hezbollah in 2006. While Israel as a state and Hezbollah as a non-state actor have an asymmetrical feature, Hezbollah's attempt to gain superiority by changing radio frequencies to create perception dominance with information operations is a strong example of the use of information for war purposes. In addition, with developing information technologies, non-state actors have begun to spread their own discourse through propaganda or to use information effectively to legitimize their actions. Finally, Hoffman emphasized that perception is more important than winning the physical war and quoted the speech made by the Secretary of Defense in 2007: "*Success will be less a matter of imposing one's will and more a function of shaping behavior of friends, adversaries and most importantly, the people in between*" (Hoffman, 2007: 53).

The definition of information warfare theory in America and its relations with other theories are stated above. In Russia, from past to present, information has been one of the most important tools used to direct the other party in the desired way. Russia's view on the theory of information warfare has generally followed parallel with America's. Especially after the collapse of the Soviet Union, interest and importance in information warfare increased and they tried to improve

themselves in areas that were thought to be lacking during the Cold War (Fridman, 2017).

Although there is no major change in information warfare terminology in Russian sources, it is possible to encounter some changes. For instance, while information sphere is used in Russian literature, information environment is used in American literature (Grisé, Demus, Shokh, Kepe, & Welburn, 2022a: 6). These two concepts have the same meaning and refer to the entire system in which information is collected and distributed. Another conceptual difference is that while information warfare is used in American literature, it is used as information confrontation in Russian sources (Grisé, Shokh, Holynska, & Demus, 2022b: 1).

In Russian literature, information warfare means “form of conflict between opposing sides (states, social-political movements and organizations, armed forces, etc.), each of which seeks to defeat (inflict damage on) the enemy through informational effects in the information sphere (It is defined as “aggregate of information, information infrastructure, and subjects that collect, organize, distribute, and use information, as well as systems that regulate the social relations that arise during such actions), while resisting or reducing such effects on one’s own side.” (Grisé, Demus, Shokh, Kepe, & Welburn, 2022a: 6).

Information warfare has been examined in two main categories in Russian literature: information psychological and information technical (Göransson, 2021). The aim of informational psychology is to direct societies in the desired way. This category aims to cause chaos by creating pressure on the other party’s society. In the information technical field, the aim is to create a communication barrier by damaging the other party’s command and control system.

After the collapse of the Soviet Union, three main concepts were developed in order to adapt to the new warfare order of the 21st century and not to fall behind the West. The first of these concepts is subversion-war developed by Eveny Messner, the second is net-centric war introduced by Aleksandr Dugin, and the last is the information warfare concept introduced by Igor Nikolaevich. These three concepts focus on the threats posed to Russia after the Cold War. Thus, the three concepts emphasize that the West is still in a war against Russia’s values and that propaganda, misinformation and blackmail methods aim to direct public opinion against Russia (Fridman, 2017).

In the 2000s, Russia introduced the concept of “gibridnaya vonya” by regulating Hybrid Warfare to suit its own interests. Gibridnaya Vonya cannot be considered separately from the theories of Messner, Dugin and Panarin (Göransson, 2021: 86). The common point emphasized by these concepts is that in the new

generation wars, the enemy can be defeated not on the battlefield as in the past, but as long as information superiority is achieved.

Information Warfare in Balkans and the Role of Serbia

In order to understand the information warfare dynamics between countries in the Balkans, it is necessary to first examine the historical process of the region. The region became the center of the First World War when Archduke Franz Ferdinand was killed by a Serbian separatist and the Austro-Hungarian Empire declared war on the Kingdom of Serbia (Lampe, 2000). Unresolved problems after this war led to the Second World War and caused the Yugoslav separatists led by Josip Broz Tito to establish the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1946, comprising six states (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Macedonia, Montenegro, Serbia and Slovenia) (Malcolm, 1996).

Tito's death in 1980, problems such as high inflation and unemployment, and the fact that the western regions became richer than the eastern and southern regions, led to increased tension between ethnic groups and turned into hatred. With the collapse of the Soviet Union, the increasing tension in the region turned into war, and wars occurred with the declaration of independence of states such as Bosnia Herzegovina and Croatia. This process went down in history as one of the greatest tragedies on the European continent (Judah, 2000). The region has remained unstable over time; Even after Slovenia became a member of the European Union in 2004 and Croatia in 2013, its political and economic problems could not be solved. Politically, problems remain, including ongoing corruption scandals, shifts towards autocracy against the continuation of elections, and partial implementation of democracy (Biehl, Giegerich, & Jonas, 2013). Economically, although there has been an increase in income level with EU membership and candidacy, the level compatible with western Europe has not been reached. For these reasons, conflicts on issues such as the status of Kosovo have become inevitable (Judah, 2008).

How does information warfare function in a region with this diverse ethnic structure, and what is the role of Serbia, the most influential power in the region? In order to find answers to these questions, countries generally conduct propaganda campaigns against each other around main themes such as "corruption", "ethnic division" and "foreign actors". This study will be conducted as a result of examining the information war in the Balkans separately by the countries.

In Albania, information warfare is generally related to dynamics within the country. Those who fight for political interests are trying to convey their own

propaganda messages to the public. Various channels are used to spread information, but social media tools are especially effective in disinformation. In Albania, governments conduct information warfare operations against individuals and institutions that are against their interests (Abrahams, 2015; Vurmo, 2016: 5).

In Bosnia-Herzegovina, the information war is directed against the Muslim and ethnic identity values of the people. Unlike Albania, information warfare is carried out for both internal and international purposes. While governments in Bosnia and Herzegovina organize information warfare operations in order to maintain their power and remain in power, external actors, especially Serbia, spread misleading information in line with their own interests in Bosnia and Herzegovina (Helms, 2014).

Kosovo, on the other hand, is exposed to more information warfare operations by foreign states than Bosnia and Herzegovina. In Kosovo, governments use information for their own interests in order to maintain their power for internal purposes. Kosovo media is under the control of external powers and faces especially Serbian intervention. For instance, the Serbs undermine Kosovo's credibility in the international arena by spreading messages to the Kosovo public through communication tools that Kosovo cannot be a self-sufficient administration without Serbia's help (Perritt, 2010: 11).

In Montenegro, information warfare operations generally originate from Serbia. This situation is due to Serbia's influence in the Montenegro media. For instance, allegations that the Montenegro government is trying to expropriate the Serbian Orthodox Church are spread through the media (Morrison, 2009; Bieber, 2018).

In North Macedonia, information warfare campaigns are carried out mostly to damage the country's international reputation. For this purpose, countries such as Bulgaria and Greece put pressure on changing the name of the country by organizing international propaganda campaigns, and this affected North Macedonia's membership in the EU and NATO (Poulton, 2000). In addition, due to the presence of Albanian minorities living in North Macedonia, Albania tried to intervene in the internal affairs of the country through propaganda. These information distortion campaigns have been tried to spread through social media and traditional media (Roudometof, 2002).

Serbia is the main actor in the region as it is the center of information distribution. While Serbia conducts information warfare operations targeting other actors (especially Bosnia-Herzegovina and North Macedonia), it is also exposed to information warfare operations from international actors (such as the America and Russia). While Russia spreads its propaganda to the region through Serbia,

America is using Serbia's influence in the region. For instance, before the 2018 elections in Bosnia, hatred was created against Serbia and attempts were made to intervene in the elections (Judah, 2000; Vučetić, 2018).

In the above-mentioned section, more psychological aspects of information warfare are discussed. However, there are also cyber operations, which are the technical aspect of information warfare. Cyber operations include all kinds of operations aimed at preventing the flow of information by damaging the communication networks of countries. Since Balkan countries do not have the necessary technology infrastructure and sufficient expertise in computer software to ensure their cyber security, these countries experience weaknesses in protection against cyber operations. Therefore, many countries can be targets in this situation (Dolan, 2022: 14). The Global Security Index, published by the International Telecommunication Union in 2020, is a study that aims to raise awareness about cyber security worldwide and mobilize countries to take action in this field. According to the results of this study, the security index in the Balkans varies between countries.

Table 1: Global Security Index

Country Name	Score	Global Ranking	Ranking in Europe	Legal Measures	Technical Measures	Organizational Measures	Capacity Development	Cooperative Measures
North Macedonia	89.92	38	24	20.00	12.37	18.98	18.57	20.00
Serbia	89.8	39	25	19.10	18.99	18.67	14.66	18.38
Albania	64.32	80	40	18.13	13.12	13.18	12.12	7.78
Montenegro	53.23	87	41	14.61	7.48	12.00	3.18	15.97
Bosnia and Herzegovina	29.44	110	43	10.41	6.56	1.02	3.12	8.33

Source: (International Telecommunication Union, 2020)

According to this table and the results of the EU's efforts to support the cyber security capacity in the Balkans, North Macedonia is making rapid progress with the Action Plan covering the years 2018-2020, while the legal framework in Bosnia and Herzegovina and Kosovo is still under development (European Commission, 2014).

Comparative Analysis of American and Russian Approaches

The race between Russia and America for supremacy in the Balkans, which reached its peak during the Cold War period, and the dissolution of Yugoslavia, led to the establishment of many similar and different states in the region. Wanting to fill the deep gap left in the region after Russia, America developed various information warfare policies in the region after the 90s. In this section, Russia and America's efforts to control power through the dynamics in the region by establishing information superiority in the Balkans will be examined.

One of the most important information warfare policies implemented by America in the Balkans is to spread Westernization in the region through NATO and EU integration and the economic, social and political enrichment it will bring, through its own media (Thomas, 2023). This propaganda is based on the belief that NATO and EU integration will ensure security, democracy, economic prosperity and stability in the Balkans, which Russia cannot provide (Hadžić, 2024: 3).

One of the most important information warfare policies of Russia in the region is to emphasize Slavic and Orthodox identities in order to consolidate its power from the Soviet period (Thomas, 2023). In this way, it is performing perception management by keeping both the public and the political order pro-Russian. To achieve this goal, it tries to make media networks an important actor in the region.

Russia and America aim to expand their sphere of influence by developing effective policies in the economic, energy, media, cultural and religious fields in order to prevail in the information warfare in the Balkans (Maliqi, 2023). Serbia is at the center of these efforts. Serbia is the gateway of the two countries to the Balkans and therefore has critical importance.

It is an important point where Serbia, Russia and America confront each other in the information war. This situation arises from the fact that statements can be conveyed to other Balkan countries by using information warfare tools through Serbia. The most important breaking point between the two countries,

specifically Serbia, is the Kosovo incident. In NATO's intervention in Kosovo in 1999, NATO's technical superiority in collecting, processing and distributing information led to America gaining the upper hand due to the technical inadequacy of the Russian-backed Serbs (Petrović, 2019). The unmanned aerial vehicles and radar systems developed by America were able to effectively destroy Serbia's defense line. Additionally, through psychological operations, Serbia's injustice regarding the Srebrenica massacre was spread to the international public through the media (Loshaj, 2024: 14). Russia, on the other hand, responded to NATO's bombing by spreading discourses such as "the West's double standards in international law" and "Russia will not leave its Slavic brothers alone" (Maliqi, 2023).

Serbia is in a different and important position for Russia compared to other Balkan countries. This importance stems from the creation of a common social, religious, cultural and historical space with emphasis on the Slavic race and the Orthodox religion (Graham et al., 2023: 16). Russia's information warfare policies in Serbia are as follows:

- To keep Serbia away from European and American influence by developing bilateral economic relations,
- To increase society's sympathy towards Russia by improving cultural relations,
- Spreading their ideology by sponsoring media channels such as Sputnik Serbia,
- To support publications on the friendship between Russia and Serbia through social media channels,
- To make propaganda against Serbia's EU membership,

Using myths such as "centruies-old friendship", "Russia as a Protector of the Serbia" and "Russia can sacrifice for Serbia anytime" to prevent the Serbian public from becoming pro-American Mitrović (2022: 44).

The importance of Serbia in America stems from the fact that it is the largest and central state in the region. If America gets Serbia on its side, it will be able to reduce Russian influence in other Balkan countries by breaking Russia's information superiority. America's information warfare policies on Serbia are as follows:

- Supporting Serbia's EU membership,
- To improve relations between NATO and Serbia,
- Weaken commercial, military and economic ties between Serbia and Russia,

- To spread Western values to the Balkan countries through Serbia,
- Producing alternative sources to reduce Russia's media power in Serbia (Graham et al., 2023: 5).

In the information warfare policies implemented by the America and Russia on Albania, information superiority works in favor of the America (Petrović, 2019). With the collapse of the Soviet Union, the ideology of communism collapsed in Albania and Russia's sphere of influence narrowed. America filled this gap and strengthened its influence with Albania's NATO membership in 2009.

The fragmented structure of Bosnia and Herzegovina causes the information warfare policies of Russia and the United States to produce different results (Maliqi, 2023). Republika Srpska's pro-Russian attitude allows Russia to establish a sphere of influence throughout Bosnia and Herzegovina. In addition, Russia's acceptance to acknowledge the Srebrenica Genocide in 2015 creates an environment of trust for the information policies it will develop in Bosnia-Herzegovina. Russia's most important policy is to create public opinion against Bosnia and Herzegovina's rapprochement with NATO (Petrović, 2019). America, on the other hand, supports the development of policies that are compatible with NATO and comply with the requirements of the Dayton Agreement (Loshaj, 2024: 27).

Relations with Russia cooled after Montenegro became a member of NATO in 2017. However, it is an inevitable fact that a significant part of the public opinion is pro-Russian due to Russia's media influence. Russia receives this support from the power of propaganda spread through the Orthodox Church. America, on the other hand, provided support in cyber security and media manipulation against the cyber-attacks carried out by Montenegro after its membership in NATO (Hadžić, 2024: 6). Additionally, America aims to impose Western values by supporting Montenegro's EU membership.

As a result of North Macedonia's up-and-down relations with Bulgaria and Greece and the name change process, it has done everything necessary for NATO membership. NATO membership shows that America's information warfare policies are yielding the desired results in this country. North Macedonia wanted to become a member of NATO due to any threat from Russia, and it achieved this goal (Clark, 2023). However, Russia intervenes in the elections in order not to lose its influence in North Macedonia and hopes that a pro-Russian ruler will rule the country (Loshaj, 2024: 20).

The most influential of the countries mentioned above is Serbia. The extent of Serbia's influence in the region is important for both Russia and America. America's integration process into the Western bloc (EU membership) is offered on the

condition of recognizing Kosovo. Considering this condition and Russia's influence in the country, Serbia is of critical importance for Russia to maintain dominance in the region. The struggles of America and Russia in the Serbian sphere of influence also determine their general influence in the region. For instance, the Serbian population in Bosnia is affected by Serbia's policies. This situation leads Bosnia to pursue more neutral policies towards America and Russia.

In general, Russia spreads its emphasis on religion, race and language through the media in order to keep the Serbia-centered Balkan region under influence, as in the Soviet period, through psychological and cyber operations. Although these discourses, which are built with the discourse that is anti-Western and that Western values are completely contrary to their own, are met with a response, the economic opportunities offered by America and the security guarantee with NATO are attractive for the Balkan countries. By trying to humiliate Russia through media outlets, America is trying to spread the perception that Russia has no economic power and is strengthening its hand through organizations that will develop mutual economic relations.

Conclusion

This study comparatively examined the information warfare strategies of America and Russia in the Balkans, focusing on Serbia. An in-depth analysis was conducted through case studies to understand how both countries shape local dynamics to expand their spheres of influence in line with their own interests in the region.

America is trying to increase its influence in the region by spreading Western values such as democracy, human rights, and liberal economic development through EU integration. In addition, NATO promotes security in the region by encouraging cooperation. Russia, on the other hand, finds support in the region by establishing influence through cultural, historical and religious values and by reinforcing Slavic and Orthodox identities through the media.

Analyzes have been presented showing that information warfare is carried out with many different tools in the Balkans. Accordingly, Serbia's central location in the region shows that it plays a critical role in interactions and that the country acts as a bridge between both the West and the East.

As a result, America and Russia are trying to spread propaganda in the region in line with their own interests through a central network such as Serbia. While America's technological superiority or Russia's ethnic, historical, and religious ties may occasionally gain the upper hand, it's usually down to the status quo.

For example, while the poor economic situation in the country may lead to the glorification of Western values, it may create a balance with the increased influence of Russia through its cultural and historical ties. America, on the other hand, is trying to gain more influence in the region by using technological innovations and cyber security strategies.

These two countries aim to mobilize the public in line with their own interests through both cyber operations and psychological operations. In this way, they will maintain their global status and maintain their influence on the world. It is emphasized that more in-depth research should be conducted on how information warfare will evolve in the digitalizing world in the future and what new challenges it will bring to international relations.

REFERENCES

- Abrahams, F. (2015). *Modern Albania: From dictatorship to democracy in Europe*. NYU Press.
- Bieber, F. (2018). *The rise of authoritarianism in the Western Balkans*. Palgrave Macmillan.
- Biehl, H., Giegerich, B., & Jonas, A. (2013). *Strategic cultures in Europe: Security and defence policies across the continent*. Springer.
- Clark, M. (2023). *Military Learning and the Future of War Series: Russian Information Warfare in the Balkans: How Identity and Religion are Instrumentalized in the Kosovo-Serbia Dispute*. Institute for the Study of War.
- Cloud, D. S. (2007, October 11). *Gates says military faces more unconventional wars*. The New York Times.
- DeVries, A.D. (1997). *Information Warfare and Its Impact on National Security* (pp.1-17).
- Dolan, C. J. (2022, June 1). Hybrid Warfare in the Western Balkans: How Structural Vulnerability Attracts Maligned Powers and Hostile Influence. *SEEU Review*, 17(1), 3–25. <https://doi.org/10.2478/seeur-2022-0018>
- Dolan, M. (2022). Information warfare in the Balkans: Cyber operations and psychological tactics. *Security Studies Journal*, 34(2), 150-165.
- European Commission. (2014). *EU efforts to support cyber security capacity in the Balkans: Action Plan 2018-2020*. Retrieved from https://ec.europa.eu/digital-strategy/news-redirect_en
- European Commission. (2014, November 17). *EU support to cybersecurity capacity building in the Western Balkans* [Document in the Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA II) 2014-2020 Multi- Country Strategy].
- Fridman, O. (2017, August 3). The Russian perspective on information warfare: conceptual roots and politicisation in russian academic, political, and public discourse. *Defence Strategic Communications*, 2(1), 61–86. <https://doi.org/10.30966/2018.riga.2.3>
- Göransson, M. (2021). Understanding Russian thinking on gibrnidnaya voyna. In M.

- Weissmann, N. Nilsson, B. Palmertz, & P. Thunholm (Eds.), *Hybrid warfare: Security and asymmetric conflict in international relations* (pp. 83-94). London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: I.B. Tauris.
- Graham, T. E., Levitsky, J. E., Munter, C. P., & Wisner, F. G. (2018). *Time for Action in the Western Balkans: Policy Prescriptions for American Diplomacy*. National Committee on American Foreign Policy and EastWest Institute.
- Grisé, M., Demus, A., Shokh, Y., Kepe, M., & Welburn, J. W. (2022, August 18). Rivalry in the Information Sphere. RAND Corporation. http://books.google.ie/books?id=v-gxXzwEACAAJ&dq=HOLYNSKA+Rivalry+in+the+Information+Sphere&hl=&cd=1&source=gbs_api
- Grisé, M., Shokh, Y., Holyńska, K., & Demus, A. (2022, August 18). *Russian and Ukrainian Perspectives on the Concept of Information Confrontation*. RAND Corporation.
- Hadžić, F. (2021, February 11). *Hybrid and Psychological Geopolitical Warfare - the Western Balkans Case Study*. SOF News.
- Helms, E. (2014). *Innocence and victimhood: Gender, nation, and women's activism in postwar Bosnia-Herzegovina*. University of Wisconsin Press.
- Hoffman, F. G. (2007, December). *Conflict in the 21st Century The Rise of Hybrid Wars*. Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia.
- International Telecommunication Union. (2020). *Global Security Index*. Retrieved from <https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index.aspx>
- Judah, T. (2000). *The Serbs: History, myth, and the destruction of Yugoslavia*. Yale University Press.
- Judah, T. (2008). *Kosovo: What everyone needs to know*. Oxford University Press.
- Lampe, J. R. (2000). *Yugoslavia as history: Twice there was a country*. Cambridge University Press.
- Libicki, M.C. (1995, January 1). *What is information warfare?* National Defense University.
- Loshaj, J. (2024). *Between Continuity and Change: Russian Influence and Security Challenges in the Western Balkans*. Policy Brief.
- Malcolm, N. (1996). *Bosnia: A short history*. NYU Press.
- Maliqi, A. (2023, July 13). *Russian Information Warfare in the Balkans: How Identity and Religion are Instrumentalized in the Kosovo-Serbia Dispute*. Berkley Forum. <https://berkeley-center.georgetown.edu/responses/russian-information-warfare-in-the-balkans>
- Mitrović, M. (2022). Russian Strategic Communication - Endless Information Warfare. *Security Science Journal*, 3(2), 28–54. <https://doi.org/10.37458/ssj.3.2.2>
- Morrison, K. (2009). *Montenegro: A modern history*. I.B. Tauris.
- NATO Strategic Communications Centre of Excellence. (2022). *Russia's Strategic Interests and Tools of Influence in the Western Balkans*.
- Perritt, H. H. (2010). *The road to independence for Kosovo: A chronicle of the Ahtisaari Plan*. Cambridge University Press.
- Petrović, V. (2019). *The Balkans in the Cold War*. *Journal of Cold War Studies*, 20(4), 258-262. https://doi.org/10.1162/jcws_r_00846

- Poulton, H. (2000). *Who are the Macedonians?* C. Hurst & Co. Publishers.
- Roudometof, V. (2002). *Collective memory, national identity, and ethnic conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian question.* Greenwood Publishing Group.
- Schwartau, W. (1994). *Information Warfare: Chaos on the Electronic Superhighway* (1st ed.), Thunder's Mouth Press.
- Thomas, T. L. (2020, February 8). Kosovo and the Current Myth of Information Superiority. *The US Army War College Quarterly: Parameters*, 30(1).
- Toffler, A., & Toffler, H. A. (1995). *War and Anti-War: Making Sense of Today's Global Chaos.* Grand Central Publishing.
- Vučetić, R. (2018). *Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties.* Central European University Press.
- Vurmo, G. (2016). Information warfare and the role of social media in Albania. *European Council on Foreign Relations*. Retrieved from https://www.ecfr.eu/article/commentary_information_warfare_in_albania

POSTKOMÜNİST DÖNEMDE BALKANLAR'DA AZINLIK SORUNLARININ DÖNÜŞÜMÜ: BULGARİSTAN ÖRNEĞİ

*THE TRANSFORMATION OF MINORITY ISSUES IN THE
BALKANS IN THE POST-COMMUNIST PERIOD: THE CASE OF
BULGARIA*

Mustafa Işık¹

Özet: Balkanlar, tarih boyunca etnik, dini ve kültürel çeşitliliğin bir arada yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu çeşitliliği bir düzen içinde tutma çabası, ulus-devletleşme süreciyle değişmiş ve azınlık sorunları daha belirgin hale gelmiştir. Sınır kavramlarının sürekli çatışma halinde olduğu Balkanlar'da, azınlık hakları, antlaşmalar neticesinde sınırların belirlenmesiyle birlikte bölge ülkelerinin gündemine oturmuştur. 1945 sonrası dönemde, SSCB'nin etkisi altındaki Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri, güvenlik odaklı devlet politikaları nedeniyle azınlık meselelerini bastırmışlardır. Sovyet ideolojisi, kendi vatandaşlık modelini bu bölgeye empoze ederek ideolojik açıdan uyumlu bir halk katmanı oluşturma amacında olmuş, fakat bu süreç, özellikle Türk ve Müslüman toplulukları üzerinde baskı ve zorunlu göçler gibi sert müdahalelere yol açmıştır. Bu politikaların somut örnekleri arasında, özellikle Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen zorunlu göçler (1951, 1968 Göç Antlaşması ve 1989 Zorunlu Göçü) bulunmaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 1991'deki komünist rejimlerin çöküşü, demokrasiye geçiş sürecinde Balkanlar'daki azınlık sorunlarını uluslararası arenaya yeniden taşımıştır. Etnik çeşitlilik ve sosyal yapı yönetiminin zorlukları, bu dönemde bölge için önemli bir meydan okuma haline gelmiş, etnik çatışmalar ve krizler 1990'ları şekillendirmiştir. Bölgede bir üst otoritenin eksikliği etnik çatışmalara ve çözümünü güç sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da etnik ve dini çeşitliliğin yönetimindeki zorlukları ve bu

1 Dr., Independent Researcher, mustafa.isik9@ogr.sakarya.edu.tr

zorlukların uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerini gözler önüne sermiştir. Bu dönemde, AB ve NATO üyelik süreçleri hem Bulgaristan'da hem de diğer Balkan ülkelerinde azınlık sorunlarının çözümüne katkıda bulunan bir mekanizma olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışma, Balkanlar'daki siyasal dönüşümün azınlık sorunlarının çeşitlenmesiyle eş zamanlı olduğunu varsayarak, iç ve dış politik sorunların çözümünde azınlıkların üstlendiği rolü ele almaktadır. Balkanlar'daki bu dönüşüm süreci, azınlık hakları, etnik çatışmaların önlenmesi ve çeşitliliğin barış içinde yönetilmesi konularında hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde meydan okumaları içerisinde barındırmaktadır. Böylece, bölge tarihindeki azınlık sorunlarının dönüşümü, günümüz dünya siyasetinde azınlık haklarının ve etnik barışın sağlanması için kritik bir önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azınlık Sorunları, Bulgaristan, Postkomünist Çalışmalar, Balkanlar, Türk ve Müslüman Azınlıklar

Abstract: The Balkans have historically been a geography where ethnic, religious, and cultural diversity coexisted. The efforts of the Ottoman Empire to maintain this diversity within a structured order changed with the nation-state formation process, making minority issues more pronounced. In the Balkans, where the concept of borders has always been in conflict, minority rights have come to the forefront of regional countries' agendas with the determination of borders through treaties. In the post-1945 period, the countries of Eastern Europe and the Balkans under the influence of the USSR suppressed minority issues due to security-focused state policies. The Soviet ideology aimed to create a population layer ideologically compatible by imposing its own citizenship model on this region, but this process led to harsh interventions such as pressure and forced migrations, especially on Turkish and Muslim communities. Concrete examples of these policies include the forced migrations from Bulgaria to Turkey (1951, 1968 Migration Agreement, and 1989 Forced Migration). The end of the Cold War and the collapse of communist regimes in 1991 have re-introduced the minority issues of the Balkans to the international arena during the transition to democracy. The challenges of managing ethnic diversity and social structure have become a significant challenge for the region during this period, shaping the 1990s with ethnic conflicts and crises. The lack of a supreme authority in the region led to ethnic conflicts and the emergence of intractable problems, revealing the challenges of managing ethnic and religious diversity and its impacts on international relations. During this period, the EU and NATO membership processes have been considered as a mechanism contributing to the resolution of minority issues in both Bulgaria and other Balkan countries. This study assumes that the political transformation in the Balkans is concurrent with the diversification of

minority issues, addressing the role of minorities in solving internal and external political problems. This transformation process in the Balkans includes challenges at both regional and international levels concerning minority rights, the prevention of ethnic conflicts, and the peaceful management of diversity. Thus, the transformation of minority issues in the region's history holds critical importance for ensuring minority rights and ethnic peace in today's world politics.

Keywords: Minority Issues, Bulgaria, Postcommunist Studies, Balkans, Turkish and Muslim Minorities

Giriş

Tarih boyunca etnik çeşitliliği ve dinamik sosyal yapısıyla göç güzergahlarında bulunan Balkanlar, küresel siyasal sistem içerisinde büyük güçlerin yayılım alanı olarak dikkat çekerken aynı zamanda insan kaynağı ile dünya tarihinin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Uluslararası sistem içerisinde Balkanlar, medeniyetlerin ve kültürlerin tam kesişim noktasında bulunmaktadır (Sloane, 1987: 9-11). Bu bağlamda Tarihçi Andrew B. Wachtel, Balkanları tanımlarken Antik Yunan ve Roma, Bizans İmparatorluğu, Katolik Avrupa ve Osmanlı Devleti kültürlerinin birbiriyle karşılaştığı çok katmanlı yerel bir medeniyet olarak ifade etmektedir. Bu medeniyetler arasında kültürel, siyasal ve sosyolojik olarak bir aktarım noktasına dönüşen Balkanlar, dünya siyasi tarihine etki eden hadiseleri içerisinden çıkarmıştır (Wachtel, 2022: 16-21). Ayrıca bölgesel alt sistem bağlamında Balkanlar Avrupa'nın en savunmasız giriş noktalarından biri olarak dikkat çekmektedir. Siyasal dönüşümlerin uluslararası sistemle uyumlu olarak yaşandığı Balkanlar'da Soğuk Savaş sonrası post-komünist dönüşüm süreci yaşanmıştır.

Bölgede yaşayan farklı etnik ve dini gruplar, tarihsel süreçler boyunca çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşümlere tanıklık etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Doğu Avrupa ve Balkanlar'da komünist rejimlerin egemenliği altına giren ülkeler, Soğuk Savaş döneminde azınlık sorunlarını büyük ölçüde bastırarak homojenizasyon politikaları izlemiştir. Bu dönemde devletler, güvenlik odaklı yaklaşımlarını sürdürerek azınlıkların taleplerini göz ardı etmiş ve Sovyet ideolojisini benimseyen bir yurttaş modeli yaratma çabası içinde olmuşlardır.

1991 yılında komünist rejimlerin çökmesiyle birlikte, Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki azınlık sorunları yeniden uluslararası arenaya taşınmıştır. Bu süreçte, Balkanlar'da etnik çeşitlilik ve sosyal yapı, yeni siyasal düzene uyum sağlama noktasında ciddi sınavlar vermiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Balkanlar'daki azınlık sorunları, dünya siyasetinin birincil gündem maddelerinden

biri haline gelmiştir. Bu dönemde, bölgedeki etnik çatışmalar ve büyük krizler, uluslararası toplumun dikkatini Balkanlar'a çekmiş ve bölgedeki istikrarsızlık dünya gündeminde önemli bir yer edinmiştir. Bulgaristan, bu genel Balkan panoraması içerisinde, diğer ülkelerden farklı olarak nispeten daha az şiddet içeren bir dönüşüm süreci yaşamış ve azınlık sorunlarını daha yumuşak bir geçişle ele almıştır. Komünist rejim döneminde Türk ve Müslüman azınlığa yönelik asimilasyon politikaları ve zorunlu göçler, Bulgaristan'ın etnik yapısını derinden etkilemiştir. 1980'lerde Todor Jivkov rejiminin azınlıklara yönelik baskıları ve 1989 yılındaki büyük zorunlu göç, Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığın demografik ve kimlik temelli sorunlarını ön plana çıkarmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, Bulgaristan'ın batıya açılma ve demokrasiye geçiş süreci, ülkedeki azınlıkların durumu üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Bu süreçte, Bulgaristan elitleri, azınlık sorunlarını minimize etmek amacıyla çeşitli politikalar geliştirmişlerdir. Özellikle Türk ve Müslüman azınlık, demografik tehlike olarak görülmüş ve postkomünist geçiş sürecinde siyasal etkinliklerinin azaltılması hedeflenmiştir. Bu politikaların temel motivasyonu, Bulgaristan'ın ulusal bütünlüğünü koruma ve siyasi istikrarı sağlama çabası olmuştur. Ancak, Bulgaristan'ın Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyelik süreçleri, azınlık haklarının korunması ve demokratikleşme yönünde önemli etkiler yaratmış, azınlıkların hak taleplerini uluslararası hukuk ve normlar çerçevesinde yeniden şekillendirmiştir. Buna karşın, Bulgaristan'da azınlıkların siyasal katılımı ve yönelimi demokrasiyi güçlendirmesine rağmen, azınlık sorunları devamlılık arz etmektedir. Türkler, anayasal düzeyde hala tanınmamaktadır, bu da azınlıkların siyasal ve toplumsal entegrasyonunda önemli engeller yaratmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Balkan ülkeleri arasında Batılılaşma temayülü demokratikleşme şeklinde icra edildi. Bu süreç hem yeni bir kimlik hem de içsel bir dönüşümü içermekteydi. Devlet kurumları ve komünist yaşam standartlarına alışmış çoğunluk için bu değişim yavaş ve sancılıyken kentli elit Bulgarlar nezdinde daha kolay bir geçiş yaşanmıştır. Politik elitler süreci yönlendirirken halka mesajlarını iletme zorluğu yaşarken, komünizm nostaljisi toplum tabanında kendi kitlelerini daima canlı tutmuştur. Bulgaristan'da demokratikleşme süreci, elitler ile halk arasında farklı düzlemlerde geliştiği için farklı demokrasi algıları mevcuttur. Azınlıkların tutumu liberal ve demokrat eksen etrafında gelişim gösterdiği için ülkedeki yenilik taraftarları bu sürecin başarıya ulaşmasından Türk ve Müslüman azınlığın rolünü önemsemektedir. Sosyalistlerin azınlıklar konusunda tavrı daha ulusalcı ve devletçi bir bakış açısını temsil etmektedir. Bu değişim ve dönüşüm süreci aynı zamanda ülkedeki siyasal kültürün

demokratikleşme ve azınlığın desteğiyle yeni bir kimlik kazanma süreci olarak okunabilir.

Bu çalışma, Bulgaristan örneği üzerinden postkomünist dönemde Balkanlar'daki azınlık sorunlarının dönüşümünü ele almaktadır. Bulgaristan'daki azınlık sorunlarının tarihsel arka planı, komünist rejim dönemi ve sonrasındaki değişim süreçleri incelenerek, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman azınlığın karşılaştığı siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlar detaylandırılacaktır. Ayrıca, AB ve NATO üyelik süreçlerinin bu sorunlar üzerindeki etkileri analiz edilerek, Bulgaristan'ın uluslararası entegrasyonunun azınlık haklarına olan katkıları ve sınırlamaları değerlendirilecektir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, Bulgaristan'daki azınlık sorunlarının postkomünist dönemdeki dönüşümünü anlamak ve Balkanlar'daki etnik ve dini grupların yeni siyasal düzene uyum süreçlerini değerlendirmektir.

Balkanların Siyasal Dönüşümü ve Bulgaristan'da Azınlık Sorunları

1945 sonrası SSCB'nin etki alanına giren Doğu Avrupa ve Balkanlar'da azınlık sorunlarının ikincil plana düştüğünü görmekteyiz. Uzun bir süre devletler güvenlik endeksli yaklaşımla hareket ettiği için azınlık sorunlarını görmezden gelmiş ve çeşitli mekanizmalarla bastırmışlardır. Sovyet ideolojisi kendi yurttaş modelini bu bölgelere dayatarak, ideolojik bir halk tabakası oluşturmuştur.² Bu bağlamda ideoloji dışında çıkan topluluklar sert müdahalelere tabi olmuş ya da göçe tabi tutulmuştur (Atasoy, 2018: 289-315).

1991 sonrası komünist rejimlerin çökmesiyle azınlık sorunları yeniden uluslararası arenaya taşınmıştır. Balkanlar'ın etnik çeşitliliği ve sosyal yapısı bu geçiş sürecinde ağır bir imtihan vermiştir. Soğuk Savaşın bitimiyle Balkanlar'da azınlık sorunları dünya siyasetinin birincil gündem maddesi olmuştur. Bölgedeki çeşitliliği yönetecek üst bir otoritenin olmaması çatışmaları getirmiş, etnik çatışmalar ve büyük krizler 90'lara damgasını vurmuştur (Kurubaş, 2017: 203).

Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistem büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişim ülkelerin iç ve dış politikalarını da etkilemekle birlikte birçok yeni konuyu gündeme getirdi. Doğu bloğu yani Varşova Paktı üyeleri bu değişimi daha derinden hissetti. Doğu Bloğu ülkeleri, Soğuk Savaş sonrası kurulacak düzene hazırlıksız yakalandılar. Siyasal, sosyal ve ekonomik olarak Batı Bloğunun üstünlüğünün tasdik edildiği bir dönem olarak 90'lar Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki eski

2 Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen 1951 Göçü, 1968 Göç Antlaşması ve son olarak 1989 Zorunlu Göçü bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Sosyalist rejimleri köklü yapısal değişikliğe zorladı. Bu değişim uluslararası ilişkilerin temel kavramlarını bilhassa realist paradigmayı bir daha sorgulamamız gerektiğini gündeme getirdi. Balkanların etnik yapısı dış değişkenlerin yanı sıra iç politik düzeydeki değişimi ve azınlıkların yeni siyasal düzende konumlarını da tartışmaya açtı. Balkanlar 90'lar boyunca çatışmalarla anıldı. Balkanlar'daki bu etnik çatışmalar bazı ülkeleri teğet geçerken Yugoslavya Federasyonunu yeni ulus-devletlere paylaştırdı. Etnik çatışmasızlık bağlamında Bulgaristan'daki yumuşak geçiş, azınlıkların rolünü ve dış politikaya etkisini bir kez daha ortaya koydu (Işık, 2021: 517-546).

Balkanlar azınlıklar konusunda literatüre birçok yeni kavram kazandırmıştır bir coğrafyadır. Balkanlar'daki sosyalist rejimlerin 90'lardaki yapısal değişikliklerle beraber artık çıkarlarını Batı ile uyumladığını gözlemlemekteyiz. Bu uyumlanma Balkan devletlerinin iç ve dış politikalarını da şekillendirmiştir. Balkanlar'daki devletlerin iç ve dış politikalarının beraber değişim sürecine girmesi demografik anlamda bu ülkelerin içerisindeki azınlıkları da gündeme getirmiştir (Atasoy, 2011: 28).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Balkan coğrafyasında önemli politik ve sosyal dönüşümleri tetiklemiştir. Bu dönemde, etnik ve dini krizlerin yanı sıra, pek çok siyasi sorun yaşanmıştır. Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya gibi Balkan ülkelerinde yaşanan sıcak çatışmalar, bölgenin istikrarsızlığını gözler önüne sermiştir. Ancak, Bulgaristan'ın bu süreçte diğer Balkan ülkelere kıyasla nispeten daha az şiddet içeren bir dönüşüm yaşaması dikkat çekicidir. Bulgaristan, etnik ve dini krizlerle mücadele ederken, aynı zamanda demokrasiye "yumuşak geçiş" yaparak, bölgedeki diğer ülkelerden farklı bir dönüşüm hikayesine sahip olmuştur (Poulton, 1993: 197-209) ve (Bağcı, 1993: 51-91).

Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığın sorunlarının daha çok "kimlik ve demografi" bağlamında ele alındığı görülmektedir. 1980'lerde Jivkov rejiminin ülkedeki Türk ve Müslüman azınlığa yönelik asimilasyon politikalarını artırmasıyla birlikte ülkedeki 344.000'den fazla kişi Türk ve Müslüman kimliğini koruyabilmek için Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır (Kramptın, 2023: 251-256). Bu göç Balkanlar'dan Türkiye'ye son büyük göç olarak kayda geçmiştir. Bu göçün Bulgaristan'a bakan yönünde ulusal güvenlik bağlamında demografik kaygılar yatmaktadır (Işık, 2016: 74-110).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, Bulgaristan'ın batıya açılma ve demokrasiye geçiş süreci, ülke içindeki etnik ve dini azınlıkların durumunu da etkilemiştir. Bu dönemde, Bulgaristan elitleri, yeni siyasal düzende karşılaşılabilecek azınlık sorunlarını minimize etmek istemekteydi. Özellikle, ülkedeki Türk

ve Müslüman azınlık “demografik tehlike” olarak görülmüş ve bu toplulukların postkomünist geçiş sürecinde siyasal etkinliklerinin tedricen azaltılması hedeflenmiştir. Bu politikaların arkasındaki temel motivasyon, Bulgaristan’ın ulusal bütünlüğünü koruma ve siyasi istikrarı sağlama amacı taşıyordu (Demirhan, 2020: 27-33).

Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle çoğu Balkan ülkesinde çatışmalar yaşanırken, Bulgaristan’ın etnik ve dini çatışmalardan uzak, nispeten sakin bir geçiş dönemi yaşaması rastlantı değildir. Bu süreç, komünist dönemin ideolojik mirası ve nomenklatura etkisinin yanı sıra, stratejik bir “göç siyaseti”nin uygulanması sayesinde mümkün olmuştur.³ 1990 sonrasında, Bulgaristan’ın yeni siyasi elitleri, Türk ve Müslüman azınlıkların siyasette ağırlıklı bir rol oynamalarını engellemeyi hedefleyerek, ülkenin yumuşak bir geçiş yapmasını sağlayacak politikaları şekillendirmiştir.⁴

Bulgaristan’ın 1992 yılında yapılan nüfus sayımı verilerine göre, Türk etnik grubu 800,052 kişi ile ülke nüfusunun yaklaşık %9,43’ünü oluşturmuştur. Bu oran, Pomaklar ve Romanlar gibi diğer Müslüman topluluklar da dahil edildiğinde %15 civarına ulaşmaktadır. 1951, 1968-1978 ve 1989 yıllarında meydana gelen göç dalgaları olmasaydı, Bulgaristan’da yaşayan Türk ve diğer Müslüman grupların nüfus oranının %30’u aşacağı öngörülmektedir. Son olarak 1989’da yaşanan büyük göç dalgası gerçekleşmemiş olsaydı Bulgaristan’da kalan 800 binden fazla olan Türk nüfusa ilave olarak 350.000 kişi daha eklenecekti. Demografik gücün siyasal bir güce dönüşmesini istemeyen BKP elitleri, göç ettirme siyasetini demokrasiye geçiş öncesi yürürlüğe koymuşlardır. Demokrasi sürecinde muhtemel olarak Müslüman-Türk azınlığın siyasal arenada daha etkin bir rol oynaması, denge ve güç unsuru haline gelebileceği değerlendirilmekteydi. Bu nedenle, Bulgaristan’daki Türk ve Müslüman toplulukların demografik yapısı ve kimliği, Türkiye’nin Balkanlar’daki politikasını şekillendiren önemli bir mesele olarak

3 Nomenklatura kavramsal olarak esasen Doğu Bloğu içerisindeki devlet bürokrasisine hakim olan ve Komünist Parti tarafından onaylanan pozisyonların bir listesini ifade etmek için kullanılıyordu. Zamanla, bu terim daha geniş anlamda, Sovyet toplumunun çeşitli alanlarında önemli pozisyonları elinde bulunduran ayrıcalıklı elitleri tanımlamak için kullanılmaya başlandı. Nomenklatura sistemi, tüm yaşam alanları üzerindeki kontrolünü sürdürmede önemli bir rol oynadı. Bu sistemde, ilerleme için parti üyeliği ve sadakat hayati öneme sahipti ve Nomenklatura’nın bir parçası olanlar önemli etki ve otoriteye sahipti. Demokrasiye geçiş sürecinde çeşitli siyasi partilerin içerisine girerek etkilerini devam ettirdiler.

4 Bulgaristan’ın tarihsel göç politikası, Türk ve Müslüman azınlığın Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde etkili olmasını engellemeyi hedeflemiştir. Bu politika, azınlığın potansiyel etkisini azaltarak Bulgaristan’ın iç politikasını homojenleştirme amacını da taşımaktadır. Ayrıca, azınlığı göç ettirme siyaseti Bulgar siyasi elitlerinin algılarındaki “Kıbrıs Sendromunun” etkisini yansıtmaktadır.

hem kısa hem de uzun vadede ele alınması gereken bir konudur (Vassilev, 2001: 47-53).

Bulgaristan'da demokrasiye geçiş yapılmış olmasına rağmen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sorunlar devam etmektedir. Türk ve Müslüman azınlıklar, komünist rejim sırasında kısıtlanmış haklarını geri kazanma çabası içindedir ve bu süreç 1990'dan bugüne sürmektedir. 1989 sonlarında, isimleri zorla değiştirilmiş Türk ve Müslümanlar, eski Türk isimlerini geri almak çapında demokratik gösteriler düzenlemiştir, bu da uluslararası alanda dikkat çekmiştir. Komünizm çöküş sürecinde bu demokratik taleplerin rolü büyüktür. Uzun yıllar geçmesine ve Bulgaristan hükümeti bazı yasal adımlar atmış olmasına rağmen, "Bulgar-Slav" isimlerinin resmi kayıtlarda tutulması süregelen bir problemi temsil etmektedir (Atasoy, 2011: 241-276).

1909 İstanbul Antlaşması ile resmiyet kazanan Bulgaristan Başmüftülüğü, ülkenin Türk ve Müslüman topluluklarının idaresi açısından merkezi bir öneme sahiptir. Bu kuruluş, komünizmin hüküm sürdüğü dönemlerde ciddi baskılara uğramış ve demokrasiye geçiş döneminde de çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır (Durmush, 2021: 62-69). Bulgaristan'da, sol hükümetler ve sosyalist kökenli bazı Cumhurbaşkanı, Başmüftülüğü bir siyasi mesele olarak değerlendirmektedirler. Sosyalistler ve aşırı sağcı partiler, ülkenin Avrupa Birliği ile entegrasyon süreci ve demokratikleşme çabalarına karşın, özerk bir yapıda olan Başmüftülük kurumunu devletin daha sıkı bir kontrolü altına almayı hedeflemektedirler. Bulgaristan'da uygulanan hükümet politikaları, komünist dönemin uygulamalarını yansıtan özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda, Suriye'de eğitim almış eski başmüftülerden Nedim Gencev'in, devlet içerisinde halen önemli bir konumda bulunması ve Başmüftülük ile ilgili olaylarda etkin bir rol üstlenmesi, geçmişten günümüze süregelen politik bir tutarlılığı işaret etmektedir (Bulgaristan Başmüftülüğü, 2023).

Bulgaristan'daki hükümetler, ülkedeki Müslüman azınlığın kurumsal idaresini sağlama amacıyla Başmüftülük kurumunu stratejik bir pozisyonda değerlendirmiştir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, Bulgaristan hükümetlerinin Müslüman azınlığın dini ve sosyal yaşamını daraltıcı yasalar ve düzenlemeler oluşturması, gelecekte Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerde yeni problemlerli konuların ortaya çıkma ihtimalini barındırmaktadır (Cambazov, 2013: 103-109 / 163-169).

Bulgaristan ve Yunanistan'ın azınlık ve müftülük konularındaki politikaları arasında dikkate değer benzerlikler bulunmaktadır, bu benzerlikler özellikle "Türk azınlığın varlığının inkarı" ve "atanmış müftüler ile seçilmiş müftüler ikilemi"

konularında buluşmaktadır. İki ülke de milliyetçi bir perspektiften hareket ederek politikalarını, «ülkede sadece Bulgar veya Yunan Müslümanları»nın bulunduğu» iddiası üzerine kurmuştur. Yunanistan, müftülük meselesinde yalnızca devletin atadığı müftülere yetki verirken, dönemsel olarak Bulgaristan'ın bu hususta Yunanistan'ın metodolojisini taklit ettiği gözlemlenmektedir. Bu stratejiler, Türk ve Müslüman azınlıkların sosyal, kültürel ve siyasal anlamda bir bölünmüşlüğe maruz bırakılarak Türkiye'nin etki alanından çıkarılması hedefini taşımaktadır (Aliş, 2008: 35-43).

Başmüftü ve bölge müftülerinin atama konusu BKP Politbüro'nun izni ile gerçekleşirken demokrasiye geçiş ile birlikte Başmüftülük içerisinde demokrasi dönemine uygun yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bu süreçte süreci Bulgaristan'da birçok kurumu kendini yenileme fırsatı vermiştir. Bu süreç demokratikleşme, insan hakları ve azınlıklar bağlamında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 10 Şubat 1992'de görevden alınan Nedim Gencev yerine Başbakanlık Mezahip Müdürlüğü geçici olarak Başmüftülüğü idare etmek, yeni Başmüftülük seçimini düzenlemek için Üçlü Komisyon oluşturmuştur.⁵ Bulgar Komünist Partisinin gücünü yitirmesiyle Başmüftülük içerisinde yenilik taraftarı bir grup imam, Üçlü Komisyonun yönlendirmesiyle Türk ve Müslüman toplumunun taleplerini yeni döneme uygun bir şekilde ortaya koymuştur. Üçlü Komisyon 7 ay içerisinde ulusal çapta bir kongre tertip etmiştir.

Demokratik yöntemlerle 19 Eylül 1992'de gerçekleşen Bulgaristan Müslümanları Millî Konferansında Kırcalı Bölge Müftüsü Fikri Salih, Başmüftü olarak seçilmiş olup kısa sürede tescil edilebilmiştir.⁶ Yeni anayasanın yazılması sonrasında 1992 yılı demokratikleşme eğilimlerinin güçlü olduğu bir yıl olarak tarihe geçirmiştir. Bu süreçte devletin tüm kurumlarında yeni devlet modeline uygun daha özgürlükçü bir kimlik süreci başlamıştı. Demokratik yöntemlerin bir sorun çözme mekanizması olarak algılandığı bu süreç, Cumhurbaşkanı Jelyu Jeleu'nin olumlu yaklaşımlarının yanı sıra Bulgaristan'ın geçmişten gelen antidemokratik devlet algısının dönüştüğü bir dönemin başlangıcı olarak önemlidir. Bu süreçte Komünist rejimin son Başmüftüsü sıfatıyla Nedim Gencev, Bulgaristan Müslümanları

5 BKP'nin atadığı son Başmüftü görevini yürüten Nedim Gencev'in (1988-1991), "Yeniden Doğuş Sürecini" açıktan desteklemesi ve komünist ideolojiye bağlılığı nedeniyle ülkedeki Türk ve Müslüman ahalî tarafından benimsenmemektedir. Demokrasi döneminde ayrıca komünist dönemde devletin Gizli Servisine bağlı olarak çalıştığı ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenlerden dolayı Nedim Gencev'in bölücü müftülük faaliyetleri ülkedeki Türk ve Müslüman azınlık tarafından desteklenmemektedir.

6 Bulgaristan Müslümanları Ulusal Kongresinin 19 Eylül 1992'de aldığı kararlar Bulgaristan Başbakanlığına bağlı Din İşleri Müdürlüğüne resmi olarak onaylanmıştır.

Ulusal Kongresinde alınan kararlara mahkeme yoluyla itiraz etmiş ve Adalet Bakanlığı da bu talebi reddetmiştir (Bulgaristan Başmüftülüğü Tarihçesi, 2023). Siyasi konjonktürün belirleyiciliği bir hayli fazladır. Koalisyon ve seçimlerin sıklıkla tekrarlandığı durumlar Başmüftülük kurumunun teşkilat yapısını etkilemiştir.

Nedim Gencev, 2 yıl içerisinde 2 Kasım 1994 tarihinde Sofya'da Bulgaristan Müslümanlarını temsilen yeni bir kongre düzenlemiş olup, bu kongrede alınan kararları Başbakanlığa bağlı Din İşleri Müdürlüğüne teslim etmiştir. Bulgaristan Sosyalist Partisinin 18 Aralık seçimlerini %43,50 oy oranı 125 sandalye kazanarak kazanması siyasi konjonktürün bir daha değişmesini sağladı. BSP tek başına hükümet kurması, sol ve komünist ideolojinin ülke tabanındaki gücünü gösterdi. Bu durum Bulgaristan'daki geçiş sürecinin yavaş gerçekleşmesinin en önemli olarak görülürken kurumsal yenilenmenin zorluklarını da göstermektedir. BKP siyasal mirasını taşıyan BSP'nin yeni Başbakanı Jan Videnov, Din İşleri Müdürlüğüne verdiği talimatla Başmüftü Fikri Sali Efendi'yi görevden kanunsuz bir şekilde uzaklaştırmıştır. 23 Şubat 1995 tarihinde BSP iktidarı dönemi içerisinde Nedim Gencev'in gerçekleştirdiği kongre tescil edilerek, siyasal olarak iki başlı müftülük sorunu ortaya çıkarılmıştır. Bu suni sorun Bulgaristan Müslümanlarının en önemli meselelerinden biri olarak zaman zaman sosyalist ve ulusalcı odaklar tarafından Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığın birlik ve beraberliğine yönelik olarak kullanılmak istenmektedir (Çalışkan, 2019: 90-93).

Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlıkların karşılaştığı "vakıf malları meselesi", Türkiye'nin Balkanlar'daki tarihsel mirasını koruma bağlamında önem taşımaktadır. Binlerce Osmanlı dönemine ait tarihi yapı, Bulgaristan sınırları içinde bulunmakta ve bunların büyük bir kısmı ihmal edilmiş durumda veya amaç dışı kullanılmaktadır. Bu yapıların muhafazası ve gelecek nesillere aktarılması, Türk ve Müslüman kimliğinin Balkanlar'daki varlığının sürdürülmesi açısından Türkiye için kritik bir mesele olarak kabul edilmektedir. Bazı tarihi eserler Türkiye'nin girişimleriyle restorasyon çalışmalarına tabi tutulmuş olmasına rağmen, Bulgaristan hükümetlerinin bu konuda gereken adımları atmaktan kaçınması ve hukuki engeller oluşturması sorunun devam etmesine yol açmaktadır (Bulgaristan Ulusal Radyosu [BNR], 2023). Bu bağlamda ele alındığında, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Yunus Emre Enstitüsü gibi Türkiye'nin kültürel ve kalkınma odaklı kurumlarının Bulgaristan'da merkez veya şube açma konusundaki zorluklarının nedenleri daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Diğer Balkan ülkeleri ile mukayese edildiğinde, Bulgaristan'da kamu diplomasisi ve kültürel politikaların icrası alanında Türkiye'nin karşılaştığı zorluklar dikkate değer bir şekilde öne çıkmaktadır. Bu durum, Bulgaristan'daki politik ve hukuki engellerin, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini azaltma yönünde olduğunu göstermektedir.

Türkiye, Balkanlara yönelik politikasında teopolitik bazı adımlar atmıştır. Bu bağlamda İstanbul'daki Bulgar Kiliselerine ait taşınmazlar ve arazilerin iadesini gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu jestin mukabilinde Bulgaristan'dan, az sayıda cami ve tarihi yapının restorasyonuna onay vermekten öteye gidilmiş somut bir adım atılmamıştır. Bulgaristan'ın yargı mekanizmaları, Osmanlı döneminden kalma Vakıf Mallarının restorasyonu ve mülkiyet iadesi hususlarında siyasi boyutlu kararlar vermeye devam etmektedir. Özellikle, Başmüftülük tarafından vakıf mallarının iadesi amacıyla açılan davalarda, Bulgar mahkemelerinin siyasi saiklerle süreci sekteye uğratma veya askıya alma eğilimi belirginleşmiştir. Bu tutum, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki kültürel mirasın muhafaza edilmesi ve onarılması amacıyla yürütülen iş birliği çabalarına ciddi manada engel teşkil etmektedir (Bulgaristan Ulusal Radyosu [BNR], 2023).

Bulgaristan'daki Vakıf Mallarına yönelik olarak izlenen müteakabiliyet ilkesine dayalı politikaların Bulgaristan nezdinde tam karşılık bulmadığı görülmektedir. Osmanlı dönemine ait Türk algısının Rusofil ve milliyetçi gruplar tarafından olumsuz olarak yeniden canlandırılması kamyonunu etkilemektedir. Bu algıları dönüştürmeyi hedefleyen Türkiye, teopolitik ve karşılıklı yarar prensiplerine uygun adımlar atmıştır. Bu çerçevede, İstanbul'da bir Bulgar kilisesinin restorasyonunu tamamlayıp Bulgar cemaatine iadesi, Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik teopolitik stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin bu adımları, İstanbul'a teopolitik bir merkezi anlam yüklemektedir.⁷ Diğer yandan AK Parti liderliğindeki Türkiye'nin Balkan politikası, 'ortak tarihsel miras' kavramını pozitif bir perspektifle ele almayı ve bu mirası diplomatik ilişkilerde etkin bir şekilde kullanmayı hedeflemektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2023).

Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığın siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlarının analizi, dönemsel ve konjonktürel faktörlerin dikkate alınmasını gerektirir. Azınlık grupların siyasal ve dini teşkilatlanması, kendi hak ve özgürlüklerini koruma amacıyla politik alanda aktif rol almaları, Türkiye'nin Balkan politikasında önemli bir unsur teşkil etmektedir. Bununla birlikte, azınlıkların siyasal ve sosyal entegrasyonu, Balkanlar'daki istikrar ve barış süreci açısından hayati önem taşımaktadır (Özlem, 2016: 115-128).

Bulgaristan'da azınlıkların karşılaştığı siyasal ve sosyal sorunlar, Türk azınlığının anayasal olarak tanınmaması ve Türkçe'nin kamusal alanda kısıtlanması gibi temel konuların yanı sıra, son yıllarda artan milliyetçi ve aşırı sağ akımların

7 Türkiye'nin bu hamlesi sadece Bulgaristan'a yönelik bir adım olmayıp, İstanbul'u Balkanlar nezdinde teopolitik bir merkez kılabilecek stratejik bir adım olarak konumlandırabilecek özelliklere ve tarihsel derinliği sahiptir.,

Türkofobi ve İslamofobi içeren eylemlerinin de dikkat çekici bir şekilde artmasıyla daha da karmaşık bir hal almaktadır.⁸ Sofya Merkez Banyu Başı Camii'ne yönelik saldırıları organize eden ATAKA Partisi, Bulgaristan'daki Rusya yanlısı siyaseti şekillendiren bir oluşum olarak öne çıkmıştır. ⁹Ancak, aynı zamanda ülkenin ulusal güvenliği açısından tehlikeli bir potansiyel taşımaktadır. Bu parti, kuruluşundan bu yana Türk ve Müslüman karşıtlığı üzerinden siyaset yapmakta ve etnik gerilimlerin artmasına neden olmaktadır (Kırcaali Haber, 2023).

Bulgaristan'ın AB'ye üyeliği sürecinde Ulusal Azınlıkların Korunmasına dair imzaladığı çerçeve sözleşmesine uyumlu hareket etmediği görülmektedir. Çerçeve Sözleşmesinin ana amacı olan azınlıkların kültürlerini ve kimliklerini muhafaza edilmesine yönelik uygun koşulların oluşturulması, Bulgaristan tarafından AB üyeliğine rağmen ötelenmektedir. Yasal çerçeve ve maddi imkanlar olmasına rağmen Bulgaristan'da Türkçe Radyo ve TV kanalının olmaması AB tarafından eleştirilmemektedir (Avrupa Konseyi, 1997).

Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığın başlıca sorunlarını şu ana başlıklar altında bir araya getirebiliriz (Alptekin, Lika, vd., 2020: 17-44):

- Azınlığa yönelik işlenen suçlar. (Komünist rejim dönemi)
- Anayasal düzlemde kısıtlamalar.
- Müftülük Sorunu.
- Vakıf Mallarının iadesi konusunda çıkan sorunlar.
- Ekonomik eşitsizlikler ve Avrupa'ya güncel göç konusu.
- Türkçe eğitim, kimlik ve kültürel konuların sorun haline getirilmesi. (Kurumlar ve siyasi partiler tarafından)
- Hristiyanlaştırma ve din değiştirmeye yönelik propagandalar (Aliş, 2008: 39-40).
- Türkofobi içeren eylemler.
- İslamofobi içeren eylemler (Şakir, 2019: 161-182).
- Azınlıkların siyasal alanda parti kurması önündeki engeller (TRT Haber, 2023). 10

8 Türkiye'nin Balkan politikası bağlamında geleceğe dönük stratejilerin belirlenebilmesi için Bulgaristan ve Balkanlar'da aşırı sağ ve milliyetçi unsurları destekleyen yapıların tasfiyesi için liberal ve demokratik yapılarla işbirliğine gitmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım bölgedeki istikrarın sağlanması ve uzlaşmanın güçlendirilmesi açısından stratejik bir bakışı ifade etmektedir.

9 Bulgaristan'daki Rusofil siyaset günümüzde Vızrajane Partisi tarafından yönlendirilmektedir.

10 Bulgaristan DOST Partisinin tescil sürecinde çıkan zorluklar, azınlıkların siyasal alanda yaşam

- Kamuya alımlarda “ayrımıcılık” hadiseleri.
- Seçim dönemleri oluşan krizler (The Sofia Globe, 2017).

Bulgaristan'daki azınlık sorunları bağlamında postkomünist döneme dair genel bir değerlendirme yapacak olursak; azınlıklar Soğuk Savaş sonrası yaşadığı siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşüm sürecine hazırlıksız yakalanmıştır. Politik anlamda ve demokrasi kültürünün olgunlaşmamasının yanı sıra psikolojik olarak Türk ve Müslüman azınlık bu geçiş sürecine hazır değildi. Komünist dönem içerisinde tüm dini grupların ve azınlıkların baskı altında olduğu düşünülürse postkomünist dönemde oluşan yeni anayasal düzende demokratik değişim ve hakların teslimi hususunda tüm kesimler bir beklenti içerisindeydi. Tüm bu beklentiler, azınlıkların anayasal düzeyde tanınmamasıyla mecliste yeni tartışmalara kapı aralamıştır (Tatarlı, 2009: 262-265).

Yuvarlak masa ve yeni anayasa süreci toplumun tüm kesimleri ile tartışmaya açılmamıştır. Dar bir elit grup içerisinde devletin gelecek siyasi yapısı inşa edilmiştir. Bu durum Politbüro hegemonyasında sınırlı bir demokrasi örneğini göstermektedir. Yuvarlak masa süreci ve yeni anayasa sürecinde azınlıkların görmezden gelinmesi bilinçli bir iç politika tavrı olarak okunabilir. Bu süre zarfında demokrat ve liberal kişiliği ile tanınan Jelyu Jeleu, azınlıkların temsili konusunda ısrar etmesine rağmen Bulgar Sosyalist Partisinin tepkisiyle geri adım atmak zorunda kalmıştır. Azınlık sorunlarının çözülmemesi noktasında BSP'nin tavrı zaman içerisinde belirleyici olmuştur. 90 sonrasında toplumsal beklentilerin siyasal temsil ile çözüldüğü algısı gerçeklikten uzaktadır. Azınlıkların meclisteki temsili AB ve NATO üyelik süreçlerine rağmen sorunların çözümünde etkili olmamaktadır (Sadal, 2022: 243-255).

Geçiş sürecinin planlandığı Yuvarlak Masada hem de yeni anayasanın yazılması sürecinde ülkedeki Türk ve Müslüman azınlık istediği hak ve özgürlükleri kısmen alabilmiştir. Diğer azınlık ve dini gruplar (Yahudi, Ermeni ve Hristiyanlar) komünist dönemde rejim tarafından el konulan vakıf mallarını kolaylıkla geri iade alabilirken, Türk ve Müslüman azınlık uzun mahkeme süreçleriyle uğraşmaktadır. Bu yönüyle Türk ve Müslüman azınlığın vakıf malları meselesi güncel bir sorun olarak kenarda beklemektedir. Bu bağlamda Bulgaristan genelinde vakıf mallarının geri alınma stratejisi belgesi oluşturulması elzemdir. Bu konuda genel beklenti Bulgaristan Başmüftüğü'nün girişimi ile Vakıf Mallarının tek bir

---

alanlarına diğer kurumların nasıl müdahil olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Parti isminin Türkçe olduğu gerekçesiyle, Sofya Şehir Mahkemesi tarafından resmi kayıt başvurusu kabul edilmemiştir. Bu süreci üst mahkemeye taşıyan DOST Partisi, resmi olarak gecikmeli olarak tescillenmiştir.

mahkeme kararı ile Müslümanlara iade sürecinin başlatılmasıdır. Mevcut durumda her bir vakıf malının iadesi için ayrı bir dava açılmaktadır. Bu dava süreçlerine yerel yönetimlerin yanı sıra bakanlıkların da devreye girmesi ile karmaşık bir hal almaktadır. Bazı vakıf malları açık artırma ile satılırken, bazıları ise Bulgaristan Kültür Bakanlığına devredilmektedir. Bu bağlamda Vakıf Malları konusu, Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde önemli başlıklardan biri olarak güncelliğini korumaktadır (Çapar & Koca, 2023: 10). Örneğin Karlova Kurşun Camii, Kültür Bakanlığınca arkeoloji müzesine dönüştürülmüştür. Bu durum bir diğer yandan AB hukuku bağlamına ikilemler oluşturmaktadır. Ayrıca AB üyesi olan bir ülkede temel inanç özgürlüklerinin bu denli sorunlu hale getirilmesi, azınlığın AB'ye olan güvenini de sarsmaktadır (Kırcaali Haber, 2023).

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dünyada uluslararası sistemin değiştiği gözlemlenmektedir. Bu güç dengesi kırılması, Balkan ülkelerinde ve azınlıklar arasında yeni bir siyasal sistem geçişini ifade etmektedir. Soğuk Savaş döneminden kalan azınlık hakları sorunları, geçmişten gelen olumsuz imajı güçlendirmektedir. Batıya açılmaya çalışan Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri demokratikleşme süreçleri ile yeni bir devlet imajı çalışmasına girişmiştir. Komünist rejimden çıkmaya çalışan Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri, bu algıyı düzeltmek için demokratik süreçlerinde azınlıklara çeşitli haklar tanımışlardır. 1990'ların sonrasında bazı anayasal düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, Türk ve Müslüman azınlığın siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel ve kimlik bağlamında birçok sorunu hala devam etmektedir.

Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlık, komünist rejim döneminde kısıtlanan haklarını geri kazanma çabalarını 1990'dan bu yana sürdürmektedirler. Vakıf mallarının iadesi ve Türkçe eğitim gibi meseleler, azınlıkların en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Ayrıca, ekonomik eşitsizlikler ve Avrupa'ya yönelik güncel göç hareketleri, azınlıkların karşılaştığı diğer önemli sorunlar arasında bulunmaktadır. Bu bağlamda, azınlıkların ekonomik ve sosyo-kültürel entegrasyonunu sağlamak amacıyla çeşitli politikaların geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Azınlıkların siyasi alanda parti kurma önündeki engeller ve kamuya alımlarda maruz kaldıkları ayrımcılık, Bulgaristan'daki siyasi bölünmüşlük ve mevcut konjonktürle birlikte, azınlıkların siyasi ve sosyal entegrasyonunu zorlaştıran ve haklarını etkileyen önemli faktörlerdir. Bir diğer yandan Bulgaristan iç siyasetinin yapısal bölünmüşlüğü Türk ve Müslüman azınlığın Bulgaristan siyasetindeki

etkisini gün geçtikçe artırmaktadır. Ülke içerisinde bölünmüş siyasi yapı, Türk azınlığı önemli bir aktör konumuna getirmektedir. Komünist rejim döneminde işlenen suçların tekrarlanmaması için demokratik Bulgaristan döneminde yeni insan hakları mekanizmaları geliştirilmesi elzemdir. Komünist dönemde rejim tarafından Belene Kampında ve diğer hapisanelerde işlenen suçlar ortaya çıkarılıp, cezalandırılmalıdır. Komünist dönem mağduriyetlerinin bir daha yaşanmaması için uluslararası hukuk çerçevesinde geçmişe dönük araştırma komisyonları kurulmalı, Avrupa Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi çerçevesinde azınlığın siyasal, sosyal ve kültürel alanda etkinliği artırılmalıdır.

Bulgaristan'daki azınlıkların anayasal olarak tanınmaması ve Türkçe'nin kamusal alanda kısıtlanması, çözülmeyi bekleyen temel sorunlar arasında yer almaktadır. Türkiye'nin Balkanlar'daki politikalarını şekillendiren önemli meselelerden biri, Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman toplulukların demografik yapısı ve kimliğidir. Ayrıca, Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde Ulusal Azınlıkların Korunmasına dair imzaladığı çerçeve sözleşmesine uyumlu hareket etmediği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, azınlık haklarının kültürel ve yerel düzeyde yasal ve anayasal düzlemde güvence altına alınması gerekliliği öne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Atasoy, E. (2011). *Bizden olan ötekiler: Asimilasyon kısılacında Bulgaristan Türkleri*. MKM Yayıncılık.
- Atasoy, E. (2023). *Asimilasyon çemberindeki Bulgaristan Müslümanları*. Beta Yayıncılık.
- Bağcı, H. (1993). *Güvenlik politikaları ve risk analizi çerçevesinde Balkanlar*. Dış Politika Enstitüsü.
- Cambazov, İ. (2013). *Bulgaristan'da başmüftülük tarihi (1944-2012) Cilt 2*. Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Yayınları.
- Çapar, S., & Koca, M. (2023). Türkiye-Bulgaristan ilişkileri. In H. Acar (Ed.), *Türkiye-Balkan Devletleri ilişkileri* (s. 10). Nobel Yayıncılık.
- Demirhan, H. (2020). Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları ve anavatanına göç. In M. Çelik & A. Duran (Eds.), *Türkiye'nin bölgesel sorunları: Osmanlı'dan günümüze Balkanlar* (s. 27-33). Hiper Yayınları.
- Durmush, S. A. (2021). *Bulgaristan'da İslami akımlar* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Işık, M. (2016). *Balkanlar'dan Türkiye'ye son büyük göç olarak 1989 göçüne giden süreç* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Işık, M. (2021). Soğuk savaş sonrası Balkanlarda ABD'nin Balkan politikası (1990-2017). In İ. Kamil (Ed.), *Soğuk savaş sonrası Balkanlar (1990-2015)* (s. 517-546). Nobel Yayınları.
- Kramptın, R. (2023). *İstoriya na Bilgariya* (V. Sedlarska, Çev.). Ciel.

- Kurubaş, E. (2017). *Asimilasyondan tanınmaya uluslararası alanda azınlık sorunları ve Avrupa yaklaşımı*. Küre Yayınları.
- Nazmi Şakir, A. (2019). Bulgaria. In E. Bayraklı & F. Hafez (Eds.), *European Islamophobia report 2019* (s. 161-182). SETA Yayınları.
- Özlem, K. (2016). *Türkiye'nin Balkan Türkleri politikası (1991-2014)*. Dora Yayınları.
- Poulton, H. (1993). *Balkanlar çatışan azınlıklar, çatışan devletler* (Y. Alagon, Çev.). Sarmal Yayınları.
- Sadal, V. (2022). *Bulgaristan Türkleri ve siyasal hayata katılım*. Çizgi Kitabevi.
- Sloane, W. M. (1987). *Bir tarih laboratuvarı Balkanlar* (S. Özbudun, Çev.). Süreç Yayıncılık.
- Tatarlı, İ. (2009). *İnsan, ulus ve azınlıklar hakları*. Avrasya Yayınları.
- Vassilev, R. V. (2001). Post-communist Bulgaria's ethno-politics. *The Global Review of Ethno-politics*, 1(2), 37-53.
- Wachtel, A. B. (2022). *Balkanlar tarihi* (E. C. Petek, Çev.). İnkılap Kitabevi.
- Zilabid Çalışkan, B. (2019). *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*. İnkılab Basım Yayın.

Web Siteleri

- Avrupa Konseyi. (1997). Ulusal azınlıkların korunmasına dair çerçeve sözleşmesi. Erişim adresi: <https://www.coe.int/tr/web/impact-convention-human-rights/framework-convention-for-the-protection-of-national-minorities#/Bulgaria>
- Bulgaristan Başmüftülüğü Tarihçesi. (2023, 11 Kasım). <https://grandmufti.bg/tr/za-nas-6/istoriya.html> adresinden erişilmiştir.
- Bulgaristan'da DOST Partisi'ne Türkçe engeli. (2023, 11 Kasım). <https://www.trthaber.com/haber/dunya/bulgaristanda-dost-partisine-turkce-engeli-260110.html> adresinden erişilmiştir.
- Karlovo'daki Kurşun Camii arkeolojik eserlerin sergileneceği bir galeriye dönüştürülecek. (2023, 11 Kasım). <https://kircaalihaber.com/bulgaristan/karlovodaki-kursun-camii-arkeolojik-eserlerin-sergilenecegi-bir-galeriye-donusturulecek> adresinden erişilmiştir.
- Sofya Banyabaşı Camisi'ne yapılan saldırı 5. yılında şiddetle kınandı. (2023, 11 Kasım). https://kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=17239 adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2023). Demir Kilisesinin açılışı. (2023, 10 Mayıs). <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/88998/cumhurbaskani-erdogan-restore-edilen-demir-kilisenin-acilis-torenine-katildi.html> adresinden erişilmiştir.

3

LITERATURE

EVLIYA ÇELEBİ'NİN KOSOVA'DAKİ SEYAHATI – 1660

EVLIYA ÇELEBİ'S JOURNEY IN KOSOVO – 1660

Agon Krasniqi¹

Özet: Evliya Çelebi, Osmanlı tarihindeki en büyük kronik yazarlarından biriydi. Dünya çapındaki çeşitli yerlere yaptığı seyahatler ve şehirlerin, kültürlerin ve tarihsel olayların betimlemesi, bu dönemin kültür ve tarih yazımının birincil kaynağıdır. Onun yazıları, tarihsel ve edebi bir bağlantıdır, aynı zamanda diğer Osmanlı kronikçileri gibi: Neshri, Aşık Paşazade, Kemal Paşazade, Tursun Bey vb. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi, kültürel tarih, folklor ve gezdiği yerlerin coğrafyasını içerir, bunlardan biri de Kosova'dır. Evliya Çelebi'nin Kosova'ya yaptığı seyahat, 17. yüzyılın ortalarında, Sultan Mehmet IV (1648-1687) döneminde gerçekleşti. Bu seyahat sırasında, Evliya Çelebi, Melek Ahmet Paşa eşliğinde Zveçan, Mitroviça, Vuştrri, Priştine, Kaçanik ve Üsküp gibi şehirleri ziyaret etti. Şehirleri tanımlarken, bu şehirlerin ve bu bölgelerde hüküm süren sultanların tarihini de anlatır. Kaleleri tanımlarken, Mitroviça Kalesi gibi, şanssız kale olarak nitelendirir, çünkü Birinci Murat'ın öldürüldüğü yer olarak bilinir. Ayrıca, bu şehirlerdeki camileri, türbeleri, hanları, dergahları, Kosova'da daha çok tüketilen yiyecekleri, baklava gibi bahseder. Ziyaretlerinden biri Sultan Murat Hüdavendigâr'ın türbesidir. Ayrıca, şehir isimlerinin terminolojisini de açıklar, örneğin, Kaçanik'in (Kaçanlar) isminden dönüştüğünü belirtir. Konunun birincil işleme kaynağı, Evliya Çelebi'nin eseri Seyahatname'dir ve onun seyahatine dair tanımlamalarıdır. Ayrıca Salih Vuçitërrni, Hasan Kaleshi, Franz Babinger, Jup Kastrati, Ahmet Cevdet, Dankoff, Robert Elsie gibi yazarlar da Evliya Çelebi'nin seyahatini ele alan çalışmalarıyla önemlidir. Bilimsel metodolojiyi kullanarak, bu kaynaklar aracılığıyla Evliya Çelebi'nin Kosova'ya yaptığı tarihi seyahat hakkında belirli sonuçlara varacağız.

Keywords: Evliya Çelebi, Seyahatname, Murat, Osmanlı

1 University of Prishtina, agonk122@gmail.com

Abstract: Evliya Çelebi was one of the greatest chroniclers in Ottoman history. His travels to various places worldwide and his descriptions of cities, cultures, and historical events are a primary source of cultural and historical writing from this period. His writings serve as a historical and literary connection, much like other Ottoman chroniclers such as Neshri, Aşık Paşazade, Kemal Paşazade, Tur-sun Bey, etc. Evliya Çelebi's "Seyahatname" (Book of Travels) includes the cultural history, folklore, and geography of the places he visited, one of which is Kosovo. Evliya Çelebi's journey to Kosovo took place in the mid-17th century, during the reign of Sultan Mehmed IV (1648-1687). During this journey, Evliya Çelebi, accompanied by Melek Ahmet Pasha, visited cities such as Zveçan, Mitrovica, Vushtrri, Pristina, Kaçanik, and Skopje. While describing these cities, he also recounts the history of the cities and the sultans who ruled these regions. For instance, he describes the Mitrovica Fortress as an unfortunate fortress because it is known as the place where Sultan Murad I was killed. He also mentions the mosques, tombs, inns, and lodges in these cities, as well as the foods more commonly consumed in Kosovo, such as baklava. One of his notable visits was to the tomb of Sultan Murad Hüdavendigâr. Additionally, he explains the etymology of city names, such as how Kaçanik was derived from "Kaçanlar." The primary source for this topic is Evliya Çelebi's work "Seyahatname" and his descriptions of his travels. Other significant works examining Evliya Çelebi's travels include those by authors such as Salih Vuçitërrni, Hasan Kaleshi, Franz Babinger, Jup Kastrati, Ahmet Cevdet, Dankoff, and Robert Elsie. Using a scientific methodology, we will draw specific conclusions about Evliya Çelebi's historic journey to Kosovo through these sources.

Keywords: Evliya Çelebi, Seyahatname, Murat, Ottoman.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Evliya Çelebi'nin 1660 yılında Kosova'ya yaptığı seyahat ve bu seyahatin somutlaştığı önemli unsurların tarihi bir bakış açısıyla incelenmesidir. Seyyah Evliya Çelebi, Kosova da dahil olmak üzere çeşitli yerleri ziyaret etmiştir. Seyahati sırasında tuttuğu notlar, onu tanınmış bir seyyah yapar. Bu sayede, 1660 yılında Kosova'da hüküm süren tarihi ve kültürel yönleri bize sunan pek çok güman bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin Kosova'daki ziyaretleri Zveçan, Mitroviça, Vuçitrn, Priştine, Kaçanik ve Üsküp topraklarında gerçekleşmiştir. Şehirlerin tasvirlerinden, Evliya Çelebi bu şehirlerin tarihi ve o dönemdeki öneminden bahseder. Tarihi hafızayı göz önünde bulundurarak, Kosova şehirlerinin Osmanlı sultanları ile bağlantısını da anlatır. Evliya Çelebi'nin yaptığı bağlantılardan biri, I. Sultan Murad'ın

öldürülmesi sonucu “talihsiz kale” olarak nitelendirdiği Mitroviça kalesi ile ilgilidir. Tarihi bağlamın yanı sıra, şehirlerin camileri, türbeleri, hanları, dergahları gibi kültürel ve dini yönlerini de yazar. Türbeler arasında, Sultan Murad I’in türbesini ayırır ve kalışı sırasında türbenin bakımını yaparak onu temizler. Önemli bir diğer yön ise yemek kültürüdür; tüketilen yemekler, toplum hayatı gibi konularda da yazar. Onun Seyahatname adlı eserinde sunduğu yazılar, tarih yazımı için önemli bir rol oynamaktadır. Bu, Arnavut tarih yazıcılığı için de geçerlidir. Yazılarından, özellikle Kosova hakkında, XVII. yüzyılda Kosova’daki demografi, ev sayısı, mahalleler, okullar, idari organizasyon ve sosyal yaşam hakkında bilgiler öğreniyoruz. Evliya Çelebi’nin Kosova seyahatinde önemli olan, XVII. yüzyılda ülkenin kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi edinmemizdir. Bunun yanı sıra, ülkenin toponomisi ve genel olarak coğrafi yönleri hakkında bilgi ediniriz. Tüm tarihî, kültürel ve sosyal yönlerin tasviri, XVII. yüzyılda Kosova için tarihî bir kanıttır.

Evliya Çelebi’nin Kişiliğine Genel Bir Bakış

Evliya Çelebi 1611 yılında doğdu ve 1682 yılında öldü. I. Sultan Ahmet, I. Sultan Mustafa, II. Sultan Osman, IV. Sultan Murat, I. Sultan İbrahim ve IV. Sultan Mehmet dönemlerinde yaşadı ve IV. Sultan Mehmet döneminde Evliya Çelebi’nin Kosova’ya seyahati gerçekleşti (İlgürel, 1995: 529).

Evliya Çelebi, dünyadaki farklı yerlere seyahat eden ve bu yerleri tarihi, edebi ve kültürel bağlamda tanımlayan bir gezgindi. Murat IV döneminde Anadolu’da seyahatine başladı ve 40 yıl boyunca çeşitli yerlere seyahat etti. Bu nedenle aynı zamanda bir kaşif olarak da bilinir. Ziyaret ettiği yerleri seyahat günlüğünde kaydetti ve bu günlüğe “Seyahatname” adını verdi, yani seyahat kitabı (Tezcan, 2009: 16).

Evliya Çelebi karizmatik bir kişiydi ve bu onun bir gezgin olmasına da katkıda bulundu (İlgürel, 1995: 530). Onun yolcu olmasının nedeni, aynı zamanda tasavvufa olan manevi bağlılığıydı. Tasavvufçular gibi aşkın yolcusu olmak istiyordu, eski ortaçağ tasavvufçuları gibi, Ahmet Yesevi de dahil olmak üzere, onu kendi selefi olarak tanımlıyordu ve kendisini onun halefi olarak görüyordu. Evliya eğitimli bir insandı. Şeyhülislâm Hâmid Efendi Medresesi’ni bitirdi ve daha sonra enderunda imparatorluk bilginleri tarafından eğitildi, burada sipahi grubuna katıldı. Bu nedenle IV. Sultan Murat’e yakın olmasına ve onun Revan (1635) ve Bağdat (1638) gibi bazı savaşlarına katılmasına yol açtı (Yılmazler, 2020: 189). Bu savaşlara katılması, Revan ve Bağdat kuşatmalarını ayrıntılı olarak tanımladığı için tarih açısından önemli bir kaynaktır (Özcan, 2020: 193). Bağdat’ın fethinden

ve İstanbul'a dönüşünden sonra seyahat kitabını yazmaya başladı. Ve bu dönemden itibaren farklı yerlere, Balkanlar ve Avrupa da dahil olmak üzere, seyahat etmeye başladı. Bunlar on ciltte toplandı, 5-8. ciltler Evliya'nın Arnavutluk topraklarındaki seyahatlerini kapsar (Şavk, 2011: 102).

Evliya Çelebi'nin neden gezgin olduğunu "Seyahatname" adlı eserinde anlatır (Ayvazoglu, 2012: 95). Rüyasında peygamber Muhammed'i gördüğünü ve heyecandan peygambere "Seyahat et " dediğini, "Şefaat et" demesi gerekirken, peygamberin ona seyahat etmesini söylediğini ve Sad Ibn Ebu Vekas'ın ona seyahatini yazmasını söylediğini vurgular (Dankoff, Elsie, 2000: 26). Evliya Çelebi, eserinde gezgin ve seyahat yazarı olmasının sebebinin böyle açıklar. Anlatım modeli bir masal benzese de büyük bir öneme sahiptir, çünkü ona göre bu, gezgin olmasının motivasyonudur. İlk seyahati 1640 yılında Bursa şehrinde gerçekleşti ve sonrasında Evliya'nın Avrupa ve Asya'nın çeşitli yerlerine seyahatleri devam etti (Tezcan, 2009: 203).

Seyahatname'nin Karakteri

"Seyahatname"nin gerçek adı Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi'dir. Bu eser, Evliya Çelebi'nin 1640-1681 yılları arasındaki seyahatlerini anlatır. Eser on cilt halinde bölünmüştür. Seyahatname, Evliya Çelebi'nin seyahat ettiği yerlerin coğrafi, tarihi ve kültürel bir yansımalarını sunar. Seyahatnamede, Evliya Çelebi gördüğü, duyduğu ve ona anlatılan şeyleri kaydetmiştir. Seyahatname, Evliya Çelebi'nin seyahatleri sırasında yazdığı anı kitabıdır. Bu anıları Kahire'de 1676-1682 yılları arasında yazmaya başladı. Seyahatname, bir seyahat kitabı olmasının yanı sıra genellikle bir Osmanlı kroniği modeli olarak da dikkat çeker. Kitabında sunduğu şehirlerin tarihsel bakış açısı, Osmanlı kroniklerinin bir modelidir. Ayrıca coğrafi bilgi edinme yönü de eserinde önemli bir rol oynar. Şehirlerin, köylerin, nehirlerin ve mahallelerin adlarının geçmesi, eserin büyük önemini ortaya koyar.

Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" adlı eseri, 17. yüzyılda Türk edebiyatındaki seyahat ve tarih yazısı alanında önemli bir eserdir. Çelebi, bağlı bir gezgin ve detaylı bir kronist olarak, yolculukları sırasında tanıştığı yerleri, olayları ve insanları olağanüstü detay duygusuyla tasvir etmiştir.

"Seyahatname", uzun rapor ve nottan oluşur ve zamanının yaşam ve kültürünün zengin bir aynasını sunar. Çelebi, ziyaret ettiği yerlerin tarihine, mimarisine, diline ve geleneklerine derin bir merakla yaklaşarak, dünyasına kapsamlı bir bakış sunar ve bu eseri, tarihçiler ve kültür araştırmacıları için önemli bir kaynak haline getirir.

“Seyahatname”nin özel özellikleri arasında özgür ve hayal gücü zengin bir yazım stili ile doğa manzaralarının ve mimari tasvirlerinin mükemmel betimlemeleri yer alır. Bu eser, Osmanlı edebiyatının kıymetli bir mirası olup, 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu kültürü ve tarihi için önemli bir pencere sunar.

Tablo 1: Eserin on cilde bölünmesi (Tezcan, 2009: 203).

1. Cilt: Başkent İstanbul (doğduğu yer) ve çevresi
2. Cilt: Bursa, İzmir, Batum, Trabzon, Abhazya, Girit, Erzurum, Azerbaycan, Gürcistan
3. Cilt: Şam, Suriye, Filistin, Urmiye, Sivas, Kürdistan, Ermenistan, Rumeli (Bulgaristan ve Dobruca)
4. Cilt: Van, Tebriz, Bağdat, Basra
5. Cilt: Van, Basra, Macaristan, Rusya, Anadolu, Bursa, Çanakkale, Edirne, Moldova, Transilvanya, Bosna, Dalmaçya, Sofya
6. Cilt: Transilvanya, Arnavutluk, Macaristan, Nové Zámky, Belgrad, Hersek, Raguza (Dubrovnik), Karadağ, Kanije, Hırvatistan
7. Cilt: Macaristan, Budin, Erlau, Temeşvar, Transilvanya, Eflak, Moldova, Kırım, Kazak, Güney Rusya, Kafkasya, Dağıstan, Azak
8. Cilt: Azak, Kefe, Bahçesaray (Kırım), İstanbul, Girit, Makedonya, Yunanistan, Atina, Dodekanez, Mora, Arnavutluk, Avlonya, Ohri, Edirne, İstanbul
9. Cilt: (Hac yolculuğu) Güneybatı Anadolu, İzmir, Efes, Rodos, Güney Anadolu, Suriye, Halep, Şam, Medine, Mekke, Süveyş
10. Cilt: Mısır (tarihî ekskursus ile), Kahire, Yukarı Mısır, Sudan, Habeşistan

Evliya Çelebi'nin Kosova Seyahati

Evliya Çelebi'nin 1640-1676 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatler sırasında Kosova da vardı. Evliya Çelebi'nin Kahire'de yazdığı “Seyahatname” adlı eserine göre, 1660 yılında, Melek Ahmet Paşa'nın Sofya'ya yerleşmesi vesilesiyle Kosova'yı ziyaret etti (Çelebi, 2003: 59). Seyahati, Sultan IV. Mehmet döneminde gerçekleşti. Seyahat sırasında Zvečan, Mitroviça, Vıçitırın, Priştine ve Kačanik şehirlerini tasvir etti ve ardından Üsküp şehrine devam etti (Dankoff, Elsie, 2000: 11).

Seyahati sırasında şehirlerin ve tarihi bağlamlarının tanımını yaptı (Krasniqi, 1982: 320). Mitroviça şehrine ulaştığında şunları söyledi: “*Oradan (Yeni Pazar'dan bahsediyor, A.K), Mitroviça'nın yüksek kalesine vardık. Sırbistan krallarından biri olan*

Kral Selesht tarafından inşa edilmiştir. Bu şehir, Gazi Hudavendigâr, I. Sultan Murad, Orhan Gazi'nin oğlu tarafından bizzat fethedilmiştir.” Böylece Mitroviça kalesinin ve şehrinin tanımına başlayan Evliya Çelebi, şehrin tarihine odaklanır. İlk olarak Osmanlı öncesi tarihle başlar ve ardından Osmanlı tarihine geçer, şehrin I. Murad tarafından, özellikle 1389'da Kosova Savaşı ile fethedildiğini belirtir. Bu konuda şöyle der: “Kosova Savaşı sırasında Sultan Murad, 700.000 kafiri kılıçtan geçirdi.” (Dankoff, Elsie, 2000: 13-14). Burada Evliya Çelebi, I. Sultan Murad'ın büyüklüğünü yüceltmek için katılımcıların ve öldürülenlerin sayısını abartarak klasik ortaçağ kroniklerinin modelini kullanır. Daha sonra Evliya Çelebi, I. Sultan Murad'ın öldürülmesi versiyonunu da anlatır, Kosova Ovası'ndaki konumu analiz eder ve anlatılara dayanarak sultanın öldürülmesinin iki versiyonunu dile getirir. Ona göre “Savaş alanına giderken (Murad'dan bahsediyor, A.K), şehit askerlerinin cesetleri Llap Nehri'nin kıyısında toplanırken, sadakatsiz askerlerin cesetlerinden şanssız bir kişi olan Koblaki yükseldi ve onu öldürdü. Başka bir versiyona göre, öldürme savaş sonrası gerçekleşti, yukarıda bahsedilen sadakatsiz kişi bir elçi olarak davranarak sultanın elini öpmek için yaklaştı ama sonra hançerini çekip onu öldürdü.” (Dankoff, Elsie, 2000: 15). Böylece Evliya Çelebi, I. Murad'ın ölümünü tasvir eder ve katilinin adını Koblaki olarak belirtir. Mitroviça halkıyla görüşükten sonra kaleyi sorar ve I. Sultan Murad'ın öldürülmesi nedeniyle burayı “talihsiz kale” olarak nitelendirir. Kalenin coğrafi tanımında, Evliya Çelebi kalenin Kosova Ovası'nın batı kesiminde yer aldığını ve sadece bir kapısı olduğunu belirtir. Kale dışında şehrin coğrafi bağlamını da anlatır: “Kalenin dibinde bir nehir akar... bu nehir Arnavutluk'taki İpek (Peja, A.K) dağlarından çıkar, Llap Nehri ile birleşir ve aşağıya inerek Morava ile birleşir. Bu bölgelerde bu kale Kosova Mitroviçası olarak bilinir. Ayrıca Srem Mitroviçası adlı bir kale daha vardır, ama o yıkılmıştır.” (Dankoff, Elsie, 2000: 16). Bu bilgiyle Evliya Çelebi'nin Mitroviça şehrinin tanımını da sona erer (Kafadar, 2014: 59).

Mitroviça bölgesinde Zveçan şehrini de anmıştır. Evliya Çelebi'nin Zveçan'da bulunduğu süre boyunca, sosyal açıdan önemli bilgiler vermiştir (Kaleshi, 1955: 422). Zveçan'da bulunan bir Bektaşî tekkesi olan Mustafa Baba tekkesinden bahseder, burada ihtiyaç durumunda insanların geceyi geçirebileceğini, kendisinin de böyle yaptığını belirtir. Bu yeri Melek Ahmet Paşa ile birlikte ziyaret etmiş (Saricaoğlu, 2004: 42). Paşa kurban kesmiş ve etini fakirlere dağıtmıştır. Evliya Çelebi'ye göre Zveçan şehri, Bosna eyaletinin bittiği sınır noktasıydı. *Tekke dışında Zveçan Camii'nden de bahseder ve “orada paşa Zveçan Camii'nde iki secde yaptı”* der. Ona göre, 1660 yılında Zveçan şehri 300 eve sahipti, evler kiremitliydi, bir cami, bir han, bir hamam ve birkaç dükkan vardı. Ayrıca Osmanlı liderlerinin iki merkezi de bulunmaktaydı. (Dankoff, Elsie, 2000: 17).

Evliya Çelebi, Zvečan şehrini ziyaret ettikten sonra 7 saat yolculuk yaparak Viçitırın şehrine ulaştı ve burayı “duvarlarla çevrili şehir” olarak anıyor. Her zamanki gibi, önce şehrin tarihsel yönünü belirtiyor ve “*Şehir Sırbistan kralları tarafından kuruldu. 1389 yılında, Gazi Hudavendigar tarafından bizzat fethedildi*” diyor ((Dankoff, Elsie, 2000: 17). İdari açıdan, şehrin sancak fonksiyonuna sahip olduğunu ve zeamet ve tımarlara bölündüğünü belirtiyor. Şehirde bir bey, çeribaşı ve bir kaptan bulunuyordu. Ordusu, 4000 silahlı adamdan oluşuyordu. Müftüsü, nakibüleşrafi ve 150 akçe maaşlı bir kadısı vardı. Ayrıca “sipahilerin bekçisi, bir yeniçeri komutanı, bir pazar müfettişi, bir tarife toplayıcısı, bir vergi memuru, tanınmış kişilikler ve önemli insanlar” da bulunuyordu. Sosyal açıdan, Evliya Çelebi şehrin 2000 evden oluştuğunu belirtiyor. (Çelebi, 2002: 42). Ayrıca mahalleler olarak: Şehitler Mahallesi, Alej-bej-zade Mahallesi, Eski Mahalle, Üst Mahalle ve Alt Mahalle’yi anıyor. Şehirde pazarın yanında “Eski Cami” vardı, diğer camiler ise köylerde bulunuyordu. Bir medrese, tekke, okul ve birkaç han da vardı. Ayrıca Viçitırın hamamından bahseder. Şehir sakinlerini tarif ederken, “Viçitırın halkı Rumelililerdir. Çoğu Boşnakça konuşmaz, Arnavutça ve Türkçe konuşurlar” diyor. (Dankoff, Elsie, 2000: 18).

Viçitırın şehrinin ziyaret ettikten sonra, Evliya Çelebi Kosova Ovası’na, 1389’da Kosova Savaşı’nın gerçekleştiği yere doğru yola çıktı. Bu ziyareti sırasında, I. Sultan Murad’ın türbesini ziyaret etti ve “Bayezid Yıldırım tarafından inşa edildi” diyor. Evliya Çelebi, türbeyi ziyaret ettiğinde durumunun kötü olduğunu, çünkü kirlenmiş olduğunu belirtiyor. “Osmanlı Paşası (Melek Ahmet Paşa’dan bahsediyor, A.K), 2 kese kuruş bağışladı ve türbeyi temizlemek için rayayı çağırıldı.” Evliya Çelebi, Melek Paşa ile birlikte türbenin etrafında bir duvar inşa etti, 500 ağaç dikti ve bir kuyu açtı. Böylece, Sultan’ın türbesine bakım yaparak burayı ziyaret edilecek bir yer haline getirdiler. Türbenin düzenlenmesinden sonra, Evliya Çelebi’nin Priştine şehrine olan yolculuğu devam etti (Dankoff, Elsie, 2000: 19).

Priştine’ye ulaştığında, şehrin tarihsel bağlamından bahseder ve “Sırp kralları tarafından inşa edilen Priştine kalesi” der. Ayrıca “şehir I. Murad tarafından fethedildi” diye belirtir. Evliya Çelebi, Priştine’nin idari yönünden bahsederken, şehrin bir sancakbeyi tarafından yönetildiğini belirtir. 150 akçe maaşlı bir kadı bulunur. Bir yönetici, bir yeniçeri komutanı ve önemli şahsiyetler vardır. Şehrin coğrafi konumunu da tarif eder. Ona göre şehir, Kosova Ovası’nın kuzeydoğusunda yer alır. Sosyal açıdan, 2060 evin (bir katlı ve iki katlı) olduğunu, altı cami, medrese, hadis okulu, ilkokul, tekkeler, çeşmeler ve kamu su dağıtım yerleri olduğunu belirtir. Ayrıca Evliya Çelebi, şehirde 11 han olduğunu söyler. Sultan Mehmed Fatih Hamamı ve Eski Hamam’ı da belirtir. 300 dükkan bulunur ve bu dükkanlarda her şeyin bulunabileceğini söyler. Priştine’nin kızlarının ve erkeklerinin güzelliğinden de bahseder. (Dankoff, Elsie, 2000: 20).

Priştine şehrini ziyaret ettikten sonra, Evliya Çelebi Dobratin köyüne yolculuk yapar ve burada 500 ev olduğunu belirtir. Ardından Kaçanik'e devam eder. Kaçanik isminin "Kaçanlar" kelimesinden geldiğini, çünkü bazı Arnavut haydutların Üsküp şehrini bastığını ve şehirden kaçtıklarını, daha sonra Kaçanik'te yakalanıp öldürüldüğünü belirtir. Şehirde Lepenc Nehri yakınında bir kale olduğunu, bu kalenin Sinan Paşa tarafından inşa edildiğini belirtir. Notlarına göre, "Kalede bir gardiyan, 50 askerlik bir garnizon, iki top ve bir kapı bulunur. İçeride askerleri barındırmak için 40 ila 50 ev vardır, ancak kamu binaları yoktur. Duvarların dışında 100 ev daha vardır, hepsi kiremit çatılı ve bahçelidir." Ayrıca şehrin bir camisi, bir Bektaşî tekkesi, bir ilkokulu ve büyük bir hanı olduğunu belirtir. Ona göre, "Pazar yeri yoktur, çünkü Üsküp yakındır." (Dankoff, Elsie, 2000: 22). Bu nedenle, buranın sakinlerinin pazar alışverişlerini Üsküp'te yaptığını belirtir. Böylece Evliya Çelebi Üsküp şehrini de ziyaret eder. Üsküp'te, Üsküp Kalesi'nden bahsederken, "*kalenin iki katlı, güçlü, sağlam ve güvenli olduğunu, kapılarının ve duvarlarının parlak taştan yapıldığını, yüksek ve dayanıklı bir beşgen şeklinde bir kale olduğunu*" söyler (İnbaşı, 2012: 377). Bunun yanı sıra, şehirdeki iki medreseyi, camiye, pazarı ve dükkanları da belirtir (Leontiç, 2013: 86).

1660 yılından sonra, özellikle 1662 yılında, Evliya Çelebi Arnavutluk topraklarına seyahat etti (Babinger, 1966: 89), ancak günümüzde Kosova sınırları içinde bulunan yerler olan Malişev ve Yakova'dan da bahsetti. İlk olarak Malişev şehrinden geçti ve Tiran'a doğru seyahat etti, Arnavutluk'tan dönüş yolunda Yakova'da durdu ve Yakova dağlarını ve şehrin idari bölümünü anlattı; buranın Dukakin sancağına ait olduğunu belirtti. İlk olarak Dukakin'i ziyaret etti ve ardından Yakova'da durdu. Dukakin sancağında Yeni Kale'den bahseder (Dankoff, Elsie, 2000: 20). Dukakin ziyaretinden sonra Spas köyüne uğrar ve şöyle der: "Buradan yola çıkıp Spas köyüne ulaştık. Burası da Dukakin sancağına aittir. 1000 ev, 1000 seçkin Arnavut tüfekçi, cemaatli bir cami, bir han ve 5-10 dükkandan oluşan küçük bir şehir." Spas'tan sonra Yakova'ya geçti ve iki Yakova'dan bahsetti: Dukakin Sancağı Yakova'sı ve Požega Sancağı Yakova'sı. Ona göre, Yakova "2000 evden oluşan, tümü taş ve çatılı bahçeli, gelişen ve çekici bir şehir. Bir bey tarafından yönetilir ve 150 akçe maaşlı bir kadısı vardır. Kamu binaları geniş bir alana yerleştirilmiştir. Bunlar arasında çok süslü cemaat camileri; birkaç dergah; kurabiye ve mühimmatla donatılmış kurşun çatılı birkaç han; hoş bir hamam; ve yaklaşık 300 bülbül yuvası gibi dükkanlar bulunur. İlman iklim nedeniyle genç erkekler çok güzeldir." (Dankoff, 2010: 92). Böylece Yakova şehrini 1662'de yaptığı ziyaret sonrasında tanımlar ve ardından Bulgaristan'ın Sofya şehrine doğru yola çıkar.

Sonuç

“Evliya Çelebi’nin Kosova Seyahati - 1660” konulu çalışmanın ele alınması sırasında belirli sonuçlara ulaştık. Bu sonuçlar, Evliya Çelebi’nin Kosova seyahati hakkında ilgili literatürün ele alınması ve analiz edilmesinin bir sonucudur.

Evliya Çelebi, seyahatine 1640 yılında başladı ve 1676 yılında bitirdi. Bu 36 yıl boyunca dünyanın farklı yerlerine seyahat etti. Kahire’deki ikameti sırasında seyahatnamesini yazmaya karar verdi ve onu on ciltte topladı. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nin karakteri, onun tasvir ettiği yerlerin kültürel ve tarihî mirası olarak büyük bir öneme sahiptir. Sadece bir gezgin olmanın ötesinde, aynı zamanda bir kronisttir, çünkü şehirlerin tarihî geçmişini Osmanlı kroniklerinin modelinde ele alır.

Evliya Çelebi’nin Kosova seyahati 1660 yılında Zveçan, Mitrovica, Vushtrri, Priştine ve Kaçanik gibi şehirlerde gerçekleştirilmiştir. 1662 yılında Arnavutluk’tan dönerken Gjakova şehrini de ziyaret etmiştir. Ziyaretleri çok önemlidir. Şehir ve köy sakinleriyle temas kurarak sosyal açıdan önemli bilgiler sunmuştur. Verdiği tarihî bilgiler, Osmanlı kroniklerine ve yerel halkın anlatılarına dayanmaktadır. Bunun yanı sıra, yapıların durumu, şehirlerin görünümü, mahallelerin adları, cami, dergah, medrese ve hamam sayıları gibi unsurlar tarihî bir kanıt sunmaktadır. Bu, Evliya Çelebi’nin Kosova seyahatinin, XVII. yüzyılda Kosova’nın tarihine dair önemli bilgiler sunduğunu göstermektedir. Bu sayede, ülkenin kültürel ve tarihî mirasını da tanımış oluyoruz.

Evliya Çelebi, mimari, dini anıtları ve canlı pazarları tasvir etti. Çelebi, özellikle camileri, tekkeleri ve medreseleri değerlendirerek İslam kültürünün ve dininin günlük yaşamda güçlü bir etkiye sahip olduğunu vurguladı. Şehirlerin tasvirlerinin yanı sıra, Çelebi Kosova halkının yaşam tarzını da gözlemledi. Gelenek ve göreneklerinden, geleneksel kıyafetlerinden ve yerel festivallerden bahsetti. Çelebi, Kosovalıların misafirperverliğinden ve cömertliğinden etkilendiğini belirterek, onların yolculara ve yabancılara yardım etme konusundaki ünlerini vurguladı.

Sonuç olarak, Evliya Çelebi’nin 1660 yılında Kosova’ya yaptığı seyahat, 17. yüzyılda bölgenin tarihini, kültürünü ve günlük yaşamını anlamamıza değerli bir pencere sunuyor. Onun ayrıntılı ve canlı tasvirleri, araştırmacılar ve tarihçiler için değerli bir kaynak olarak hizmet ederek Kosova’nın kültürel mirasının korunmasına ve anlaşılmasına katkıda bulunuyor.

KAYNAKÇA

- Ayvazoglu B. (2012). Evliya Çelebi'nin Rüyası, *Manu-Medam*, 95.
- Babinger F. (1966). Ewliya Tschelebi's Reisewege in Albanien, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante 2, 89.
- Çelebi E. (2002), Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt 5, *Yapi Kredi Yayinlari*, 42.
- Çelebi E. (2002), Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt 6, *Yapi Kredi Yayinlari*, 54.
- Çelebi E. (2002), Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt 7, *Yapi Kredi Yayinlari*, 59.
- Çelebi E. (2002), Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt 8, *Yapi Kredi Yayinlari*, 62.
- Dankoff R, Elssie R. (2000). Evliya Çelebi in Albania and Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid). *Brill*, 10-26.
- Dankoff R. (2014). Seyyah-i Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı, 92.
- Ilgürel M. (1995). Evliya Çelebi. *Islam Ansiklopedisi*, 529-530.
- Özcan** N. (2020). Murad IV. *Islam Ansiklopedisi*, 193.
- Tezcan N. (2009). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında. *Osmanlı Araştırmaları*, 203.
- Tezcan N. (2009). Seyahatname. *Islam Ansiklopedisi*, 16.
- Yılmazler Z. (2020). Murad IV. *Islam Ansiklopedisi*, 183.
- Şavk Ç. (2011). Sorularla İnsanlık Tarihine Yon veren 20 kişiden biri Evliya Çelebi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Arastırmaları Enstitüsü*, 102.
- Krasniqi M. (1982). Kosova në udhëpërshkrimin e Evliya Çelebiut, Gjurmime, 320.
- Kaleshi H. (1955). Kosova e Metohija n'udhëpërshkrimin e Evlija Çelebis, 422.
- Leontiç M. (2013). Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Makedon şehirleri ve onların tasviri, Bal Tam, 85.

KÜLTÜREL BELLEK OLARAK NECATİ CUMALI'NIN VİRAN DAĞLAR ROMANINDA BALKANLAR

*THE BALKANS AS CULTURAL MEMORY IN NECATİ CUMALI'S
NOVEL VIRAN DAĞLAR*

Ahmet Koçak ¹

Özet: Balkanlardan göç eden bir ailenin çocuğu olarak bugün Batı Makedonya bölgesinde bulunan Şorina'da doğan Necati Cumalı (1921-2001), edebiyatın başta şiir olmak üzere, hikâye, roman, tiyatro gibi edebî türlerinde eserler vermiş; Türk edebiyatının önemli isimlerindedir. Balkanlar onun hayatında ve eserlerinde ayrı bir yere sahiptir. O, geçmişe ait köklerini, kültürel belleğini yazdığı eserler üzerinden bu coğrafyayla beraber ortaya oymaya çalışır. Çünkü kökleri buralara dayandığı gibi, ailesi de asırlarca bu coğrafyada yaşamış, kendisinin de çocukluk ve gençlik yılları yine Balkanlar'da geçmiştir. Dolayısıyla Balkanlar, onun eserlerinde kültürel hafızanın, belleğin inşasında önemli yer işgal eder. Anlatma esasına bağlı roman, hikâye gibi edebi metinlerde tarihten, coğrafyadan ve coğrafi bölgelerden de bahsedilebilir. Çünkü genel anlamda metni oluşturan yazar için kurgunun veya itibari bir âlem oluşturmanın hareket noktası dış dünyadır. Yazarın gerçek olarak naklettiği görünen mekâna ait gözlemler, hayal dünyasında yoğrularak başka bir şekle dönüşür. Burada anlatılanlar bazen tarihe, bazen geçmişte insanın bizzat yaşadığı hatıralara, bazen de efsane mahiyetindeki rivayetlere dayanır. Viran Dağlar Cumalı'nın çocukluğunun geçtiği bölgenin önemli bir simgesidir. Bu roman da yazarın edebiyat coğrafyasında önemli bir yerde durur. Makedonya'nın o dönem için kendine has yapısı, köy ve kır hayatı bütün yönleriyle ve canlı bir anlatımla bir kurgu içerisinde sunulur. Romanın konusunun geçtiği dönem Balkan coğrafyasının siyasi olaylar açısından çok hareketli ve karmaşık bir dönemdir. II. Meşrutiyet sonrası ve Balkan Savaşlarının hemen öncesinde bölgedeki insanların tedirginlikleri, Anadolu'ya göç etme düşünceleri, şehir ve kasabalardaki endişeli bekleyişler güzel bir şekilde yansıtılmıştır. Viran

---

1 Prof. Dr., İstanbul Medeniyet University, ahkocak@gmail.com

Dağlar romanındaki Zülfikar Bey, Balkanlarda Osmanlı Devletini ayakta tutma çabalarının sembolü olarak da görülebilir. Bu çalışmada, Balkanlarda Dünya'ya gözlerini açan, çocukluğu ve gençliği buralarda geçen ve daha sonra Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanı biyografik bir okuma yöntemiyle incelenecektir. *Viran Dağlar* üzerinden bir insanın/yazarın kültürel belleğinin nasıl inşa edildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necati Cumalı, *Viran Dağlar*, Balkanlar, edebiyat coğrafyası, kültürel bellek/hafıza.

Abstract: Necati Cumalı (1921-2001), who was born in Şorina, located in the Western Macedonia region today, as the child of a family that emigrated from the Balkans, produced works in literary genres such as poetry, stories, novels and theater. He is one of the important names of Turkish literature. The Balkans have a special place in his life and works. He tries to reveal his past roots and cultural memory together with this geography through his works. Because his roots are based here, his family lived in this geography for centuries, and he also spent his childhood and youth in the Balkans. Therefore, the Balkans occupy an important place in the construction of cultural memory and memory in his works. History, geography and geographical regions can also be mentioned in literary texts such as novels and stories based on the principle of narration. Because, in general terms, for the author who creates the text, the starting point of fiction or creating a nominal world is the outside world. Observations of the place that seems to be conveyed by the author as real, are transformed into a different form by being kneaded in the world of imagination. What is told here is sometimes based on history, sometimes on memories experienced by people in the past, and sometimes on legendary narratives. *Viran Dağlar* is an important symbol of the region where Cumalı spent his childhood. This novel also occupies an important place in the author's literary geography. The unique structure of Macedonia at that time, village and rural life is presented in a fiction with all its aspects and with a lively narrative. The period in which the novel is set is a very active and complex period in terms of political events in the Balkan geography. II. The uneasiness of the people in the region after the Constitutional Monarchy and just before the Balkan Wars, their thoughts of migrating to Anatolia, and the anxious waits in cities and towns are beautifully reflected. Zülfikar Bey in the novel *Viran Dağlar* can also be seen as a symbol of the efforts to keep the Ottoman Empire alive in the Balkans. In this study, the novel *Viran Dağlar* by Necati Cumalı, who was born in the Balkans, spent his childhood and youth there, and then had to migrate to Anatolia, will be examined with a biographical reading method. It will be tried to reveal how the cultural memory of a person/writer is constructed through the *Viran Dağlar*.

Keywords: Necati Cumalı, *Viran Dağlar*, Balkans, literary geography, cultural memory

Giriş

Balkanlar/Rumeli Avrupa, Asya ve Afrika'nın kavşak noktasındaki bir konumda yer almasından dolayı tarih boyunca insanlık için önemli olmuştur. Eski Yunan, Roma ve Osmanlı medeniyeti gibi tarihin büyük medeniyetleri; bu topraklar üzerinde yükselmiş, bu topraklar üzerinde birbirinin yerini alma mücadelesi yürütmüşlerdir. Tuna Nehri ve bu nehre dökülen diğer kollar, tarih boyunca bölgenin askerî açıdan olduğu kadar ticaret ve seyahat açısından da önemli jeopolitik öneme sahip olduğunu ortaya koymuştur (Jelavich, 2006: 2-3). Adını Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesinden alan Balkan yarımadasının fiziki olarak en dikkati çeken yönü dağlık oluşudur (Karpat, 1992: 25). Bizanslıların kendi ülkeleri için kullandıkları "Romaioi" ve "Romania" kelimeleri İslam dünyasında "Rum" şeklinde anılmaya başlanmış ve bu daha sonra da "Rumeli" ya da "Rum-ili" adıyla yaygınlaşmıştır (İnalçık, 2008: 232).

İnsanın doğduğu ortam, coğrafya çocukluk ve gençlik yılları için çok önemlidir. Çünkü insanın hafızasının şekillendiği, hayatında derin izler ve çizgiler bırakan yıllar bu yıllardır. Bu yıllarda yaşanan mekan, bölge ve coğrafya insan üzerinde çok etkilidir. Yapılan araştırmalar "Mekânın bilimi" olarak tanımlanan coğrafyanın; insanın duyu dünyasında, şahsiyetinin şekillenmesinde önemli bir rolü olduğunu açığa çıkarmıştır. Yaşanılan coğrafyanın dağları, akan nehirleri, iklimi, bitki örtüsü insanın düşünce dünyasının şekillenmesinde rol alır (Kefeli, 2006: 11). Edebî metinler farklı açılardan ve farklı okuma biçimlerinden değerlendirilebilir. Bu metne hangi açıdan yaklaştığınıza ve metinde neyi aradığınıza bağlıdır. Bu okuma metotlarından birisi de coğrafya merkezli okuma ya da geo-litteraire yaklaşım, yani metindeki mekânı 'coğrafya' olarak ele alarak okuma biçimidir. Edebiyat coğrafyası, yazarın hayat coğrafyası gibi kavramları öne çıkararak metnin üretim sürecini farklı bir kanaldan irdeleyen okuma çeşididir. Metnin yazarı, metnini oluştururken doğup büyüdüğü yerler kadar üzerinde yaşadığı, gezip gördüğü yerlerden de etkilenerek bunu eserlerine yansıtmaya çalışır. Nitekim yazarlar, "Ayrıntılı gözlemlerini ve sıcak duygularını canlı ve etkileyici bir üslupla eserlerinde dile getirirler." (Kefeli, 2006: 35-36). Kimi araştırmacılara göre yazarlar coğrafya ve doğanın edebiyatla yazı nesnesinin koşullamak noktasında birbiriyle bağlantılı olduğunu dile getirirler. Buna göre metni kaleme alan yazarlar, doğayı ele alış açalarına göre; doğayı ve edebiyatı iç içe geçirerek anlatanlar, doğayı bir fon olarak kullananlar ve genel anlamıyla doğa değil de doğanın bir parçasını, mekânı edebiyata indirgeyenler (Korat, 2005: 52) şeklinde tasnif edilebilirler. Dolayısıyla bir hikâyecinin, romancının ya da genel anlamıyla yazarın edebî metinlerinde tasvir ettiği, yer verdiği mekânlar, onun hayalinden kurguladığı yerler olabileceği gibi, hayatından izler taşıyan gerçek mekânlar da olabilir.

Nitekim Madam de Stael de bu bağlamda *Edebiyata Dair* adlı eserinde değişik bölgelerde ortaya çıkan edebiyatların farklılığında coğrafyanın da önemli bir etkisinin olduğundan bahseder. Bunun için metnin doğduğu coğrafyanın, metnin fikrî planı ve karakterleri üzerindeki etkileri önemlidir (Stael, 1989).

Balkan doğumlu çok sayıda Türk edebiyatçısı olduğu için Türk edebiyatında da fiziki bir coğrafya (mekân) olarak Balkanların geniş şekilde yer alması da doğaldır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Batılı bir edebi tür olarak ortaya çıkan romanda da Balkanlar/Rumeli'nin tarihî ve coğrafi önemine uygun olarak yer aldığı, işlendiği söylenebilir (Bıyıklı, 2010).

Yazarın hayat coğrafyası ile edebi metnin coğrafyası/mekanları arasında bir bağın olduğunu düşünmek gerekir. Çünkü edebiyat coğrafyasının temel konularının başında, yazarın metninde seçtiği mekanları nasıl ve neye göre seçtiği, seçilen mekanların açık mı kapalı mı, dar mı geniş mi, kalıcı mı geçici mi gibi yönlerden araştırmak gelmektedir. Bunlar tespit edildikten sonra sağlıklı bir yoruma varmak ya da yazarın otobiyografisiyle metni arasında nasıl bir ilişki olduğunu açığa çıkarmak daha kolay olacaktır. Yazarın hayat coğrafyası, esasında coğrafya merkezli bir biyografik çalışmadır. Bu çerçevede yazarın doğup büyüdüğü ve hayatının çeşitli devrelerinin geçtiği coğrafyalar esas alınır. Yazarın hayat coğrafyası, edebiyat coğrafyası araştırmaları yanında karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarında tesir meselesi ve beslenme kaynaklarının tespit edilmesine de kaynaklık eder (Kefeli, 2006: 16). Edebî eserin mekânı ve coğrafyası hakkında üzerinde durulacak başlıca nokta şu olabilir ki, her yazar en iyi bildiği, içinde yaşadığı mekânı ve coğrafyayı büyük bir rahatlıkla anlatır, tasvir eder, orada yaşanan hayatı hikâyeleştirir. Necati Cumalı'nın eserlerindeki coğrafya seçiminde birtakım tercihlerin öne çıktığı görülmekte ve yazarın hayat coğrafyası ile eserlerinin coğrafyası ve mekânları arasında birtakım kesişimler saptanmaktadır.

Anlatı türü eserlerin önemli unsurlarından birisi de mekân ve bu mekânın geçtiği coğrafyadır. Edebî eserlerde geçen bu mekân ve coğrafyanın öne çıkan yönlerinin tespit edilmesi, anlatıcının mekân ve coğrafya tercihlerinin arka planının araştırılması, seçilen mekân ve coğrafyanın temsil değerinin ortaya konulması incelenen edebi metni anlamada geniş bir ufuk açmaktadır. İnsanın yaşadığı ev, aynı zamanda en çok vakit geçirdiği, sığındığı yerdir. İnsanın bütün sınırları o mekânın duvarlarında, odalarında, merdivenlerinde, bahçesinde. İnsanoğlu yaşadığı mekândan, coğrafyadan başka bir yere taşınsa, göç etse de bu mekânlar onda hep derin izleriyle yaşamaya devam edecektir (Bachelard 1996: 33).

Roman, hikâyeye gibi anlatı türüne ait eserlerde önemli unsurlardan birisi de mekândır. Mekân ister gerçek isterse kurgulanmış hayali bir yer olsun konunun

işlendiği, cereyan ettiği yerdir. Coğrafya ise en geniş anlamıyla “mekân bilimi” olarak tanımlanabilir (Kefeli, 2006: 11). Kefeli, buradan hareketle Braudel’in de coğrafya tanımını anlam olarak daha da genişleterek “toplumun mekânsal incelenmesi veya toplumun mekân aracılığıyla incelenmesi” olarak tanımladığını aktarır (Kefeli, 2006: 11).

Edebiyat araştırmalarında belli yazarların eserlerinde -bu daha çok yazarın otobiyografisiyle, doğup büyüdüğü yerlerle ilgili- belli bölgelere daha çok yer verdiği görülmektedir. Örneğin, Akdeniz, Ege, Karadeniz vd örneklerle edebi eserlere mikro coğrafyanın yansıdığı ve bu konularda da çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu bölgesel odaklanma edebiyat coğrafyasının içinde daha dar bir alana sahiptir. Cevat Şakir (Halikarnas Balıkcısı), Necati Cumali daha çok Ege bölgesine, Yaşar Kemal, Orhan Kemal daha çok Çukurova bölgesini mekan olarak seçerler (Özkan, 2021: 50) Eserlerinde belli coğrafi bölgeleri ve şehirleri merkeze alan, kahramanlarını bu bölgeden seçen, o bölgenin diliyle konuşturan yazarlar, o bölgenin yazarı olarak da bilinirler. Yazarın algılama, düşünme ve duygu dünyasını oluşturduğu için coğrafya, eserlerde seçilen insan tipleri, bölgesel ağız gibi birçok yerel unsurdan bağımsız olması düşünülemez (Korat, 2005: 55).

Cumali’nin kaleme aldığı metinlerde de bu görülebilir; özellikle kendi hayat coğrafyasında önemli bir yer tutan Balkanlar, Urla ve dolayları özelinde, eserlerinde Batı Anadolu bölgesindeki hayatı konu etmektedir. Onun *Makedonya 1900* adlı hikâye kitabındaki anlattıkları daha sonra *Viran Dağlar*’da roman kurgusu içerisinde işlenir. Yazarın Şorina ve Makedonya hakkında anlattıkları çocukken yaşadıkları, anne ve babasından dinlediklerinin edebî bir dille anlatılmasından oluşmaktadır (Çelik, 2006: 12). Dolayısıyla bir bakıma *Makedonya 1900* hikâye kitabı ile *Viran Dağlar* romanı birbiriyle bağlantılıdır. Şorina’nın etrafında yükselen dağlar, bağlar, bahçeler, kasabanın merkezinde yer alan tarihî Kurşunlu Camii her iki eserde de yer alır.

Mekân - İnsan / Makedonya (Viran Dağlar) - Zülfikar Bey

İnsanın üzerinde yaşadığı fiziki bir yeri tarif eden mekânın üzerinde dağlar, tepeler, ovalar, çöller, dereler gibi yerler bulunabilir. Coğrafi bir terim olarak dağ: “Çevresine göre bir kabartı durumunda bulunan inişli çıkışlı bir yer biçimi[dir]” (İzbirak, 1975: 79). Daha geniş anlamıyla dağ, yerden göz alabildiğince yüksek; sisli, karlı, başı dumanlı, zirvesi bazen görünen bazen belli belirsiz olan yer yüzü şeklindedir. Eski çağlarda insan/toplum bilinci bütün medeniyetlerde dağın topoğrafik görüntüsü dolayısıyla ona bir kutsiyet atfetmiş, onu kudretli bir varlık olarak

algılamıştır. Kutsiyet atfetmenin altında ise, insan bilgisinin ötesine geçen dağın ezeli ve ihtişamlı, korkutucu duruşunun ardındaki bilinmezliktir (Bulut, 2017: 3). Türk kültüründe köylerin, kasabaların, şehirlerin dağ eteklerine kurulduğu bilinmektedir. Türk tarihinde Göktürklerin ve devamında Uygurların yerleşim alanları ve iktidar sahaları dağlık ve ormanlık bir bölge olan Ötüken'i merkez kabul etmişlerdir (İnan, 2006: 48-49). Nitekim Türklerin ilk yazılı metinlerinden olan Göktürk Yazıtlarında "Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.", "İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş."². Tarihten gelen bu bilinç sadece Anadolu coğrafyasında değil, Balkan coğrafyasında da geçerli bir durum olmuştur ve insan yerleşim yerleri, şehirler, kasabalar, köyler dağ eteklerine kurulmuştur. Romana adını veren Viran Dağlar ise, bir Rumeli türküsünden alıntıdır.

Dağlar dağlar / Viran dağlar

Ah yüzüm güler / Kalbim ağlar. (Cumalı, 2010: 19)

Viran Dağlar romanında Necati Cumalı, bir bakıma Balkanların on dokuzuncu yüz yılı sonu ile yirminci yüz yılın ilk çeyreğinin panoramasını çizmiştir. Zülfikar Bey, olayların anlatımın ana merkezini oluşturur. O, Balkanlardaki köy hayatının yanı sıra, kırdaki ve çevresindeki insanlarla birlikte o bölgedeki genel anlamıyla Türk kimliğini temsil etmektedir. Romanda Balkanlarda yaşayan insanların günlük yaşayışları en doğal şekliyle anlatılmıştır. Anlatılan olaylar destansı bir özellik barındıran iyi eğitim almış, Zülfikar Bey üzerine kuruludur. Zülfikar Bey'in çocukluk yılları Balkanlardaki köylerin, şehirlerin tabiat güzelliği bakımından dorukta olduğu yıllardır. Bahçelerin sunduğu muhteşem güzellikler yanında at yarışlarının, yağlı güreşlerin gerçekleştiği dönemlerdir (Çelik, 2006: 8).

Romanın ilk bölümünde Zülfikar'ın geçmişi, seceresi/ataları anlatılırken bir yönüyle de Balkanlardaki yerleşim yerleri ve bu yerlerin birbiriyle bağlantıları da okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

"Makedonya'nın güneydoğusunda, Kastorya ile Noylan gölleri arasında, büyüklü, küçüklü yarım düzine köy, Goriçka beylerinin toprakları içinde kalırdı. İki göle karışan çaylar, ırmaklarla sulanan o bereketli toprakların beyliğini, Padişah II. Murat, ailede adı unutulmayan büyük babaları Seyit Ali Bey'e, Kosova Meydan Savaşında gösterdiği büyük yararlılıkların karşılığı olarak bağışlamıştı. Seyit Ali Bey, boyarlardan kalan büyük bir konağı seçerek Goriçka'ya yerleşince, aile dört yüz yıl boyunca, Güney Makedonya'da Goriçka Beyleri olarak anıldı. Günü gelince kimi torunlarla torunların kızları, oğulları evlilik ya da başka nedenlerle Goriçka'daki konaktan ayrıldılar.

2 <https://yuksekturkiyeideali.blogspot.com/2012/10/orhun-antlar-tam-metni.html> (16.05.2024).

Aralarından beyliğin başka köylerine yerleşenler oldu. Son Goriçka Beyi Rıza Bey, babasının ölümünden iki yıl önce, 1865 yılında, dört kuşak öteden kardeş torunu olduğu, Uçana çiftliğinin sahibesi Saliha Hanımla evlendi. Saliha Hanım, doğup büyüdüğü baba evinden ayrılmak istemediği için Goriçka'ya bırakıp Uçana'ya yerleşti.” (Cumalı, 2010: 31).

Zülfikar, Rıza Bey ile Saliha Hanım'ın tek erkek çocuklarıdır ve bu bölgede yetişir. Romanın başkahramanı Zülfikar'ın hayatı, çocukluğundan itibaren ayrıntılı olarak sunulur. Zülfikar'ın çocukluk yılları Balkanlardaki Türklerle beraber farklı milletlerin, huzur içinde birlikte yaşadığı dönemdir. Balkanların tabiat güzellikleri ile mutlu insanların adeta bütünleşmesi söz konusudur.

Rıza Bey'in, oğlu Zülfikar'a bakarak söylediği aşağıdaki şu sözler, nesiller boyu Balkanlardaki Türk insanının toprakla bütünleşmesini, toprağı bir vatan parçası olarak görmesinin açığı ifadesidir.

“... bu gördüğün ova, ta karşı dağın eteklerine kadar kışlık otlaklarımız. Kış yaklaşırken sürüleri buraya indiririz. İlerde üç saat ötede, bu dağların ardında Görce var. Oraları yayla. Görce Celal Dayının memleketi. Dayının çiftliği Görce'de. Yaz gelince sürüleri yaylada kiraladığımız otlaklara çıkarırız. Biraz daha büyü oralara birlikte gideceğiz. Bu yerlerin dağını, taşını, otlaklarını iyi tanı.

...

Görüyor musun bu koca çayı? Üstündeki o tahta köprüyü? O köprüyü yaptıran benim dedem, senin büyük deden. Şimdi o köprüden atla geçireceğim seni. Altından akan suya Aliokman nehri derler, Uçana'dan geçer, dağlardan inen kar sularını ovaya indirir, böyle iki yanına bereket saça saça gider gider, iki gün iki gece yol alır, Selanik'e varmadan az beride denize karışır.” (Cumalı, 2010: 32-33).

Cumalı, roman kurgusu içerisinde Balkanların on dokuzuncu yüz yılın son çeyreği ile yirminci yüz yılın başlarında nasıl bir cehennem dönüştüğünü, asırlarca bir arada huzur içinde yaşayan bölgenin birden nasıl değiştiğini gözler önüne serer. Genç bir Türk delikanlısı olarak Zülfikar, Balkanlardaki Türklerin yaşadıkları problemleri ve sebeplerini sorgulamak niyetindedir. İçine doğduğu Balkan coğrafyasının fiziki yapısına uygun olarak Zülfikar, tabiatı, silahı, atı ve kadını sever. Bu aynı zamanda Türk kimliğinin yansımasıdır. Zülfikar kimi zaman at sırtında uzun gezintilere çıkar, bazen de tabanca ile atış talimleri yapar. Aşağı Makedonya'yı, bütün dağ yollarını, gölleri, geçitleri, köyleri, kasabaları yakından tanır ve bilir. Böylece tabiatla kaynaşan Zülfikar, bölgesine meftun olur. Toprağı uğruna canını feda etmekten çekilmeyecek duruma gelir:

“Tanıdıkça daha çok seviyordu doğup büyüdüğü yerleri. Yükseklerinde kartalların, alıcı kuşların döne dolaşa uçtuğu, gök rengi kayalıklarının yarıkları arasından ulu çamların fışkırıp boy atığı uçurumları dolanan dağ yollarından atı üstünde geçerken, göklerinin maviliği, ormanlarının yeşil örtüsüyle kamna karıştığını duyardı soluduğu havanın. Aşağılarda sazlıkların, salkım söğütlerin ak kavakların kuşattığı göllere baktıkça öper gibi bir tat alırdı. Bazı etiyile, kemiğiyle kendini bir parçası gibi görürdü bu doğamn.” (Cumalı: 2010: 61).

Zülfikar yetişip olgunlaşınca, şuurlu bir genç olmaya başlar, toprağını geçmişiyle bütünleştirir. Çünkü toprak üzerinde asırlardır geçmişinin, atalarının izi vardır. II. Meşrutiyet sonrası 1910’lu yıllarda Makedonya’nın köylerinde, kasabalarında karışıklıklar, töre olayları hemen her gün yaşanmaya başlamıştır. Can güvenliği kalmamıştır. Doğup büyüdüğü topraklardan Makedonya’daki Türklerden bir kısmı, günlerinin dolduğuna karara verir ve İzmir’e, İstanbul’a, Bursa’ya ve Anadolu’nun değişik şehirlerine doğru göç etmeye başlar. Makedonya’da kalmaya karar verenler arasında da eski kuşaklarla yeniler arasında tutum farklılığı vardır. Eski kuşak, Makedonya’daki değişimlere karşı direnmeye devam etmek isterler. Toprak anlaşmazlıkları, kan davalarına dayanan kinler, benlik kavgaları devam eder. Küçük toprak sahipleri ve esnaf kendilerini biraz da kadere bırakmışlardır.

Genç Osmanlıların ise durumu farklıdır. Selanik ve Manastır, Makedonya’nın iki büyük kentidir. Bu iki şehir eğlence ve ticaret merkezi olmalarının yanı sıra Makedonya’nın düşünce merkezleri olarak da önem kazanmışlardır. Eğlenmek ve alışveriş yapmak için buralara gelen gençler, eğlence masalarında daha çok vatan, millet sorunlarını konuşur durumdadırlar. Üzerinde asırlardır yaşadıkları topraklar gözleri önünde kaymakta, Makedonya elden çıkmak üzeredir. İstanbul hükümeti bölgedeki gelişmeleri yakından takip edemiyor, önemsemiyor ya da önemse bile bu gücü gösteremiyordur. Gençler bir bağımsızlık mücadelesi başlatacaklardır. Tabii olarak bu genç neslin lideri de Zülfikar olacaktır. Çünkü babası Rıza Ağa ,maddi olarak güçlüdür. Zülfikar’ın yakın arkadaşları Mustafa, Halit başta olmak üzere diğerleri okumayı bırakıp esnaf olmuşlardır. Romanda Zülfikar’ın yakın arkadaşı Halit’e bir gün söylediği şu sözler dikkat çekicidir:

“Hepimiz Makedonya’yı bırakır gidersek, beş yüz yıldır bize emanet bu topraklara kim sahip çıkacak, ölmüşlerimizin mezarlarını kim koruyacak?” (Cumalı, 2010: 108).

Zülfikar’ın ağzından dökülen bu sözler, mal mülk sevgisi, günlük çıkara dayanan sözler değildir. İçine doğduğu kültürün kendisine aktardığı milliyetçilik duygusuyla söylenmiş sözlerdir.

“Çevresinde Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Ben Yunan’ım, Ben Bulgar’ım, Ben Sırp’ım dedikçe; Ben Türk’üm, Osmanlıyım diyordu karşısındakilere. Madem onlar kendilerini Rum, Bulgar, Sırp diye ayrı tutuyorlar, kendisinin de Ben Türk’üm demesinin gerektiğini en azından bir onur sorunu olarak benimsemişti.” (Cumalı, 2010: 108).

Zülfikar’ın yetişme tarzı ve karakteri, Türklere eziyet edilen, zulmedilen yerde onurlu bir insan olarak kalamayacağı ve mücadeleye atılmasını gerektirir. Nihayet polislerin kendisi ve arkadaşı Mustafa’nın üzerine hiçbir sebep ve suç yokken gelmesi ile sabırlar iyice taşmıştır. Zülfikar, polisi göğsünden iterek onun yere yıkılmasını sebep olur. Bundan sonra artık polis tarafından aranan birisi olur Zülfikar. Bu olay sebebiyle de Makedonya’daki Türklerin lideri olmak yolunda ilk adımı atmış olur. Zülfikar belki de istemeden yaptığı bu hareketin bir geçmiş vardır. Çünkü Manastır’da tanıştığı Jön Türkler’den Mustafa Kemal ve idealist gençlere dair dinledikleri onun böyle bir aksiyon almasını sağlamıştır. Ayrıca bunlara ek olarak, kendisine çok bağlı olduğu ve toyken hareketlerini sınırlayan babasının ölümü de onu hareketlerinde daha da özgürleştirmiştir.

Balkanların Paris’i: Manastır

Necati Cumalı, anlatı türündeki eserlerinde vakayı, anlatmak istediği düşüncelerini mekana ve içinde bulunulan zamana ait bilgileri birlikte anlatmayı tercih eder. *Vıran Dağlar*’da, Manastır şehrini romana konu olan zaman açısından değerlendirir ve şehrin o günkü tarihini ortaya koyar:

“Manastır’a ‘Küçük Paris’, bazen de ‘Balkanların Paris’i’ derlerdi o dönemde. Tiyatrolarının, gazinolarının, lunaparkının ışıkları geç saatlere kadar aydınlatırdı göklerini. Drahor boyunda, Sultan Aziz’in yaptırdığı ünlü tiyatrosunun bulunduğu ana caddesinde, yüksek yapılı çift atların koşulduğu lardonlar, faytonlar, sabahlara kadar tırsla gider gelir, kadınlı erkekli gülüşmelerin yaşama sevinci taştan yankıları kalırdı arkalarında. Böylesine coşkulu yaşam tutkunu bir kentin, siyasal atılımlarda da en önde yer alması olağandı. Nitekim, eğlence yaşamının odağı olduğu kadar, tıpkı Avrupa’nın Paris’i gibi Manastır da Balkanların özgürlük düşüncelerinin odağı oldu. 1890’larda sarayın baskısından yurtdışına göçen, Paris’e yerleşen Jön Türklerin yurt içinde en güvenli merkezi Manastır’dı.” (Cumalı, 2010: 126).

Cumalı bu satırların devamında özellikle Manastır İdadisini, İstanbul Tıbbiyesi ve Mülkiye ile birlikte Abdülhamit yönetimine, monarşiye başkaldıran en önemli devrim yuvalarından birisi olarak tanımlar. Monarşiye karşı başkaldırınının Manastır’dan başladığını ifade eden yazar, Kolağası Niyazi Bey’in 3 Temmuz 1908

tarihinde yüz elli kişilik silahlı birliğiyle Manastır'ın kuzey batısında Resne'de dağa çıktığını aktarır. Onun bu ayaklanmasını kısa sürede başkaları izler. Ayaklanmayı bastırmakla görevli Osmanlı paşası Saray'a telgraf çekmek için girdiği Manastır postanesi çıkışında öldürülür. Dağa çıkan Niyazi Bey, daha sonra kendisine katılan Türk, Arnavut, Bulgar, Rum, Sırp gönüllüleriyle iki bin kişiyi bulan birliğinin başında Manastır'a inerek kenti teslim alır. Ertesi gün de İstanbul'da Abdülhamit, meşrutiyeti ilân etmek zorunda kalır.

Seferberliğin ilan edilmesiyle başlayan ikinci bölümde, bu haber Zülfikar için büyük bir mutluluk vesilesi olur. Zülfikar ve arkadaşları gönüllü askere yazılırlar. Askere alınmak o kadar kolay değildir. Aylarca İstanbul'dan haber beklenir. Zülfikar, Eleviş, Zeleniç, Ispansa, Muralar gibi yakın köylerde oturan Türk gençlerine haber ulaştırır. Askerlik şubesi başkanının Zülfikar ve arkadaşları için söyledikleri, Balkan Savaşı'nı yaşayan bütün gençler içindir:

“Sizler gibi helal süt emmiş vatansever, mert çocukları oldukça bu ulus yenilmez! dedi. Bir iki muharebeye giderek bir savaş kaybetmek yenilmek değildir, sizin gibi yürekli çocukları olan uluslar için!..” (Cumalı, 2010: 162).

Balkanlarda başlayan savaş, Makedonya'da yaşayan Türkler için tam bir felakete dönüşür. Bölgede yaşayan Türklerin tamamı göçe zorlanır. Üç gün içinde yaşlısı, genci, hastası, kadını, kızı ve çocuklarıyla insanlar yollara dökülür. Gramos dağlarını aşıp Nestoran'a doğru inerken kıvrılan dağ yolları benek benek göç kolları ile doludur. Yola çıkanların çoğunun yanında bir eşek yükü eşya, yedeklerinde çektikleri bir keçi vardır. Film sahnelerini aratmayan bir anlatımla romanda acıklı göç manzaralı vardır: Kadınların kucaklarında bebekleri, erkeklerin omuzlarına bindirdikleri küçük çocukları, babasını sırtına almış genç erkekler, yol kenarına atılmış ayran dibekleri, tencereler, kazanlar, sofrta tahtaları, yürüyecek, ayakta duracak hali kalmamış, yol kıyısına yığılıp kalmış inleyen yaşlılar, ağlayan çocuklar, yüklü hayvanlar... (Cumalı, 2010: 185-186).

Romanın ana kahramanı Zülfikar Bey ve arkadaşları, Niyazi Bey grubuna katılırlar. Zülfikar savaşta yaralanınca, savaşın açtığı tahribatı o zaman yakından görme fırsatı bulur. Yaklaşık yüz elli bin insan şehit olmuştur. Balkanlarda yaşayan Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu yerinden, yurdun edilmiş, göç etmek zorunda kalmıştır. Goriçka, Görce, Şorina, Biliste Zülfikâr'ın gezdiği, dolaştığı mekânlardır.

Romanın başıyla sonu arasındaki görüntü tamamen değişmiştir. Farklı milletlerin sükun ve huzurla bir arada yaşadığı bölge, çeşitli siyasi oyunlar ve dışardan empoze edilen fikirlerle önce karışıklığa, sonra da iç çatışmaya ve en sonunda savaşa dönüşmüştür. Devir veya çağ romanı olarak da okunabilecek *Viran*

Dağlar'da, Makedonya'da doğup büyüyen, toprak sahibi olarak yaşayan Zülfikar Bey'in hürriyet mücadelesi, tarihi olaylara uygun olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Balkanlar Türk edebiyatında ve özellikle anlatı türü hikaye ve romanlarda geniş olarak yer alır. Çünkü bu bölgeden asırlarca büyük devlet adamları, şair, yazar ve sanat insanları yetişmiştir. Necati Cumalı da Balkanlarda doğmuş daha sonra Anadolu'ya Ege bölgesine, İzmir'e göç etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla onun hafızasındaki kültürel belleğinde Balkanların ayrı bir yeri vardır. Çünkü içine doğulan, üzerinde yaşanan mekan ve çevre, insanın karakterini, hayata bakışını, düşünce dünyasının oluşmasında önemli rol oynar. Balkan coğrafyasının önemli özelliklerinden birisi de dağlık arazisidir.

Romanın ana kahramanı Zülfikar üzerinden Balkanlarda yaşayan gençlerin toprağa, vatana bağlılıkları, hürriyet mücadeleleri anlatılır. Varlıklı bir ailenin oğlu olarak yetişen Zülfikar, Balkanlardaki karışıklıkların başlamasıyla safını belli etmiş ve mücadeleye başlamıştır. Ancak bu karışıklık ve savaş sonucunda binlerce insan şehit olmuş, yerinden, yurdundan edilmiştir. Balkanlarda yaşayan insanların birkaç gün içinde göç etmek zorunda kalması ve bu süreçte yaşadıkları yürek yakan manzaralar acı bir gerçek olarak ortadadır. Roman bunları canlı bir şekilde tasvir etmiştir.

Yazarın romanına Balkan türküsünde geçen bir ismi, Viran Dağları başlık olarak seçmesi de boşuna değildir. Romanda 1890'lı yıllardan 1920'lere kadar gelen, özellikle II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında Balkanlarda yaşanan olaylar tarihi bir seyir içerisinde anlatılır. Bu romanla aynı zamanda Balkanların o devir için unutulmuş panoraması da çizilmiş olur.

KAYNAKÇA

- Bachelard, G. (1996), *Mekânın Poetikası*, (trc. Aykut Derman), İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Barbara J. (2006), *Balkan Tarihi 1 / 18. ve 19. Yüzyıllar*, c.1, İstanbul: Küre Yay.
- Bulut, B. *Yeni Türk Şiirinde Dağ (1860-1908)*, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017.
- Cumalı, N. (1976), *Makedonya 1900*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Cumalı, N. (2010), *Viran dağlar*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Çelik, Y. (2006), Necati Cumalı Viran Dağlar ve Makedonya”, *Milli Eğitim*, S. 171, s.8-14.
- İnalçık, H. (2008), “Rumeli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul, s. 232-235.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. 6. b. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İzbrak, R. (1975). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Mektupla Öğretim Merkezi Yayınları.
- Karpat, K. H. (1992), “Balkanlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c.V, s. 25-32.
- Kefeli, E. (2006). *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*. İstanbul: 3F.
- Kefeli, E. (2009). “Coğrafya Merkezli Okuma”, *Electronic Turkish Studies*, 4, 421-433.
- Korat, G. (2005, Nisan). “Yazar ve Coğrafya”, *Kitaplık*, 82, 52-55.
- Özkan, T. (2021). “Necati Cumalı'nın Oyunlarında Mekân ve Coğrafyanın Kurgulanışı: Kent ve Kasaba İmgesi”, *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Necati Cumalı Özel Sayısı, s. 44-73.
- <https://yuksekturkiyeideali.blogspot.com/2012/10/orhun-antlar-tam-metni.html>
(16.05.2024).

BALKANLARI KONU ALAN ROMANLARDA OSMANLI ALGISI¹

OTTOMAN PERCEPTION IN NOVELS ABOUT THE BALKANS

Kamil Parın²

Özet: Türk edebiyatında tarihî romanlar genellikle savaş, sefer, kuşatma, kahramanlıklar üzerinden olay merkezli anlatılır. Anadolu sahasının dışına çıktığı takdirde bu olaylarda tercih edilen coğrafya genellikle Orta Asya'dır. Balkanların Türk romanına konu edilmesi ise gecikmeli gerçekleşmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren 'yavaş yavaş' Balkanlar da Türk romanına dâhil olmaya başlamış, son dönemde ise Orta Asya'yı da geride bırakan dikkate değer bir kabul ve benimseniş söz konusu olmuştur. Balkanlar, beş asır kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış ve bunun sonucu olarak sosyal, siyasal, kültürel, toplumsal vs. alanlarda bir Osmanlı mirası ortaya çıkmıştır. Birçok toplumsal meselenin, siyasi gelişmelerin, kültürel değişikliklerin taşıyıcısı olan Türk romanı, bu mirası da farklı bakış açılarıyla konu etmiştir. Özellikle Osmanlının Balkanlarda düzeni ve barış ortamını tesis edişi, hoşgörü politikası, göçler, savaşlar, kuşatmalar, şehir imarı vs. konuların başlıcalarıdır. Çalışmamızda ise 1960-1980 yılları arasında yayımlanan ve Balkanları konu alan romanlar üzerinden Osmanlı algısını var eden yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Osmanlı algısını belirli noktalarda görünür kılan ve öne çıkaran beş roman seçilmiştir: Tuna Nehri Akmam Diyor, Balkan Acısı, Bizim Diyar, Çiçekler Büyür, Azap Toprakları. Bu romanların olay örgüsü doğrudan Balkanlarda geçmektedir. Romanların anlatı kişileri de Balkan kökenli, Balkanlarda doğmuş ve orada yaşayan Türklere aittir. Bu çalışma ile adı geçen romanlar ekseninde Osmanlı algısının nasıl işlendiği, bu algı inşa edilirken hangi söylemlerin öne çıkarıldığı ve Osmanlının ne tür yaklaşımlarla eleştirildiği irdelenmiştir. Ayrıca romanlardaki söylemler analiz edilerek ve karşılaştırılarak Osmanlıya dair algının ortak noktaları ve hâkim görüşleri de bir zeminde somutlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk romanı, Balkanlar, Osmanlı

1 Bu çalışma, savunmasını yaptığım "Milliyetçiliğin Türk Romanına Yansımaları (1960-1980)" adlı doktora tezinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. / This study is derived from my doctoral dissertation entitled 'The Reflection of Nationalism in Turkish Novels (1960-1980)', which I defended.

2 Dr, Kastamonu University, kamilparin@hotmail.com

Abstract: In Turkish literature, historical novels are generally event-centered, focusing on war, campaigns, sieges, and heroism. When these narratives extend beyond Anatolia, the preferred geographical setting is often Central Asia. The subject of the Balkans in Turkish novels emerged with some delay. Since the 1960s, the Balkans have gradually started to appear in Turkish novels, and in recent years, there has been a notable acceptance and adoption of this region, surpassing the focus on Central Asia. The Balkans remained under Ottoman rule for five centuries, resulting in a significant Ottoman heritage in social, political, cultural, and other areas. The Turkish novel, which often addresses various social issues, political developments, and cultural changes, has also explored this heritage from different perspectives. Key topics include the Ottoman establishment of order and peace in the Balkans, policies of tolerance, migrations, wars, sieges, and city reconstruction. In our study, we examine the approaches that shape the Ottoman perception in novels published between 1960-1980, which focus on the Balkans. Five novels that make this perception particularly visible and prominent were selected: *Danube River Says Not to Flow*, *Balkan Pain*, *Bizim Diyar*, *Çiçek Büyür*, and *Azap Toprakları*. The plots of these novels are set directly in the Balkans, and their narrative characters are of Balkan origin, born and living in the region. This study explores how the Ottoman perception is depicted in these novels, which discourses are emphasized in constructing this perception, and what approaches are used to critique the Ottoman Empire. Additionally, by analyzing and comparing the discourses in the novels, the study concretizes the common points and dominant views regarding the perception of the Ottoman Empire.

Keywords: Turkish novel, Balkans, Ottoman

Giriş

“Ve göz kapaklarının arkasında eski vatan
Bizim diyar olarak kaldı tâ kıyamete dek.”

(Çokum, 2021: 5)

Milliyetçi hareketlerin Balkan coğrafyasına yayılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin büyük oranda dikkatini topladığı ve enerjisini harcadığı yer Balkanlar olmuştur. “Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan dillerini ve kimliklerini korumayı başarmış milletlerin, bu yeni ve sarsıcı dalgayla birlikte birer ulusa dönüşmesi kaçınılmazdı. Osmanlılar bunu ancak geciktirebilirdi. Nitekim Tanzimat döneminde ittihad-ı anasır ve Osmanlılık gibi politikalarla yenedünya düzenine karşı mevzilenen devlet, 19. yüzyılın başlarında Yunan, Sırp, Bulgar ve nihayet Arnavut milliyetçilikleriyle yüzleşmek zorunda kaldı” (Taştan, 2017: 11). Bu olumsuz durum “14. ve 15. yüzyılda bir Balkan İmparatorluğu olarak doğup gelişen” (Savrun, 2018: 187) Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden sarsmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Osmanlı Devleti büyük güç kaybetmiş ve çöküş sürecine geçmiştir. “Bu yıllarda en trajik olay, Balkan savaşında Rumeli'nin bütünüyle kaybedilmesi olmuştur. Bu kayıp belki de devletin yıkılmasından daha büyük ve önemli bir kayıptır” (Ercilasun, 2020: 13).

Balkanlar, beş asır kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış ve bunun sonucu olarak sosyal, siyasal, kültürel, toplumsal vs. alanlarda bir Osmanlı mirası ortaya çıkmıştır. Birçok toplumsal meselenin, siyasal gelişmelerin, kültürel farklılıkların taşıyıcısı olan Türk romanı, bu mirası da farklı bakış açılarıyla konu etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda düzeni ve barış ortamını tesis edişi, hoşgörü politikası, göçler, savaşlar, kuşatmalar, şehir imarı vs. konuların başlıcalarıdır. Çalışmamızda 1960-1980 yılları arasında yayımlanan ve Balkanları konu alan romanlar üzerinden Osmanlı algısını var eden yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Osmanlı algısını belirli noktalarda görünür kılan ve öne çıkaran beş roman tespit edilmiştir: Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar*, Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı*, Emine İşinsu'nun *Azap Toprakları* ve Çiçekler Büyür, Oğuz Özdeş'in *Tuna Nehri Akmam Diyor*. Bu romanların olay örgüleri doğrudan Balkanlarda geçmektedir. Romanlardaki anlatı kişileri de Balkan kökenli, Balkanlarda doğmuş ve orada yaşayan çoğunlukla Türk kökenli kimselerdir. Bunların kimisi Osmanlılık politikası sonucu kendisini Osmanlı vatandaşı olarak görürken kimisi de bu fikrin başarıya ulaşamaması sonucu ortaya çıkan ya da güçlenen Türkçülük fikrinin etkisiyle Türk kimliğini kabul etmektedir. Bu çalışmada adı geçen romanlar ekseninde Osmanlı algısının nasıl işlendiği, bu algı inşa edilirken hangi söylemlerin öne çıkarıldığı ve Osmanlı'nın ne tür yaklaşımlarla

olumlandığı ya da olumsuzlandığı irdelenmiştir. Ayrıca romanlardaki söylemler analiz edilerek ve karşılaştırılarak Osmanlı'ya dair algının ortak noktaları ve hâkim görüşleri de panoramik bir zeminde somutlanmıştır.

Romanlarda Osmanlı Algısı

Osmanlı Devleti, yaklaşık beş yüz yıl Balkanları barış içerisinde tutmayı başarmıştır. Fakat sömürgeci büyük devletlerin bölgeye hâkim olma isteği Balkanların vaziyetini değiştirmiştir. “Özellikle 1878- 1912 yılları arasında Rusya'nın bölge üzerindeki politik baskısını arttırmasıyla Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Yugoslavya bu ülkenin askeri gücünden ve rejiminden etkilenmiştir. Başlangıçta Rusya'nın yayılmacı siyaseti olan sosyalizm cazip ve yenilik olarak algılanmıştır. Bir müddet sonra sosyalizmin yerine katı komünizmin yerleşmesiyle ülkeler bir taraftan Rusya'ya bağımlı hale gelmiş diğer taraftan da kendi içlerinde eskisine göre her şey daha kötüye gitmiştir” (Karaman, 2018: 39). Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesiyle birlikte ortadan kalkan barış ortamı söylemi romanlarda karşılık bulmuştur. Oğuz Özdeş'in *Tuna Nehri Akmam Diyar*'da Plevne'yi savunurken Bulgarların ve Romenlerin düşmanın safında yer alması, Osman Paşa'yı çok öfkelenmiştir. Çünkü Osmanlı, onları yüzyıllardır barış içerisinde yaşamasına vesile olmuştur. Osman Paşa'ya göre Ruslar, onları bağımsızlığına kavuşturup sonra da bölgeden çekip gidecek değildir:

“Beni üzen taraf şu ki, yüzyıllardır topraklarımızda yaşayan Romenler ve Bulgarlar en küçük fırsatta bize ihanet etmekten, düşmanlarımıza yardımdan geri kalmıyorlar... İşgal edilen topraklarımızdaki bütün Bulgarlar ve Romenler, düşmanla işbirliği ediyor... (...) Romenler ve Bulgarlar, Türk idaresinde yaşadıkları günleri hasretle anacaklardır. (...) Topraklarımızda yaşadığı halde bize düşmanlık yapanlara aslan aman vermeyeceğim” (Özdeş, 1979: 95).

Bu söylemin karşılık bulduğu bir başka roman ise Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar*'ıdır. Romanda Rumeli'de Sultan Murad'dan sonra huzurun kalmadığı imâ edilir: “Rumeli incelmış, o çini tabağın sırtı altındaki boynu bükük, narin lale gibi... Yıllardır nice lale gelincik, gül biter bu topraklarda. Ona öyle gelir ki, Sultan Murad'ın toprağa düştüğü günden bu yana laleler, güller, gelincikler al renkli açmadadır” (Çokum, 2021: 71) . Romanda Ali Bey, Osmanlının çekildiği her yerin karıştığını söyler: “Osmanlı nereden elini eteğini çekse orası kurur, söner efendim, dedi Ali Bey” (Çokum, 2021: 125). *Bizim Diyar*'da düğünler, Türklerin ve diğer milletlerin bir arada olduğu, dost meclislerinin kurulduğu sosyalleşme yerleri ve zamanlarıdır. Bu bir arada olma başarısı Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışının bir tezahürüdür:

“Yorgo da gelmişti düğüne. Birbirine benzeyen ipek giyimli iki esmer kızı, kadınlar tarafına alınmıştı. (...) Rakı içenler için bahçenin ayrı bir köşesine sofraya kurulmuştu. Yorgo o sofraya alınmıştı. Haşim Dayı da onun karşısına oturmuştu. Cemil Erişte'nin udu unutulmamıştı. İnce saz takımının çaldıkları bir iki şarkı sessizlik içinde saygıyla, iç çekilerek dinleniyordu” (Çokum, 2021: 79).

Gülsüm Ana'ya göre bir zaman Türkler ile diğer milletler bir arada yaşamıştır ama sonra Rusların araya fitne sokmasıyla Balkanlar karışmış ve Türkler ile diğer milletler birbirlerine düşman olmuşlardır:

“Biz bu gayrimüslimlerle iç içe yaşadık ya Moskof onları dürtmezden önce, hiçbir düşmanlığımız olmamıştır birbirimize. Dersaadet'te Pera denilen semtte de çok ecnebi vardır. Biz bunları içimize aldık, sürmedik, itmedik. Şimdi bu Balkan toprağı sallanıyor kızım hey! Doksan üçte çok kimseler göç ettiydi. Yalnız Palanka'da beş yüzden fazla insanımız şehit olmuştur. Biz çok acılı günler gördük. A kızım, sözü nerden nereye getirdik, görüyor musun?” (Çokum, 2021: 14).

Eserdeki bu birlikteliği gösterme çabası, Koço adlı Türk olmayan anlatı kişinin Türk ailenin içerisinde yer almasıyla da gösterilmeye çalışılır. Ali Bey'in konağında çalışan Koço, aileden biri gibidir: “Koca konakta, ancak küçük kardeşi Kerime'yle bir de seyis Koço'yla şakalaşabilirdi. Bazen kızıyordu Koço'ya. Bu delikanlının beyden farkı yoktu. Hele atına binip etrafına yukardan bakıp dolandığında. “Doğrusu Koço kadar kıymetim yoktur bu evde,” diye düşünüyordu Rifat” (Çokum, 2021: 8). Fakat Balkanlardaki ayrılıkçı hareketler Koço'yu da etkiler. Haşim Bey, onun düşüncelerini sorgulamak ister. Koço gerçek fikirlerini paylaşmak yerine konakta çok rahat olduğunu ifade eder:

“Ne zamandır Ali Bey'in konağında durmaktasın? Teselya'ya gitmek gönlünden geçmez mi? Hadi gidesin Teselya'ya sen de...”

Koço kurnazca gülümsedi.

Alıştım efendim bu kapıya. Doğrusu bey gibi yaşamaktayım. Kimi zaman alur başımı giderim. Karışan olmaz. Kiliseme de giderim. Sonra âlemlere katılır, eğlenirim. Ali Bey ekmeğimi bolca verip, gönlümü hoş tutmuştur. Girersem Yunan'ın içine belim bükülür beyim. (...) Bizimkiler sayenizde yüksek mevkilere gelmişlerdir. Yoksa Rum milleti hora tepmekten başka ne bilir?” (Çokum, 2021: 33).

Koço, çalıştığı ailenin dolayısıyla Türklerin karşısında yer alacaktır. Bununla kalmayıp Ali Bey ve ailesine sırt çevirerek onlara zarar vermeye çalışacak, romanın

ilerleyen sayfalarında ise ayrılıkçı hareketlerin bir parçası olacaktır. Türklerin Balkanlarda barışın teminatı olduğu fikri Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı* romanında da karşımıza çıkar. Romanda Ziba Nine, yakın köyde Rum Kosta'nın karısının doğumunu yaptırmak üzere torunu Zeliha ile birlikte sabaha karşı yola koyulur. Ziba Nine, yolda Zeliha ile konuşurken Balkanlardan Osmanlı'nın ayrılması durumunda barış ve güvenliğin ortadan kalkacağını öngörmektedir:

“Biz gidersek buralarda, Rumeli'nde sulh sükûn kalmaz.

-Gidecek miyiz? Diye Zeliha bağırdı: Nereye, ma nine nereye? Balkanlar bizim değil mi?

(...)

Ninesi sorusuna cevap vermemişti. Zeliha elindeki sopayla eşeğin ensesini dürterken düşünüyor, kendine soruyordu; “Niçin, nereye gideceğiz? Buralar bizim değil mi, türkün değil mi? Ninem komşu çocuklarının dediği gibi arada deli deli söz ediyor. Bağımızı bahçemizi, sarı ineklerimizi nasıl bırakırız?” (Gürbüz, 2014: 19).

Milletlerin mazisinde iftihar ile hatırladığı bazı dönemleri vardır. A. Smith tarafından bu dönemlere “altın çağ” adı verilir. “Altın çağlar, övünç kaynakları olarak sanat eserlerinde yerlerini alır. Eski şaşaalı dönemleri tekrar diriltir ya da hatırlatıp gündemde tutar. Armstrong ise altın çağ yerine nostalji ifadesini kullanır” (Çelik, 2018: 93). İstanbul'u fethederek çağ açıp çağ kapatan ve bir dünya imparatorluğu kuran ve Viyana'ya kadar ulaşan Osmanlı Devleti'nin bu güçlü durumuna üç romanda değinilir. Oğuz Özdeş'in *Tuna Nehri Akmam Diyor* romanında II. Abdülhamit saraydadır. Abdülhamit'e dair bir şeyler anlatan anlatıcı “bir zamanlar Osmanlı” diye cümleye girerek eski ihtişamlı günleri hatırlatır: “*Bir zamanlar ecdadının, sınırlarında cirit oynattığı, Akdeniz'i bir göl haline getirdiği koca Osmanlı İmparatorluğu, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra uzun yıllar duraklamıştı*” (Özdeş, 1979: 72). Emine Işınsu'nun *Azap Toprakları* romanında Bekir, Batı Trakya'nın Türk toprağı olduğu yılları vurgularken o yıllardaki Osmanlı Devleti'nin de “efendilik” rolü anımsatır: “*Diyorum ki, bu topraklar bir zamanlar benim idiye, yine benim olacak. Dün efendi isem, yarın yine efendi olurum. Çünkü bu değişmez, tarihin kanunudur bu*” (Işınsu, 1976: 138). Ayrıca Bekir, Osmanlı'nın Avrupa'ya doğru sınırlarını genişlettiği asrı işaret ederek Balkanlarda Türklerin at koşturduğu zamanlara dikkat çeker: “*Nerede bir zamanlar Türk atlarının eşelediği topraklar, şimdi mezar açılıyor Türklerin önünde*” (Işınsu, 1976: 118). Bu alıntı, her ne kadar artık Balkanlarda Türklerin eski gücünün kalmadığını imâ etse de ilerleyen satırlarda Bekir, ecdadın torunlarının yine eskisi gibi aynı yerlerde at koşturacağı ümidini muhafaza eder. Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı* romanında

Selanik'te Genç Kalemler'de bir toplantı gerçekleşir. Toplantıda söz alan Nesimi, Garpçılığın da Osmanlıcılığın da başarısız olduğunu ve çarenin Türkçülük olduğunu söylerken Osmanlı toplumunda isyan eden milletler için “dünkü çobanlarımız / kölelerimiz” ifadesini kullanır: “*Beyler! Artık boş münakaşaları bırakalım. Koca Balkan'da elimizde bir Manastır, İşkodra, Yanya, Selanik kaldı. Çünkü çobanlarımız aleyhimize büyüyen devletler halini aldı. Artık garpçılık da Osmanlıcılık da derde deva olmaktan çıktı*” (Gürbüz, 2014: 308-309). Aynı yaklaşım Nesimi'den sonra Akil Bey'de de belirir: “*Asrımız bir milletler, milliyetçilikler asrı... Yıllardır biz bunu anlayamadık. Çünkü kölelerimiz anladı... Bulgar Bulgarlıktan, Rum Yunanlılıktan bahsetti*” (Gürbüz, 2014: 314).

Roman yazarları anlatısını oluştururken tarihî belgelerden yararlandığı gibi tarihî kişilerden de yararlanır. İncelenen romanlarda -öncelenen konu odaklı bakıldığında- karşımıza çıkan tarihi kişilerden biri II. Abdülhamid'dir. “II. Abdülhamid, kimi araştırmacılara göre istibdat döneminin baş aktörü olan bir diktatörken kimilerine göre ise toprak kayıplarına son vererek devletin ömrünün uzamasını sağlayan üstün bir zekâdır” (Ulutürk Sakarya, 2022: 207). Bu iki farklı eksendeki yaklaşım *Balkan Acısı* romanında belirir. Romanda Ziba Nine, devlet ile padişahı bir görür. Ona göre devlet demek padişah demektir. Ziba Nine³, bir toplantıda padişahı eleştiren kişiye de sert bir şekilde karşı çıkar: “*Akraba erkekleri ile buldukları bir mecliste, Selanik'ten gelmiş bir misafir Sultan Hamid'e dil uzatınca nasıl adamı haşlamıştı: Tövbe de! Tövbe de! Evliya sultana dil uzatmak, Devleti Osman'a hakaret etmek demek. Halifeye dil uzatan dinini, devletini yıkar. Günahtır. Tövbe de evlâdım*” (Gürbüz, 2014: 17). Anlatıdaki benzer bir başka yaklaşım Doğan'ın amcası Abdurrahman Ağa'da görülür. Yeğenininin ittihatçı olmasına çok üzülen Abdurrahman Ağa'nın gözünde Abdülhamit karşıtı olmak devleti yıkmaya teşebbüs edenlerle bir olmak demektir:

“*Devlet Sultan demek! Millet Sultan demek! Devleti de milleti de en iyi düşünen Sultan Abdülhamit Han'dır! Bundan gayrı düşünce tehlikeli. İngilizlerin, Fransızların, Rusların amalına hizmet olur.. Meşrutiyetle Balkan'daki tebaamız olan Rum'la, Bulgar'la eşit olacağız derken onların kulu kölesi olacağız.. Meşrutiyetin, hürriyetin öncüleri kim?. Rumlar, Yahudiler, dönmeler değil mi? Devlet nizam demek.. Bu kavimlerde nizam fikri yok... Nizamı bozan devleti de parçalar.. Azınlıkların istediği altı asırlık imparatorluğumuzu bölmek.. Türk'ün kanıyla, teriyle, kemiğiyle yoğrulmuş Balkanını elinden almak.. Bunun için İngilizler, Fransızlar Selanik'te, Kozana'da cirit atıyor,*

3 Ziba Nine, Devlet-i Ali için her şeyini feda etmeye hazırdır: “*Memleket uğruna kocam da, oğlum da damatlarım da feda. Devleti Âli'ye on oğlum olsa onunu da helâl ederim, şehit olsun, gazi olsun derim*” (Gürbüz, 2014: 17).

para saçıyor... Moskof'un Bulgaristan'da yaptığını İngiliz Küçük Balkan'da yapıyor... Yeğenim! Doğanım!. Sen Küçükmatlı Beylerinin oğlu.. Türk oğlu Türk, nasıl devletini yıkacak olanların fikrindesin, onlarla berabersin” (Gürbüz, 2014: 119).

Ziba Nine ve Abdurrahman Ağa'da beliren padişah taraftarlığı bir Alman roman kişisinde de şekillenir. Doğan, Avrupa'dan memleketine gelirken trende bazı yabancılarla tanışır, yol boyunca arkadaşlık kurar. Selanik'e gelince de onları bir otele yerleştirmeye karar verir, ertesi günü de Balkanları gezdirerek Balkanların Türk yurdu olduğu ve Türklerin Balkanlarda zulüm yapmadığı noktasında ispata uğraşır. Otele girecekleri sırada Abdülhamit aşığı Alman Herr Berger, Doğan'ı kenara çekerek Abdülhamit hakkında olumlu düşüncelerinin yer aldığı bir mektup verir:

“Herr Berger paytondan inmiyor bekliyordu. Herkes otele girince Doğan Bey'in kulağına eğildi:

-Sakin delikanlı, bu İngiliz kızına takılayım, deme, dedi: Bunların hepsi de Rum muhibbi, Elensever insanlar. Onlara para ve silâh yardımı yapıp isyana sevk etmeğe çalışıyorlar. Al bu mektubu. Sende kalması daha emniyetli olur. Otellere güvenilmez. Yarın beni bulamazsan bu mektubu kolağası Münci Bey'e verirsin. Abdülhamid Han'ı sevin, bu asırda onun gibi devlet adamı zor bulursunuz.

Herr Berger, cebinden parşömen kâğıda sarılmış beyaz bir zarf çıkardı, Doğan Bey'e verdi. Doğan Bey Almanın trendeki bazı konuşmalarını tasvip etmesine rağmen, aşırı sultan sever olmasına akıl erdiremiyordu. Bir Alman Sultan Hamid'i nasıl ve niçin severdi? Herhalde Avrupa'daki ajanlarından biri dedi içinden. Ama para için yapılmayacak konuşmalar niçindi. Fransız'ı, İngilizleri küplere bindirecek tavrı? Bu Bağdat Demiryolu'nda çalışan bir Alman mühendisi değildi” (Gürbüz, 2014: 63).

Buraya kadar olan kısımda Osmanlı'nın olumlandığı yaklaşımlara yer verilmiştir. Bunun karşısında bazı konularda olumsuzlanan Osmanlı da vardır.

Osmanlı Devleti'nde subayların siyasete bulaşmaları devletin zayıflama nedenlerinden biri olarak gösterilir. “Ordunun siyasetle, siyasetin ordu ile güç bulması orduyu siyasetin, siyaseti de ordunun bir malzemesine dönüştürmüştür. Böylece hem orduda hem de siyasette liyakat göz ardı edilmiştir” (Zeyrek, 2014: 47). Özellikle II. Meşrutiyet ile birlikte siyaset içerisinde mevki kapma çabasında olan subayların sayısı artmış devlet için tehlikenin boyutu büyümüştür. “Tanzimat'tan beri devam eden subaylarla askerler arasındaki makas iyice açılmıştır. Subaylar tam anlamıyla politize olmuştur” (Zeyrek, 2014: 48). Bu olumsuzluk, devlet

memurlarına sirayet etmiş; liyakatsiz memurlar, iş bilmez bürokratlar, ihtiraslı siyasetçiler ve aydınların gereğinden fazla olan Batı hayranlığı ile birlikte toplum ve devlet büyük zararlar görmüştür. Bu toplumsal gerçeklik haliyle anlatılarda da kendine yer bulmuştur. Emine Işınsu'nun *Azap Toprakları* romanında Balkan Savaşları'nda Osmanlı subaylarının içerisine düştüğü acziyet ve subayların politikayla ilgilenmeleri sonucu orduyu ihmal etmeleri ve orduyu güç duruma düşürmeleri eleştirilir. Sadece ordunun subayları değildir acziyet içerisinde olan devletin merkezi de aynı acziyettedir. Devlet büyükleri Balkanların elden çıkışını hatta Edirne'nin, İstanbul'un elden gitmesini sadece ve sadece seyretmekle yetinmektedir:

“Yıl 1912 - 1913 der tarih kitapları ve yazar: Kafasında, karşısındaki düşmanı asırlarca tebaası olarak kullanmış olmanın hâkimiyet duygusu bulunan Türk ordusu, Balkan müttefiklerinin karşısında dört ayda eriyiveriyor. Orduyu idare eden subaylar çoğunlukla politika merdivenlerinde kirlenmiş, disiplinden yoksun; kahraman Mehmetçiği idare etmekten, ona kumanda edebilme gücünden yoksun kimseler.

Edirne suküt ediyor!

Selimiye kapısından içeri, Bulgar çarığı giriyor.

Balkan müttefikleri İstanbul önlerine kadar dayanıyorlar.

Bab-ı ali şaşkın, Bab-ı ali acz içinde!” (Işınsu, 1976: 40).

Balkan Acısı romanında Osmanlı subaylarının siyasete bulaşmalarının olumsuz neticeleri paylaşılır. Ülke topraklarını koruması gereken askerler siyasetle uğraşmaktan aslolan görevlerini yerine getirememektedirler: *“Bulgarlar, Rumlar Türklere saldırıp onları katlederken bizi koruyacak idarecilerimiz, askerlerimiz siyaset yapıyor. Selanik'tekiler sesimizi duymuyor. Hepsi kendi âleminde, biz kendi nefsimizi kendimiz koruyacağız”* (Gürbüz, 2014: 165). Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* romanında da subayların siyasete bulaşmalarına değinilir. Subayların siyasete bulaşması ve tüm halkların eşit olarak görüldüğü Islahat Fermanı ile birlikte devlet büyük bir çıkmaza girer: *“Bir meclis açılmakla işler düzelecek midir? Söz ortalığa düşecektir bilesin. Baldırı çıplak zabıt bile siyasete bulaşmıştır”* (Çokum, 2021: 9).

Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinin sarsılması sonucu ortaya çıkan etkisiz durumu, romanlarda bir başka eleştiri konusu olarak karşılaşırlar. Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* romanında Rıfat'ın askerlerinden biri, Osmanlı Devleti'ni hükmü kalmayan bir devlet olarak nitelendirir. Çünkü Osmanlı Devleti, askerini bile doyuramayacak, giydiremeyecek kadar gücünü yitirmiştir:

“Bu nasıl devlettir yüzbaşım? Bir devlet ki diğer devletlere hesap verme mecburiyetinde. Hakkını arayamaz, alttan alır, ezilir büzülür. Ne diyeyim, belki ayakta kalmak için son çırpınışlardır bunlar. O yüzden böyle yumuşak durulur. Bu askerin gücü nereye kadar dayanır? Karnı aç ve ayağı çıplakken” (Çokum, 2021: 106).

Bizim Diyar romanında dönemin bürokratlarının, önde gelen devlet adamlarının Batılılar ile işbirliği yapmaları, Balkanlarda Türkler aleyhine oynanan oyunlara ortak olmalarından da bahsedilir:

“Bu topraklar elden gidiyor baba, anlamıyorsunuz. Çayırın yeşili, ağacın meyvası, bu konağın sağlam çakılmış çivisi, ince ince akarsularınız, dönüp duran değirmenleriniz sizi aldatmasın. Gayrı, Ali Bey adı eskisi gibi titretmiyor kimseleri. Gözünüz açılsın. Ayıce bakın. Müfettişler, yabancı komiserler ve zabıtlar, valilerimiz Rumeli için oynanan oyunda el ele vermişler” (Çokum, 2021: 141).

Balkan Acısı romanında da öz eleştiri yapan Doğan, Türk münevverlerinin Batı hayranlığını tenkit eder. Hastalık noktasına erişmiş olan bu hayranlık, Türklerin Balkanlarda varlığını tehdit eden zararlı tutkularından biri haline gelmiştir:

“Ah şu İngiliz. Avrupa hayranlığı.. Teceddüt, garplulaşma hastalığı.. Yedi bitirdi bu hastalık bizi, için için kemirdi.. Şimdi devleti yiyor.. Hürriyet, müsavat, uhuvvet diye bir zehir verdiler içtik.. Bütün münevverler şüphesiz seksiz içtik.. Bütün münevverler sarhoş olduk.. Sarhoşuz.. Ne yapacağımızı bilmiyoruz.. Nadim oldum kolejde, Avrupa’da okuduğuma..” (Gürbüz, 2014: 285).

Devlet adamlarının, subayların ve aydınların bu görüntüsünden sonra Osmanlı Devleti’nin askerini, halkını içine düşürdüğü güç durumlar da değinilen bir başka konudur. Sevinç Çokum’un *Bizim Diyar* romanında Yüzbaşı Rıfat, annesi Gülsüm’e mektup yazar. Mektup, Türk askerinin ne zor şartlarda görev yaptığının göstergelerinden sadece bir tanesidir. Burada her ne kadar açık bir Osmanlı Devleti eleştirisi olmasa da askerin birçok eksiğinin mektupta dile getirilmesi örtük bir Osmanlı eleştirisi olarak görülebilir:

“Yollar uzun... Yollar dayız. Yollar bitmiyor. Soğuğa alıştık. Şimdiye kadar, iki kere yaralandım. Son aldığım yaradan epeyce yattım. Üzülmesiniz diye haber etmedim. Bir de tipiye tutulmuştuk, o gün ölüm gelip çattı dedim. Donmamız yakındı. Bazen bir ahırda, bazen bir samanlıkta, bazen bir kaya kovuğunda yatarım. Çizmelerim su alıyor. Ceplerim sökülmüş, elbisem çamur içinde. Tipiye çok tutulduğumuz oldu, yüzüm kırıştı bu yüzden” (Çokum, 2021: 112).

Örtük eleştiri, bir başka hususta da devam eder. Balkanlarda çetelerle mücadele etmekten bir süre eve uğramayan Yüzbaşı Rıfat, uzun zaman sonra evine gelir. Rıfat babasına, Balkanlarda bir Bulgar'ın ölümüyle yüz Bulgar ölmüş gibi feryat koparılırken bir Türk'ün ölümünün ise hiçbir etki yaratmadığını söyler. Buradaki eleştiri de aslında Osmanlı Devleti'nin bölgede hiçbir varlık gösterememesinden kaynaklanmaktadır:

“İki kurşun yarası taşımaktayım. Kaç kişi kaybedilmiştir bu uğurda. Kaç yıldır bu topraklara nasıl sahip olunacağı hesaplanmıştır baba. Çoluk çocuk, kadın, ihtiyar hepsi tepeden turnağa bu düşünceyle kaskatı bir kaya oluvermişlerdir. Yıkamazsın sökemezsin yerinden. Bir Bulgar'ın ölümü, yüz Bulgar'ın ölümü gibi bir feryat koparır Balkanlarda. Bizim ölümümüz pencerede ezilen bir sinek... Niye kalkılmaz ayağa?” (Çokum, 2021: 114).

Emine Işınsu'nun *Azap Toprakları* romanında Bekir de, Osmanlı'nın ne kadar güç ve itibar kaybettiğini gösteren trajik bir örnek verir. Bekir'e göre Osmanlı'nın/Türklerin bir zamanlar at koşturduğu, Türklerin atlarının eşelediği topraklar sonraları Türklere mezar olmuştur: *“Nerede bir zamanlar Türk atlarının eşelediği topraklar, şimdi mezar açılıyor Türklerin önünde”* (Işınsu, 1976: 118). Her ne kadar Osmanlı'nın/Türklerin içine düştüğü durum eleştirilse de Bekir umudunu kaybetmemiştir. Bir gün ecdadın torunları tekrar Balkanlara gelecektir: *“Avazı çıktığı kadar bağırdı Bekir. Ha şimdi Kaptan gelecek bir yerlerden, tutup omuzlarından kaldıracak Bekir'i. Bir al at getirmiştir, bir kılıç geçirmiştir mutlak; Selim Beyin torunlarının geleceğini müjdeliyecek!”* (Işınsu, 1976: 118).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan yabancılara verilen ayrıcalıklar Islahat Fermanı ile bir çok alanda genişlemiştir. “Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte tesis edilmek istenen eşitlik ilkesinin halk üzerinde büyük bir travmaya yol açtığına kuşku yoktur” (Taştan, 2017: 117). “Hristiyan ahaliye karşı gelişen nefret duyguları Tanzimat öncesi başlamış olmakla birlikte, özellikle “genel eşitlik” prensibinin ilan edildiği Islahat Fermanı ile tepe noktasına ulaşmıştır” (Akçam, 2017: 57). Rahatsızlık duyulan bu tutum romanlarda da karşılık bulur. Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* romanında Haşim Dayı ıslahatçıdır, eniştesi Ali Bey ise ıslahat karşıtı bir tavır içerisindedir. Çünkü ıslahatlarla hiçbir şey düzelmeyeceği gibi ayrılıkçı hareketler daha da artış gösterecektir: *“Bir meclis açuvermekle işler düzelecek midir? Söz ortalığa düşecektir bilesin. Baldırı çıplak zabit bile siyasete bulaşmıştır. (...) Islahatmış... Daha ne olsun? Bulgar'ın istediği bizden ayrılmaktı. Sayenizde geri kalan topraklarımızı da verir dağıtırız, öyle değil mi efendim?”* (Çokum, 2021: 9). Eserde eşitlik ortamının yarattığı hava da eleştiriden nasibini alır. Rıfat ile komşu olan Arnavut bir aileye mensup Ömer, ileride ne olacaklarına dair konuşurlarken konu birden tartışmaya dönüşür. Rıfat asker

olacağını, Arnavut olan Ömer de sadrazam olabileceğini söyleyince Rıfat, sadrazamlığın sadece Türklere yakıştığını ifade eder:

“Demek askeri mektebe gideceksin?”

Evet. Bana yaraşan askerliktir. Anam söyledi.

Ben de memur olurum bakarsın. Hekim olurum yahut sadrazam da olabilir miyim dersin?

Rıfat, kılıcın ucunu ona doğru çevirdi.

Yavaş bre Arnavut! dedi. Sadrazamlık sana mı kalmıştır?

Ömer’in yüzü gölgelendi, boynunu bir yana eğdi.

Beni niye aşağı görürsün? Hepimiz Müslümanız. Ayrılığı gayrılığı senin içine kim kodu Rıfat?

Rıfat kılıcıyla çocuğu iteledi.

Sus hele! dedi. Haddini bil. Sadrazamlık senden önce bana düşer. Bu, senin düşüneneğin iş değil. Diklenip, böbürlenip dolaşırsınız ortalarda. Size rütbe verdik, beylik verdik, şimdi bize yukardan bakmaktasınız” (Çokum, 2021: 10-11).

Bu olayın üzerine baba, Ömer’e ceza verir ve bir süre odanın birine kapatır. Burada Islahat Fermanı ile herkesin eşit haklara sahip olma fikri eleştirildiği gibi yine eşit vatandaş yaratma fikrinin zemin bulduğu Osmanlılık da eleştirilir. Çünkü romanın sonlarına doğru Ömer de, Balkandaki ayrılıkçı hareketlere destek veren ve Arnavut milliyetçiliğini savunan Başkım oluşumuna üye olacaktır: “Ömer... Meşrutiyetten önce bizim yanımızdaydı. Şimdi Başkım kulübünün üyesidir. Bize çevrilmiş bir namludan ne kaçabilirim, ne de o namluya gülebilirim enişte” (Çokum, 2021: 177). Osmanlı’daki tüm milletlerin eşit olma fikrinin karşı çıktığı bir başka roman ise Yılmaz Gürbüz’ün *Balkan Acısı*’dır. Anlatıda İzzetli Tevfik Paşazade Hüseyin Bey, Osmanlı’daki tüm halkların eşit olmasından rahatsızdır. Ona göre Osmanlı’nın kurucu kimliği Türk’tür dolayısıyla Türkler diğer milletlerle eşit haklara sahip olmamalıdır: “*Hürriyet çikalı hepimizin hukuku ayrı. Çingene ile Rum’la eşit olduk*” (Gürbüz, 2014: 167).

Osmanlı Devleti’nin dağılmasını önlemek amacıyla hayata geçirilen Osmanlılık fikri “ilk kez Islahat Fermanı’nda belirtilir” (Berkes, 2019: 217). Her ne kadar bu fikir bir arada eşit olarak vatandaş olmayı gözetse de gayrimüslimler ayrıcalıklı ve üstün hale gelir. Bununla birlikte Islahat Fermanı gayrimüslimlerdeki “laiklik ve milliyetçilik fikirlerinin güçlenmesini hızlandırmış ve bağımsızlık kazanmak yolunda isyanlara devam etmişlerdir” (Sarınay, 2005: 20). İsyânların artarak devam etmesi Osmanlılık fikrinin de gerçekleşmeyeceği, başarısız

olacağı düşüncesini berberinde getirir. Bu fikir romanlarda da işlenir. *Balkan Acısı* romanında Doğan ve Osman, Selanik'te Genç Kalemler'in toplantısına giderler. Toplantıya girecekleri sırada Ziya Gökalp'ın "Altın Işık" şiiri okunmaktadır. Toplantının ilerleyen safhalarında yaşlı biri, Osmanlılık fikrini savunur: "Efendiler! Hepimiz de Osmanlıyız. Devlet-i Osman binbir türlü tehlike içinde. İmparatorluktaki kavimlerin milliyet hissini tahrik etmeyelim. Rum'u, Arnavud'u, Bulgar'ı, Arab'ı Osmanlı terkinde birleştiremezsek fikren ve siyaseten nasıl kuvvetli oluruz?" (Gürbüz, 2014: 308). Bu savunmadan sonra söz sırası Nesimi'ye gelir. Garpcılığın da Osmanlıcılığın da başarısız olduğunu söyleyen Nesimi, kurtuluşun tek çaresi olarak Türkçülük fikrini sunar:

"Beyler! Müsaade ederseniz, dedi; ben size Genç Kalemler Mecmuası'ndaki müttetiklerimiz fikrini açıklayayım. Garpcılığın da, Osmanlıcılığın da boş olduğunu göreceksiniz. Ömer Seyfettin Bey de, Ziya Bey de bu toplantıya gelmek isterlerdi. (...) Beyler! Artık boş münakaşaları bırakalım. Koca Balkan'da elimizde bir Manastır, İşkodra, Yanya, Selanik kaldı. Dünkü çobanlarımız aleyhimize büyüyen devletler halini aldı. Artık garpcılık da Osmanlıcılık da derde deva olmaktan çıktı. Yıllarca önce Namık Kemal Osmanlı derken "millet-i hakime" olan Türk'ü kasedederdi. Fakat bugün mecliste Boşo "Osmanlıyım" derken "milleti hakime"yi mahvedecek hareketlerle bize tahakküme kalıyor. Her adiliğini de Osmanlı sıfatının arkasına gizlenerek yapıyor. Şerefli, şanlı Osmanlı kelimesi bunlar için çirkin yüzlerini örtmek istedikleri maske oldu" (Gürbüz, 2014: 308-309).

"Osmanlı İmparatorluğu içindeki Müslümanlar bile halifeyi dinlemiyorlar. Arnavutlar Müslüman olduğu halde hıristiyan Rum ve Bulgar komitacılarıyla işbirliği içinde. Arnavut Esat Toptani Yahudiler tarafından kandırılmış; İbrahim Temo gibi Tiran'da, Draç'ta bağımsız Arnavutluk istiyor. Arapların da İngilizlerin oyununa, iğfaline kapılmayacağını kim temin edebilir. Bugünkü şartlarda ortada Müslüman olarak, halifeyi dinler görünen bir Türkler kalıyor" (Gürbüz, 2014: 310-311).

"Balkan'ı da, bütün Türkiye'yi de düşmanlara karşı sadece ve sadece Türkler kurtaracaktır. İşte Genç Kalemler Mecmuası'nda bizler bu hareketin fikriyatını yapıyoruz. Milletimizin adı Türk milletidir. Artık bunu bir Rum, bir Bulgar, bir Sırp kadar açıkça ve iftiharla söyleyebilmeliyiz. Millet Türk, devlet Türk'ün olunca hareketin de Türkçü olması çok tabiidir. O halde Ziya Bey ve Ömer Bey'in Genç Kalemler'de ateşledikleri hareket yerden göğe kadar haklıdır. Arkadaşlar, tarihimiz, coğrafyamız bizi Türkçü olmağa zorluyor, Türkçülükten başka fikir hareketi devletimize deva olmaz."

Sofadaki gençlerle birlikte Osman da, Doğan Bey de bağıyordu:

Türküz! Türkçüyüz! (Gürbüz, 2014: 312).

Türk ve Türkçü olduğunu yüksek tonda dile getiren Nesimi'den sonra Akil Bey söz alır. O da Türklüğün millî şuurla idrak edilmesi gerektiğini söyleyerek kurtuluşun çaresini Türkçülük fikrinde arar.

Emine Işınsu'nun Çiçekler Büyür romanında öteki ve ötekileşmiş anlatı kişileri üzerinden Osmanlı'nın barbar olduğu iddiası gündeme getirilir. Romanın başkîşisi İlay'ın olduğu sınıfta dersini anlatan Bulgar asıllı tarih öğretmeni nazarında Osmanlı Devleti emperyalist bir güçtür, Rusya ise kurtarıcıdır: "Bulgarlar. 19. asırda Avrupa'da başlayan uyanış; gaddar, emperyalist Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde de kendini hissettirdi. Sırlarda ve Rumalarda kıpırtılar başladı. Onlara Büyük Rusya yardım ediyordu, biliyorsunuz Rusya'nın gücü, eğer isterse, bütün dünyaya ulaşabilir" (Işınsu, 2020: 28). Bulgar öğretmene göre Osmanlılar hain ve barbardır. Bu sözlerle yetinmeyen öğretmen hakaretlerine daha ağır ifadelerle sürdürür: "Osmanlılar hain, bar bar ve çok kötüydüler; hayvandan farkları yoktu, işte bu yüzden asırlar boyunca bir sürü milletler üzerinde emperyalist emellerini sürdürüp, onları haksızca sömürdüler" (Işınsu, 2020: 28). Bulgar öğretmenin hakaretlerine dayanamayıp itiraz eden ve bununla ilgili soru sorma cesareti gösteren İlay ise öğretmen tarafından haksız biçimde cezalandırılır: "Çok konuştun İlay. Sana bir görev veriyorum: Evinde en az beş sayfa Osmanlı barbarlığı ve halklar üzerindeki sömürsünü anlatan bir yazı hazırlayıp getireceksin" (Işınsu, 2020: 28). Hem kültürel hem psikolojik bir baskıyı içerimleyen bu ceza, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin gördüğü zulmü resmetmesinin yanında Bulgar eğitim sisteminin Osmanlı'ya bakışına dair de bir ipucu sunar. İlay, bu ödevi Osmanlı'nın barbar olduğunu düşünen ve Türklüğünden utanç duyan Mehmet Ali'ye yapması için ricada bulunur: "Mehmet Ali be, n'olur sen yap şu ödevi benim için. (...) Çünkü sen çok iyi anlatıyorsun Osmanlı barbarlığını, o gün sınıfta anlattın ya, ha?" (Işınsu, 2020: 30). Mehmet Ali bu rica üzerine Osmanlı ve Türklüğüne dair utanç duyduğu meselelere dair konuşur: "Burada hissettiklerim bir şey değilmiş meğer! Nasıl derin bir utanç içine düşüğümü bilemezsin. Osmanlı kalıntısı olmaktan nasıl tiksindiğimi! Onların ezmesi bir yana, ben ezildim, bittim. Hamam böcekleri gibi hissettim kendimi... Anlayamazsın, burada okudukların... (...) Netice tek; Osmanlı barbar!" (Işınsu, 2020: 292-293). Sosyalist hareketlerin destekçisi olan Mehmet Ali, ismini de değiştirir. Artık o Peter Jivkov'dur: "Çünkü ben artık Mehmet Ali, değilim. Peter Beron Enstitüsü Tarih Bölümü mezunu, seçkin komsomol Mehmet Ali; şimdi seçkin komsomollar arasından ayrılıp, "Özel Eğitim Merkezi'ne gönderilen on önemli gençten biridir, ismi ise Peter Jivkov!" (Işınsu, 2020: 336). Mehmet Ali, bu isim değişikliğini de şu şekilde açıklar: "Sayın Devlet Konseyi Başkanı'mıza içten bağlılığımın bir neticesi olarak seçtim Jivkov'u. Peter'i de (Mezun olduğum okula

bağlılığımdan diyemezdim ya, gereksiz bir duygu gösterisi olurdu.) aklıma ilk gelen ad, dedim” (Işınsu, 2020: 337). Mehmet Ali’nin Bulgar gibi olma çabası ve kendi milletini reddetmesi onun kimlik yitimine uğradığını göstermektedir. Bu romanda Osmanlıyı barbar olarak gören iki anlatı kişisi vardır: Türk’ün “öteki”si olarak da ifade edebileceğimiz Bulgar asıllı bir tarih öğretmeni ile kendi benliğini reddeden ve benlik içerisinde “ötekileşen” Mehmet Ali.

Sonuç

İncelenen beş romanda Osmanlı algısı, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki temel düzlemde ele alınmıştır. Balkanlarda Osmanlı Devleti’nin ya da Türkler’in barışın teminatı olarak görülmesi, Osmanlı Devleti’nin mazisinin övünç kaynağı olarak gösterilmesi, II. Abdülhamit taraftarlığının kısmen öne çıkarılması olumlu yaklaşımlardandır. Diğer taraftan; Balkan Savaşlarında daha belirgin olmak üzere subayların siyasete bulaşması, dönemin bürokratlarının yabancılarla devlete karşı işbirliği yapması, Osmanlı’nın ve aydınlarının Batı hayranlığı, devletin otorite kaybı sonucu bilhassa Balkanlardaki iç karışıklığı önleyememesi ve irade gösterememesiyle oradaki Türklerin zor günler geçirmesi, devletin ordusuna sahip çıkamaması ve Türk askerinin zor şartlar altında görevini ifâ etmesi ya da edememesi olumsuzlanan başlıca konulardır.

Kaynakça

- Akçam, T. (2017). "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik* içinde ss. 53-62, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yay. Haz. Ahmet Kuyaş. 28. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelik, H. B. (2018). *Etno-Sembolizm Bağlamında Türk Milliyetçiliğinin Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çokum, S. (2021). *Bizim Diyar*. 4. Baskı. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Gürbüz, Y. (2014). *Balkan Acısı*. 3. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ercilasun, B. (2020). *Bir Vatan Kaybettiler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İşinsu, E. (1976). *Azap Toprakları*. 5. Baskı. Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- İşinsu, E. (2020). *Çiçekler Büyür*. 8. Baskı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Karaman, F. (2018). "Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Mirası". İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(2), 21-47.
- Özdeş, O. (1979). *Tuna Nehri Akmam Diyor*. 5. Baskı. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Sarıнай, Y. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. 3. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Savrun, E. (2018). "Kültürel Milliyetçilik." Acar, H. (Ed.). *Milliyetçilik Tipolojileri* içinde (ss. 181-200). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Taştan, Y. K. (2017). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ulutürk Sakarya, Y. (2022). "Gerçek ve Kurgu Ayrımında Tarihi Roman Kahramanı II. Abdülhamid", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi Cilt 1* içinde (ss. 205-210). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Zeyrek, S. (2014). II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu-Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış. *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hâkimiyet Sahası Çalışmaları)*, 4(6), 38-64.

WRITERS OF BOSNIA AND HERZEGOVNIA IN THE ALBANIAN LANGUAGE: THE ANTOLOGY “STORYTELLERS OF BOSNIA AND HERZEGOVNIA”

Loreta Loli¹

Abstract: The Balkan Peninsula contains dynamic linguistic, cultural, and literary manifestations. We discuss Albanian, Serbian, Bosnian, Macedonian, Bulgarian languages and literatures, among others. Despite this natural dynamism and the linguistic differences, the Balkan region, due to its shared historical, political, and social experiences, forms a common backdrop. This does not imply unification but rather the interaction of diversities within a shared space. Such interaction can be observed, for instance, in the literary themes that various authors from the region address in their works. Thus, Homo-Balcanicus can gain a more comprehensive existential portrait by exploring the works of different authors from this region. The encounter with The Other—or what lies beyond Me—can be achieved either through a shared language or through interlingual translation. The former is less widespread, while the latter is more dominant. Understanding others through language involves translation, where the translator plays a crucial role not only linguistically but also culturally. Encountering others through translated literature means gaining a better understanding of both them and oneself, and also dispelling prejudices that arise from ignorance. The focus of our paper will be the translation of works by writers from Bosnia and Herzegovina into the Albanian language, aiming to provide an overview of these translations during the 20th and 21st centuries. In our analysis, we will concentrate on notable figures such as Ivo Andrić and Meša Selimović, among others.

Keywords: Balkan peninsula, writers of Bosnia and Herzegovina, Albania, translation, short story

---

1 Dr., University of Tirana, loreta.loli@gmail.com

Introduction

The Balkan peninsula contains dynamic linguistic, cultural and literary manifestations. We talk about Albanian language and literature, Serbian language and literature, Bosnian, Macedonian, Bulgarian and so on. Within this natural dynamism (the languages are different from each other) the matrix of the Balkan area, due to the conditions of almost the same historical, political and social fates experienced, put a common curtain upon. It doesn't mean unification, but communication of diversities in a common space. Such a thing can be observed, for instance, in the literary themes that various authors of the region treat in their works. Thus, *Homo-Balcanicus* can get a more complete existential portrait during time if we read from different authors.

The meeting with *The Other*/what is beyond *Me*, can be realized either through the same language, or through the process of translation. The first is less extensive, the second is dominant. Knowing the other is made through language, where the guarantor of this process is the translator, who undertakes this initiative not only linguistically, but also culturally. But meeting the other through translated language (in this case through translated literature) in the same time means getting to know him and getting to know yourself better, just as it means getting rid of the prejudices that multiply when there is lack of knowledge. And, unfortunately, prejudice in this space has not been absent in the past, even in the recent one. Therefore, literary communication between nations is a very important cultural process.

In our paper, we will deal with the translations of Bosnian authors into the Albanian language. At the beginning, we will give a general overview of the state of translations from this literature into the Albanian language. We will see this divided into two periods. First, between the years 1950-1990, which coincides with the communist system in Albania, and the second, with the new millennium: years 2000-2020. We get the information for this part from the data found on the official website of the National Library of Albania, working especially with the annual indexes of translations, for the years 2000 and after.

The second part of the paper will be the analysis of the anthology *Storytellers of Bosnia and Herzegovina*, prepared by the researcher Vuk Kernjevic. We will focus on some special, original and modern aspects of some authors involved. In other words, some aspects of their poetics will be the objectives of our reading, since as Vuk Kernjevic states in his introduction, when he talks about the "Bosnian storytelling tradition" and its evolution through authors: "only the younger generation of storytellers, representatives of which are Llukiqi and Fetahagiqi,

introduced elements of essayistic prose and ironic narration, partially separating from the ‘Bosnian storytelling tradition’” (Kernjevic, V., 1971: 9).

At the end, we want to bring through our reading experience the reflection that the literature of our region appears full of linguistic richness, impressive figures, fantasy, full of life, vivid, expressive, intriguing subjects, and, above all, with rich human thought. A special world where the Balkan man lives, the common man of every country in this region. A world that, through great existential challenges, great political and social obstacles, alienating conditions from oppressive and dictatorial systems, and many, many other difficulties that have never spared the Balkan man, did not defeat him, on the contrary, made him stronger.

Translations of Bosnian literature into Albanian

It has come to attention that the translation of Balkan literature has experienced substantial growth in Albania since 2005. We have more Bosnian literature for the Albanian readers, more Macedonian, Serbian, Montenegro etc. This, of course, has its basis in the change of historical conditions and political philosophy in the region, which through policies supported in a special way by the internationals, but also as an expression of the internal spirit that the people themselves and the new national elites politics feel in the new millennium, therefore, for a need to communicate with each other more and more gave concrete support to cultural initiatives that bring these countries closer to each other and meet the literatures and national identities. In this context, can be mentioned the cultural projects undertaken through “Traduki” program and other cultural initiatives with regional cooperation.

Referring to official data on publications translated into Albanian, obtained from the website of the National Library of Albania (www.bksh.al), it turns out that Bosnian literature before the 1990s entered in our country almost through the publications of Prishtina/Kosovo, where very high-quality Albanian writers and editors translated representative Bosnian authors. Whereas, after the 1990s, especially after the 2000s, Albanian translators bring the primary authors of this literature directly into the Albanian language. In the first case, we mention Prishtina as the center of publications and translations, symbolized by the publishing house “Rilindja”, and as translators and editors stand out: Esad Mekuli, Fahredin Gunga, Ali Podrimja, etc. While in the second case Tirana becomes the center of publications and translations from Bosnian literature. As translators can be mentioned: Virgjil Muçi, Ben Andoni, Milena Selimi, Ajsela Koka, Urim Poshka, Migena Pengili, etc., or the poet and publisher of “Ideart” publishing

house, Arian Leka, who has a significant contribution to the oncoming of the two literatures through “Traduki” cultural programs. Even today, this policy is dynamic, sharing the best achievements between the two countries.

The information taken from the National Library of Albania (not pretending that it is exhaustive, but valuable enough to give the approximate image of a statistic in generalized values), it results that before the 1990s were brought to Albanian through the translations of Prishtina more books than after the 2000s. It is understandable because of the political configuration of Kosovo at that time, which was included under the former Yugoslavian federation. The language factor is the one that makes communication sufficiently easy and practically enables literary translations.

Therefore, a brief overview of translations prior to the 1990s reveals the following titles in chronological order:

1. *Collection of selected stories*, by Ivo Andric, published by Mustafa Bakija, Prishtina, 1954;
2. *The cursed yard*, by Ivo Andric, published by Miladin Popovic, Prishtina 1957; This edition will come again in 1975, this time translated by Esad Mekuli;
3. *Drini's Bridge*, by Ivo Andric, translated by Mehmet Hoxha, edited by Sulejman Drini, Prishtina, 1960;
4. *The story about Siman*, by Ivo Andric, translated by Xhevdet Basha, Prishtina, 1965;
5. *Little stories for big kids*, by Alekelska Mikici, 1966 edition;
6. *Chronicle of Travnik: the times of the Consuls*, by Ivo Andric, translated by Vehap Shita, Prishtina, 1967;
7. *Dervish and the death of Meša Selimovic*, Prishtina, 1968;
8. *Stories*, by Ivo Andric, translated by Nazmi Rrahmani, edited by Rifat Kukaj, Prishtina, 1976;
9. *The Castle*, by Meša Selimović, Prishtina, 1983;
10. *The impure blood* of Borisav Stankovic, translated by Hilmi Agani, edited by Rifat Kukaj, Prishtina, 1976. This edition is the third one, while the novel has known four editions. The first two were in 1964, while the fourth was in 1987 and was edited by Ali Podrimja.

11. *Ogursëzi²*, by Nedžad Ibrićimović, translated by Musa Ramadani and edited by Ali Podrimja, Prishtinë, 1988;
12. *Namati*, by Vuk Kernjević, edited by Fahredin Gunga, Prishtina, 1986;
13. *Storytellers of Bosnia and Herzegovina (anthology)*, translated by Esad Mekuli and edited by Stathi Kostari, Prishtina, 1971.

In the new millennium, several Bosnian authors have been translated into Albanian:

1. Ivo Andrić, *Bridge over the Drin*, translated by Ajsela Koka, “Dritan” publications, Tirana, 2005;
2. Ivo Andrić, *Cursed Yard*, translated by Ajsela Koka, “Dritan” publications, Tirana, 2006;
3. Ivo Andrić, *Anika’s Times*, translated by Ajsela Koka, “Dritan” publications, Tirana, 2006;
4. Ivo Andrić, *Stories from Sarajevo: stories*. Translated by Migena Pengili, Tirana, 2007;
5. Meša Selimović, *Dervish and the Death*, translated by Ben Andoni, “Papyrus” publications, Tirana, 2009;
6. Ivo Andrić, *Chronicles of Travnik: the time of the consuls*, translated by Virgjil Muçi, “IDK” publications, Tirana, 2009;
7. Emir Imamović Pirke, *The secret of the valley of the Pyramids: on the trail of evidence that intelligent beings lived in Bosnia and Herzegovina*, translated by Ben Andoni, “Ideart” publications, Tirana, 2010;
8. Enes Karic, *Songs of wild birds: a novel*, translated by Ben Andoni and Silvana Leka, “Poeteka” publications, Tirana, 2014;
9. Andrej Nikolaidis, *Son*, translated by Virgjil Muçi, “IDK” publications, Tirana, 2014;
10. Dzevad Karahasan, *Divan lindor*, translated by Urim Poshka, “Alsar” publications, Tirana, 2015;
11. Dako Tusevljaković, *The abyss*, translated by Ben Andoni, “Albas” publications, Tirana, Prishtina, Tetovo, 2019

---

2 We left the title in the Albanian language. Literally it symbolizes “a very bad sign, a very bad person”.

As can be seen from the bibliographic information above, the most translated author in the Albanian language in both periods is Ivo Andrić. From 1954 to 1976, it turns out that has been translated 8 times, while from 2005 to 2009, 5 times.

In 1961 Ivo Andrić won the Nobel Prize in literature. A great event, which definitely influenced his presence in the literature of the region. However, we can't leave without mentioning the novels of Meša Selimović, Borisav Stanković, etc., which also through their art have influenced the reception of Bosnian literature by Albanian readers.

An Anthology of Storytellers of Bosnia and Herzegovina

In 1971, Esad Mekuli, as translator, and Stathi Kostari, as editor of "Rilindja" publishing house in Prishtina, brought into the Albanian language the anthology prepared by the author Vuk Kernjević, entitled *Storytellers of Bosnia and Herzegovina*.

The anthology contains 17 pieces of Bosnian writers who are represented by the short story genre. We also find the names of well-known authors such as: Ivo Andrić, Meša Selimović, Branko Ćopić, Erih Kosh, etc. The foreword of the book, written by its author, Vuk Kernjević, helps to understand some of the stories. This, because some of them, thanks to the modernist techniques are not so easy to be understood in the first reading. Especially stories like that of Risto Trifković, titled "Selfishness", of Alija Isaković, titled "Cracks", etc.

Each author has his own literary poetics, so to talk about their features you have to stop at each one separately. But from the thematic point of view can be made some common observations, because everyone talks about the Bosnian man of the 20th century, about the simple one, who breathes and lives every day of his life in his small space, which can be part of a town, a remote province, a lost village, or a city. Sarajevo, for example, is a topic found in several authors, as the topic of the province is present as well. If in Andrić's, Jevtić's, Shubić's, Selimović's, Panxho's stories rural life is more tangible, more possessive in relation to the city, we can even say that it is an escape of the character, a departure from the village towards the city, to other authors, such as Ćopić, Trifković, Llukic, Isaković, Fetahagic, the physical distance is not important. What matters here is the psychological treatment of the characters, who move and search within themselves. The situations that they produce and the situations they fall victim to build the narrative spaces of the characters. The psychological element and the breakdown of the allegorical, symbolic, even grotesque language takes on more significant space. For example, in cases like Vitomir Llukić's, "The story about the mouse", the big psychological conditions of the main character accompany

the reader throughout the text. The idea of surveillance, of following, of persecution, turns almost into paranoia for the protagonist, who comes to the reader in anonymity form. He has no individualized name to symbolize other people who, just like him, share the same fate, experience the same doubts. The narrative is put in the first person, singular, giving the idea of present tense in process.

The plot of the story is simple. A man who suspects that someone has entered in his apartment, and because of this, with the trouble caused by the process of finding and catching the other person, he goes through a lot of embarrassment and anxiety for many, many days. The character has to go back down the stairs several times to check if he has locked the main door of the apartment, because the fear that someone can enter in his inner space is very, very large. Even when his memory affirms that he did such an action (he has locked the door—he even remembers very well each detail of hand movements), despite this, he is not at all calm. Therefore, he had to “leave the company where he was and to run home” to check (“The story about the mouse”: 172). Or when, for the same reason he needs to disturb his night’s sleep, or be sleepless for whole night, just because he has to stand guard to protect the main door: inside his house he hears noises in the form of light rustling. He manages to build scenarios that someone: a stranger, an enemy, may have entered into his apartment and is hiding behind the toilet door. But all this is in his mind! In the end, he reasons that no one has entered in his apartment, but most likely a mouse is moving. He concludes that only a mouse can do this. Yes, the mouse, that creature of the underground, of the underground galleries, which as soon as it finds the opportunity enters and erodes the human space. Right here begins the psychological communication of the protagonist, who in the disgusting figure of the mouse sees not only the creature that comes from the underground, but the threat of a whole underground world, a real world, which is parallel to the overworld, unlike the human world.

What happens in this disgusting, but very threatening reality? The character is psychologically shocked, but he is able enough to formulate lucid and very logical syntheses: *“I could not resist the thought that those eyes had with them something determined and wise, and that they expressed a hidden purpose of the underworld to move and come out into the light of day, into pure homes, into our beds, dishes, libraries, and to fill them all with their gloomy movements along the edges, which resemble swimming in fine wavy eddies. (...) The future is theirs, they will remain after everything, after floods, fires and atomic wars, because much earlier than we who have started digging ditches and hiding in the ground from ourselves, they have chosen darkness for their kingdom”*. (“The story about the mouse”: 175).

This character, who could be anyone living in the 20th century, due to the great psychological burden he has, fights between the real and the unreal to tell the truth that only the sincerity that originates from the unconscious part can do. Not meaningless he closes the story questioning himself in a psychological monologue, which in the same time serves as the main key of the story: "Are we not dying of fear one day before anything happens? We will wake up frozen in our beds." ("The story about the mouse": 178).

The chaos and the loss of the character between reality and hallucination, this time of a special kind, which goes to the limits of a mental pathology, but however again caused by the great difficulties of existence, where human life is wasted in the province, can be found also in the story entitled "Selfishness", by Risto Trifković. A very interesting, impressive, modern story. Language is used according to the nature of the psychological experience that the character feels. A language that comes in pieces, with oscillations according to this state that character reflects. We see its traces in the frequent use of commas and conjunctions, in the use of short sentences that connect to each other in a long period, to show exactly the tiredness and psychological disorientation, that state of shock that character experiences from his own actions and thoughts. In the moments when he can't recognize if he is real or crazy: "All of this was unbelievable. Until yesterday he lived peacefully, but now he is in trouble, and life is not worth a penny", (Trifković, R., "Selfishness": 152), the reader encounters the rapid imagination of the narrator, who after taking us through the troubled days of this character (who in a winter night meets at the train station a woman, much older than him, ugly, but still necessary for him to spend a few moments of intimacy), suddenly puts the protagonist in bed with ... a cow! The metamorphoses woman-cow happen very quickly and are almost melted. Then, the sexual act between him and the animal that stays already in the big bed. All this happens in a messy and chaotic manner that is given only from the perspective of the protagonist. Between this craziness and "real ugly instinct behavior" lays the whole spiritual and mental state of the protagonist. At the end of the story, the narrator shows up himself with a solution that solves everything: The character, in fact, due to his psychological burden and already pathological signs, has killed the woman with whom he had slept for two nights in bed. The whole woman-cow metamorphosis was only in his head, a sick head and suffocated by hallucinations, which can be caused by deep emptiness, a life filled with vanity, much misery and spiritual dirt. This is the existential struggle of modern man in the second half of the 20th century, and not only.

The technique of character anonymity is also used by other writers, for example Alija Isakovic, who calls the protagonist of his story “Cracks” simply “Pale-eyebrow”. A feature of the portrait which rises to the status of name. Or Mladen Olac’s story, “His son” which places the figure of the father and son and the army officer in the role of protagonists. Here the familiar affiliation is used for naming the character: the father, the son, the officer, etc.

The difficult life, not only at the personal level, but also as a family portrait and social one, where the protagonist is being presented in relations of husband-wife/father-child/employee-employer/individual-community, can be found in the very beautiful story of Erih Kosh, titled: “The man who knew where is north and where is south”. A story that talks about man’s power to face difficulties, his persistence to achieve something more than his grand grandparents, the confusion and then the fall brought by the lack of understanding from the environment and from his closest people: his wife, the loss and appearance of his dark side that comes from difficulties and heavy existential conditions, etc. Finally returning to start over and rise again. But the moving curve of the vital character of this story, Jefto Stojan Çokorillos, is not so easy and simple. It undergoes with variables and multiples to underline the fact that these stories, that speak about the common Bosnian man, are not simple and linear, on the contrary, they are filled with psychological introspection, where human dramas happen every day and kill mercilessly, and yet, in the end the man is not defeated.

Conclusion

The literature presented in this anthology of *Bosnian storytellers* is impressive, diverse, longing and soul-stirring. These dimensions are not new and unknown, but, yet very enriching. The protagonist of the story does not lose the human dimension in his difficult existential and ethical journey. He does not stop at hate, but seeks love.

It seems to me that the Balkan man always knew how to rise from the abyss where he fell, and like the sphinx, is reborn, purified and full of life. The beautiful Bosnian literature had the ability and kindness to show me This Truth, which I met through the anthology of 17 distinguished storytellers.

REFERENCES

Kernjevic, Vuk. (1971). *Storytellers of Bosnia and Herzegovina (anthology)*, translated by Esad Mekuli and edited by Stathi Kostari, Prishtina, Kosovo.

National Library of Albania: Link: www.bksh.al;

National Library of Albania: *Bibliography of the translations in Albania 2003-2020 (Index Translationum)*

Stankovic, Borisav. (1976). *The impure blood*, translated by Hilmi Agani, edited by Rifat Kukaj, Prishtina, Kosovo.

LEGAL STATUS OF FOREIGNERS OF TURKISH DESCENT IN TERMS OF THEIR EMPLOYMENT IN TÜRKİYE

Ahmet Dülger¹

Abstract: Under Turkish law, foreigners must obtain a work permit from the Ministry of Labor to work. There are also professions such as dentistry, pharmacy, and lawyering, which foreigners cannot practice even with a work permit, and which only Turkish citizens are allowed to practice. Pursuant to Law No.2527, foreigners of Turkish descent may work in all professions, including those that are only permitted to be practiced by Turkish citizens, by obtaining an exceptional work permit. Nevertheless, their applications for work permits may be rejected. In the case of a foreigner of Turkish descent of Macedonian nationality who applied for a work permit to work as a lawyer in Istanbul, the ministries rejected the application. The reason given was that the Directive on Citizenship stipulates that only citizens of Turkish descent from certain countries will be granted work permits. By the decision of the Administrative Court, which was upheld by the Council of State, since Law No.2527 is a “special law” in comparison to the Law on Lawyers, which restricts the practice of law to Turkish citizens, Turkish descendants may exceptionally obtain work permits. On the other hand, in a case filed for the annulment of the Directive, the Council of State rejected this request. In another case, an application for a work permit based on Turkish ancestry was rejected based on the opinion of the Ministry of Interior, and this rejection was upheld by the Council of State as lawful. Despite the clear provisions in the law, both the practice of the government and the decisions of the courts are not uniform. In this article, the legislation and court decisions that foreigners of Turkish descent are subject to in terms of working in Türkiye will be examined and their legal status and the practice that they should be subject to will be revealed.

Keywords: Turkish descent, work permit, foreigner, law, administration, Council of State

---

1 Assoc. Prof. Dr., Istanbul Medeniyet University, ahmet.dulger@medeniyet.edu.tr

Introduction

In the complex landscape of immigration law, the legal status of foreigners of Turkish descent seeking employment in Türkiye poses a distinctive legal challenge. With a unique blend of historical context, cultural ties, and legal frameworks, the treatment of foreigners of Turkish descent within the realm of work permits requires special attention to the legal status of these foreigners.

Türkiye, as a nation with a rich cultural heritage, has a legal framework for the integration of its descent and for their participation in the workforce. Central to this discourse is the nuanced legal status afforded to foreigners of Turkish descent, granting them certain privileges while subjecting them to comparable regulatory requirements as other foreign nationals.

This article seeks to explore the legal framework governing the issuance of work permits to foreigners of Turkish descent in Türkiye. Through an examination of laws, regulations, and judicial precedents, we endeavor to explain the rights, obligations, and potential pitfalls inherent in this unique legal framework.

People's freedom of work is listed as a fundamental right by the Constitution of the Republic of Türkiye² ("Constitution"). This includes the foreigners' ability to work in Türkiye. However, the Constitution itself expresses the framework of exceptions to foreigners' freedom of work. Under this scheme, an exception to these exceptions is created by law for foreigners of Turkish descent who enjoy a privileged status compared to other foreigners. Therefore, foreigners of Turkish descent may get a work permit to work in all fields including the professions reserved for Turkish citizens.

By delving into the conditions for obtaining work permits, the discretionary powers vested in relevant authorities, and the judicial responses to contested permit applications, this article aims to offer insights into the evolving dynamics between legal norms, administrative practices, and constitutional principles. Further, this Article looks into the details of this work permit regime created specifically for foreigners of Turkish descent.

Furthermore, this inquiry does not merely aim to dissect the existing legal framework; rather, it aspires to underscore the imperative of legal certainty, procedural transparency, and adherence to the rule of law in the adjudication of work permit applications by foreigners of Turkish descent. In doing so, it advocates for a harmonious balance between state discretion and individual rights, safeguarding the foundational principles of freedom of work and equality before the law.

---

2 Published in the Official Gazette numbered 17863 dated 09/11/1982.

In the first section, the status of foreigners to work in Türkiye is examined. Then, the restrictions created under the law for foreigners with work permits are reviewed. The jobs and professions that are reserved only for Turkish citizens are explained in this section. Finally, the specific legislation for foreigners of Turkish descent to get a work permit is explained to fully describe the legal status of these foreigners. The case law is also reviewed in detail for the same purpose.

Foreigners' Legal Status for Work in Türkiye

The Constitution lists “freedom of work” under “the social and economic rights” in chapter three. Article 48 of the Constitution titled “freedom of work and contract” stipulates that “(e)veryone has the freedom to work”. Likewise, Article 49 titled “right and duty to work” contains the following: “(1) Everyone has the right and duty to work. (2) The State shall take the necessary measures (...) to promote [people’s] working (...)”. These articles regulate the freedom of work for everyone which refers not only to the citizens of Türkiye but also foreigners. Under the Constitution, citizens as well as foreigners enjoy the freedom of work.

On the other hand, Article 16 of the Constitution stipulates that “(t)he fundamental rights and freedoms in respect to foreigners may be restricted by law compatible with international law.” Despite foreigners enjoying the same freedom of work as the citizens guaranteed by the Constitution, foreigners’ freedom of work may be restricted. Foreigners’ status in respect of freedom of work is differentiated by this article. However, there are certain limitations for the state to comply in case of restricting the foreigners’ freedom of work. First, such restriction must be done by law (code). No restriction on the foreigners’ freedom of work can be done by a regulation, decree, directive, or any other type of legislation. In case such restriction is implemented by legislation other than a law, this would be unconstitutional. Another limitation of implementing such restriction is that this must be compatible with international law. The principles and rules accepted under international law regarding the restrictions on foreigners’ freedom of work must be respected in case of implementing any restriction on foreigners’ freedom of work.

As the Constitution allows, Turkish laws regulate foreigners’ freedom of work. The provisions with that regard contain differentiations from the citizens’ freedom of work. Citizens enjoy wider freedom of work than foreigners are subject to. Citizens are not obliged to get general permission to work in any field. Working in various jobs may require specific licenses, certifications, or authorizations even for citizens. But this does not mean a citizen must get permission from any

state authority to be able to work. However, under Turkish law, more specifically according to the International Labor Law³ numbered 6735 (“ILL”), foreigners are required to obtain a work permit from the Ministry of Labor and Social Security (“Ministry”) to work in Türkiye.⁴ Article 2 of ILL determines that foreigners who apply to work in Türkiye will be subject to this law. It should also be mentioned that a foreigner is described as “(a) person who has no citizenship ties with the Republic of Türkiye” in Article 3(1)(i) of ILL. Therefore, ILL is the general law applicable to foreigners’, not citizens’, status concerning their freedom of work.

Article 6(2) of ILL determines that “(f)oreigners covered by this Law are prohibited from working or being employed in Türkiye without a work permit.” As the Constitution allowed in Article 16, ILL restricts the foreigners’ freedom of work with this provision. Further, Article 3(1)(c) describes a work permit as “(a) permit issued by the Ministry in the form of an official document that gives the foreigner the right to work and reside in Türkiye within the validity period”. The relevant ministry is determined as the Labor and Social Security Ministry in Article 3(1)(b) of ILL. In other words, despite the fact that foreigners have constitutionally guaranteed freedom of work, this fundamental right is restricted to having a work permit (Yilmaz, 2017).

The following articles of ILL reveal the conditions and process for foreigners to have a work permit. Except for a few special regulations (foreign engineers and architects and foreigners working in free zones), no distinction is envisaged in terms of the professions or lines of work in which foreigners wish to work (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021). Therefore, these conditions and processes apply to all foreigners in general for getting a work permit.

Article 7 of ILL designates the Ministry where the application for a work permit would be made in Türkiye. Work permit applications shall be submitted directly to the Ministry in Türkiye or to the embassies or consulates general of Türkiye in the country where the foreigner is a citizen or legally resides. Work permit applications made abroad shall be forwarded to the Ministry by the embassies or consulates general. The work permit application shall be evaluated according to the international labor policy. In cases deemed necessary by the Ministry, the opinions of relevant public institutions and organizations and professional organizations with the status of public institutions shall be taken into consideration.

---

3 Published in the Official Gazette numbered 29800 dated 13/08/2016.

4 International Labor Law Article 1.

As per Article 9 of ILL, among other reasons for rejection, the applications which are contrary to the international labor policy, for jobs and professions reserved for Turkish citizens, for foreigners who are deemed inconvenient to work in Türkiye in terms of public order, public security, or public health, contain fraudulent or misleading information and documents shall be rejected.

Because this Article's focus is on the legal status of foreigners of Turkish descent in terms of their employment in Türkiye, the general framework of the work permit regime is limited to the above explanations. Other areas of the work permit regime such as types of permits, periods for such permits, and exceptions to work permit requirements are not covered.

Restrictions for Work Permit

A work permit is a requisite for foreigners to be able to work in Türkiye. The conditions for getting a work permit and its features are specified in ILL. Article 9(1)(ç) states that application for a work permit shall be rejected for jobs and professions reserved for Turkish citizens in other laws. Various laws including Law on Attorneys⁵ numbered 1136, Law on the Practice of Medicine and Medical Sciences⁶ ("LPMMS") numbered 1219, Law on Pharmacists and Pharmacies⁷ numbered 6197, Law on Notary⁸ numbered 1512 are those laws which contain rules of reservation on jobs and professions for Turkish citizens. In other words, under Turkish law, there are professions such as dentistry, pharmacy, lawyering, notary public, etc., which only Turkish citizens are allowed to practice, and which foreigners cannot practice even with a work permit.

The practice of health services was allocated to Turkish citizens by various laws, most notably the LPMMS. Today, although LPMMS is still in force, the scope of health services prohibited to foreigners under LPMMS has been considerably narrowed with the amendments made on various dates. As of today, only dentistry, patient care, pharmacy, veterinary medicine, and being a responsible manager in private hospitals are the services that are reserved for Turkish citizens and prohibited for foreigners (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021). With Law No. 663⁹, Article 1 of the LPMMS was amended and the requirement to be a Turkish citizen

---

5 Published in the Official Gazette numbered 13168 dated 07/04/1969.

6 Published in the Official Gazette numbered 863 dated 14/04/1928.

7 Published in the Official Gazette numbered 8591 dated 24/12/1953.

8 Published in the Official Gazette numbered 14090 dated 05/02/1972.

9 Published in the Official Gazette numbered 28103 dated 02/11/2011.

to practice medicine in Türkiye was abolished, paving the way for foreigners to practice medicine in Turkey.

One of the professions that foreigners are prohibited from practicing in Türkiye for reasons of public order is being an attorney at law (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021). Article 1 of the Law on Attorneys defines lawyering as an independent profession in which public service is rendered. Article 3 of the Law on Attorneys, which regulates the conditions for admission to the legal profession, requires Turkish citizenship for admission to the profession. Turkish citizenship is also required for admission to legal internship.

The law on Notary stipulates Turkish citizenship for being a notary public. Article 7 of the Law on Notary determines that to be admitted to the notary internship, one is required to be a Turkish citizen. Therefore, foreigners are prohibited from working as notaries in Turkey.

Exception to Restrictions: Foreigners of Turkish Descent Generally

There are two main categories of foreigners who can be considered privileged under Turkish law (Aybay, 2007). These categories are those who have renounced their Turkish citizenship with the permission of the Council of Ministers and foreigners of Turkish descent. Those who have renounced their Turkish citizenship with the permission of the Council of Ministers have the right to be treated like Turkish citizens in many respects. Foreigners of Turkish descent are treated differently than other foreigners in certain aspects of working and living in Türkiye. In other words, foreigners of Turkish descent have more rights in terms of freedom of working in Türkiye than any other foreigners (Aybay, 2007). This is why these categories may be called privileged foreigners (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021).

The main law regarding foreigners of Turkish descent on their legal status for work permits includes the Law on the Free Practice of Professions and Arts by Foreigners of Turkish Descent in Türkiye and Their Employment in Public and Private Organizations and Workplaces¹⁰ numbered 2527 (“Law on Foreigners of Turkish Descent” or “FTD”) and the Regulation on the Implementation of the Law on the Free Practice of Professions and Arts by Foreigners of Turkish Descent in Türkiye and Their Employment in Public or Private Institutions, Organizations or

---

10 Published in the Official Gazette numbered 17473 dated 29/09/1981.

Workplaces¹¹ (“Regulation on Foreigners of Turkish Descent” or “Regulation”). The purpose of FTD is to remove the restrictions imposed on foreigners from foreigners of Turkish descent in terms of their freedom of work and practice their profession in Türkiye. This purpose is stated in Article 1 of the law as follows:

“The purpose of this Law is to enable foreigners of Turkish descent residing in Türkiye to freely practice the professions and arts needed and to be employed in these professions and arts in public and private institutions and workplaces, except for the Turkish Armed Forces and the Security Organization.”

Under FTD and the Regulation, foreigners of Turkish descent residing in Türkiye may work in all professions and occupations, including those that are only permitted to be practiced by Turkish citizens, by obtaining an exceptional work permit (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021; Doğan, 2021; Ekşi, 2018).¹²

FTD as *Lex Specialis*

The special status of FTD and the Regulation compared to various laws regulating the nationality requirement for professions is confirmed by the decisions of the Council of State. In one of these recent cases¹³, a foreigner of Macedonian nationality, the claimant, argues that he is of Turkish descent. The claimant graduated from a law school in Istanbul and applied for a legal internship at Istanbul Bar. For this internship, he applied for a work permit under FTD. The Ministry rejected this application based on the opinion of the Ministry of Interior. The reason for such rejection was that the “top secret” labeled Directive on the Implementation of Laws Relating to Citizenship stipulates that only citizens of Turkish descent from Western Thrace and Turkish Republic of Northern Cyprus (“TRNC”) will be granted work permits. The case is initiated by the claimant for the annulment of the Ministry’s decision.

In the judgment of Ankara 7th Administrative Court, Court of First Instance, numbered E:2016/3078 K:2017/3198 and dated 08/11/2017, it was stated that FTD

11 Published in the Official Gazette numbered 17928 dated 14/01/1983.

12 The administrative procedure exempting foreigners of Turkish descent from work permits was annulled by the Council of State as unlawful, and it was determined that foreigners with Turkish ancestry must also obtain a work permit. See 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2009/9270, Decision Number 2014/1039, Date 21.2.2014.

13 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2018/4507, Decision Number 2019/410, Date 15.1.2019.

is a “special law” compared to the Law on Attorneys and that the applicant (claimant) was registered with a foreigner identification number in the Registry of Foreigners of Turkish Nationality kept at the General Directorate of Population and Citizenship Affairs per FTD. Under FTD, the decision by the Ministry subject to the lawsuit was annulled on the grounds that there was no compliance with the law in the decision for rejection of the application of the foreigner of Turkish descent, who was exempted from the condition of “being a Turkish citizen” in the Law on Attorneys, for a work permit to be granted to him to be able to do his attorney internship.

The Council of State rejected the arguments of the Ministry and accepted the claimant’s case by stating that the decision of the first instance court examined on appeal complies with the procedure and the law, and the reasons for the appeal outlined in the petition are not deemed to be of a nature that requires the decision to be reversed.

It is clear that the High Court confirmed that FTD is a “special law” in comparison to the Law on Attorneys, which restricts the practice of law to Turkish citizens, therefore Turkish descendants can exceptionally obtain work permits.¹⁴

Concept of Foreigner of Turkish Descent

FTD does not define the concept of a foreigner of Turkish descent, nor does it contain any provision about how Turkish ancestry will be determined. So, the crucial question is who these foreigners of Turkish descent are. People who are not citizens of Türkiye but whose mother language is Turkish, Cyprus Turks, or Turkish origin from Western Thrace may be considered as foreigners of Turkish descent (Aybay, 2007).

Under Turkish law, citizens of TRNC are treated like foreigners of Turkish descent. Article 2 of “the Agreement Between the Republic of Türkiye and the TRNC Granting Additional Facilities to Citizens of the Two Countries”¹⁵ subjects TRNC citizens working and residing in Türkiye to the same conditions as foreigners of Turkish descent.

---

14 In other similar cases, it was accepted by the Regional Administrative Court and the Council of State that the person was of Turkish descent and the rejection of the work permit application was unlawful. See 8th Chamber of the Council of State, Case Number 2016/14453, Decision Number 2020/706, Date 11.2.2020; 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2009/13017, Decision Number 2010/2113, Date 24.3.2010; Ankara Regional Administrative Court, 10th Chamber, Case Number 2019/1830, Decision Number 2019/1643, Date 3.10.2019.

15 Published in the Official Gazette numbered 23928 dated 06/01/2000.

However, there is no general or specific provision in the relevant legislation defining the concept of foreigners of Turkish descent for foreigners other than TRNC citizens (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021; Aybay, 2007; Yılmaz, 2007). Therefore, it is necessary to evaluate various provisions which may give hints for defining the concept.

One of these hints includes the registration requirement for foreigners of Turkish descent. Articles 3 and 15 of the Regulation stipulate that foreigners of Turkish descent must be registered in a special registry kept within the General Directorate of Population and Citizenship Affairs of the Ministry of Interior to obtain a work permit. Foreigners of Turkish descent who register in this registry are given a foreigner-specific identity document. Foreigners holding this document issued by the Ministry of Interior will be considered foreigners of Turkish descent within the scope of FTD (Ekşi, 2018).¹⁶

Accordingly, it can be stated that the Ministry of Interior will decide who is of Turkish descent when issuing the identity document for such foreigners. Therefore, who is of Turkish descent will be determined according to the discretion and political policy of the state (Çelikel & Öztekin Gelgel, 2021). The conditions and limits of this discretion are not determined by the legislation. To clarify, it must be recognized that the Ministry of Interior has a wide margin of discretion which must be exercised in a manner that considers various factors, including international relations (Aybay, 2007).

Such discretion is accepted in Article 6 of the Regulation as well regarding the issuance of a work permit. Article 6 is as follows:

“The file is examined at the General Directorate of Security of the Ministry of Interior, and deficiencies, if any, are completed. After obtaining the opinions of the Ministries of Foreign Affairs and the relevant Ministries, a decision is made on the permit request. If the request is approved, a work permit is granted and the relevant authorities are notified.”

Below mentioned conditions in consideration of Article 3 of the Regulation to be fulfilled for a work permit are required to be met for the issuance of a work permit for foreigners of Turkish descent. However, such a complete application does not guarantee that the applicant will get a work permit. In other words, even if the applicant fulfills all conditions, he or she may not get a work permit. That is because, as mentioned in Article 6, various ministries and agencies give

---

16 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2007/6534, Decision Number 2010/7246, Date 04.10.2010.

opinions on the foreigner's application and the Ministry of Labor and Social Security has discretion on whether to issue a work permit or not.

The importance of the Ministry of Interior's opinion is reflected in a recent case¹⁷. This case also shows the practice of the state's discretion. In this case, the claimant, who is a citizen of Turkmenistan, has applied for a work permit under FTD to practice as a lawyer at the Antalya Bar Association upon graduating from the Faculty of Law of Eastern Mediterranean University. This application was rejected based on the negative opinion of the Ministry of Interior. Upon that, the claimant requested the annulment of the rejection decision.

The Administrative Court stated that the granting of work permits to foreigners is subject to the permission of the Ministry of Labor and Social Security and that it is regulated that the work permit application will be rejected if the Ministry of Interior gives a negative opinion. Furthermore, it was stated in the decision that persons of Turkish descent benefited from the exception to the granting of work permits. On the other hand, previously the applicant's application for registration in the Turkish descent register was rejected. In the lawsuit he filed for the annulment of this rejection decision, it was decided to dismiss the lawsuit. Considering all these and the Ministry of Interior's negative opinion on the work permit, the lawsuit was dismissed on the grounds that there was no violation of the law in the decision subject to the lawsuit regarding the denial of the work permit to the claimant.

In the decision of the Council of State, it is stated that the claimant's previous lawsuit for the annulment of the decision regarding the rejection of his application to register in the Turkish descendant registry was dismissed by the Administrative Court and the Council of State. The Court explains that since such previous rejection was lawful considering the facts and the Ministry of Interior's negative opinion, the decision examined on appeal complies with the procedure and law, and the reasons for appeal put forward in the petition are not deemed to be of a nature that requires the decision to be reversed.

This decision shows the importance of the decisions of various agencies. The discretion of the State limits the advantageous status of foreigners of Turkish descent.

---

17 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2016/3801, Decision Number 2021/1358, Date 24.3.2021.

The Restricted Professions

With FTD, the most important privilege granted to foreigners of Turkish descent is that the requirement of being a Turkish citizen to perform certain jobs under Turkish law has been abolished for foreigners of Turkish descent who obtain a work permit, with certain exceptions. Namely, foreigners of Turkish descent who obtain a work permit may work in professions, arts, and occupations that are reserved exclusively for Turkish citizens in special laws and may become civil servants in public institutions and organizations. However, Article 1 of FTD stipulates that foreigners of Turkish descent cannot work in the armed forces and security forces.

Article 7(1) of FTD contains the following provision:

“Those who are granted a permit under this Law shall be exempted from the requirement of being a Turkish citizen stipulated by the laws on residence and work during the duration of the permit.”

Article 11 of the Regulation states the following:

“Under the principles of this Regulation, those who have been granted permission to work or to be employed may, during the term of this permission, also perform jobs that are reserved exclusively for Turkish citizens. They shall be exempted from the requirement of being a Turkish citizen required by general or special laws to practice professions such as doctor, nurse, lawyer, engineer, etc. freely or in public or private institutions, organizations, or workplaces or to become a civil servant.”

The language of Article 11 of the Regulation contains references to certain professions that were previously reserved for Turkish citizens. However, being a medical doctor (physician), nurse, or engineer is now possible for foreigners with the updates on various laws, so these professions are not reserved for Turkish citizens. Accordingly, apart from the ability to work as doctor, nurse, or engineer, foreigners of Turkish descent may work in professions and occupations reserved exclusively for Turkish citizens, such as pharmacy, patient caring, lawyering, notary public, and may also become civil servants during the term of the work permit they obtain pursuant to FTD.

The Process for Getting a Work Permit

As per Article 3 of FTD, foreigners of Turkish descent must get a work permit from the Ministry to work in all professions including the ones which are

reserved for Turkish citizens or to work independently. The conditions for the issuance of a work permit are listed in Article 3 of the Regulation as follows:

- “1) They must have been granted a residence permit by the Ministry of Interior,
- 2) For certain professions and arts, proving that they have the qualifications required by special laws with documents to be obtained from competent Turkish authorities,
- 3) To have the equivalence of the diplomas issued from foreign schools or faculties showing the educational status approved by the Ministry of National Education,
- 4) Not to have any drawback in terms of security in that profession and to comply with the principles determined by the Council of Ministers,
- 5) To certify that they have established their population records in special registries to be opened for foreigners,
- 6) If it is mandatory to be registered in professional organizations, to document its membership,
- 7) The equivalence of master or equivalent certificates obtained from foreign countries must be decided by the Ministry of National Education by taking the opinion of the Apprenticeship Board”

As per this Article, to obtain a work permit, the conditions such as having a residence permit, having the qualifications required for certain professions, having a sufficient educational background, and not posing any security concerns in practicing the relevant profession must be fulfilled. In addition to these conditions, in practice, the applicant must obtain a certificate of Turkish ancestry from the representative office of the relevant foreign country in Türkiye and be registered in the registry of foreigners of Turkish ancestry with an identification number.¹⁸

A case¹⁹ regarding the work permit application of a foreigner of Turkish descent reveals the practice of how to prove that the foreigner is of Turkish descent. The claimant, who is a citizen of Turkmenistan, sought the annulment of the action of the General Directorate of Population and Citizenship Affairs of the Ministry of Interior regarding the rejection of his application to be registered in the Turkish ancestry registry.

---

18 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2016/12022, Decision Number 2020/5401, Date 25.11.2020.

19 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2016/12022, Decision Number 2020/5401, Date 25.11.2020.

The decision of the Administrative Court includes the following facts. In the Circular Numbered 2006/19 of the Ministry of Interior, to be registered in the Turkish descendant registry, the relevant foreigner is required to submit “a document from the Consulate of the State of which he is a citizen, stating that he is of Turkish descent”. According to the Circular, it is only possible to register in the Turkish descent registry if this document is provided. Taking these into consideration, the Court stated that the claimant could not submit any document from the Consulate of the State of Turkmenistan, of which he is a citizen, stating that he could not prove that he was of Turkish ancestry; on the other hand, it is clear that the claimant can reapply to the Ministry if he obtains a document from the Consulate of the country of which he is a citizen, or if he proves that he is of Turkish ancestry with a valid official document. Therefore, the lawsuit was dismissed on the ground that there was no violation of the law in the rejection decision of the Ministry subject to the lawsuit.

On the contrary, the claimant claims that FTD and the Regulation do not require any formal requirements in terms of proof of Turkish ancestry, that it is written in his passport that he is of Uzbek ancestry (Turkish ancestry), and that when he applied to the Turkmenistan consulate, he was told by the consular officials that his nationality was clearly written in his passport and that this document could be used instead of a Turkish ancestry document, and that there is no compliance with the law in the rejection decision.

The Council of State agreed with the Administrative Court and confirmed its decision while rejecting the applicant’s application.

Even though the State may have various policy considerations while deciding the application for a work permit, this must still be in line with the rule of law. Since FTD and the Regulation do not oblige any form of document concerning the applicant’s Turkish ancestry, the claimant should have the opportunity to prove his/her Turkish ancestry with any kind of proof. This might even be the sign that shows his Uzbek ancestry.

Further, in another case²⁰, the Circular Numbered 2006/19 of the Ministry of Interior was reviewed by the Council of State in the lawsuit initiated for the annulment of the Circular. More specifically, paragraph 1 of the Circular under the title of “Required Documents” (The original or notarized document from the consulate of the State of which he/she is a citizen stating that he/she is of Turkish descent) is asked by the claimant to be annulled.

---

20 10th Chamber of the Council of State, Case Number 2019/347, Decision Number is not available for this case, Date 27.5.2020.

The claimant claimed that neither FTD nor the Regulation stipulates that the applicant must bring a document from the consulate of the state of which he/she is a citizen stating that he/she is of Turkish descent and that a new requirement has been introduced with the Circular, and therefore the said Circular is contrary to the hierarchy of norms.

On the other hand, the Council of State rejected this request and confirmed that the Circular is still in force without further explanation on the merits.

Likewise, for this case, while the State may take into account multiple policy factors when evaluating a work permit application, such considerations must adhere to the principles of law. As neither FTD nor the Regulation mandates specific documentation regarding the applicant's Turkish ancestry, the claimant should be afforded the chance to substantiate his/her Turkish ancestry using any suitable evidence, including indicators of Uzbek ancestry.

Duration of Work Permit

Article 7 of the Regulation designates that the duration of the work permit is up to a maximum of 2 years for a specific job, depending on the residence status of the foreigner of Turkish descent in Türkiye, and this permit may be extended for the same period. Applications for the extension of the permit are made two months before the expiry date of the issued permit. A new permit can also be obtained in case of a change of work.

Social and Political Rights

FTD not only regulates the work permits of foreigners of Turkish descent in Türkiye but also introduces several regulations regarding the social and political rights of foreigners of Turkish descent who have obtained work permits. These include membership to professional organizations, legislation they will be subject to while working, membership in trade unions, and lack of political rights.

Article 4 of FTD and Article 9 of the Regulation stipulate that foreigners of Turkish descent who apply for a work permit must be members of the relevant professional organizations (such as the bar association, chamber of pharmacists, etc.) under special laws, just like Turkish citizens, to obtain a work permit. However, foreigners of Turkish descent do not have the right to participate in the general assemblies of the professional organization of which they are a member, nor do they have the right to elect and be elected to its organs such as the management and supervisory boards. Apart from these, they benefit from

all the rights provided to members of professional organizations like Turkish citizens.

Article 5 of FTD and Article 10 of the Regulation determine the legislation the foreigners of Turkish descent will be subject to. As per these articles, foreigners of Turkish descent who are granted work permits are subject to the provisions of the legislation applicable to Turkish citizens working in the same jobs on personnel status, social security, labor, employment, wages, taxes, permits, social rights, treatment in health institutions and other issues related to their workplace status. Foreigners of Turkish descent cannot be subjected to different treatment in the above-mentioned matters due to their non-Turkish citizenship.

Regarding membership in trade unions, Article 18 of the Regulation states that foreigners of Turkish descent who are granted a work permit may become members of trade unions related to the public or private organizations and workplaces in which they work within the framework of the principles stipulated by the legislation.

Despite various advantages of foreigners of Turkish descent, they do not enjoy the same political rights as citizens. Article 7/II of FTD and Article 17 of the Regulation explicitly maintain that foreigners of Turkish descent who have been granted a work permit do not have any political rights. They may not be a member of any political party and may not take part in any level or stage of the work carried out within political parties. Further, they cannot vote in elections.

Conclusion

Foreigners of Turkish descent have a special legal status for their freedom of work in Türkiye. They are still obliged to get a work permit to work in Türkiye as other foreigners do. However, foreigners of Turkish descent are allowed to work in jobs and professions which are reserved exclusively for Turkish citizens. They may also become civil servants in public institutions and organizations.

The provisions reveal the conditions for issuing work permits to foreigners of Turkish descent. If the applicant fulfills these conditions, depending on the relevant ministries' and agencies' discretion, a work permit may be issued. As a result of such discretion, the work permit applications made by foreigners of Turkish descent to practice professions reserved only for Turkish citizens may be rejected.

At the end of the day, such rejections may become the subject of court decisions. Despite the clear regulations in the law and regulation, both the practice of the

administration and the decisions of the courts are not uniform. Even the methods of proving Turkish ancestry are not formulated in a certain way. Court decisions show that the state may take into account various factors while deciding on work permit applications by foreigners of Turkish descent. This is in line with the law which gives discretion to the state.

However, legal security and the rule of law must be complied with by the State even while applying its discretion on issuing work permits. To guarantee that foreigners of Turkish descent can get a work permit, the ways how they prove their ancestry must be clear. Otherwise, arbitrary decisions will defeat the constitutional principles of freedom of work.

REFERENCES

- Yılmaz, M. (2017). *Türk Yabancılar Hukukunda Yabancıların Çalışma İzni. On İki Levha Yayıncılık.*
- Aybay R. (2007). *Yabancılar Hukuku (2nd ed.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.*
- Çelikel, A., Öztekin Gelgel, G. (2021). *Yabancılar Hukuku (26th ed.). Beta Yayınları.*
- Doğan, V. (2021). *Türk Yabancılar Hukuku (6th ed.). Savaş Yayınevi.*
- Ekşi, N. (2018). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Hukuku (5th ed.). Beta Yayınları.*

BOSNA-HERSEK ANAYASASI'NDA DEĞİŞİMİN AYAK SESLERİ (Mİ?): AİHM'İN KOVAČEVIĆ V. BOSNA-HERSEK KARARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

*FOOTSTEPS OF CHANGE IN THE CONSTITUTION OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA? A REVIEW OF THE ECTHR'S KOVAČEVIĆ
V. B&H DECISION*

Elif Aslı Akyüz¹

Özet: Bu çalışmada, Bosna Hersek Anayasası'ndaki "kurucu halklar" ifadesinin ülkenin seçim hukukuna etkileri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin verdiği *Kovačević* kararı üzerinden incelenmektedir. 14 Aralık 1995 tarihinde imzalanarak Bosna Savaşı'nı sona erdiren Dayton Anlaşması'nın bir eki olan Bosna Hersek Anayasası; kurucu halklar olarak tanımladığı Boşnaklar, Sırp ve Hırvatlar ile ülkenin diğer vatandaşları (etnik azınlık mensupları, evlilik, karma ebeveynlik veya diğer nedenlerle herhangi bir etnik gruba bağlı olduğunu beyan etmeyenler) arasında bir ayırım yapmakta ve Cumhurbaşkanlığı adaylığı ile ülkenin üst meclisi statüsünde olan Halklar Meclisi üyeliği seçimleri bakımından etnik temelli belirlediği kurucu halklar dışındaki vatandaşların adaylığına imkan vermemektedir. Bir siyaset bilimci ve aynı zamanda Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı'nda siyasi danışman olarak görev yapan Slaven Kovačević'in, anılan düzenlemelerin AİHS'in 14. maddesi'nde düzenlenen Ayrımcılık Yasağı başta olmak üzere, çeşitli ulusüstü mevzuata aykırılık teşkil ettiği gerekçesiyle yaptığı başvuru Mahkeme tarafından kabul edilebilir bulunarak ihlal kararı verilmiştir. Mahkeme, mevcut düzenlemelerin bazı vatandaşları etnik kökenleri nedeniyle Halklar Meclisi'nden dışlamanın yanı sıra, etnik mülahazaları siyasi, ekonomik, sosyal, felsefi ve diğer mülahazalardan ve/veya temsilden daha önemli hale getirdiğini ve böylece ülkedeki etnik bölünmeleri büyüttüğü ve seçimlerin demokratik karakterini baltaladığını vurgulamıştır. Başlığın "değişimin ayak sesleri"

1 Istanbul University, elifasli.akyuz@gmail.com

yerine “değişimin ayak sesleri (mi?)” şeklinde bir soru olarak belirlenmesi ise bilinçli bir tercih olup; çalışmamızın devamında, anılan kararın Bosna Hersek Anayasası’nda gerçekten bir değişimin habercisi olup olmayacağı ele alınmıştır. Zira *Sejdić ve Finci v. Bosna Hersek* kararı başta olmak üzere AİHM’in aynı konuya ilişkin kararlarının ülkede halihazırda uygulanmadığı gerçeği karşısında önceki kararlarla Kovačević kararı arasındaki içerik farkı incelenecektir. Son olarak; bu kararın Bosna Hersek’in kendi Anayasasını kendisinin düzenlemesi konusunda itici bir güç olup olmayacağı konusuna, Bosna Hersek Yüksek Temsilciliği’nin (OHR) açıklamaları değerlendirilerek egemenlik sorunu çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek Anayasası, Kurucu Halklar, Seçim Hukuku, AİHM, AİHS m. 14, Ayrımcılık Yasağı, Kovačević Kararı, Sejdić ve Finci Kararı.

Abstract: This study examines the impact of the term “constituent peoples” in the Constitution of Bosnia and Herzegovina on the country’s electoral law through the lens of the European Court of Human Rights’ (ECtHR) Kovačević decision. The Constitution of Bosnia and Herzegovina, an annex to the Dayton Agreement signed on December 14, 1995, which ended the Bosnian War, distinguishes between the constituent peoples—Bosniaks, Serbs, and Croats—and the country’s other citizens (those belonging to ethnic minorities, those who do not declare affiliation with any ethnic group due to marriage, mixed parentage, or other reasons). This distinction prevents citizens outside the “constituent peoples” from candidacy in the presidential elections and the elections for the House of Peoples, the upper chamber of the country’s legislature. Slaven Kovačević, a political scientist and advisor to the Presidency of Bosnia and Herzegovina, filed a petition arguing that these provisions violate several supranational laws, particularly the prohibition of discrimination outlined in Article 14 of the European Convention on Human Rights (ECHR). The Court found the application admissible and issued a ruling of violation. The Court emphasized that the current provisions not only exclude certain citizens from the House of Peoples based on their ethnic background but also elevate ethnic considerations above political, economic, social, philosophical, and other considerations and/or representation. This, in turn, exacerbates ethnic divisions within the country and undermines the democratic nature of the elections. The choice to frame the title as “Footsteps of Change?” rather than “Footsteps of Change” is a deliberate one. The study goes on to explore whether this ruling indeed signals a change in the Constitution of Bosnia and Herzegovina. Given that previous ECtHR rulings on the same issue, notably the *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* decision, have not yet been implemented, the study examines the substantive differences

between these earlier rulings and the Kovačević decision. Finally, the study discusses whether this decision could serve as a driving force for Bosnia and Herzegovina to amend its own Constitution, taking into account statements from the Office of the High Representative of Bosnia and Herzegovina (OHR) within the context of sovereignty issues.

Keywords: Constitution of Bosnia and Herzegovina, Constituent Peoples, Electoral Law, ECtHR, Article 14 of ECHR, Prohibition of Discrimination, Case of Kovačević, Case of Sejdić and Finci

Bosna Hersek Siyasi Yapısı ve Seçim Sistemine İlişkin Temel Anayasal Düzenlemeler

Bir ülkenin siyasi ve idari yapısının anlaşılabilmesi, kuşkusuz ülkenin anayasası veya temel yasal düzenlemelerinden yararlanmayı gerektirir. Anayasaların özellikle başlangıç kısımlarında ilgili ülkenin devlet şekli ve siyasi rejimine yer verilir. Nitekim Bosna Hersek Anayasası'nın (çalışmanın devamında "Anayasa" olarak bahsedilecektir.) başlangıcında da Bosna Hersek'in "*çok ırklı bir devlet*" olduğuna yönelik ifade, ülkenin siyasi ve idari yapılarının kuruluş ve işleyişlerinde etnik temelli bir yaklaşımın benimsendiğinin de habercisidir (Lamba, 2022: 75).

Bosna Savaşı'nı durdurmak amacıyla imzalanan Dayton Anlaşması, (çalışmanın devamında "Anlaşma" olarak bahsedilecektir.) bir yandan barışı sağlamayı hedeflerken ilerleyen dönemlerde ülkede hem yapılış usulü hem de içerik bakımından pek çok sorunun kaynağı olabilecek bir anayasa hazırlanmasına yol açmıştır. Anayasaların genellikle ülkelerin kendi yasama organları tarafından hazırlanarak halkın onayına sunulduğu göz önünde bulundurulduğunda Bosna Hersek Anayasası, Dayton Anlaşması'nın bir eki olarak ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından hazırlanması yönüyle usul bakımından tartışmalıdır (Lamba, 2022: 75). 21 Kasım 1995'te Dayton'da paraflanan ve 14 Aralık 1995'te Paris'te onaylanan Bosna-Hersek'te Barış İçin Genel Çerçeve Anlaşmasının Ek 4'ü olarak kabul edilen Anayasa, bir anlaşmanın parçası olması yönüyle, Bosna Hersek vatandaşlarının dahli olmaksızın, demokratik meşruiyet sağlayabilecek prosedürler uygulanmadan hazırlanmış ve kabul edilmiştir (Lamba, 2022: 77.) Bosna Hersek Anayasası'na ilişkin tartışmalar sadece Anayasa yapma yöntemi ile ilgili olmayıp çalışmamızın ana konusunu oluşturan Kovačević kararına dayanak teşkil eden gerekçe; daha ziyade içeriği olmuştur. Dayton Anlaşması'nın durdurmayı hedeflediği savaşın etnik temelli olmasının, Anlaşmanın ve eki olan Anayasanın da daha ziyade etnik temelli çözüm arayışına girmesine sebep olması kuşkusuz yadigar olmayacaktır. Fakat getirilen çözümlerin toplumdaki etnik farklılıkların

yarattığı meseleleri çözmek yerine zamanla bu bölünmeyi kurumsallaştırdığı ve özellikle hukuki yönden uçurumun büyümesine sebep olduğu görülmektedir. Anlaşmanın ve Anayasanın etnisitiye bu denli vurgu yapması sona erdirdiği savaşın gerekçelerini bertaraf etmek niyeti taşısa da bu durum adeta “kör göze parmak” bir sonuç yaratarak bu sebepleri daha görünür ve kurumsal hale getirmiştir.

Bosna Hersek Anayasası da Lübnan Anayasası’nda olduğu gibi batılı ülkeler tarafından ülkedeki farklı kimlikler ekseninde oluşturulmuştur. Ancak bu farklılıkları temsil eden vatandaşların üzerinde anlaşarak benimsedikleri bir metin haline gelememiştir (Lamba, 2022: 85)

Bosna Hersek’teki mevcut Anayasal düzen; parçalı ve kuvvetli etnik güç paylaşımı üzerine dayanan “karmaşık federalist” bir sistemdir. Daha açık bir anlatımla Bosna Hersek Devleti bir federasyon (Bosna Hersek Federasyonu), bir cumhuriyet (Sırp Cumhuriyeti) ve bir eyaletten (Brčko) teşekkül eder. Bu federatif sistemde uygulanan demokrasi de ülkenin çoklu etnik yapısından etkilenerek “konsensüs demokrasisi” biçiminde şekillenmiştir (Uygun, 1998: 149). İlgili tüm kamu kurumlarında, ülkenin üç kurucu halkı siyasi önceliğe sahiptir ve beyan ettikleri etnik-millî kimliklerine göre atanır ve seçilirler (Lamba, 2022: 78). Anayasa Mahkemesi de “üç etnik grubu ülkenin tamamında kurucu halk olarak tanımak” gibi kilit kararlar alarak Bosna siyaseti üzerinde doğrudan etkisi olan güçlü bir merkezi kurumdur (Lamba, 2022: 83).

Devlet Başkanlığı Konseyi, üç kurucu halkı temsilen seçilen üç üyeden oluşmakta olup, Konsey Başkanlığı bahse konu üç üye arasında sekiz aylık dönemlerle rotasyon usulü değişmektedir. B-H Bakanlar Konseyi Başkanı (Başbakan) ise B-H Devlet Başkanlığı Konseyi’nin önerisi üzerine, B-H Temsilciler Meclisi tarafından seçilmektedir. Devlet Parlamentosu ise Temsilciler Meclisi ve Halklar Meclisi olmak üzere iki kamaradan oluşmaktadır. Ülkede seçimle gelinebilecek her makam, Anayasa’daki “kurucu halklar” olarak anılan Boşnaklara, Hırvatlara ve Sırlara özgülenmiş durumda olup bu üç etnisite dışındakiler “diğerleri” olarak adlandırılmıştır. Öngörülen temsil ve seçim sistemi uyarınca başkanlık seçimleri, meclis seçimleri, yerel seçimler gibi her tür seçim sürecine yalnızca bu üç etnik kimlik mensubu kimseler temsilciler aday olabilmekte; adaylar ayrıca Bosna Hersek Federasyonu’nda ya da Sırp Cumhuriyeti’nde ikamet etmelerine göre coğrafi bir kotaya daha tabi tutulmaktadır (Yamaner, 2020).

Çalışmamız Bosna Hersek’in Anlaşma ile düzenlenen gerek devlet gerekse entite düzeyindeki karmaşık siyasi ve idari yapısının tümünü ayrıntılı olarak ele almak üzerine kurulu olmayıp, AIHM’in Kovačević kararına dayanak teşkil eden boyutu

üzerinde durulacaktır. Nitekim, anılan yapının ülkede; karar alma süreçlerinde yarattığı hantallık, aşırı kuralcı kamu yönetimi ve ekonomiye olumsuz yansıması gibi pek çok husus söz konusu iken, Anlaşma ve Anayasa'ya bugün getirilen eleştirilerin en önemlisi de bu etnik temellilik boyutudur.

2000lerin başından itibaren hem yerel düzeyde hem de uluslararası alanda Bosna için bir anayasal reform ihtiyacı dile getirilmeye başlanmış, ülke “Nisan Paketi”, “Prud Süreci”, “Butmir Süreci” gibi çeşitli ancak somut bir sonuç alınamayan süreçler geçirmiştir.

AİHM’de “Kurucu Halklar” İfadesinin Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde İncelendiği Başvurular

Sejdić - Finci v. Bosna Hersek²

Bosna Hersek’te çeşitli ve kritik kamu görevlerinde bulunan ve seçimlere aday olarak katılmak isteyen Dervo Sejdić ve Jakob Finci, kendilerini sırasıyla Roman ve Yahudi kökenli olarak tanımlamaktadır. Herhangi bir “kurucu halk”a bağlı olduklarını beyan etmedikleri için, Halk Meclisi ve Devlet Başkanlığı seçimlerine aday olamayacakları kendilerine 2007 yılında resmi olarak bildirilmiştir. Bu işleme karşı herhangi bir idari ya da yargısal yol bulunmayan başvuru, seçme ve seçilme haklarının etnisite temelli ayrımcılık yasağı ile bağlantılı olarak ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM’e başvuruda bulunmuşlardır. AİHM, başvuruçulara gösterilen etnik kimlik temelli bu ayrı muamelenin bir “ırk ayrımcılığı formu” olduğunu belirtmiş ve bu sebeple hiçbir “meşru amaç” izlemediğine ve “makul bir orantılılık” taşımadığına karar vermiştir. Bu sebeple AİHM, başvuruçuların meclis seçimlerine katılamamasını, Sözleşme’nin Ek Protokol 3. maddesini (serbest seçim hakkı), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (Sözleşme) 14. maddesi (ayrımcılık yasağı) ile bağlantılı olarak ihlal ettiğine; başvuruçuların başkanlık seçimlerine katılamamasının ise Sözleşme’nin 12 No’lu Ek Protokol 1. maddesini (ayrımcılığın genel olarak yasaklanması) ihlal ettiğine karar vermiştir.

Bu dava, Bosna Hersek’teki barış mekanizmalarını denetlemesi bakımından AİHM’i adeta barış anlaşmasının *de facto* paydaşlarından biri haline getirmesi bakımından önemlidir. AİHM ilk defa bir ülkedeki seçim hukukuna ilişkin anayasal düzenlemelerin insan hakları ihlaline sebep olduğuna karar vermesi yönüyle Mahkeme tarihinde bir ilke imza atmıştır. Öte yandan hem insan haklarının hem de barış mekanizmalarının birlikte ele alındığı bu karar, Dayton

2 Baş. No: 27996/06 ve 34836/06., T. 22/12/2009, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1220>.

Anlaşması'nın etnik olarak kutuplaşan grupları yeniden bir araya getirme amacıyla mevcut düzenlemeleri getirdiği, dolayısıyla imzalandığı dönemin koşullarının Mahkeme tarafından göz ardı edildiği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Yamaner, 2020). Nitekim, Mahkemenin anlaşma esnasındaki kırılma koşulları görmezden geldiği eleştirisi, bizatihi Mahkemenin içinden de yükselmiştir. Büyük Daire'de karara karşı oy yazan Hâkim Bonello, karar için "*Dayton Anayasası'nı doğuran kan nehrini görmezden gelen, aptalca bir illüzyon inşası egzersizi*" ifadesini kullanmıştır. Bonello, bu kararın süregelen ve oldukça da hassas olan siyasi yapıya yargısal bir müdahalede bulunmak anlamına geleceğini ve bunun da anlaşmanın bütünlüğünü tehlikeye atacağını belirtmiştir (Yamaner, 2020). Eleştiriler siyasi ve yargı mensupları haricinde de söz konusudur. Davanın toplumsal bir barış ile bireysel insan hakları arasında karmaşık bir dengeleme faaliyeti içerdiği savunulmuş, somut olayda ayrımcılık iddiasına ilişkin tespitler mümkün olsa da barış anlaşmalarının son derece karmaşık ve kırılma süreçleri neticesinde ortaya çıktığı, anlaşma maddelerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu ve maddelerden birinin dayanak noktasını kaybetmesinin bütün bir barış sürecine derin etkileri olabileceği belirtilmiştir.

Eleştirilen bir diğer husus da AİHM'in çalışma yöntemi olarak bireysel hak ihlallerine ilişkin uyguladığı metodu, grup haklarına ilişkin olan böyle bir davada uygulamasının ve davaya konu olguların değerlendirilmesinde daha çok liberal yaklaşım benimseyen ulusalüstü kurumların raporlarını esas almasının ülkedeki mevcut durumu okuma bakımından sorunlu olduğu yönündedir (Yamaner, 2020). Bu yönüyle karar, insan hakları hukuku yaklaşımını da eleştiriye açmış, Mahkemenin "üsttenci ve kendi içtihadı çerçevesinde" hareket ederek barış ve geçiş dönemi adaletine özgü hassasiyetleri görmezden gelebildiği savunulmuştur (Yamaner, 2020). Mahkeme aynı konuya ilişkin bundan sonra vereceği her kararda Sejdić ve Finci'ye atıfta bulunmuş, bu nedenle dava AİHM içtihadları bakımından önemli bir emsal oluşturmuştur. Fakat bu çığır açıcı niteliği kararın üzerinden 15 yıl geçmiş olmasına rağmen Bosna'nın seçim hukuku ve diğer anayasal kurumlarında herhangi bir değişikliğe sebep olmaması yönüyle de hayalkırıklığı yaratmıştır (Bonifati, 2019). Çünkü bu karar her ne kadar devletin iktidar paylaşımına yönelik Anayasal düzenlemelerine meydan okusa da, geçmişte yapılan bazı girişimlere rağmen ülkenin siyasi liderleri, Anayasa'da yetki paylaşımına ilişkin yapılacak değişikliğin kapsamı ve içeriği konusunda bir anlaşmaya varamamıştır (Istrefi, 2023).

Zornić v. Bosna Hersek³

1967 doğumlu ve Saraybosna'da ikamet eden Azra Zornić, ülkede aktif siyasette yer almaktadır. 2002 yılında aday olarak seçimlere katılmak isteyen başvuru-ya, “kurucu halklardan” herhangi biriyle bir bağıny beyan etmediğinden, sadece bir Bosna-Hersek vatandaşı olarak, Devlet Parlamentosu'nun ikinci meclisine (Halk Meclisi) ve Devlet Başkanlığı'na seçilmeye uygun olmadığına karar verilmiştir. Bunun üzerine yapılan başvuru ihlal kararı ile sonuçlanmıştır.

Zornić kararı, Mahkemenin Sejdić - Finci kararının bulgularını yansıtmakla birlikte, bir adım ileriye giderek “*Mevcut davada bir ihlalin tespit edilmesi, davalı Devlet yetkililerinin Sejdić ve Finci davasındaki karara uyumu sağlayacak tedbirleri alma konusundaki başarısızlığının doğrudan sonucu*du” ifadesiyle önceki kararın uygulanmayışını da eleştirmiştir. Bosna temsilcileri Sejdić – Finci başvurusundaki savunmalarını büyük ölçüde tekrar ederek, “*ihtilaf konusu anayasal hükümlerin, sahada çok kırılğan bir ateşkesin yürürlükte olduğu bir dönemde uygulamaya konduğunu ve bu hükümlerin, soykırım ve ‘etnik temizlik’ ile damgasını vuran vahşi bir çatışmayı sona erdirmek için tasarlandığını*” ifade etmiştir. AİHM bu savunmayı kısmen haklı bulmakla birlikte, trajik çatışmanın sona ermesinden on sekiz yıldan fazla bir süre sonra, artık tartışmalı anayasal hükümlerin sürdürülmesi için hiçbir neden olamayacağını da vurgulamıştır (Jukic, 2014).

Pilav v. Bosna-Hersek⁴

1964 doğumlu başvuru Dr. Ilijaz Pilav, Bosna – Hersek'in iki entitesinden biri olan Sırp Cumhuriyeti'nde yer alan Srebrenica şehrinde yaşamakta olup kendisini “kurucu halklardan” biri olarak (Boşnak) tanımlamaktadır. Ülkenin sosyal ve siyasal alanına da aktif katılımı olan başvuru hem Bosna Hersek Partisi'nin (*Stranka za BiH*; “BH Partisi”) üyesi hem de Srebrenica Aydınlar Kulübü'nün (*Klub Intelektualaca Srebrenice*) kurucu üyesidir. Sırp Cumhuriyeti'nde çeşitli siyasi pozisyonlarda da bulunmuş olup, mahkemeye başvurusunu sunduğu sırada, Sırp Cumhuriyeti Ulusal Meclisi üyesi olan Pilav; 2006 yılında BH Partisi'nin adayı olarak 2006 seçimleri için adaylığını Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı'na sunmuş, Bosna-Hersek Merkezi Seçim Komisyonu, başvuru-ya Boşnaklara bağlılığını beyan etmesi nedeniyle Sırp Cumhuriyeti topraklarından Cumhurbaşkanlığına seçilemeyeceğini açıklamıştır. Zira, Anayasa ve seçim mevzuatı uyarınca, Sırp Cumhuriyeti'nden gösterilebilecek adayın Sırp olması

3 Baş. No: 3681/06, T. 15/07/2014, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-9578>.

4 Baş. No: 41939/07, T. 09/06/2016, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-11085>.

gerekmektedir. Başvurucu, “kurucu halklardan” birine mensup olmasına rağmen, itiraz edilen ikamet şartı nedeniyle Cumhurbaşkanlığı seçiminden hariç tutulmuştur. Sejdić ve Finci ile kıyaslama yapan Mahkeme, her iki davanın aynı maddi olaydan kaynaklanmadığını kabul etmekle birlikte, bu hariç tutmanın etnik köken ve ikamet yeri birleşimine dayandığını, dolayısıyla her ikisinin de ayrımcılık nedenlerine hizmet ettiğini düşünmektedir.

Kovačević v. Bosna Hersek⁵

AİHM’in Bosna’nın anayasal düzenlemelerinin ayrımcılık yasağını ihlal etmeye devam ettiğinin belirtildiği en güncel kararı Kovačević başvurusuna ilişkindir. Başvurucu Slaven Kovačević 1972 doğumlu olup Saraybosna’da yaşayan bir siyaset bilimcidir ve Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı üyelerinden birinin siyasi danışmanıdır. Herhangi bir “kurucu halka” ya da herhangi başka bir etnik gruba bağlılığını beyan etmeyen başvurucu eyalet düzeyinde en son yasama ve başkanlık seçimlerinin gerçekleştiği 2022’de, mevzuattaki bölgesel ve etnik gerekliliklerin birleşimi nedeniyle kendi seçtiği adaylara oy veremediğinden şikayetçi olmuştur. Siyasi görüşlerini en iyi temsil eden adayların “doğru” kesimden ve/veya “doğru” etnik kökenden olmadığını iddia eden Kovačević’in iddiasının özü, Bosna-Hersek’in iktidar paylaşımı düzenlemesi nedeniyle gerçek bir demokrasi olmaktan ziyade bir “etnokrazi” olarak faaliyet gösterdiği yönündedir.

Yukarıda izah ettiğimiz davalarda olduğu gibi, bu başvuru da AİHS 12/1. maddesi bakımından ihlal kararı ile neticelenmiştir. Üstelik Mahkeme bu ayrımcılığın iki şekilde gerçekleştiğini vurgulamıştır. Bunlardan ilki, başvuranın Halk Meclisi’nde temsil edilme (pasif oy) hakkıyla ilgiliyken, ikincisi, uygun aday havuzunun Boşnak ve Hırvat üyelerle sınırlı olduğu BH Cumhurbaşkanlığı’ndaki oy kullanma (aktif oy) haklarıyla ilgilidir. Fakat Mahkeme, sonuç itibarıyla olmasa da gerekçe itibarıyla içtihatlarını çok daha ileriye götürmektedir. Kovačević kararı ile “*mevcut düzenlemelerin etnik hususları ve/veya temsili siyasi, ekonomik, sosyal, felsefi ve diğer hususlardan ve/veya temsilden daha önemli hale getirdiğini ve böylece etnik bölünmeleri artırdığını*” eklemektedir. Gerçekten de Kovačević kararı, mevcut sistemin “etnik ayrımcılığa dayandığı ve toplumsal uyumu, uzlaşmayı ve ilerlemeyi engellediği” yönündeki bulgusuyla hak ihlali tespiti ve tazmininden öteye

5 Baş. No: 43651/22, T. 29/08/2023, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-226386>. Karar başka açılardan da eleştirildi. Nitekim karar; AİHM tarafından yayınlanmadan günler önce kararın bir makalede konu edinildiği, dolayısıyla AİHM’in kendi kararını sızdırdığı şeklinde AİHM’e yöneltilen tarafsızlık eleştirilerinin de hedefi oldu. Bkz. Igor Popovic, 2023. A Judgment Leaking from the European Court: The Case of Kovačević v Bosnia and Herzegovina. <https://www.ejiltalk.org/a-judgment-leaking-from-the-european-court-the-case-of-kovacevic-v-bosnia-and-herzegovina/>

geçmektedir. Mahkeme “Sözleşme, Sözleşmeci Tarafların aralarındaki ‘fiili eşitsizlikleri’ düzeltmek için gruplara farklı davranmasını yasaklamamasına rağmen ‘kurucu halklardan’ hiçbiri, nesli tükenmekte olan ve varlığı korunması gereken azınlık konumunda değildir. Tam tersine, “kurucu halklar” mevcut siyasi sistemde açıkça ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.” tespitiyle, sonuçlarına ve sistem üzerindeki etkilerine bakarak, etnik ayrımları güçlendirdiği ve seçimlerin demokratik karakterini zayıflattığı ölçüde, güç paylaşımı düzenlemelerini açıkça eleştirmiştir. (Bonifati, 2023). Bu, iktidar paylaşımı düzenlemelerine yönelik temel ve sistemsel bir eleştiri olmakla birlikte ve herhangi bir anayasa değişikliğinin veya reformunun alması gereken yönü açıkça belirlemektedir. Mahkeme etnik kökenin ve ‘kurucu halkların’ ayrıcalıklı statüsünün kurumsal önemini azaltmayı hedeflemiştir (Woelk, 2023).

Daha önce Sejdić ve Finci’ye getirilen eleştirilerin daha ağırlığının Kovačević’e de geleceği kuşkusuzdur. Çünkü Mahkemenin bulguları yalnızca Sözleşmeye taraf olan Bosna-Hersek’in neden kurucu olmayan halklar için daha kapsayıcı bir alternatif bulacağını belirtmekle kalmamakta, aynı zamanda barışın nasıl sağlanacağını da açıklamaktadır. Ancak Kovačević’in veya Sejdić ve Finci’nin gelecekteki barış müzakerelerini riske attıkları görüşünü kabul etmeyen görüşler de söz konusudur. Zira etnik çatışma riskleri sona erdiğinde ve daha kapsayıcı ve demokratik bir topluma geçme zamanı geldiğinde, bunu sağlamak için güç paylaşımı düzenlemelerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğinin de altı çizilmektedir (Istrefi, 2023).

Bosna Hersek’te AİHM Kararlarının Uygulanması Sorunu

Karar, AİHM’nin 2009 yılından bu yana altıncı kez Bosna Anayasası ve seçim mevzuatının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini ihlal ettiği anlamına gelse de ülkede bu kararların hiçbiri uygulanmamıştır. Çünkü kararların uygulanabilmesi parlamentoda üçte iki çoğunluk gerektiren bir Anayasa değişikliği gerektirmektedir. Ancak iktidardaki siyasi partiler; siyasi programlarının çoğunlukla etnik merkezli olması da göz önünde bulundurulduğunda bu tür değişiklikler üzerinde anlaşmamıştır.

AİHM kararlarının uygulanmaması, Bosna’daki kamu makamlarının Bosna Anayasa Mahkemesi’nin kararlarını da uygulamadığı göz önüne alındığında sürpriz olarak görülmemektedir. Bosna Ceza Kanunu’nun bu tür bir uygulamamayı suç

sayması da kararların uygulanmaması konusunda caydırıcılık yaratmamıştır.⁶ Nitekim; ülkedeki etnopolitik liderlerin, uygulamanın karmaşıklığı nedeniyle değil, kararların uygulanmaması halinde yaptırımların olmaması nedeniyle harekete geçmedikleri düşünülmektedir. (Gregova, 2023). Bu durum Bosna Parlamentosu'nun anayasal yükümlülüğünü yerine getirme konusunda başarısızlık gösterdiği, kendi yetkilerini siyasi parti liderleri arasındaki uyumsuzluğa feda ettiği şeklinde eleştiriler almasına sebep olmuştur (Cero & Omerovic, 2021).

Bosna Hersek'in AİHM kararlarını uygulaması gerekliliği için bir diğer tetikleyici faktör, Avrupa-Atlantik kurumlarında yer alabilmesinin kararların uygulanmasına bağlı oluşu olabilir. Nitekim; mevcut anayasal yapı ve üç Başkanlık üyesiyle ülkenin Avrupa Birliği üyesi olmasının neredeyse imkansız olduğu ifade edilmektedir (Gregova, 2023).

Öte yandan kararların uygulanmayışı Bosna - Hersek'te olası bir egemenlik sorununu gündeme getirmiştir. Dayton Anlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra 1995'te kurulan ve Anlaşmanın uygulanmasını denetleyen mekanizma Bosna- Hersek Yüksek Temsilciliği (OHR) temsilcisi Christian Schmidt'in seçim mevzuatına müdahale edebileceği iddiaları üzerine başvuru Kovačević; OHR'nin yalnızca barışı korumakla yükümlü olduğunu, "Bonn yetkileri" gerekçe gösterilerek, Anayasa değişikliği veya seçim mevzuatına müdahalesinin bir tür dayatma ve hukuki şiddet anlamına geleceğini belirtmiştir⁷. Buna rağmen OHR; Ekim 2022 seçimlerinde sandıkların kapanmasından sadece birkaç dakika sonra oldukça tartışmalı bir hareketle, AİHM kararlarının uygulanması bağlamında Bosna-Hersek Anayasa ve seçim mevzuatında değişikliğe gidildiğini açıklamıştır. Fakat söz konusu değişiklikler; yukarıda değinildiği üzere egemenlik sorununu perçinlediği gibi içerik olarak da sadece Halk Meclisi'ndeki azınlık temsilcilerinin sayısının artırılması gibi ulusal düzeyde hiçbir etkisi olmaması yönüyle de eleştirilmiştir (Otieno, 2023).

6 2010 yılında AİHM yargıcı Faris Vehabović, anayasa reformu başarısızlıklarının ardındaki nedenleri şöyle tespit etmiştir: 1992-1995 Bosna savaşını sona erdiren Dayton Barış Anlaşması'nın bir parçası olarak oluşturulan anayasa tarafından oluşturulan kurumsal yapı, siyasi güvensizlik ortamında etnik grupların psikolojisi ve zihniyeti, parti sisteminin bir etnik grup içinde parçalanması, uluslararası toplumun kayıtsızlığı ve bölünmüşlüğü, anayasal düzene saygısızlık.

7 "Bosna Hersek'te seçim yasasına müdahale edileceği iddiaları tartışılıyor" başlıklı haber (2022), *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-secim-yasasına-mudahale-edilecegi-iddialari-tartisiliyor/2644473>.

Sonuç

14 Aralık 1995 tarihinde imzalanarak Bosna Savaşı'nı sona erdiren Dayton Anlaşması'nın bir eki olan Bosna Hersek Anayasası; kurucu halklar olarak tanımladığı Boşnaklar, Sırp ve Hırvatlar ile ülkenin diğer vatandaşları arasında bir ayırım yapmakta ve Cumhurbaşkanlığı adaylığı ile ülkenin üst meclisi statüsünde olan Halklar Meclisi üyeliği seçimleri bakımından etnik temelli belirlediği kurucu halklar dışındaki vatandaşların adaylığına imkan vermemektedir. Bu düzenlemelerin AİHM m.12'de düzenlenen ayrımcılık yasağının ihlali olduğu gerekçesiyle ilk olarak 2009 yılında *Sejdić ve Finci* kararıyla başlayan başvuruların halihazırda sonuncusu 2023 yılında verilen Kovačević kararı olmuştur.

AİHM, her ne kadar Sejdić ve Finci başvurusuyla oluşturduğu emsal kararına konuya ilişkin yapılan diğer tüm başvurularda atıf yapsa da esasen her bir kararının gerekçesinde ince farklılıklar göze çarpmaktadır. Sejdić ve Finci hakkındaki çığır açıcı kararlar Yahudi ve Roman kökenli iki başvuru için Cumhurbaşkanlığı ve Halk Meclisi seçimlerine katılmaya uygun olmamaları ihlal kararıyla sonuçlanmıştır. Benzer şekilde, Zornić davasında başvuru için hiçbir kurucu halka bağlılığını beyan etmemesi de ayrımcılık yasağı ihlali olarak değerlendirilmiştir. Bu ilk iki davada konu etnik köken ve bağlılık gerekliliği etrafında dönerken, Pilav başvurusunda ikamet yerine dayalı pasif seçim haklarının sınırlandırılması söz konusudur. Pilav başvurusunda başvuru Boşnak kurucu halka bağlılığını beyan etmiş olmasına rağmen Sırp Cumhuriyeti'nde ikamet etmesi nedeniyle Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmaya uygun olmadığı bildirilmiş, bu kez ayrımcılık yasağının coğrafi açıdan ihlal edildiği sonucuna varılmıştır. 2023 yılında verdiği Kovačević kararı ile Mahkeme, sonuç itibarıyla olmasa da gerekçe itibarıyla içtihatlarını çok daha ileriye götürmektedir. Mahkeme bu kez ihlal gerekçesine "mevcut düzenlemelerin etnik hususları ve/veya temsili siyasi, ekonomik, sosyal, felsefi ve diğer hususlardan ve/veya temsilden daha önemli hale getirdiğini ve böylece etnik bölünmeleri artırdığını" eklemektedir. AİHM'in bu gerekçesini destekleyen pek çok taraf olmasına karşın Mahkeme'nin Anlaşma'nın amacı ve imzalandığı dönemin dinamiklerini gözönünde bulundurmadığı eleştirileri de söz konusudur.

Sejdić ve Finci v. Bosna Hersek kararı başta olmak üzere AİHM'in aynı konuya ilişkin kararlarının ülkede halihazırda uygulanmaması Bosna Hersek'in hem Avrupa ve Atlantik kurumlarına üyeliği noktasında önemli bir engel teşkil etmekte hem de Bosna Hersek Yüksek Temsilciliği'nin (OHR) açıklamaları değerlendirildiğinde ülkenin kendi Anayasası ve seçim mevzuatını kendisinin hazırlaması bağlamında egemenlik hakları açısından sorun teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Bonifati, L. (2019). "Much Ado about Nothing? Ten Years on from the *Sejdić-Finci Case*", *IACL-IADC Blog*, <https://blog-iacl-aidc.org/2019-posts/2019/12/19/much-ado-about-nothing-ten-years-on-from-the-sejdi-and-finci-case>
- Cero, H. & Omerovic E. (2021). Bosnia's Institutions Must Take Lead in Implementing ECHR Judgements, *BalkanInsight*, <https://balkaninsight.com/2021/01/07/bosnias-institutions-must-take-lead-in-implementing-echr-judgements/>
- Istrefi, K. (2023). Kovačević v Bosnia and Herzegovina, and the saga of the Dayton Peace Agreement's incompatibility with the European Convention on Human Rights, *EJIL: Talk!*. <https://www.ejiltalk.org/kovacevic-v-bosnia-and-herzegovina-and-the-saga-of-the-dayton-peace-agreements-incompatibility-with-the-european-convention-on-human-rights/>
- Jukic, E. (2014). Strasbourg Court Piles Rights Pressure on Bosnia, *BalkanInsight*, <https://balkaninsight.com/2014/07/15/another-human-rights-ruling-pressures-bosnia/>
- Lamba M. & Hisaroğlu Koç T. (2022). Bosna Hersek Devletinin Yönetel Yapısı, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* Cilt: 5, Sayı: 1, 74-87.
- Otieno, H. (2023). Skirting around equality: 14 years after Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina, *Minority Rights Group*, <https://minorityrights.org/skirting-around-equality-14-years-after-sejdic-and-finci-vs-bosnia-and-herzegovina/>
- Popovic, I. (2023). A Judgment Leaking from the European Court: The Case of Kovačević v Bosnia and Herzegovina, *EJIL: Talk!* <https://www.ejiltalk.org/a-judgment-leaking-from-the-european-court-the-case-of-kovacevic-v-bosnia-and-herzegovina/>
- Woelk, J. (2023). Opening Pandora's Box? On the Kovačević Case and the European Court of Human Rights' fundamental criticism of the electoral system in Bosnia and Herzegovina, *Vervassungsblog*, <https://verfassungsblog.de/opening-pandoras-box/>
- Yamaner, P. (2020). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Barış Mekanizmalarıyla İmtihani: Sejdić ve Finci v. Bosna Hersek Kararı Üzerine Değerlendirmeler, publication/site, *DEMOS Araştırma Derneği*, <https://demos.org.tr/insan-haklari-avrupa-mahkemesinin-baris-mekanizmalariyla-imtihani-sejdic-ve-finci-v-bosna-hersek-karari-uzerine-degerlendirmeler/>
- "Bosna Hersek'te seçim yasasına müdahale edileceği iddiaları tartışılıyor" başlıklı haber (2022), *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-secim-yasasina-mudahale-edilecegi-iddialari-tartisiliyor/2644473>

KRIVIČNO-PRAVNI ASPEKTI VOJNOG NAREĐENJA U BOSNI I HERCEGOVINI

CRIMINAL-LEGAL ASPECTS OF MILITARY ORDERS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Enis Latić¹

Sadržaj: Vojno naređenje predstavlja osnovni oblik komandovanja, ali i sui generis oblik svakodnevne komunikacije u lancu komandovanja i kontrole svake vojne organizacije. Ono prati hijerarhijsku strukturu vojnog organizovanja, i na određeni način predstavlja aksiom, izražen kroz sintagmu “naređenje pretpostavljenog je zakon za podređenog”. Vojno naređenje je kroz historijski kontekst pratilo dinamiku društvenih promjena, te je i ono evoluiralo iz strogo zatvorene vojničke strukture, u društveni realitet sa širim implikacijama, postajući tako svojevrsni pravni institut. Osnovni subjekti vojnog naređenja su sa jedne strane osobe koje su ovlaštene i imaju zakonsko pravo izdavanja naređenja, dok su sa druge strane osobe koje primaju i izvršavaju dato naređenje. Odnos izdavanja i izvršenja naređenja, sa aspekta krivično-pravnog zakonodavstva, odvija se u dva suprotna smjera. Neizvršenje naređenja oduvijek je predstavljalo različit oblik društveno štetnog ponašanja, te je kao takvo i inkriminisano kao posebno krivično djelo. Sa druge strane, izvršenje protivpravnog naređenja, predstavlja veoma kompleksnu i kontraverznu materiju, posebno u slučajevima kada se izvršenjem takvog naređenja počini krivično djelo. Stoga, u modernim vojnim organizacijama postoji obaveza neizvršavanja naređenja koja imaju obilježja krivičnog djela. Sa navedenim u vezi, uspostavljen je i poseban oblik krivične odgovornosti vojnih lica poznat pod nazivom “komandna odgovornost”, koji je u korelaciji sa vojnim naređenjem. Ovaj rad izvršit će prikaz i analizu rješenja krivične odgovornosti vojnih lica ponuđenih u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, kod neizvršavanja naređenja, odnosno izvršavanja nezakonizih naređenja. Također kroz komparativni pregled zakonskih rješenja u drugim državama, sličnog ali i različitog društvenog uređenja biti će prikazane sličnosti i razlike, te uzroci i posljedice istih.

---

1 Dr., Ministry of Defence Bosnia and Herzegovina, latic.enis@gmail.com

Ključne Riječi: disciplinska odgovornost, komandna odgovornost, krivična odgovornost, vojno naređenje.

Abstract: Military order represents the basic form of command, but also a unique form of everyday communication in the chain of command and control of every military organization. It follows the hierarchical structure of military organizations, and in certain way, represents an axiom, expressed by the phrase “the superior’s order is the law for the subordinate”. The military order followed the dynamics of social changes through the historical context and has also evolved from a strictly closed military structure into a social reality with wider implications, thus becoming a kind of legal institute. The basic subjects of a military order are, on the one hand, persons who are authorised and have the legal rights to issue orders, while on the other hand, there are persons who receive and execute the given order. The relationship between issuing and executing orders, from the aspects of criminal law, takes place in two opposite directions. Failure to comply with an order has always represented a distinct form of socially harmful behaviour, and as such is criminalized as a special kind. On the other hand, the execution of an illegal order represents a very complex and controversial matter, especially in cases where the execution of such an order constitutes a criminal act. Therefore, in modern military organizations there is an obligation not to execute orders that have the characteristics of a criminal offence. In this connection, a special form of criminal responsibility of military personnel known as “command responsibility” as established, which is correlated with military orders. This paper presents and analyzes the solutions to the criminal liability of military personnel offered in the criminal legislation of Bosnia and Herzegovina, in case of non-execution of orders, i.e. execution of illegal orders. Also, through a comparative review of legal solutions in other countries, similar and different social arrangements, similarities and differences, as well as causes and consequences, will be shown.

Keywords: disciplinary responsibility, command responsibility, criminal responsibility, military order

Uvod

Vojno naređenje, kao fenomen *sui generis*, javlja se istovremeno sa pojavom vojne organizacije. Sama vojna organizacija, kao posebna socijalna kategorija, tokom evolucije ljudskog društva, te evolucije sigurnosnih prijetnji, izazova i rizika, mijenjala je svoju strukturu kroz adaptabilne modele. Samim time, i vojno naređenje izašlo je iz okvira prvobitne statičnosti i autonomnosti, te je evoluiralo u dinamičan proces koji se odvija između onog ko naređuje i onog koji to naređenje izvršava. Savremeni odnosi u modernim društvima razvili su novi pristup odnosa prema vojnim kapacitetima. Riječ je o civilno-vojnim odnosima, koji, kao novi vid nacionalne sigurnosti, predviđaju demokratske forme nadzora, kontrole i upravljanja vojnim efektivima. Postizanje objektivne civilne kontrole je postalo moguće tek sa nastankom vojne profesije (Huntington, 2004: 94).

Sa tim u vezi, vojno naređenje, kao socijalni realitet, nije determinisano samo uskim okvirima vojnog života, već postaje i pravna kategorija. U tom smislu, egzistiranje vojnog naređenja kao krivično-pravne kategorije, javlja se u dva smjera, koji su međusobno povezani i povratno uslovljeni. Kao prvo, odbijanje izvršenja naređenja, nepotpuno ili nepravovremeno izvršenje naređenja nadređenih, oduvijek je predstavljalo veoma štetnu pojavu za vojnu hijerarhiju, subordinaciju, koordinaciju, tj. generalno za odnos komandovanja i rukovođenja, te za partikularnu i ukupnu borbenu sposobnost svake vojske. Stoga je ovakvo ponašanje, u svim savremenim zakonodavstvima inkriminisano kao krivično djelo.

Drugi, krivično-pravni aspekt vojnog naređenja, je veoma složen u situaciji kada je vojno naređenje izdato suprotno pravnom poretku, tj. kada je protivpravno, te u situacijama kada je nastupilo krivično djelo kao posljedica izvršavanja vojnog naređenja.

Cilj ovog naučnog rada jeste da prikaže pravna rješenja u Bosni i Hercegovini, koji u odnosu na vojno naređenje osiguravaju, sa jedne strane zakonitost samog vojnog naređenja, a sa druge strane da zaštiti izvršioce naređenja od protivpravnih i arbitrarnih vojnih naređenja. Dakle rad će pokušati da otkloni koliziju obaveze izvršavanja vojnog naređenja, i obavezu poštivanja zakona.

Važnost teme ovog rada ogleda se u činjenici da je vojno naređenje ratnih aktera u Bosni i Hercegovini (1992-1995), bilo jedna od centralnih dokaza u postupcima za ratne zločine pred Međunarodnim krivičnim tribunalima, te pred domaćim pravosudnim tijelima, te je stoga vojno naređenje i predmet ovog rada.

Tematski obim ovog naučnog rada ograničen je na krivično-pravno područje, međutim bit će determinirani i ostali aspekti (sociološki, profesionalni,

međunarodno-pravni). Vremenski obuhvat rada je dugoročni, u retrospektivnom, prezentnom ali i u futurističkom pogledu.

Doprinos naučnog rada ogleda se u analitičkom, sistematičnom i komparativnom prikazu pravnog položaja vojnog naređenja u polju krivične odgovornosti osoba koje izdaju i osoba koje izvršavaju naređenje. Također, rad će doprinijeti boljem razumijevanju pravnog, sociološkog i profesionalnog odnosa koji se uspostavlja prilikom izdavanja i izvršenja vojnog naređenja, te će također ponuditi nova rješenja kako bi ovaj odnos prevazišao arbitrarnost i nezakonitost.

U radu su korišteni historijski, dijalektički, normativnopravni i komparativni metodi naučnog istraživanja, dok su kao izvori saznanja korišteni primarni izvori, sekundarne i tercijarne publikacije, kao i normativni akti.

Pojam i Karakteristike Vojnog Nareğenja

Etimološki posmatrano, "naredba, naređenje", engl. – *order, command*, potiče od latinske riječi *ordinem*, što znači red, linija, rang, serija, uzorak, raspored, rutina. Leksička definicija (Simeon, 1969: 756) određuje naređenje kao: "Izjava volje ili želje besjednika upućene subesjedniku ili prisutnim osobama da to izvrše".

Do perioda neposredno nakon Drugog svjetskog rata, smatralo se da naredba, naređenje ili zapovijed, predstavljaju isključivo akte vojnih, odnosno različitih vojno-upravnih organa. Međutim, polovinom XX stoljeća, razvojem državne uprave, diferencirali su se i akti organa društvene uprave u koje spada i "naredba". Stoga je potrebno napraviti i distinkciju između naredbe kao akta društvenog organa, i naredbe koja je u opticaju kod vojnih struktura.

Tako (Dimitrijević, 1983: 115): "(...) naredbe su opšti akti kojima savezni, republički i pokrajinski organi uprave i opštinski organi uprave izvršavaju pojedine odredbe zakona i drugih propisa putem naređivanja ili zabranjivanja postupanja u određenim situacijama koje imaju opšti značaj (...) kao izvršni operativni propisi naglašenog imperativnog karaktera...". Festić (1974, p. 17.) navodi: "Naredbom se radi izvršenja zakona i drugih propisa uređuje određena situacija koja ima opšti značaj". Kako u čl. 99. navodi Zakon o upravi Bosne i Hercegovine, *Službeni Glasnik BiH*, br. 32/2002, 102/2009 i 72/2017: "Opšti podzakonski pravni akti, u skladu s ovim zakonom, jesu: pravilnici, uputstva, naredbe i instrukcije. (...) Naredbom se naređuje ili zabranjuje neko postupanje u konkretnoj situaciji, koja ima opšti značaj." Vidljivo je da naredba u upravno-pravnom smislu, predstavlja svojevrsan mješoviti akt civilnih upravnih organa, koji ima transferabilni karakter između opštih i pojedinačnih pravnih akata, i kojim se u konkretnoj situaciji izuzima, ili transformiše djelovanje opštih normi.

Kada je u pitanju pojmovno određenje naređenja u vojnom smislu (Arndt, 1965: 185) pod naređenjem se pretpostavlja “uputstvo pretopostavljenog potčinjenom izdato uz zahtijevanje poslušnosti”.

NATO definicija naređenja (APP-06, 2013: 2-O-5) opisana je kao: “pisano, usmeno ili saopštenje preneseno signalom, kojime se prenose upute nadređenog za podređene.”

Kada su u pitanju borbena naređenja, vojna doktrina razlikuje različite oblike naređenja:

- Operativno nareğenje
- Pripremno nareğenje
- Dopunsko nareğenje
- Djelimično naređenje

Od naređenja je potrebno razlikovati izraz “komandovanje, komanda”, što predstavlja zapovijed koju izdaje zapovjednik, odnosno to je volja zapovjednika izražena u svrhu dovođenja do određene radnje (APP-06, 2013: 2-C-8). Ovdje se radi o pisanom ili usmenom zahtjevu koji pretpostavljeni starješina upućuje individualno određenim potčinjenim vojnim licima ili vojnim formacijama, za izvršenje određenog zadatka, radnje, posla, odnosno da se uzdrže od činjenja određenih aktivnosti (usp. borbena komandovanje, komandovanje pri strojevim radnjama vojne jedinice, i sl.) Možemo kazati da se u ovom slučaju, kao pod sintagmom “komanda, komandovanje” radi o naređenju u užem smislu, a ne o naređenju kao općem propisu.

Teorija bosansko-hercegovačkog krivičnog prava, niti pozitivno krivično zakonodavstvo nisu odredile definiciju pojma vojnog naređenja, dok je vojni krivični zakon SR Njemačke naređenje definisao kao nalog za jedan određeni postupak koji izdaje jedan starješina jednom potčinjenom usmeno ili na drugi način ili za pojedini slučaj uz polaganje prava na pokoravanje. Ali pošto se rukovođenje oružanim snagama ostvaruje naređivanjem, može se reći da naređenje ustvari predstavlja formu kroz koju se ostvaruje rukovođenje djelatnošću potčinjenog (Bačić et.al., 1988: 658).

Naprijed prikazane lingvističke i pravne definicije naređenja, kao i definicije upravno-pravne grane, prikazuju kompleksnost shvatanja porijekla, suštine i forme naređenja. Lingvističko definisanje pojma naređenja opredijeljeno je za naređenje kao zahtjev za radnju činjenja, uzdržavanja, kao nalog, uputstvo, zahtjev potčinjenom od strane nadređenog. Pravno definisanje naređenja kreće se u sferi opće i obavezne norme, kojim se vrši utjecaj od strane pretpostavljenog

na potčinjenog. Ovakvo definisanje ne ulazi u suštinu odnosa nadređenog/pretpostavljenog i podređenog/potčinjenog vojnog lica, niti prave značajnu distinkciju između naređenja i drugih akata koji također utječu na ponašanje drugih lica (uputstvo, instrukcija, procedura, pravilo, preporuka, savjet, mišljenje itd.), ali koji nisu konstituenti vojnog naređenja.

Različito definisanje pojma naređenje, može voditi na pogrešno zaključivanje, da proces i akt naređivanja, zavisi isključivo od diskrecione volje ili prava naredbodavca (pretpostavljenog). Akt komandovanja putem vojnog naređenja ograničen je stvarnom i personalnom nadležnošću, kao i zahtjevom da naređenje ispuni zahtjeve pravnog poretka (nacionalnog i/ili međunarodnog). Strogo organizovana vojna hijerarhijska struktura u mnogim državama prolazi i kroz faze adaptibilnog organizovanja, gdje se za razliku od modernog vojnog organizacijskog prototipa (obilježenog hijerarhijom i fiksiranom podjelom rada, standardizacijom operacija te oslanjanjem na precizna pravila radi postizanja regularnosti, pouzdanosti i efikasnosti), u sklopu kojeg je profesionalizirano vodstvo zasnovano na formalnim obrascima autoriteta, adaptibilnost u pogledu vojnog organizovanja u nastanku (fleksibilnija podjela rada, decentralizovano odlučivanje, niži stupanj oslanjanja autoriteta na formalnu hijerarhiju), relativiziraju učinke središnje vojne organizacijske dihotomije (oficiri i ostali), te pripadnicima oružanih snaga na nižim hijerarhijskim nivoima direktno dodjeljuju znatno veći stupanj autoriteta (Smerić, 2005: 564).

Specifična obilježja vojnog naređenja

Kako bi se u potpunosti objasnila suština pojma vojnog naređenja, potrebno je u obzir uzeti (Lutovac, 1984: 77):

- Materijalno-pravnu stranu naređenja (izvori naređivanja, moć naređenja, izvori poslušnosti);
- Formalnu stranu naređenja (tehnologija naređivanja, način izdavanja naređenja, forma naređenja).

Kao izvor radnje naređivanja i samog naređenja, možemo navesti postojanje međusobnog društvenog odnosa, u kojem jedna strana (nadređeni, pretpostavljeni, viši, stariji u vojno-hijerarhijskom smislu) ima ovlasti da određuje ponašanje druge strane (podređeni, potčinjeni, mlađi u vojno-hijerarhijskom smislu), uz prisutnu mogućnost primjene stvarne ili organizovane prinude, kao sredstva kojim se potčinjavanje može u krajnjoj liniji i iznuditi. Bez hijerarhijskog (subordinativnog) odnosa nadređenosti i podređenosti između učesnika u procesu naređivanja i izvršenja, nema niti naređenja u punom smislu riječi. Tradicionalno, funkcija vodstva u upravnim organizacijama znači vlast naređivanja (Pusić, 1986:

299). Izvor ovlasti nadređenog jeste zakonska, formalna i pravna odrednica, a ne puko faktičko ili prirodno stanje. Zavisno od strukture vlasti iz koje proističe odnos komandovanja nadređeni-podređeni može biti anticipiran na 2 načina:

- *de iure* vlast, ako je izvor komandnog odnosa država,
- *de facto* vlast, ako je izvor komandnog odnosa paravojna struktura.

Dakle, samo pravno uređeno postojanje hijerarhijske subordinacije jeste pravna pretpostavka za naređenje kao *sensu stricto*, i koje je u fokusu krivično-pravnog zanimanja. De jure vlast jeste vlast koja je organizovana i uspostavljena putem zvanične vlade, vojske ili drugog nadležnog državnog organa. Kako bi postojao hijerarhijski odnos, utvrđene su 4 strukture *de iure* komandne odgovornosti, odnosno nivoa provođenja vlasti:

1. Politička vlast (šefovi država, visoki vladini zvaničnici i sl.);
2. Strategijska vlast (ratni kabinet, glavna komanda);
3. Operativna vlast (vojna vlast – komandanti određenih većih jedinica i zona odgovornosti);
4. Taktička vlast (direktna vlast i komanda nad jedinicama na terenu).

De facto vlast, kao izvor komandovanja podrazumijeva:

1. Ovlaštenje za izdavanje naređenja;
2. Moć uticaja;
3. Dokazi o nadreğenom statusu, izvedeni iz raspodjele zadataka.

Naređenje koje nije zasnovano na pravnom osnovu odnosa između nadređenog i podređenog, nije u pravom smislu riječi naređenje, ali i ono može biti predmet interesovanja krivično-pravnog postupanja, naročito ukoliko ima elemente prijetnje, prinude, obmane, prevare, krajnje nužde, nužne odbrane, itd.

Volja nadređenog u prosecu naređivanja putem naredbe nije neograničena, i ona se kreće u okvirima činjenja ili nečinjenja iz nadležnosti naredbodavca, te u opsegu obaveza koje su na strani izvršioca naređenja (podređenog). Volja nadređenog, koja je izvan okvira službenih radnji i postupaka propisanih pravnim poretkom ne obavezuje izvršioca na takvo postupanje. Pa tako Zakon o službi u Oružanim snagama BiH – ZoS OS BiH, *Službeni glasnik BiH broj: 88/05, 53/07, 59/09, 74/10, 42/12, 41/16*, u članu 17. (1) navodi: “Vojna lica dužna su da izvršavaju naređenja nadređenih starješina koja su u vezi sa službom, osim naređenja koja imaju obilježja krivičnog djela”. Također Krivični zakon Bosne i Hercegovine – KZ BiH, *Službeni glasnik BiH broj: 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018*,

46/2021, 31/2023 i 47/2023), u članu 246a (1) navodi: "Vojno lice koje ne izvrši ili odbije da izvrši naređenje nadređenog u vezi sa službom, pa zbog toga nastupi nemogućnost obavljanja ili otežano obavljanje službe ili opasnost po život ljudi ili imovinu velike vrijednosti, kazniće se kaznom zatvora do pet godina."

Drugačije kazano, vojno naređenje može obuhvatati samo službene radnje i postupke koja su u skladu sa pravnim poretkom, i pozitivnim zakonodavstvom. Dakle, krivično-pravnu zaštitu imat će ona vojna naređenja, koja su neizvršena ili je njihovo izvršenje odbijeno, samo u slučaju ako su ista izdata u vezi sa službom u oružanim snagama. Naređenje koje nije u vezi sa službom, ne smatra se naređenjem u smislu pomenutih odredbi ZoS OS BiH, i KZ BiH. Također, nemaju karakter naređenja koja se tiču službe ona naređenja koja su izdata izvan djelokruga nadležnosti pretpostavljenog, ili ne predstavljaju akt komandovanja.² U okviru službe u oružanim snagama, potrebno je razlikovati vojnu službu u širem smislu (sve dužnosti vojnog osoblja koje su propisane zakonima i drugim normativnim aktima), od posebnih vojnih službi koje se planiraju, organizuju i provode radi izvršavanja specifičnih zadataka misije (stražarska služba, patrolna služba, služba dežurstva, služba požarstva, itd.). Sa tim u vezi kod tumačenja pojedinih krivičnih djela protiv oružanih snaga, potrebno je odrediti da li se radi o vojnoj službi u širem ili u specifičnom smislu. Ukoliko zakon u konkretnom slučaju, nije definisao vojnu službu kao opštu ili kao specifičnu, u razmatranje se uzima opšta vojna služba.

Proces naređivanja, tj. provođenje volje nadređenog u tom procesu, kada je u pitanju vojno naređenje, omogućeno je i zaprijećenim provođenjem organizovane, i na zakonu zasnovane prinude, ukoliko je ista potrebna. Međutim, pretpostavljena prinuda, niti strah od zaprijećenih sankcija, u vojnim formacijama demokratskih društava, nikako ne bi trebalo biti osnovni motiv za izvršenje naređenja. Zaštita vojnog naređenja provođenjem organizovane prinude moguća je samo onda kada su hijerarhijski odnos, i ostale nadležnosti (stvarna, mjesna i personalna) uspostavljene na zakonu, u suprotnom radi se o faktičkom naređenju, koje nije moguće zaštititi organizovanom primjenom represivnih mjera.

Vojno naređenje, posmatrano kao izraz volje nadređenog, mora biti primljeno, proučeno i shvaćeno od strane podređenih. U ovom procesu, saglasnost primatelja naređenja nije pretpostavljena, ali je potrebno da se u potpunosti shvati i razumije namjera naredbodavca. Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine,

---

2 Presuda Vrhovnog vojnog suda II K-137/70 i II K-74/69: „ Zahtjev pretpostavljenog starješine da mu potčinjeni preda vojnu vozačku dozvolu, odnosno da dođe kod njega na razgovor zbog nepropisnog parkiranja vozila ispred zgrade na javnoj saobraćajnoj površini, nije naređenje koje se tiče službe u smislu čl. 327. (1) KZ.“

Službeni glasnik BiH broj: 88/05, u članu 20. stav 2 propisuje: “Zajednici štab OS BiH odgovoran je za planiranje, organiziranje i provođenje direktiva i naredbi ministra odbrane, uključujući sljedeće: a) pripremanje i nadgledanje izvršenja vojnih naredbi, po uputstvu ministra odbrane.”

Krivična Odgovornost u Slučajevima Neizvršavanja Naređenja

Odnos pretpostavljeni-potčinjeni, u vojnoj organizaciji podrazumijeva i bezuslovno izvršavanje naređenja. Tako u čl. 15. tačka g) ZoS OS BiH, kao obaveza profesionalnog vojnog lica propisano je:” profesionalno i besprijeckorno obavljati dužnosti i izvršavati dobivena naređenja”. Među najstarije primjere gdje je neizvršavanje naređenja predstavljalo oblik krivičnog djela nalazimo u Manuovom zakoniku ili Manu-smrti iz drugog stoljeća prije nove ere. Brutalne oblike kažnjavanja u vojnoj organizaciji, uslijed odbijanja izvršenja naređenja kroz historiju, gotovo je nemoguće nabrojati.³

Uspostavljanjem odnosa komandovanja na zakonskim pretpostavkama, krivično-pravno zakonodavstvo kao objekat svoje zaštite uvrstilo je i taj društveni odnos svojevrsan vojnoj organizaciji. Inkriminisane su različite povrede ili ugrozbe odnosa vojnog komandovanja. Obim i sadržaj krivično-pravne zaštite u različitim državnim uređenjima je itekako različit. Dok pojedini pravni sistemi neprikosnoveno štite autoritet nadređenog starješine, krivično zakonodavstvo Bosne i Hercegovine ne pravi razliku u zaštiti, ali i kažnjavanju pretpostavljenih i potčinjenih vojnih lica kod krivičnih djela uperenih protiv istih van službe u vojnoj formaciji (napad, uvreda, itd.).

Krivična djela upravljena protiv komandnog odnosa u vojnoj organizaciji, odnosno subordinaciji, u zakonodavstvu su različito nazivana: Povreda starešinstva

---

3 Sovjetski generali u Drugom svjetskom ratu imali su inventivnije i praktičnije metode ubijanja osuđenih vojnika od običnog streljačkog voda. Vojnici koji su se povukli bez naređenja ili počinili druge prijestupe mogli bi se naći raspoređeni u jednu od brojnih kaznenih jedinica osnovanih u Crvenoj armiji. Pripadnici tih zlosretnih jedinica bili su prisiljeni izvoditi samoubilačke napade na utvrđene neprijateljske položaje ili čak marširati preko minskih polja kako bi ih očistili za regularne trupe koje su čekale straga. Svakoj bi kaznenoj jedinici bio dodijeljen znatan kontingent teško naoružanih čuvara državne policije NKVD-a, koji bi pratili kolonu pucajući na svakog zatvorenika koji bi odbio napad. Ove kaznene brigade obično su popunjavali osuđeni vojnici, politički disidenti, pa čak i lojalni vojnici koji su bili zarobljeni, ali su nekako uspjeli pobjeći iz njemačkog zarobljeništva. Prema Staljinovim naredbama, predaja ili zarobljavanje bilo je kažnjivo djelo. “Potreban je hrabar čovjek da bude kukavica u Crvenoj armiji”, primijetio je jednom Staljin. (<https://militaryhistorynow.com/>, pristupljeno: juni 2023.)

(Kraljevina Jugoslavija), Protiv dužnosti potčinjenih (SR Njemačka), Pobuna i neposlušnost (Velika Britanija), Neizvršenje i odbijanje izvršenja naređenja (SFRJ) (Lutovac, 84).

Krivično zakonodavstvo Bosne i Hercegovine, u poglavlju XXI KZ BiH “Krivična djela protiv Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

Krivično djelo **neizvršenje i odbijanje izvršenja naređenja**⁴, koncipirano je kao tzv. *delicta propria*, što upućuje da ovo krivično djelo može izvršiti samo vojno lice, i to u svojstvu potčinjenog. Vojna lica su profesionalna vojna lica i lica u rezervnom sastavu dok su na službi: vojnici, podoficiri, oficiri, generali (ZoS OS BiH, čl. 3.st.1.). Dakle ostali pripadnici OS BiH, civilna lica na službi u Oružanim snagama, i kadeti, ne potpadaju *ratiae personae* pod ovaj član krivičnog zakona, iako postoji mogućnost da počine inkriminirajuće krivično djelo.

Dakle radi se o tzv. čistom krivičnom djelu, koje je isključivo vojno krivično djelo, čije je obilježje propust vezan isključivo za vojnu službu i status u vojnoj organizaciji. Kada je u pitanju zakonsko definisanje “Nadređenog” u OS BiH bitno je navesti odredbe čl. 8. ZoS OS BiH: “(1) Profesionalna vojna lica na službi u Oružanim snagama, u skladu s njihovom službom, mogu biti nadređena i podređena. U odnosu prema činu i službi, ona mogu biti više i niže starješine. (2) Nadređeno lice je lice koje, u skladu sa zakonom, ostalim propisima i nadležnošću za rukovođenje i komandovanje, rukovodi i komanduje vojnim komandama, štabovima, jedinicama i institucijama, kao i organima i personalom u njima. (3) Viši starješina je lice s višim činom. U slučaju da postoje dva lica s istim činom, viši starješina je lice za čije je formacijsko mjesto utvrđen viši čin. U slučaju da postoje dva lica s istim formacijskim činom, viši starješina je lice koje je ranije unaprijeđeno.”

Zakonska obilježja radnje ovog krivičnog djela predviđena su u dva slučaja:

- Neizvršenje naređenja pretpostavljenog starješine
- Odbijanje izvršenja naređenja pretpostavljenog starješine

Kao “neizvršenje naređenja pretpostavljenog starješine” podrazumijeva se propuštanje obaveze da se naređenje uopšte, ili potpuno i pravovremeno izvrši. Kao način izvršenja neizvršenja naređenja, najčešće je nečinjenje, ali se može izvršiti i činjenjem ukoliko se naredba sastoji u zabrani vršenja određene radnje ili postupka, te ako se naređenje djelimično, preuranjeno i prekasno izvrši. Odbijanje izvršenja naređenja, je *a priori* jasno stavljanje do znanja da naređenje neće biti

4 Član 246a (1) KZ BiH: Vojno lice koje ne izvrši ili odbije da izvrši naređenje nadređenog u vezi sa službom, pa zbog toga nastupi nemogućnost obavljanja ili otežano obavljanje službe ili opasnost po život ljudi ili imovinu velike vrijednosti, kazniće se kaznom zatvora do pet godina.

izvršeno. Ono se manifestuje jasnom izjavom da se isto neće provesti, određenom konkludentnom radnjom, ili prećutno nastavljanjem sa određenim radnjama, unatoč primljenom naređenju da se takva radnja prekine. Djelo se može izvršiti težim oblikom - umišljajem (svijest i volja da se ne izvrši ili da se odbije da se izvrši primljeno naređenje), ili lakšim oblikom – nehatom (kada je učinilac bio svjestan da uslijed njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posljedica, ali je olahko držao da će istu moći da spriječi, ili da ona neće nastupiti, odnosno kada nije bio svjestan mogućnosti nastupanja zabranjene posljedice, iako je po okolnostima i svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao je biti svjestan takve mogućnosti). Ako su ovim krivičnim djelom prouzrokovane izrazito teške posljedice za vojnu službu, počinitelj će se kazniti kaznom zatvora od dvije do osam godina, dok će se vojno lice koje učini ovo krivično djelo iz stava iz nehata, kazniti novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine. Nastupanje težih posljedica cijeni se u svakom konkretnom slučaju. To može ovisiti o važnosti izdatog naređenja za funkcionisanje službe u oružanim snagama i izvršenje njihove misije, od vremena i mjesta izvršenja (ratno stanje, vanredno stanje, stanje povišene borbene gotovosti, i sl.). Vojno lice koje se protivi stražaru, patroli, službenom ili drugom vojnom licu u sličnoj službi dok obavljaju svoju dužnost, kao i vojno lice koje ne posluša njihov poziv ili ne izvrši ili odbije da izvrši njihovo naređenje, kazniće se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine (čl. 246a stav 2 KZ BiH). Međutim, shodno stavu 5. (čl. 246a, KZ BiH), počinitelj krivičnog djela koji je bio izazvan protivzakonitim ili nepravilnim postupanjem nadređenog, stražara, patrola, službenog ili drugog vojnog lica, može se blaže kazniti ili osloboditi kazne. Za učinjenje ovog krivičnog djela vrijeme ratnog stanja ili vanrednog stanja ili kada je izdato naređenje za angažovanje i upotrebu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, zapriječeno je kaznom zatvora od jedne do deset godina.

Jedan drugačiji oblik odbijanja naređenja u vojnoj organizaciji jeste **protivljenje nadređenom**, kao najteži oblik kršenja obaveze vojnog lica da izvršava naređenja pretpostavljenih, a što je propisano u čl. 246.c KZ BiH: “Vojno lice koje zajedno sa drugim vojnim licima pruži otpor naređenju nadređenog datog u vezi sa službom ili odbije da izvrši naređenje ili odbije da izvrši svoju dužnost, kazniće se kaznom zatvora od tri mjeseca do pet godina.” Posljedice ovog krivičnog djela jesu ugrožavanje vojne službe, gdje ugrožavanje u ovom slučaju ima karakter posrednog (apstraktnog) ugrožavanja, što ukazuje da krivično djelo postoji i kada nije došlo do konkretnog ugrožavanja vojne službe, već je samo postojala mogućnost ugrožbe. Obilježje ovog krivičnog djela jeste kolektivitet (grupa) na strani počinioca, gdje vojno lice izvršava ovo krivično djelo činjenjem ili nečinjenjem, ali zajedno sa drugim vojnim licima. Sa tim u vezi krivično-pravna teorija stava je da je za protivljenje nadređenom potrebno učešće od najmanje 3 vojna lica.

Otpor naređenju nadređenog može biti aktivna i jasna radnja, ali i konkludentne radnje, kao i pasivna radnja nečinjenja suprotna vojnom naređenju. Između protivljenja i odbijanja izvršenja naređenja teško je napraviti jasnu distinkciju. Protivljenje može imati karakter propuštanja, dok je odbijanje uvijek izražavanje stava učinioca da nema namjeru da izvrši naređenje. U praksi je bilo prijepora na prirodu naređenja koje je objekt protivljenja, tj. da li se takvo naređenje mora odnositi na cijelu grupu koja se protivi, ili se naređenje odnosilo na pojedinca, a ostala vojna lica su se pridružila istom. Krivično-pravna teorija stava je da se naređenje u ovom slučaju mora odnositi na sva vojna lica – vinovnike protivljenja, a ne samo na jednog od njih. Organizator ili rukovodilac učinjenja ovog krivičnog djela iz st. (1), kazniće se kaznom zatvora najmanje deset godina. U posebnom statusu kod ovog krivičnog djela je vojni starješina koji učestvuje u učinjenju krivičnog djela, istom je zapriječena kazna zatvora najmanje deset godina. Organizovano izvršenje ovog krivičnog djela, podrazumijeva raniju pripremu i dogovor, ali nije nužno da podrazumijeva organizovanu grupu, odnosno organizaciju. Kvalifikovani oblik postoji u slučaju usmrćivanja nekog lica koje pri učinjenju ovog krivičnog djela iz nehata, vojno lice će se kazniti kaznom zatvora najmanje tri godine, a kada je u pitanju namjera vojno lice počinilac ovog krivičnog djela kazniće se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora. Počinilac krivičnog djela iz ovog člana koji je bio izazvan protivzakonitim ili nepravilnim postupanjem nadređenog, može se blaže kazniti ili osloboditi kazne. Za učinjenje ovog krivičnog djela vrijeme ratnog stanja ili vanrednog stanja ili kada je izdato naređenje za angažovanje i upotrebu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, zapriječeno je kaznom zatvora od jedne do deset godina.

Napuštanje položaja protivno naređenju, (čl. 246u KZ BiH), jeste krivično djelo protiv izvršenja vojnog naređenja, gdje vojni starješina koji protivno naređenju napusti položaj sa jedinicom koja mu je povjerena prije nego što je iscrpio sva sredstva odbrane. Izvršitelj ovog krivičnog djela može biti samo vojni starješina koji komanduje jedinicom, bez obzira o kojoj vrsti jedinice se radi. Pobude za napuštanje položaja nemaju pravni značaj. Za naročito nastale teže posljedice uslijed ovog krivičnog djela, počinilac se strožije kažnjava. U ovom slučaju posljedice koje se sagledavaju mogu biti različite i tiču se jedinice koja je napustila položaj, kao i susjednih jedinica koje su pretrpjele štetu uslijed protivpravnog napuštanja položaja, pa čak cjelokupnih oružanih snaga.

Napuštanje oštećenog plovila ili aviona prije vremena (Čl. 246v KZ BiH), predstavlja takvo krivično djelo neizvršavanja vojnog naređenja, gdje komandant borbenog plovila koji za vrijeme ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti, ili tokom vanrednog stanja, ili kada je izdato naređenje za angažovanje i upotrebu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine napusti oštećeno plovilo prije nego što

je izvršio svoju dužnost po propisima o službi na plovilima, kazniće se kaznom zatvora od jedne do deset godina. Izvršilac ovog krivičnog djela pored vojnog starješine u svojstvu komandanta borbenog plovila može biti i član posade borbenog plovila, koji za vrijeme ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti, ili za vrijeme vanrednog stanja, ili kad je izdato naređenje za angažovanje i upotrebu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine napusti oštećeno plovilo prije nego što je komandant plovila izdao naređenje za napuštanje, ili član posade vojnog aviona koji za vrijeme rata napusti oštećeni vojni avion.

Krivično-Pravna Odgovornost za Krivično Djelo Izvršeno po Naređenju Nadređenog

Ovakav oblik krivične odgovornosti predstavlja veoma složen pravni problem, koji je različito tretiran u zakonodavstvima i to od potpune neodgovornosti do pune odgovornosti za krivično djelo izvršeno po naređenju nadređenog. Pravno rješenje ovog problema zavisilo je od različitih faktora: oblik društvenog uređenja države, ustavno-pravni položaj oružanih snaga, položaj pojedinca u oružanim snagama, te stepen razvoja krivično-pravne teorije i prakse. Polazeći od pretpostavke, da vojne starješine izdaju samo zakonita naređenja u vezi sa službom u oružanim snagama, jasan je zaključak da podređeni imaju obavezu da bez preispitivanja, bezuslovno izvrše takva naređenja. Naređenja koje ne posjeduje opisane karakteristike, *per se*, predstavljalo bi pojedinačne incidentne akte, gdje bi odgovornost za štetne posljedice takvog naređenja snosio njegov autor/kreator.

Prema čl. 246 njnj KZ BiH: "Nema krivičnog djela ako njegova zakonska obilježja ostvari podređeni po naređenju nadređenog, a to je naređenje dato u okviru službene dužnosti, osim ako se naređenje odnosi na činjenje genocida, ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti ili drugog krivičnog djela za koje se može izreći kazna zatvora deset godina ili teža kazna, ili ako je očigledno da se izvršenjem naređenja čini krivično djelo."

Dakle da bi se ispunili uslovi nekažnivosti iz čl. 246 njnj KZ BiH, odnosno da bi naređenje nadređenog vojnog starješine isključilo kažnivost njegovog podređenog, potrebno je da budu ispunjeni sljedeći uslovi:

- Da se naređenje odnosi na službenu dužnost;
- Da naređenje nije bilo upravljeno na počinjenje zločina genocida, ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti ili drugog krivičnog djela za koje se može izreći kazna zatvora deset godina ili teža kazna;
- Da naređenje nije očigledno vodilo u neko drugo krivično djelo.

Prvi uslov je objašnjen u ranijim poglavljima, tako da na ovom mjestu neće biti posebno obrazlagan. U drugom uslovu, vidljivo je da naređenje nadređenog isključuje protivpravnost, jer odrednica da podređeni ostvari zakonska obilježja krivičnog djela, ipak ne čini krivično djelo (pod datim uslovima). Međutim, naređenje nadređenog ne može biti osnov za isključenje kažnjivosti, odnosno nepostojanje krivičnog djela, za izvršenje zločina genocida, ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti ili drugog krivičnog djela za koje se može izreći kazna zatvora 10 godina ili teža kazna.

Treći uslov, predviđa nepostojanje krivičnog djela kada podređeni postupa po naređenju nadređenog, osim ako pri tome očigledno čini neko drugo krivično djelo. Prilikom sudskog odlučivanja, potrebno je odrediti elemente ovog uslova u svakom konkretnom slučaju. Pri tome se postavlja pitanje: Kome treba da je očigledno da izvršenje naređenja predstavlja krivično djelo? Podređenom kao izvršiocu naređenja, ili prosječnom vojnom licu? Krivično-pravno zakonodavstvo i teorija su stava da se prilikom određivanja očiglednosti postojanja krivičnog djela, koristi objektivni kriterijum, dakle očiglednost u odnosu na prosječno vojno lice.

Sa tim u vezi, član 17. ZoS OS BiH (Dužnost poštivanja naređenja) jasno propisuje: (1) Vojna lica dužna su da izvršavaju naređenja nadređenih starješina koja su u vezi sa službom, osim naređenja koja imaju obilježja krivičnog djela. (2) Kad prime naređenje koje ima obilježje krivičnog djela, vojna lica dužna su o tome odmah izvijestiti starješinu koji je nadređen starješini koji je izdao naređenje.

Jasna zakonska odredba dozvoljava odbijanje izvršenja vojnog naređenja koje ima obilježja krivičnog djela, te obavezu izvještavanja o istom.

Postoje značajne razlike među raznim državama u pogledu prirode obveze poštovanja naređenja koje izdaje pretpostavljeni: U Italiji, svaka naredba smatra se zakonitom, ukoliko nije očigledno nezakonita, u Danskoj, vojni pripadnici moraju odmah izvršiti i zakonita i nezakonita naređenja, ali oni moraju odmah obavijestiti svoga direktno pretpostavljenog o svojoj namjeri da ulože pritužbu, ukoliko pretpostavljeni podrži takvo nezakonito naređenje. Jedino u slučaju da nezakonito naređenje ugrožava sigurnost, i ako bi njeno izvršavanje dovelo ljude u opasnost, vojnik nema obvezu takvu naredbu poslušati. On, međutim, mora odmah kontaktirati svog pretpostavljenog i dati izjavu. (Leigh, 2008: 215).

Prigovor zbog poštovanja naređenja kao odbrana za nezakonite radnje u pojedinim državama članicama OSCE-a

Država	Zakonsko rješenje
Turska	Naređenje se ne može koristiti kao odbrana u slučaju nezakonitih radnji.
Poljska	Čl. 30. KZ: "Svako ko izvrši zabranjeno djelo, ako je bio opravdano nesvjestan njegove nezakonitosti, nije počinio krivično djelo; ako je greška koju je počinitelj napravio neopravdana, sud može ovo uzeti u obzir kao olakšavajuću okolnost pri određivanju kazne."
Švajcarska	Osoba koja izvrši nezakonito naređenje smatra se odgovornom za svoje postupanje. Međutim, kazna može biti smanjena, ako se dokaže da je naređenje koje je dato bila nezakonito.
Estonija	Osoba koja izvrši nezakonito naređenje, uvijek je odgovorna za posljedicu (e) svojih postupaka.

Izvor: (Leigh, 2008: 217)

Zaključak

Moderne Oružane snage u demokratskim uređenjima su integralni dio države i društva. Izvršavajući svoje ustavom i zakonom propisane zadatke u službi odbrane i nacionalne sigurnosti, oružane snage kreiraju sigurno okruženje koje građanima omogućava uživanje neotuđivih prava i sloboda. Takvu misiju oružane snage ostvaruju zakonskim monopolom na primjenu organizovane sile, kroz odnose i tehničke postupke svojstvene za vojnu organizaciju.

U hijerarhijskoj strukturi vojne organizacije, kao oblik komunikacije, usmjerenja, davanja ciljeva i svrhe djelovanja javlja se vojno naređenje. U međusobnom odnosu nadređeni-podređeni, vojno naređenje je objekat, ali i subjekat takvog odnosa. Zakonski propisana obaveza izvršenja vojnog naređenja, svoju zaštitu ostvaruje kroz različite supsidijarne mehanizme (disciplinski postupci, etičke norme). Međutim, kako je izloženo u ovom radu, najznačajnija zaštita obaveze izvršavanja naređenja, a samim time i zaštita autoriteta nadređenog vojnog starješine, jeste krivično-pravna. U krivično-pravnoj zaštiti obaveze postupanja u odnosu na vojno naređenje, ono samo jeste objekat zaštite ukoliko je zakonito, ukoliko se odnosi na vojnu službu, te ukoliko je izdato od aktivno legitimisanog vojnog starješine u položaju nadređenog.

Zpriječene krivične sankcije kod krivičnih djela koja se odnose na odbijanje ili neizvršenje naređenja nisu zanemarljive, a njihovi kvalifikovani oblici su još strožiji.

Kako bi naređenja ispunjavala pomenute kriterije, potrebna je stalna edukacija vojnih lica u svojstvu nadređenih u povodu primjene zakonskih rješenja, tim više što je legislativna funkcija državnih zakonodavnih i izvršnih organa u stalnom djelovanju, ali i evoluciji. Propisivanjem zabranjenih i kažnjivih radnji postupanja vojnih lica u povodu naređenja i njegovog provođenja, te propisivanjem za učinioce ovakvih krivičnih djela krivične sankcije, krivično-pravno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine je preventivno i represivno stalo u zaštitu vojno-hijerarhijskog odnosa nadređeni-podređeni. Obzirom na društvenu funkciju koju oružane snage imaju u svakoj državi, ovakva zakonodavna intervencija države je opravdana.

REFERENCE

Primarni izvori

- Arndt, H. (1969). Grundriss des Wehrstrafrechts. Minneh, Berlin: Beck.
- Dimitrijević, P. (1983). Osnovi upravnog prava. Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Festić, I. (1984). Upravno pravo. Sarajevo: Pravni Fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Hantington, S.P. (2004). Vojnik i država. Beograd: Prometej Zemun.
- Lutovac, M. (1984). Naređenje i krivična odgovornost vojnih lica. Beograd: VIZ.
- Pusić, E. (1986). Nauka o upravi. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Smerić, T. (2005). Sparta usred Babilona, Sociologijski aspekti vojne profesije. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Sekundarni izvori

- APP-06, (2013). NATO glossary of terms and definitions.
- Bačić, F. et.al. (1988). Komentar Krivičnog zakona SFRJ. Beograd: Savremena administracija.
- Leigh, I. (2008). Priručnik o ljudskim pravima i osnovnim slobodama profesionalnih vojnih lica i službenika i namještenika u oružanim snagama. Ženeva: DCAF.
- Simeon, R. (1969). Enciklopedijski riječnik lingvističkih naziva. Zagreb: Matica hrvatska.

Pravni izvori

- Zakon o upravi Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik BiH, broj: 32/2002, 102/2009 i 72/2017.
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik BiH, broj: 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023.
- Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik BiH, broj: 88/05.
- Zakon o službi u Oružanim snagama BiH. Službeni glasnik BiH, broj: 88/05, 53/07, 59/09, 74/10, 42/12, 41/16.

GUARDIANS OR GATEKEEPERS? QUANDARIES OF THE PRINCIPLE OF NON-REFOULEMENT AT THE EU EXTERNAL BORDERS

Ermelinda Muçaj¹

Abstract: The persistent recourse to pushback practices egregiously flouts the sanctity of international human rights jurisprudence, particularly the venerable principle of non-refoulement, endowed with the stature as a *jus cogens* norm. Despite the solemnity of their legal frameworks, myriad states brazenly contravene the inalienable right of migrants to seek asylum, thereby precipitating affronts to the rights of refugees. The contentious doctrine of the “safe” third country, wielded by certain EU member states to divest themselves of asylum obligations and confine migrants beyond the purview of EU borders, is thrust into this paper through a legal framework analysis. The strategic closure of the “Balkan route” in 2016, a measure ostensibly undertaken to staunch the flow of migrants traversing the Balkans, has, in effect, catalysed a marked escalation in migratory pressures ensnaring Bosnia-Herzegovina. Croatia, in bearing the onus of perpetrating pushback manoeuvres at its border with Bosnia and Herzegovina, compounds the tribulations faced by a realm grappling with a dire humanitarian crisis, bereft as it is of the requisite infrastructure to grapple with the influx of asylum seekers. The *S.B. and Others v. Croatia* case law adjudicated by the European Court of Human Rights resoundingly underscores the exigent mandate to redress concerns over migration control while resolutely upholding the tenets of human rights. In essence, the present paper impels a profound contemplation on the adherence to international refugee conventions and the safeguarding of fundamental rights, thus casting an illuminative beam upon the imperious necessity of rectifying systemic maladministration and transgressions at the EU external borders.

Keywords: non-refoulement, pushbacks, migrants, Croatia-BiH border, violations

---

1 University of Bologna, erimucaj1997@gmail.com

Introduction

The proliferation of diverse international bodies and legal instruments has significantly augmented the global framework for human rights. While different treaties enunciate specific safeguards, the principle of *non-refoulement* converges at the very centre of the overall protection of human rights, particularly such controversial issues as migrants and refugees. It is in respect of this principle that states commit to granting asylum and protecting individuals from the risk of forced return to the country where they might be exposed to serious human rights violations, such as being subjected to degrading treatment or torture. The notion of “migration and humanitarian crises” cannot be reduced to a mere realm of statistics referring to the number of migrants crossing internal and external borders of the EU, especially within the current geopolitical context and particularly in Europe. It is rather emblematic of the systemic lapses in migration governance, covering flawed policies and practices that have continued to preclude enjoyment of basic fundamental rights of any migrant or prospective asylum seeker. This is a challenge to the integrity of the principle of non-refoulement in its application and has amplified vulnerabilities together with injustices to affected populations over consecutive years.

This paper shall proceed to ground the principle in both international and European legal frameworks—in consideration of the deeply entrenched nature of the non-derogability principle across a variety of sundry treaties. Thus, the main thrust of this paper is the operationalisation of this principle vis-à-vis present-day practical reality: how nations like Croatia and Bosnia & Herzegovina (BiH hereafter) have treated migrants or asylum seekers arriving by land. Eventually, it does not aim to proffer new policy recommendations or try to redefine state obligations but seeks to document and flesh out the stance taken toward this principle within the European paradigm, particularly at one of its external borders. In this view, the legal grounds of non-refoulement in various contexts have to be understood to determine its possible violation at the border crossing of Croatia and BiH, against the relevant case-law. Although a significant number of states ratified the Convention Relating to the Status of Refugees, the sacrosanct international standards on preventing refoulement are in high danger at the border of Croatia and BiH, where lots of violence acts against undocumented migrants were reported.

Based on this statement, the following questions are to be considered: compliance by Member States and third countries for their obligations under the Refugee Convention and the Charter of Fundamental Rights as it relates to migrants; and how operational practices witnessed at the Croatia–BiH border threaten the

principle of non-refoulement. To what extent are we able to grasp these violations across different contexts at the EU's external borders? These recurrent questions, and more, are put under scrutiny in the following paper, which explores relevant Conventions, specific dynamics unfolding at the Croatia-BiH border, and relevant jurisprudence such as *S.B. and Others v. Croatia*.

Hence, the initial segment of the paper elucidates the legal basis of the principle of non-refoulement, outlining what it means for human rights scholarship and how it is concretised through international and European law. A doctrinal bedrock has to be established for its practical application. The subsequent section attempts to examine the systematic violations of non-refoulement at the Croatia-BiH border by pointing at allegations of deprivation of migrant rights. Of particular note is the *S.B. and Others v. Croatia* case, tending to underline with special salience those contexts in which precisely these rights are ignored by the Croatian border authorities and state sectors. The assertion of Hathaway throughout this paper, pertaining to jurisdictional prerogatives to create different regulations with respect to foreign nationals, and the consequent marginalisation experienced at their country of origin, will be a basic assumption. Accordingly, critical analysis here will seek to question to what extent *non-refoulement* is convincingly respected or remains threatened by hectic dangers—the main thematic question.

Legal Basis of the Principle of Non-Refoulement

The most significant of the many legal repercussions to the international recognition of refugee rights is the obligation to adhere to the principle of non-refoulement. (Goodwin-Gill & McAdam, 2021:98) The principle of non-refoulement acquired its international position through Article 3 of the 1933 Convention Relating to the International Status of Refugees. Further and more detailed expression is given in Article 33 of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees, which provides:

“No Contracting State shall expel or return (“refouler”) a refugee in any manner whatsoever to the frontiers of territories where his life or freedom would be threatened on account of his race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion.”

The first necessity faced by refugees is access to asylum within the territory of a country where they will be safe from the risk of persecution. This fundamental need has to be balanced against another fact - every square meter on the face of the earth is either governed or claimed to be governed by some government or another, all of which have their own limits and conditions for the entry of foreigners. (Hathaway, 2005: 363) In the industrialised world, states that are signatories to the Convention have increasingly become adept at finding ways, through innovative interpretations, to circumvent or simply ignore the principle of non-refoulement. A spate of deterrent or non-entrée policies is instituted to make any such claim to sanctuary a very dangerous and difficult pursuit for the refugees to access a safe territory. These policies often take the form of carrier sanctions, razor-wire barriers, or interdiction of refugees on their way to safety. (Betts & Collier, 2017:37)

The possibility of such an exception from state-imposed border controls for refugees serves only to conceal, by profound symbolic action, the legitimization of an otherwise ethically and politically indefensible institutionalization of exclusion. (Costello, 2016:75) For instance, failure to show respect for the prescribed time limits to lodge asylum applications may lead to outright rejection of access to the asylum procedure of the applicants. Such a policy may well infringe on the principle of non-refoulement or lend themselves to a more restrictive application of the term 'refugees.' (UNCHR Working Paper 118, 2015) It is against this backdrop that concepts like "safe country of origin" and "safe third country" have been devised and applied to hasten the process of deporting migrants. For instance, the notion of the "safe third country" was operationalised in the so-called EU-Turkey declaration of 17 March 2016, which represented a political response aiming to drastically reduce the number of migrants reaching European shores via the Greek islands from the massive flow that showed up at Europe's borders in 2015. (Jeanty, 2022:8)

In terms of human rights, however, the principle's reach is clearly indicated by the 1984 Convention against Torture. This convention receives universal recognition, and regional human rights codifications use terms or expressions like "someone" or "no one," epitomising a language that, through its generality, guarantees that the subject of protection will be the 'individual' without limitation. This inclusiveness does not apply only to foreigners from other States; it also applies to citizens of the State itself. (Molnár, 2016:51-61) At the level of EU Law, this principle finds explicit mention in Article 78(1) TFEU, according to which 'the Union's asylum policy shall be in accordance with the principle of non-refoulement enshrined in the Geneva Convention'. (Jeanty, 2022:5) The principle

itself, however, is not simple, and its scope and application vary from one system of law to another. (Rodenhäuser, 2018)

Pushbacks of Migrants at the Croatia-BiH Border

The formal closure of the “Balkan route” in 2016 was a strategic measure that was put in place to block the transit of displaced individuals through the Balkans en route to Western Europe. (Refugee Rights Europe, 2020:40) Since the beginning of 2018, Bosnia and Herzegovina has increasingly become a migration hotspot—a country through which the so-called “Balkan route” of migration passes. (EPRC Briefing, 2019:2) The country now finds itself as the main ‘entrance gate’ into the European Union, and thus as the endpoint of difficult journeys along the “Balkan Route.” (Refugee Rights Europe, 2020:40) The Croatian government’s harsh efforts at border control have reduced this important transit route to a bottleneck. Following the creation of this new route, and as a response to the political pressure by the EU to reduce migration flows, Croatia has been strengthening its border enforcement through illegal pushbacks and collective deportations. This has made crossing through Croatia increasingly hard for people in transit, who are more and more illegally pushed back to the territory of Bosnia and Herzegovina. (Durand & Husaković, 2019:5)

If Bosnia and Herzegovina is a country where people on the move get beaten up by police and private security forces, placed in camps on former landfills surrounded by landmines, and are left to the whims of a nonfunctional asylum system, then Croatia, as an EU member state and a signatory to the 1951 Convention and the 1967 Protocol on Refugees, has a grave obligation not to readmit asylum seekers onto BiH territory. (Durand & Husaković, 2019:42) For years, the governmental authorities of the EU Member States have illicitly barred displaced persons from entering their territories and forcibly returned them to neighbouring or third countries, in violation of the right to seek asylum and of the basic principle of non-refoulement. It is added to these ‘pushbacks’ by the fact that EU institutions have never held their member states accountable, but also provided financial, operational, and political support to third states in a bid to commit human rights violations in an attempt to prevent people from reaching EU territory. (Mešić, 2021:26)

For years, Croatian border police have been accused of recurrent violence against migrants and refugees in areas around the border with BiH. Human rights groups have accused the government of trying to stop people systematically from entering the European Union and claiming asylum in Croatia. Such claims

of asylum, according to the Dublin Regulation of the EU, would oblige Croatia to take responsibility for the care of asylum seekers while their claims are processed. (InfoMigrant, 2021) Article 57 of the Croatian Act on Foreigners regulates as follows:

“It is forbidden forcibly to expel a foreigner to a state in which his life or liberty might be at risk because of his race, religious or ethnic affiliation; because of affiliation to some special social group or because of political opinions; or to a state in which he might be exposed to torture or inhuman or degrading procedures or punishments.”

Meanwhile, Croatia has continuously sought to deny and discredit reports of pushbacks and abuses by blocking the Croatian Ombudsman’s access to very relevant information. (Refugee Rights Europe, 2020:41) It was thus upon an official request from the Croatian Ombudswoman that an investigation be conducted over the reported unlawful treatment of migrants by police authorities. Interpretations of evidence point to violations under both international and EU law of the prohibition on collective expulsions, specifically Article 4 of Protocol No. 4 to the ECHR and Articles 4 and 19 of the EU Charter of Fundamental Rights. (European Council on Refugees and Exiles, 2019) Despite the high visibility of videos showing pushbacks at the border that have been circulating, which has hugely problematised plausible deniability by the government, Croatian authorities have nevertheless tried to downplay these incidents and the related violence that border guards carried out during the pushbacks. (Refugee Rights Europe, 2020:41) The European Commission should, therefore, officially notify the obligations incumbent upon Zagreb and start infringement procedures for breach of EU asylum law, making the funding for border management conditional on the full respect for human rights. (Human Rights Watch. 2020)

Safe Third Country?

Hathaway makes a credible case that the assumption about the inadequacy of the international capacity for asylum to absorb all those who may make credible claims for refugee status based purely upon the fear of serious harm requires a principled mechanism for giving protection. In this regard, the nexus criterion offers such a principle in that it provides protection to those who are fundamentally marginalised in their ‘country of origin’. As he explains: “if persons affected by fundamental forms of socio-political disfranchisement are less likely than others ever to be in a position to seek effective redress from within their state, then their need for external protection is indeed more profound.” (Hathaway, 2007:354)

In contrast, low centralisation, high autonomy provided to the two entities and especially to the cantons, and the palpable effort to provide representation to the three main ethnic groups that created instead the platform for aggressive ethnopolitics – all put together – have brought about a humanitarian crisis in the Una-Sana Canton of Bosnia and Herzegovina in the past years. The region has been consuming this feeling of being left to deal with the situation by itself, further prejudiced by the fact that no reception centres within Republika Srpska have been agreed to by its authorities, and the ineffectiveness of the central government in coming up with a single coherent strategy for crisis management—a subject of its own in the crisis—has contributed immensely to it. (European Parliamentary Research Service, 2019) As such, BiH does not fulfil the condition for a safe third country for migrants or potential asylum seekers after they are forcibly readmitted from the “game”—a term coined for an attempt to cross a border on foot. (The Conversation, 2021) Such a situation results in the Bosnian government’s action breaching Article 2 of the Convention Against Torture, which stipulates that:

“No exceptional circumstances whatsoever, whether a state of war or a threat of war, internal political instability or any other public emergency, may be evoked as a justification of torture.”

Moreover, it violates Article 15 of the European Convention on Human Rights, which states: *“In time of war or other public emergency threatening the life of the nation any High Contracting Party may take measures derogating from its obligations under [the] Convention to the extent strictly required by the exigencies of the situation, provided that such measures are not inconsistent with its other obligations under international law.”*

Article 15 § 1 sets out three requirements for a valid derogation: the emergency must be actual or imminent, the crisis need not affect the whole of the State provided it constitutes a public emergency threatening “the life of the nation,” and the crisis or danger must be so exceptional that normal measures or restrictions permitted under the Convention for maintaining public safety, health, and order are manifestly inadequate. (ECHR, 2021)

Thus, the concept of a ‘safe’ third country is used by EU Member States on the one hand to wriggle out of their responsibility regarding the processing of asylum applications, as envisioned by the Dublin III Regulation, and to shift this responsibility to a non-EU country, which is also regarded as ‘safe,’ on the other hand, claiming refugees are not allowed to re-enter a Member State which has deported them to non-EU countries deemed to be ‘safe’ as per the provisions

of the Asylum Procedures Directive. Consequently, this policy will prevent claimants from coming back to the EU, and the migration will be contained outside its territory. (Poon, 2020:139) The Ministry shall issue a document in a safe third country language to an applicant whose application has been dismissed stating that “the competent authorities of that country are informed that the application was not examined as to its merits in the Republic of Croatia”.

If in such a case, then, the safe third country will not readmit the foreigner, a procedure shall be conducted in the Republic of Croatia and the decision made on the substance of the application under the provisions of the Law on International and Temporary Protection. (AIDA, 2020:67) However, protection from return is not reserved only for refugees; it is usually intended to prevent the removal, expulsion, or extradition of every person to a country where that person may be subjected to persecution, torture, or death and liberty threats. (Supaat, 2013:95)

S.B. and Others v. Croatia Case Law

The primary mechanism utilised by pushbacks for the land border control of European states presents an important dilemma for Strasbourg. In other terms, the Court put burdens on subsidiarity in respect of migration and asylum without bringing about adequate action by the domestic courts to handle such systematic human rights violations. In this light, Strasbourg has emphasized a lot on the need to elaborate on “important issues in terms of immigration control” in Croatia. (Verfanssungsblog, 2021) In the autumn of 2018, three young Syrian men, including an unaccompanied minor, crossed the border from BiH into Croatia seeking protection and security in Europe after fleeing their war-torn homeland. However, Croatian police officers, armed and rigid, forcefully pushed them and other refugees back across the border without asking about individual circumstances or allowing them to petition for asylum.

Already in April 2019, the Syrians SB, AA and AB, represented by the European Center for Constitutional and Human Rights (ECCHR) and PRO ASYL, lodged individual applications before the European Court of Human Rights. A question suite on the push-back practices of Croatia was put forward to the Croatian government by the Court and Croatia reacted with written observations. (European Center for Constitutional and Human Rights) The applicants also complain that their return to Bosnia and Herzegovina, without any assessment of the risks to which they would be exposed there, exposed them to extremely adverse living conditions and a non-functional asylum system—conditions of which the

Croatian authorities must have been aware—contrary to Article 3 of the Convention. They also claim a violation of Article 4 of Protocol No. 4, submitting that they were collectively expelled from Croatia to Bosnia and Herzegovina, together with a group of other aliens, without any examination of their individual cases. Under Article 13 of the Convention, read in conjunction with Article 3 of the Convention and Article 4 of Protocol No. 4, the applicants further complained that their expulsion was carried out without any possibility of access to a procedural mechanism or remedy challenging removal from Croatia to Bosnia and Herzegovina. (European Court of Human Rights, 2020)

In March 2020, the European Court of Human Rights (ECtHR) formally requested the Croatian government to address a series of inquiries regarding its push-back practices, following individual complaints filed by Syrians SB, AA, and AB. This marked the first occasion in which the Croatian government was compelled to defend its practice of pushing back refugees and migrants to BiH before the Court. On 25 May 2020, the ECtHR issued a communication concerning the individual complaints lodged by these three Syrian refugees. The applicants, one of whom was an unaccompanied minor at the time, were denied an individual assessment of their circumstances and were subjected to summary and collective expulsion from Croatia to BiH in October 2018. (European Council on Refugees and Exiles, 2021) Throughout the entire process—from their apprehension to their expulsion—none of the applicants were afforded the opportunity to request international protection or to contest their expulsion. Moreover, the Croatian authorities failed to conduct any risk assessment regarding the living conditions of asylum seekers in BiH, despite widely available public information documenting the inhumane living conditions and the absence of a functional asylum system in BiH. (European Center for Constitutional and Human Rights, 2020)

The Court has unequivocally affirmed that when an applicant is also an asylum seeker, the expelling State cannot merely presume that the individual will be treated in accordance with Convention standards in the receiving country. Instead, it must rigorously verify whether and how the national authorities in the receiving country implement asylum legislation in practice. The Court emphasized that “in order for the State’s obligation under Article 3 of the Convention to be effectively fulfilled, a person seeking international protection must be provided with safeguards against having to return to his or her country of origin before such time as his or her allegations are thoroughly examined.” (Written Submissions on Behalf of the Interveners, 2020) In this context, the Council of Europe Commissioner for Human Rights intervened as a third-party, underscoring the violations. Additionally, in the case of *SB v. Croatia*, further third-party

interventions were submitted by the AIRE Centre, the European Council on Refugees and Exiles (ECRE), the Dutch Council for Refugees, the Hungarian Helsinki Committee, and the International Commission of Jurists (ICJ). These interventions highlighted the necessity for the expelling State to undertake a diligent and comprehensive examination of the receiving country's adherence to asylum and human rights obligations before executing any expulsion. (European Council on Refugees and Exiles, 2021)

The applicants are nationals of Syria, living in Germany at the date of application in the case of the first and third applicant, and in the Netherlands in the case of the second applicant. (European Court of Human Rights, 2020) Apart from the court decisions already taken, the judgement would be treated differently if it was precisely mentioned that the Syrian citizens claimed asylum in the EU currently living namely Germany and the Netherlands. Considering that Croatia is an EU Member State, it should comply to Article 3(1) and Article 3(2) of Regulation No 343/2003 which read as follows:

“Member States shall examine the application of any third-country national who applies at the border or in their territory to any one of them for asylum. The application shall be examined by a single Member State, which shall be the one which the criteria set out in Chapter III indicate is responsible.”

“By way of derogation from paragraph 1, each Member State may examine an application for asylum lodged with it by a third-country national, even if such examination is not its responsibility under the criteria laid down in this Regulation. In such an event, that Member State shall become the Member State responsible within the meaning of this Regulation and shall assume the obligations associated with that responsibility. Where appropriate, it shall inform the Member State previously responsible, the Member State conducting a procedure for determining the Member State responsible or the Member State which has been requested to take charge of or take back the applicant.”

Chapter III of this Regulation provides the hierarchy of criteria in order to determine which is “the Member State responsible” to process the asylum application. Based upon Article 3(2) of Regulation No 343/2003, a Member State enforces the European Union Law in accordance with Article 6 TEU and/or Article 51 of the Charter if it decides whether to examine a claim for asylum which does not fall under its responsibility as per the criteria provided in Chapter III.

Once transferred to the Member State, the asylum applicants may be treated not in line with their fundamental rights, and encounter operational issues during the process. Notwithstanding, any violation performed by the Member State

responsible in terms of fundamental rights will not affect the other Member State's responsibilities within the purpose of Regulation No 343/2003. If the Member State responsible is not aware of infringements and deficiencies concerning the asylum process and criteria of the other Member state, particularly if the latter shows potential grounds to violate fundamental rights, and consequently the asylum seeker faces torture and deprivation, the Member State responsible may decide not to transfer the applicant.

The executing Member State must also look carefully at the criteria defined in Chapter III of the Regulation to establish whether the other Member State is capable and suitable to take over responsibility for the asylum procedure. In this regard, different treaties seem to create different standards or levels of proof to achieve protection against refoulement. While the terminologies, "danger of torture", "well-founded fear of persecution", and "real risk of ill-treatment", in themselves bear different standards of proof, they do obviously presuppose different applications by various adjudicating bodies. (Weissbrodt & Hortreiter, 1999:64)

An Ongoing 'Game'

The judgment in this case is thus of far-reaching implications in that it unequivocally sends a strong message to Croatia and all other European Union member states that collective repulsion of migrants and breach of the principle of non-refoulement will not be deliberately ignored. Despite this, recent reports indicate a continuous flow of pushbacks and ill-treatment cases with over 25 000 at this border from 2020 to 2023. (ReliefWeb, 2023) NGOs and advocacy groups elucidate on these practices previously dubbed by the Croatian authorities as "mass expulsions". Reports originating from direct testimony and photos evidence of the affected persons spoke about degrading treatment and human rights violations committed by Croatian police. (BalkanInsight, 2023)

In June 2021, Croatia established an Independent Monitoring Mechanism concerning the application of human rights when controlling borders in connection with migrants and asylum seekers. (Center for Peace Studies, 2022) At the core of this mechanism is an independent advisory board that issued an Annual Report for 2021-2022, pointing out important omissions. It highlights accounts from irregular migrants reporting unmet assurances by intermediaries, unlawful use of force, confiscation of documents, money, and mobile phones en route from Bosnia and Herzegovina to Croatia, as they seek passage onto their final destinations due to failed connections. (Independent Mechanism of Monitoring, 2022)

On the other hand, the mechanism's effectiveness critically remains dependent on said independence from the Ministry of Interior. The Center for Peace Studies has regularly shown that the so-called Independent Monitoring Mechanism is not functioning properly to the Ministry and the wider public, primarily because it has restricted access to locations where pushback incidents are taking place. (Center for Peace Studies, 2022)

A report by Human Rights Watch from April 2023 exposed a long-lasting practice of using pushbacks as a regular operational procedure within the country, very often accompanied by systematic acts of violence. Croatian authorities have continuously denied responsibility for such actions, and the Ministry of the Interior did not want to make any comments regarding the findings presented by Human Rights Watch. (Human Rights Watch, 2023) Moreover, in March and April 2023, hundreds of people were readmitted by Croatian police to Bosnia and Herzegovina under a "readmission agreement," indicating that the transfers are to continue.

Conclusion

This paper has dealt with practices of pushbacks, which are considered a violation of international human rights law, or more precisely of the principle of *non-refoulement* as included in the refugee instruments and international law. In 1951, the Refugee Convention introduced this principle into the public as an unquestionable right of migrants, refugees and asylum applicants, who are turned back from the so-called 'game' - all the journey they do to cross the border. The States can often be in breach of their obligations, even though they have already signed the Conventions regarding the refugee rights. Even contrary to the legal imperatives ordered by international or European frameworks, many states are violating migrants' rights by not granting them the possibility of claiming asylum at borders or, in the most serious cases, by carrying out collective expulsions without examining beforehand the personal situations of each individual and thus, surely depriving them of the possibility to avoid torture or other kinds of cruel treatment.

In the case of Croatia-BiH border, the migrants are pushed back from an EU Member State to a non-EU one. Due to the large flows of irregular migrants, the EU has usually prioritised the security of its borders inappropriately by closing borders, building fences, beating migrants, and performing expulsions to transit countries, which in most of the cases are unsafe third-countries that barely manage the situation at the detention centres. Croatia bears responsibility for the

pushback situation in its border with Bosnia and Herzegovina, the continuous violence used towards migrants, and silence on the allegations of ill-treatment and human rights abuses. As a party to the 1951 Convention Croatia has the obligation to not return migrants to the EU's external border, in this case to BiH territory. Furthermore, in the second part of the paper is highlighted that Bosnia and Herzegovina as a transit route to the EU countries faces a humanitarian crisis, and does not fulfil all the conditions to accept asylum seekers.

S.B. and Others v. Croatia case law brought before the European Court of Human Rights by three Syrian applicants defines all the violations performed by the Croatian border police. This is the first time that the Croatian government answers in court for its breach of the practice of *non-refoulement*. Apart from it, the applicants claim that Croatia is responsible for their ill-treatment during the 'game'. What can be understood from these observations and legal arguments is that the principle of non-refoulement should be applied in similar scenarios at other EU's external borders. Most importantly, all the rights extend to all, including migrants.

REFERENCES

Books

- Betts, A., & Collier. P. (2017). *Rethinking Refugee Policy in a Changing World*. Oxford University Press, 37.
- Costello, C. (2016) *The Human Rights of Migrants and Refugees in European Law*. Oxford University Press, 75.
- Goodwin-Gill, G. S., & McAdam, J. (2021). *The Refugee in International Law (4th Edition)*. Oxford. Oxford University Press, 98.
- Hathaway, J. C. (2005) *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 363.

Articles

- Jeanty, N. (2022) How effective is the principle of non-refoulement in Europe today? *Generation for Rights Over the World*, 1-17.
- Molnár, T. (2016) The principle of non-refoulement under international law: Its inception and evolution in a nutshell. *Corvinus Journal of International Affairs*, 51-61.
- Supaat, D.I. (2013) Escaping the Principle of Non-Refoulement. *International Journal of Business, Economics and Law*, 95.
- Weissbrodt, David., & Hortreiter. I. (1999) The Principle of Non-Refoulement: Article 3 of the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in Comparison with the Non-Refoulement Provisions of Other International Human Rights Treaties. *Buffalo Human Rights Law Review*, 64.

Legal documents

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984.

European Convention on Human Rights, 1953.

European Court of Human Rights. Guide on Article 15 of the Convention – Derogation in time of emergency. See at https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Derogation_ENG

Law Concerning Foreigners of the Republic of Croatia. Available at: http://www.vsrh.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/Legislation__Law-Foreigners.pdf (Accessed: 15 June 2024)

Refugee Convention, 1951, 233.

Other sources

Annual Report of The Independent Mechanism of Monitoring the Actions of Police Officers of the Ministry of the Interior in the Area of Illegal Migration and International Protection June 2021 – June 2022. (2022), page 28. <https://www.hck.hr/UserDocsImages/dokumenti/Azil,%20migracije,%20trgovanje%20judima/Annual%20report%20of%20the%20Independent%20monitoring%20mechanism%20-%201%20July%202022.pdf?vel=2061078> (Accessed 30 May 2024)

Center for Peace Studies. (2022). The Annual Report of the (Independent) Monitoring Mechanism, as per the instructions of the Ministry of the Interior <https://www.cms.hr/en/azil-i-integracijske-politike/novo-godisnje-izvjesce-neovisnog-mehanizma-nadzora> (Accessed 30 May 2024)

Center for Peace Studies. (2022). Systematic Human Rights Violations at Croatian Borders, Zagreb. https://www.cms.hr/system/publication/pdf/182/CommonReport_2022.pdf (Accessed 30 May 2024)

Country Report: Croatia. Asylum Information Database (AIDA). (2020). 67.

Durand, M., & Husaković, M. (2019). The Margins of Europe. Evaluating Human Rights in Bihać. The Epicenter of the new Balkan Route. Are You Syrious?, 5.

European Center for Constitutional and Human Rights. Croatia to answer to European Court of Human Rights. Available at <https://www.ecchr.eu/en/case/croatia-to-answer-to-european-court-of-human-rights/> (Accessed: 10 June 2024)

European Center for Constitutional and Human Rights. (2020) Joining Schengen at any price? Push-backs by Croatian authorities within the framework of EU migration policy.

European Council on Refugees and Exiles. Country Report: Access to the territory and push backs. Croatia. (2021). See at <https://asylumineurope.org/reports/country/croatia/asylum-procedure/access-procedure-and-registration/access-territory-and-push-backs/>

European Council on Refugees and Exiles. Croatia's Schengen Accession: Reinforcing Legal Red Lines Not Borders. (18 October 2019). Available at: <https://ecre.org/>

- editorial-croatias-schengen-accession-reinforcing-legal-red-lines-not-borders/ (Accessed: 10 June 2024)
- European Court of Human Rights. Application no. 18810/19. S.B. against Croatia and 2 other applications. (2020). Available at [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tab-view%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-202733%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tab-view%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-202733%22]}) (Accessed: 8 June 2024)
- European Parliamentary Research Service Briefing. Situation of migrants in Bosnia and Herzegovina. (November 2019), 2.
- Human Rights Watch Report. (2023). “Like We Were Just Animals” Pushbacks of People Seeking Protection from Croatia to Bosnia and Herzegovina, United States of America. ISBN:979-8-88708-043-7. https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2023/05/croatia0523web.pdf (Accessed 1 June 2024)
- InfoMigrant. (2021) Council of Europe accuses Croatia of continued violence against migrants. Available at <https://www.infomigrants.net/en/post/37016/council-of-europe-accuses-croatia-of-continued-violence-against-migrants> (Accessed: 8 June 2024)
- Mešić, S. (2021) Transit Country in Crisis. The Deteriorating Shelter in Bosnia and Herzegovina. *Refugee Rights Europe*, 26.
- The Conversation. (September 13, 2021). I’ve been talking to Afghans stuck on the Bosnian border – their predicament is horrifying. Available at: <https://theconversation.com/ive-been-talking-to-afghans-stuck-on-the-bosnian-border-their-predicament-is-horrifying-167476> (Accessed: 5 June 2024)
- Tomi, S., Kurtic, A., & Tesija, V. (5 May 2023) Migrants’ Mass Expulsions from Croatia Raise Legal Doubts. *BalkanInsight*. <https://balkaninsight.com/2023/05/05/migrants-mass-expulsions-from-croatia-raise-legal-doubts/> (Accessed 1 June 2022)
- Poon, J.H.K. (2020) Safeguarding the Principle of Non-Refoulement in Europe: Countering Containment Policies in the Common European Asylum System. Dissertation. The University of Western Ontario, 139.
- Refugee Rights Europe & the End Pushbacks Partnership. Pushbacks and Rights Violations at Europe’s borders. *The State Play in 2020*, 40.
- Relief Web. (11 June 2024). Extreme violence against refugees at the Croatian-Bosnian border. <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/extreme-violence-against-refugees-croatian-bosnian-border> (Accessed 15 June 2024)
- Rodenhäuser, T. (March 30, 2018). The principle of non-refoulement in the migration context: 5 key points. *Humanitarian Law & Policy*. Available at: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2018/03/30/principle-of-non-refoulement-migration-context-5-key-points/> (Accessed: 5 June 2024)
- UNHCR New Issues in Refugee Research: Working Paper 118. (2005).
- Written Submissions on Behalf of the Interveners. S.B. v. Croatia. (8 December 2020). Application No. 18810/19. https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/12/SB_v_Croatia_final_jointTPI_ECREAIREICJHHCDR1.pdf

17. YY. OSMANLI ÂLİMLERİNDEN ŞEYH YUYO VE MOSTAR ŞEHRİNDEKİ TÜRBEŞİ

*SHEIKH YUYO (ŞEJH JUJO): A 17TH CENTURY OTTOMAN
SCHOLAR AND HIS TOMB IN MOSTAR*

Hatice Tokuz Güler¹

Özet: Osmanlı ilim dünyasında Mustafa-yı Mostârî adıyla tanınan, memleketi Bosna Hersek'te Şeyh Yuyo nâmıyla şöhret bulan Eyyübizâde Mustafa, 17. yy'da yaşamış bir âlim ve entelektüeldir. İlk eğitimini, kendisi gibi âlim olan babası Yusuf Efendi ve memleketindeki diğer âlimlerden tahsil eden Eyyübizâde Mustafa, daha sonra payitahta giderek Sahn-ı Semân Medreseleri'nde dört yıl ilim tahsil etmiş ve müderris olmuştur. İlim tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'da on beş yıl kadar kalmış; bu süreçte bazı medreselerde ders okutup, ilmi çalışmalarının yanı sıra altmış kadar kitap istinsâh etmiştir. İlk on kitabını İstanbul'da kaleme alan Eyyübizâde Mustafa, Osmanlı ilim dünyasında takdir ve itibâr gören bir âlim olmuştur. 1104 (1692) yılında Mostar müftüsü Hasan Efendi'nin vefatı üzerine, Mostar müftüsü olarak memletine geri dönmüş ve ömrünün sonuna kadar ilmi çalışmalarına burada devam etmiştir. Mostar'daki müftülük görevinin yanı sıra Karagöz Bey Medresesi ve diğer medreselerde dersler vermiştir. Çoğu şerh ve hâşiye çalışmaları olan, felsefe, kelâm, dil, edebiyat, fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserler vermiştir. 15 Rebûlâhîr 1119 (16 Temmuz 1707) tarihindeki vefatının ardından Mostar'daki Müslüman Mezarlığı'na defnedilmiştir. Vefat ettiği günden itibaren kabri, halkın dua ve niyazlarda bulunduğu kıymetli bir ziyaretgâh olmuştur. Türbesi, vefatından 124 yıl sonra, 1247 (1831) yılı civarında Rıdvanbeyzâde Ali Paşa (Ali Paşa Rıdvanbegoviç) tarafından yaptırılmıştır. Türbe dikdörtgen planlı ve çardak biçimli türbelerin bir varyasyonu olarak üzeri metal kafesî, beyzî bir kubbe ile örtülü olarak inşa edilmiştir. Bosna-Hersek Savaşı'nda (1992-1995) zarar gören türbe 2010 yılında geçirmiş olduğu restorasyondan sonra, günümüze iyi durumda ve inşa edildiği dönemin özelliklerine uygun olarak ulaştırılmıştır.

1 PhD Student, İstanbul University, h.tokuz@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Şeyh Yuyo, Eyyubizade Mustafa, Osmanlı Türbesi, Mostar, Bosna Hersek

Abstract: Eyyubizade Mustafa, known as Mustafa al-Mostari in the Ottoman scholarly world and gaining fame as Sheikh Yuyo (Šejh Jujo) in his hometown of Bosnia and Herzegovina, was a scholar and intellectual who lived in the 17th century. Having received his initial education in his hometown, he later went to Istanbul and studied for four years at the Sahn-i Seman Madrasa, where he became a scholar. After completing his education, he stayed in Istanbul for about fifteen years, teaching in several madrasas and publishing around sixty books alongside his scholarly activities. Upon the death of the mufti of Mostar in 1104 (1692), he returned to his hometown as the new mufti and continued his scholarly activities there until the end of his life. In addition to his role as the mufti of Mostar, he taught at the Karagoz Bey Madrasa and other madrasas. He produced works in various fields, including philosophy, theology, language, literature, Islamic jurisprudence, and its methodology. Due to Sheikh Yuyo's significant contributions to education, Mostar became a renowned cultural and educational center in the Herzegovina region, nurturing many scholars. After his demise on 15 Rabi' al-Awwal 1119 (July 16, 1707), he was buried in the Muslim Cemetery in Mostar. Since his death, his grave has become a revered pilgrimage site where people pray and make supplications. The tomb, constructed in a rectangular plan and covered with a metal-caged, dome-shaped roof, is a variation of the typical baldachin structure. It was built around 1247 (1831) by Rıdvanbeyzâde Ali Pasha (Ali Pasha Rıdvanbegovic), 124 years after Sheikh Yuyo's passing. The tomb, which was damaged during the Bosnian War (1992-95), has been restored and has reached the present day in good condition, reflecting the characteristics of the period in which it was originally built.

Keywords: Sheikh Yuyo, Šejh Jujo, Ottoman scholar, Ottoman tomb, Mostar, Bosnia and Herzegovina

Giriş

Yaşadığı yüzyılın en önemli ilim adamlarından biri olan ve Şeyh Yuyo (Jujo) lakabıyla şöhret bulan Eyyübîzâde Mustafa, Osmanlı ilim dünyasında en çok telifte bulunan müelliflerden biri ve Bosna Hersek coğrafyasının yetiştirmiş olduğu önemli bir entelektüeldir. Doğup büyüdüğü ve müftü olarak hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Mostar şehri, onun döneminde Balkanların en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Arapça, Farsça ve Osmanlıca olarak eser telif eden, Bosnalı müellif ve alimler arasında önemli bir yer tutan Şeyh Yuyo, felsefe, mantık, kelim, dilbilgisi, edebiyat, akaid, tefsir, fıkıh, usul-u fıkıh ve astronomi alanlarında çalışmalar yapmış; bu alanlarda şerh, haşiye ve risaleler ortaya koymuştur (Ljubović, 1995: 33-34; Çeman, 2011: 5).

Kendisi ve talebesi İbrâhim Opijaç'ın başlıklarıyla kayıt altına almış olduğu eserlerinin yanı sıra, Arapça, Farsça ve Osmanlıca olarak yazılmış mantık, fıkıh, felsefe, tefsir ve akaid alanında da 42 adet eser istinsâh etmiştir. 17. yy'ın sonlarında kendi bibliyografyasını oluşturan yazar, Bosna Hersek'in ilk bibliyografıdır (Çeman, 2011: 5). Yüksek eğitim almak için geldiği İstanbul'da kaldığı on beş yıl içinde devlet erkânından önemli kişilerle dostluk kuran ve çocuklarına hocalık yapan Şeyh Yuyo, ilk on eserini İstanbul'da kaleme almış; Osmanlı ilim dünyasında önemli bir konum elde etmiştir. Müftü olarak hayatının kalan on beş yılını geçirdiği Mostar'da da telif ve istinsâh faaliyetlerine devam etmiş; fetvaları ile halkı aydınlatırken, ilmî bilgisi ile de Mostar'da kendi silsilesinden gelecek ilim adamları yetiştirmeye devam etmiştir. Talebesi Opijaç kendisi için, ilme çok değer verilmeyen bir dönemde dünyaya geldiği için hakkettiği değeri görmediğini düşündüğünü, önceki yüzyıllarda dünyaya gelse daha yüksek bir mevki elde edeceğini, bununla beraber; zekası ve fazileti ile tanınarak âlimler arasında örnek gösterildiğini ifade etmiştir (Köksoy, 2021: 44).

Osmanlı alim ve müellifleri içerisinde önemli bir yer tutan Şeyh Yuyo nam-ı diğer Eyyübîzâde Mustafa'nın ilmi literatüre kazandırmış olduğu kıymetli eserler kadar ebedi istirahatgâhının da bilinirliğinin artırılması ve Bosna Hersek'teki somut kültürel miraslarımızdan biri olan bu yapıya sahip çıkılması, bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Türklerin İslam'ı kabulünden sonra, eski inançlarımızın da etkisiyle Türk-İslam mimarisine kazandırmış oldukları bir yapı türü olan türbeler, buralarda medfun olan kimseler ile yüzyıllar sonrasında bile bir bağ kurulmasına vesile olan estetik ve manevi anlamı yüksek yapı türleridir. Şeyh Yuyo'nun Mostar şehrindeki türbesi de günümüzde bu fonksiyonunu devam ettirmekte; halkın dua ve niyazlarda bulunduğu bir ziyaretgâh

olma hüviyetini korumaktadır. Çalışmamız, Osmanlı kaynaklarında Eyyûbîzâde Mustafa olarak geçen ve Osmanlı ilim çevrelerinde Mustafa-yı Mostârî olarak tanınan bu kıymetli Osmanlı müellifi ile yerel halk tarafından Şeyh Yuyo namıyla şöhret bulup hürmet duyulan Mostar müftüsü karakterlerine bütüncül bir bakış açısıyla bakılarak geniş kitlelerce tanınmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Şeyh Yuyo'nun Hayatı ve Eserleri

Tam adı Mustafa Juji (Yuyi) b. Yusuf b. Murad Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostârî el-Bosnavî'dir. Bosna'da Şejh Jujo (Şeyh Yuyo) lakabı ile tanınmaktadır. Safvet-beg Bašagić, Bosna Hersek'te Mustafa isminin kısaltması olarak Mujo (Muyo)'nun kullanıldığını, Jujo (Yuyo) lakabının da ses benzerliği dolayısıyla bu kelimedenden dönüşmüş olabileceğini ifade etmektedir (Bašagić, 1986: 159). Eyyûbîzâde Mustafa, Şehjuf Efendija (Şeyhyuy Efendi) olarak da bilinmektedir (Udović, 1900-01: 254; Köksal, 2020: 134). Osmanlı ilim dünyasında Ejubović soyadının karşılığı olarak Eyyûbîzâde ismi ile anılmıştır. Ancak Mostar'da Eyubović/Eyübiç (Ejubović/Ejubić) ismiyle bilinen bir aile mevcut değildir. Dolayısıyla bu isimlendirmenin Osmanlı kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Ćeman, 2011:10).

Hayatı ile ilgili bilgimiz sınırlı olup; talebesi İbrâhîm Opjiaç el-Mostârî, Arapça kaleme aldığı *Risâle fî Menâkibi's-Şeyh Yûyâ Muştafâ b. Yûsuf el-Mûstârî* adlı biyografik eserde Eyyûbîzâde'nin hayatı hakkında bilgiler vermiştir (Ljubović, 1995: 33; Köksal, 2020: 134)².

1061(1651) yılında Mostar'da dünyaya gelen Eyyûbîzâde Mustafa'nın babası, Mostar'ın önde gelen âlimlerinden olan, Yûsuf b. Murâd'dır. Babası, kendisi 7 ya da 9 yaşındayken vefat etmiştir. İlk eğitimini Mostar'da, babası ve memleketinin diğer önemli alimleri olan Ahmed Opijaç, Şeyh İsmâîl Opijaç, Müftü Hasan Efendi ve Kadı Molla İsmail'den almıştır (Opijaç, 2011: 38). Akranlarından zekâsı ile ön plana çıkan Eyyûbîzâde Mustafa, h. 1088 (1677) yılında yüksek eğitim almak için İstanbul'a gitmiş; Sahn-ı Semân Medreseleri'nde dört yıl ilim tahsil etmiş, Molla Sâlih, Tireli Karabekir ve Arapzâde gibi devrin kıymetli âlimlerinden dersler alarak müderris olmuştur (Opijaç, 2011: 38-39; Ljubović, 1995; Bursalı,1333/1914-15, C. 2: 30-32; Köksal, 2020: 134). Kendisi de ilim çevrelerince saygı duyulan bir alim olan ve İstanbul'da on beş sene kalan Eyyûbîzâde Mustafa, burada kaldığı süre

2 Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri adlı eserinde ve Sebilü'r-Reşad dergisindeki makalesinde İbrâhîm Opijaç'ın Mustafa Ejubović'in kayınbiraderi olduğunu yazmış; bu bilgi hatalı olarak pek çok eserde tekrar edilerek günümüze ulaşmıştır. Ancak İbrâhîm Opijaç'ın kendi ifadesine göre Mustafa Ejubović, İbrâhîm Opijaç'ın değil babası İsmail Opijaç'ın kayınbiraderidir. Detaylı bilgi için bkz: Köksal, 2020, 134.

boyunca pek çok telif ve istinsâh faaliyetleri yürütmüş; medreselerde vermiş olduğu genel derslerin yanında vezir ve üst düzey devlet adamlarının çocuklarına da müderrislik yapmıştır. Abdurrahman Paşa'nın oğlu Abdullah talebelerinden biridir (Opijač, 2011: 40; Ljubović, 1995; Köksal, 2020, 134).

Mostar müftüsü Hasan Efendi'nin vefatı üzerine, 1104 (1692-93) yılının Rebiulâ-hir ayında İstanbul'dan ayrılarak Mostar'a gelmiştir. Mostar'da bulunduğu süre boyunca müftülük makamının gereği olarak fetvalarıyla muallakta kalan pek çok sorunu çözmesinin yanısıra; Karagöz Bey Medresesi ve diğer medreselerde tefsir, hadis, usûl, belâgat vb. alanlarda dersler vermiş ve eserler telif etmiştir (Opijač, 2011: 41-43; Ljubović, 1995).

Müftülük, müderrislik ve müelliflik faaliyetlerinin yanı sıra, başka alimlerin kitaplarını istinsâh etmiş; bu kitaplarda görmüş olduğu hataları tashih ederek şerh ve haşiyeler eklemiştir. Kendisinin telif etmiş olduğu eserler ve çeşitli yazarların kitaplarının boş kısımlarına eklemiştir olduğu haşiye kabilinden notların yanı sıra istinsâh etmiş olduğu eserlerin sayısı 60 ciltten fazladır (Opijač, yz. 3858, 2b-8b; Opijač, 2011: 43-44).

Osmanlı ilim dünyasının en çok telifte bulunan müelliflerinden biri olan Şeyh Yuyo, felsefe, mantık, kelam, dilbilgisi, edebiyat, akaid, tefsir, fıkıh, usul-u fıkıh ve astronomi alanlarında çalışmalar yapmış; bu alanlarda şerh, haşiye ve risaleler ortaya koymuştur. Arapça, Farsça ve Osmanlıca olarak üç dilde eser telif eden, Bosnalı müellif ve alimler arasında önemli bir yer tutmaktadır. (Ljubović, 1995: 33-34; Ćeman, 2011, 5).

Şeyh Yuyo, müellif hattı nüshası GHB Ktp. 3858/1 nr.da kayıtlı *Muntecabu'l-Huşûl fî Şerhi Muntehâbi'l-Uşûl* adlı eserinin 1a varağında telif sırasında göre listelenmiş 24 adet eserini zikretmektedir. Aynı şekilde talebesi İbrahim Opijač tarafından müellif hattından nakledilen bir notla, GHB Ktp. 4027 nr.da kayıtlı *Fethu'l-Esrâr* adlı eserinin baş tarafında da bu eserler şerh, ta'lik, haşiye, tahrir ve imlâ vb. gibi türüne işaret edilecek şekilde zikredilmiştir (Köksal, 2020: 135). Ancak, Opijač'ın hocasının biyografisini yazmış olduğu *Risâle fî Menâkıbi'sh-Şeyh Yûyâ Muştafâ b. Yûsuf el-Mûstârî* adlı eserde, hocasının 4 adet eserinden daha bahsetmektedir (Opijač, yz. 3858, 7b-8b; Opijač, 2011: 46-48; Köksal, 2020,:135-140). Tüm bunlara ek olarak çeşitli kaynaklarda telifi müellife nisbet edilen birkaç kitap, birkaç varaklık risaleler, fetva ve vaazlar da bulunmaktadır (Köksal, 2020: 141).

Şeyh Yuyo, Mostar şehrini Balkanların en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline dönüştürmüştü; vefatı sonrasında ilmî silsilesi kendisine bağlanan pek çok ilim adamı yetişmesine vesile olmuştur (Ljubović, 1995). Kendi kitaplarıyla bir vakıf kütüphanesi kurarak, bu eserleri kimseye satılmaması, istinsâh edebileceği bir

zamandan daha uzun süre birine verilmemesi şartıyla vakfetmiştir. Örneğin *el-Fevaidu'l-'Abdiyye* (Ek 1) adlı eserinin müellif hattı nüshasının başında sol üstte temellük kaydı, altında mühür ve varak ortasında Opijač tarafından yazılmış vakıf kaydı mevcuttur (Köksoy, 2021: 50-51). Ancak günümüzde buradaki kitaplar, daha güvenli bir şekilde korunması amacıyla Saraybosna, Zagreb ve Bratislava gibi çeşitli yerlerdeki kütüphanelere aktarılmıştır (Ljubović, 1995).

Şeyh Yuyo kütüphanenin yanı sıra, Mostar meydanı yakınlarındaki Sinan Paşa Camii'nin yanında Mostar Kadısının kalması için bir de ev vakfetmiştir. Ali-paşa Rizvanbegović'in Hersek Eyaleti Beylerbeyliği yaptığı dönemde ev onun mülküne geçmiş; o da evi tamir ettirip tekrar vakfetmiştir. 1878-1888 tarihlerinde şehir hastanesi olan binanın 1960 yılında Kültür Varlıklarını Koruma Kurumu tarafından bakımı yapılmış ve kayıt altına alınmıştır. Yapı günümüzde özel mülk durumundadır (Hasandedić, 2005: 182). Günümüzde Mostar şehrinin Šehovina semtinde kendi adıyla kurulmuş (*Osnovna Škola Mustafa Ejubović Šejh Jujo*) bir ilkokul bulunmaktadır.

Bosna Hersek'te meydana gelmiş önemli olayları ve kişileri kayıt altına alan, 19. yy'da yaşamış Muhamed Enverija Kadić'in *Târih-i Enverî* isimli eserinde, h.1104 (1692-93) yılında Mostar Müftüsü Hasan Efendi'nin vefatı üzerine Eyyûbîzâde'nin müftü olduğunu belirtmiş ve mührünü çizmiştir (Ek 2) (Köksoy, 2021: 53). Ayrıca Kadić, Opijač'ın ebcedle hocasının vefatına tarih düşürdüğü beyite de yer vermiştir (Opijač, [yz.] 3858/2: 8b-9a; Kadić, [yz.] 7304: 110b; Opijač, 2011: 48-49).

يا استاذي التحرير علامة الوري
 هل بقي يتيماً مثلي بعد كما
 نعم كسل العلوم غريب بعدك به
 يتشهد مصنفاتك لمن امن النظر
 فنعم ما جاء في تاريخ وفاتكم
 قد انتقل ينابيع العلوم جمعا

۱۱۱۹

Kad intakala yenâbi'u-l-ulûmi cem'an (İlmin bütün kaynakları kurudu) cümlesinin harflerinin ebced değeri sayıldığında h. 1119 (1707) tarihini vermektedir (Opijač, 2011: 48-49). Opijač eserinde, hocasının müftü olarak Mostar'a geldiği gibi yine bir Rebiulahir ayında hastalanıp birkaç gün içinde vefat etmiş olduğunu ifade etmektedir. Yazar, Şeyh Yuyo'nun eğitim için İstanbul'da ve müftü olarak Mostar'da geçirmiş olduğu sürenin aynı olduğunu güzel bir tesadüf olarak belirtmektedir (Opijač, [yz.] 3858/2: 4b; Köksoy, 2020: 134)

Müderriis, müftü ve müellif olarak 56 yıllık kısa hayatına ilmi anlamda pek çok şey sığdıran; Osmanlı ilim muhitinde ve memleketinde saygın bir konuma erişen Şeyh Yuyo'nun ilmi literatüre kazandırmış olduğu kıymetli eserler kadar, Türk-İslam Sanatları tarihi açısından oldukça önemli bir örnek teşkil eden türbesinin bilinirliğinin arttırılması, Osmanlı Devleti'nin Balkanlı tebaasının devlete askeri ve siyasi olduğu kadar ilmi açıdan da ne kadar önemli bir katkı sağladığını görmek açısından oldukça önemlidir.

Şeyh Yuyo Türbesi

Şeyh Yuyo'nun vefat ettiği tarihten itibaren kabri, halkın dua ve niyazlarda bulunduğu kıymetli bir ziyaretgâh haline dönüşmüştür. Kabrini ziyaret eden kimselerin, ilim tahsilinde karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmesi ile ilgili duası sebebiyle; halk arasında derslerinde başarısız olan çocuklar 40 gün boyunca her sabah namazından sonra Şeyh Yuyo'nun kabri başında Yasin suresi okursa Allah Teâla'nın zihin açıklığı nasip edeceğine dair bir inanış mevcuttur. (Başagić, 1986: 162; Hasandedić, 2005: 111; Nametak, 1992: 16; Köksal, 2020, 135)

Türbesi, vefatından 124 yıl sonra, 1247 (1831) yılı civarında Rıdvanbeyzâde Ali Paşa (Ali-Paşa Rizvanbegović-Stoćević) tarafından yaptırılmıştır (Hasandedić, 1968: 226; Mujezinović, 1982: 236; Hasandedić, 2005: 111; Tokuz, 2019: 103). Türbe, Şeyh Yuyo'nun vefat etmiş olduğu Mostar şehrindeki Sarıca İbrahim Ağa (Şaricâ) Camisi'nin karşısında yer almakta; doğu-batı istikametinde uzanmaktadır. Cami ile türbe arasından Marşala Tita (Marşala Tita) Caddesi geçmektedir.

Türbenin beden duvarları üzerinde herhangi bir kitabe yer almamaktadır. Ancak Bosna-Hersek'te Üsküp Nişanı (Skopaljskim Nişanima/Ušćupski Nişani) olarak isimlendirilen³ (Mujezinović, 1974: 13-15) kare gövdeli ulemâ sarıklı baş şahidesinde (Ek 3), beş satır halinde, Osmanlı Türkçesi ile celi sülüs hatla⁴, mermer malzemeye kabartma tekniği ile hakkedilmiş bir kitabe bulunmaktadır (Ek 4).

Kitabe metni şöyledir;

1- شيخ يوي مصطفى بن (Şeyh Yuyi Mustafa bin)

2- يوسف بن مراد ولد (Yusuf bin Murad vülide)

3- سنة الهجرة (Senetü'l hicre)

3 Bosna Hersek'te mezar taşlarına şahide yerine nişan denilmektedir. Daha önce örneklerini gördüğümüz, Saraybosna'da Hacı Sinan Ağa'nın ve Divan Kâtibi Haydar Efendi'nin, Donji Vakuf'ta Miralem Mehmet Paşa'nın oğlu Muhammed'in mezar taşları da bu tiptedir.

4 Kitabenin yazı tipi, tevki karışımı bir sülüstür. Ancak harflerin ölçüleri sülüse birebir uygun değildir.

4- ١٦٠١ توفى (1061 *tüviffiye*)

5- ١١١٩ (1119)

Kitabeden, Şeyh Yuyi'nin 1061 (1651) yılında doğduğu ve 1119 (1707) yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Türbe dikdörtgen planlı ve çardak biçimli türbelerin bir varyasyonu olarak üzeri metal kafesî, beyzî bir kubbe ile örtülü olarak inşâ edilmiştir⁵. Kafesî kubbenin üzerinde alem bulunmaktadır. Yapının inşâ malzemesi kesme taştır. Yapı, eğimli bir arazi üzerinde bulunduğundan yüksekliği her kenarda değişmekte olan bir taş kaide üzerinde yer almaktadır (Tokuz, 2019: 103).

Yaklaşık olarak 2.30 x 4.00 m. ölçülerinde olan türbe, her bir kenarı yaklaşık 12 cm. olan, sekizgen, altı adet sütun üzerine oturmaktadır (Ek 10). Sütunlar yuvarlak kemerler vasıtasıyla birbirlerine bağlanmakta olup; kemerler arasında demir gergiler bulunmaktadır (Ek 5). Doğu ve batı doğrultusunda birer, kuzey ve güney doğrultusunda ikişer adet yuvarlak kemer bulunmaktadır (Kılıcı, 100; Tokuz, 2019: 104). Yerden kilit taşına kadar kemerlerin yüksekliği yaklaşık olarak 2.85 m.dir. Kemerlerin bitiminde, kubbeye geçişte geniş bir silme bulunmaktadır. Yerden silmeye kadar olan yükseklik yaklaşık olarak 3.30 m.dir. Türbenin üzerini örten beyzî şekildedeki kafes kubbeye kadar olan yükseklik ise içten yaklaşık olarak 4.75 m.dir. Kubbe, bir kasnak üzerine oturtulmuştur (Tokuz, 2019: 104).

Sütun başlıkları klasik baklavali sütun başlıklarından farklı, sade bir mukarnas kompozisyonu içermektedir (Ek 6) Bu başlıklar yaklaşık 50 cm. yüksekliğindedir. Sütun kaideleri ise yaklaşık olarak 40 cm yüksekliğinde, 40 x 40 cm. ölçülerinde ve kare formdadır. Türbe içerisinde yaklaşık olarak 0.75 x 2.30 m. ölçülerinde Şeyh Yuyi'ye ait bir mezar bulunmaktadır (Tokuz, 2019: 104).

Türbenin beden duvarları üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Ancak bingiler üzerinde, yıldız şeklinde taş kabartmalar mevcuttur (Ek 7). Bu kabartma motifleri, her bingi üzerinde farklı bir kompozisyona sahiptir.

Eser, Bosna Hersek Milli Anıtları Koruma Komisyonu (*Bosna i Hercegovina Komisija/Povjerenstvo za Očuvanje Nacionalnih Spomenika*)'nın Geçici Liste (Privremena Lista)'sinde bulunmaktadır. Hakkında yazılmış kapsamlı bir inceleme raporu yoktur. Türbe, 1937 yılında birtakım onarımlar geçirmiş ve içerisine elektrik sistemi yapıp bir lamba vasıtasıyla ışıklandırılmıştır (Hasandedić, 2005: 113).

5 Bu tip türbe örnekleri için bkz: Travnik'de Abdullah ve Celal Paşa Türbesi, Perişan Mustafa Paşa Türbesi, Defterdar ve Silahtar Abdullah Paşa Türbesi, Donji Vakuf'da Miralem Paşa Türbesi, İstanbul'da Gülnüş Valide Sultan Türbesi, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi vb. Ayrıca bkz: Önkal," Eyüp'te Bir Grup Çarduvar (Açık) Türbe Hakkında Notlar", s. 482

Bosna-Hersek Savaşı 'nda (1992-1995) isabet eden mermi ve şarapnel parçaları sebebiyle türbenin beden duvarları ve sütunlarının alt kısımları zarar görmüştür (Medžlis Mostar, 2010). Türbe, dönemin Mostar müftüsü Hadži Seid ef. Smajkić 'in girişimiyle, Mostar'lı mimar Nedžad Ćupina'nın başısladığı uygulama projesine uygun olarak, *Stil Gradnja* isimli inşaat şirketi tarafından Federal Kültür ve Spor Bakanlığı (*Federalno Ministarstvo Kulture i Sporta*)'nın desteği ile restore edilmiştir (Medžlis Mostar, 2010) (Ek 8). Sonuç olarak türbenin, günümüze iyi durumda ve inşâ edildiği dönemin özelliklerine uygun olarak ulaştığı sonucuna varılabilir (Ek 9).

Sonuç

Eyyûbîzâde Mustafa hakkında daha önce yapılmış olan çalışmalarda, kendisi bir Osmanlı alim ve müellifi olarak ele alınmış; eserleri ve eserlerinin çeşitli kütüphanelerde bulunan nüshaları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Çalışmamız, hayatının önemli bir kısmını Mostar müftüsü ve müderris olarak geçirmiş olan müellifin, hayatı ve eserlerinin yanı sıra memleketinde nâm salmış olduğu Şeyh Yuyo ismiyle yapmış olduğu çalışmalar ve yine aynı isimle bilinen türbesine odaklanmaktadır. Şeyh Yuyo'nun Mostar şehrindeki türbesi, Türk-İslam mimarisinin önemli bir unsuru olan türbelerin, üstü açık baldeken (çârdak) olarak isimlendirilen türünün önemli bir örneğidir. 1992-1995 Bosna Savaşı sırasında isabet eden mermi ve şarapnel parçaları sebebiyle zarar gören türbe yapısı 2010 yılında restore edilmiş ve günümüze özgün vaziyette ulaşmıştır.

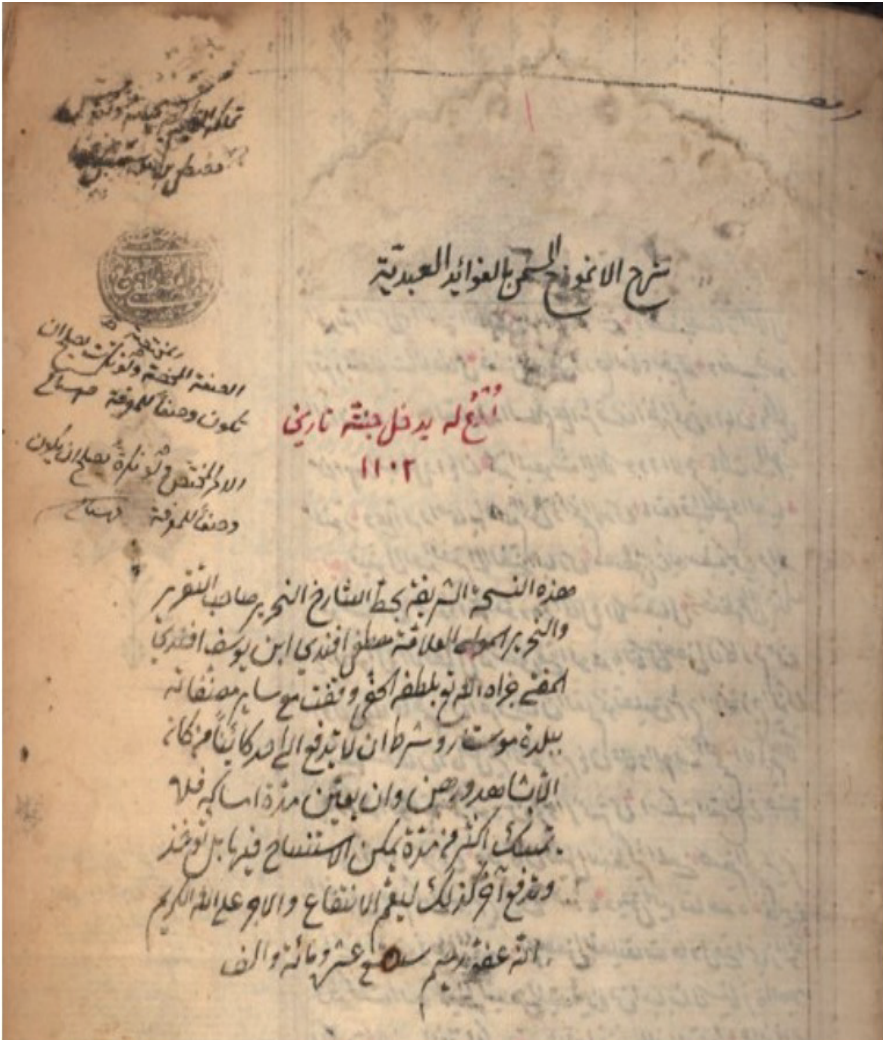
Osmanlı ilim dünyasının en çok telifte bulunan müelliflerinden biri olan Şeyh Yuyo, müftü olarak gelmiş olduğu Mostar şehrini Balkanların en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline dönüşmüş; vefatı sonrasında ilmî silsilesi kendisine bağlanan pek çok ilim adamı yetişmesine vesile olmuştur. Müftülük görevinin yanı sıra, Mostar'daki çeşitli medreselerde dersler de veren Şeyh Yuyo, eserlerinin çoğunu burada yazmış; kendi kitaplarıyla bir vakıf kütüphanesi kurarak, bu eserleri kimseye satılmaması, istinsâh edebileceği bir zamandan daha uzun süre birine verilmemesi şartıyla vakfetmiştir.

Günümüzde Mostar şehrinde kendi ismiyle kurulmuş bir ilkokul bulunan ve vakfetmiş olduğu kütüphanedeki kitaplar, Saraybosna, Zagreb ve Bratislava gibi çeşitli yerlerdeki kütüphanelere taşınan müellifin, Mostar şehrindeki türbesi, halkın dua ve niyazlarda bulunduğu bir ziyaretgâh olma hüviyetini korumaktadır. Şeyh Yuyo'nun ilmi literatüre kazandırmış olduğu kıymetli eserler kadar ebedi istirahatgâhının da bilinirliğinin arttırılması ve Bosna Hersek'teki somut kültürel miraslarımızdan biri olan bu yapıya sahip çıkılması oldukça önemlidir.

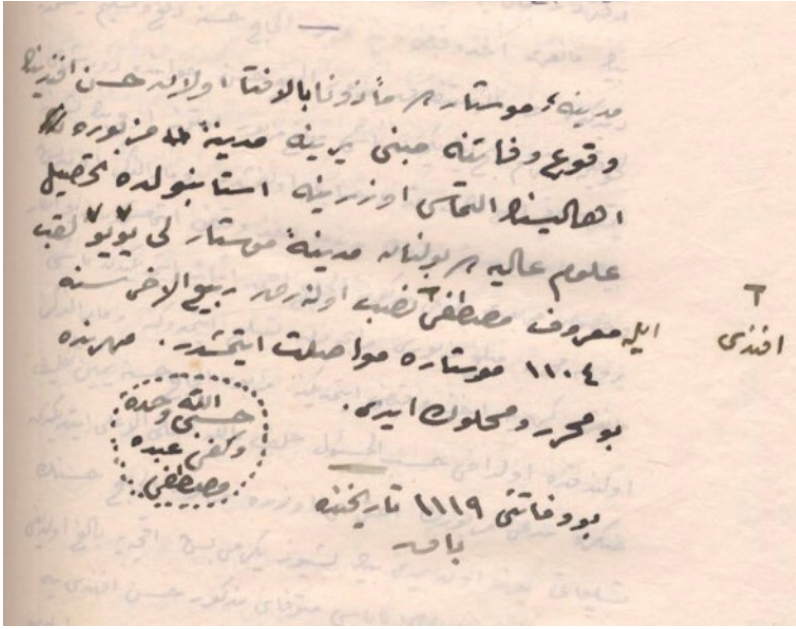
KAYNAKÇA

- Bašagić, Safvet-beg (1986). *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1333/1914-15). *Osmanlı Müellifleri*, C. 2. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ćeman, M. (2011). "Prilozi Bibliografiji Muftafe Ejubovića Šejh Juje", *Mustafa Ejubović, Šejh Jujo; bibliografija*. Mostar: Muzej Hercegovine.
- Hasandedić H. (1968). "Mostar'ın Türk Devri Kültürel ve Tarihi Anıtları", Eren İ. (Çev.), *Vakıflar Dergisi*, C. 7, ss. 7, Ankara.
- Hasandedić H.(2005). *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Mostar: Islamski Kulturni Centar.
- Kadić, M. E. *Zbornik (Tarih-i Enveri)*, c.II-III-IV-V, Yazma Eser No: R-7304, Husrev begovoj Biblioteci. Sarajevo.
- Kılıcı, A. (2010). "Balkanlardaki Osmanlı Baldaken Türbeleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, 32, Ankara.
- Köksoy, M. (2020). "Mustafa Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostarî'nin Eserlerinin İncelenmesi ve Arap Dili ve Belagatına Dair Üç Risalesinin Tahkiki". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (44):131-160.
- Köksoy, M. (2021). *Osmanlı Döneminde Arap Diline Dair Eser Vermiş Osmanlı Alimleri ve Eserleri*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Ljubović, A. (1995). "Eyyûbîzâde Mustafa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.12, ss.33-34, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyyubizade-mustafa>
- Medžlis Mostar. (2010, Nisan 5). *Obnova šejh Jujinog turbeta privedena kraju*. Islamska Zajednica u Bosni i Hercegovini Medžlis Islamska Zajednice Mostar. <https://medzlismostar.ba/obnova-sejh-jujinog-turbeta-privedena-kraju/>
- Mujezinović, M. (1974) *Islamska Epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga 1, Sarajevo: Vasilin Masleša.
- Mujezinović, M. (1982) *Islamska Epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vasilin Masleša.
- Opijač, İ. *Risâle fî menâkibi'ş-Şeyh Yuyâ Mustafâ b. Yûsuf el-Mostârî*. Gazi Husrev Begova Kütüphanesi, 3858.
- Opijač, İ. (2011) "Biografija Mustafe Ejubovića-Šejh Juje", *Mustafa Ejubović, Šejh Jujo; bibliografija*. Mostar: Muzej Hercegovine.
- Nametak, A. (1992). *Ramazanske price*. Sarajevo: Kaligraf.
- Önkal, H. (2011). "Eyüp'te Bir Grup Çarduvar (Açık) Türbe Hakkında Notlar", *XII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 482-483.
- Pektaş, K., Cirtil, S., Cirtil, S.Ö., ve diğ. (haz.), *Pamukkale Üniversitesi*, İstanbul.
- Tokuz, H. (2019) *Bosna-Hersek'teki Osmanlı Türbe Mimarisi*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Udović, S. (1900-1901). "Šehjuj Efendija". *Behar*, 1, 254. Sarajevo

EKLER

Ek 1: el- Fevidu'l- 'Abdiyye, GHB Ktp. nr. 3883 vr. 1a (Köksal, 2021, 51)

Ek 2: Târîh-i Enverî, GHB Ktp. nr. 7304 vr. 110b (Köksal, 2021, 53)

Ek 3: Şeyh Yuyo'nun Şahidesi

Ek 4: Şahide Üzerindeki Kitabe

Ek 5: Yuvarlak Kemer ve Gergiler

Ek 6: Sütun Başlığı Detay

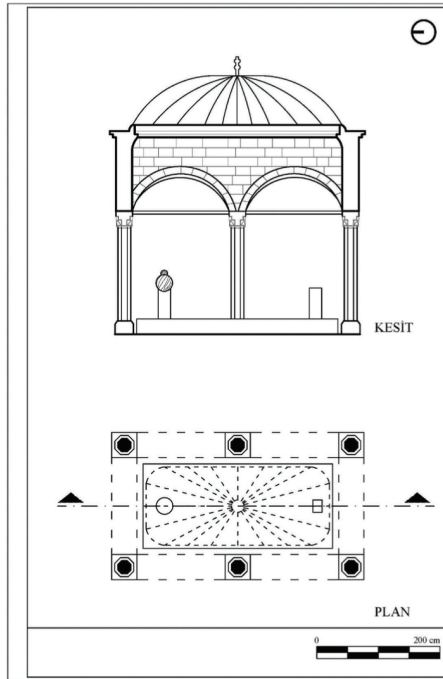
Ek 7: Bingiler üzerindeki yıldız kabarası

Ek 8: Restorasyon sırasında Şeyh Yuyo Türbesi (İslamska Zajednica u Bosni i Hercegovini Arşivi)

Ek 9: Şeyh Yuyo Türbesi, Günümüzdeki Hali

Ek 10: Şeyh Yuyo Türbesi Plan ve Kesiti

BALKANLARDAN İSTANBUL'A BİR İLİM YOLCULUĞU: DEBRELİ VİLDAN FÂİK EFENDİ VE HADİSÇİLİĞİ

A JOURNEY OF SCIENCE FROM THE BALKANS TO ISTANBUL: HEAD SCHOLAR OF HUZUR LESSONS DEBRELİ VİLDAN FÂİK EFENDİ AND HIS HADITH SCHOLARSHIP

Muhammed Alparslan Kartal¹

Özet: Her dönemde bazı şehirler, medeniyet, ticaret ve/veya ilim merkezleri olagelmıştır. Çevresindeki coğrafya için cazibe merkezi olan bu şehirler, beyin göçünün de en çok yöneldiği noktalar olmuştur. İslam tarihinde Mekke, Medine, Şam, Bağdat, Kurtuba, Buhara, Cüzcân, Merv, Nişabur Tebrîz, Merâga, Urmiyye, Erdebîl ve Zencân gibi şehirler bu minvalde örnek gösterilebilir. Osmanlı Devleti zamanında ise İstanbul asırlarca bir ilim merkezi hüviyetini devam ettirmiştir. İstanbul'a yakın bir coğrafya olan Balkanlar'dan çok sayıda ilim taliplisi, İstanbul'daki medreselerde eğitim almak için göç etmiştir. Bazıları geriye dönse de ekseriyeti pâyitahtta yerleşmiş; hatta ilmî rütbelerin en yükseğine çıkarak vazifeler üstlenmişlerdir. II. Meşrutiyet dönemi ulemasından olan Debreli Vildan Faik Efendi (1853-1925), Osmanlı döneminde Arnavutluk'a bağlı olan, günümüzde ise Kuzey Makedonya'nın Arnavutluk sınırındaki bir kasabası olan Debre'de doğmuştur. Küçük yaşlarda ailesi ile beraber o dönemin en önemli ilim merkezlerinden olan İstanbul'a göç etmiş ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiştir. Çok önemli âlimlerden ilim tedris etmiş; sonrasında müderrislik yapmıştır. Meşrutiyet taraftarı olduğu bilinmektedir. Her Ramazan ayında Padişah'ın huzurunda yapılan Huzur Dersleri'ne yıllarca davet edilmiştir. Tefsir dersi niteliğindeki bu derslerde zaman zaman hadislere atıf yapılmış ve yorum yapılmıştır. Huzur Dersleri'nin bazı kayıtları kütüphanelerimizde mevcutsa da Vildan Faik Efendi'nin el-Mevâizu'l-Hisân fî mâ Kurrire Beyne Yedeyi's-Sultan adıyla tab' ettirdiği ve takririnde bulunduğu Huzur Dersleri'ni topladığı eser, matbu olması yönüyle müstesna bir kitaptır. İslamî ilimlerin farklı alanlarında eser veren Vildan Fâik'in hadis ilminde de belli bir seviyede tedrisatının olduğu

1 Assoc.Prof.Dr., Kafkas University, kfkasharakani36@gmail.com

eserlerinden anlaşılmaktadır. Huzur Dersleri'nde bazı hadisleri delil olarak zikretmiş bazılarını da yorumlamıştır. Hadisleri yorumlarken devrin siyasî cereyanlarının etkisinde kaldığı inkar edilemez. Meşrutiyet düşüncesinin halka kabul ettirilmesinde hadislerin kullanımı devrin diğer âlimlerinde de görülmektedir.

Keywords: Balkanlar, Vildan Faik Efendi, Huzur Dersleri, Osmanlı Devleti, hadis

Abstract: In every period, some cities have been centers of civilization, trade and/or science. These cities, which are centers of attraction for the surrounding geography, have also been the points where brain drain is most directed. In Islamic history, cities such as Mecca, Medina, Damascus, Baghdad, Cordoba, Bukhara, Juzjan, Merv, Nishapur, Tabriz, Maragha, Urmiyya, Ardabil and Zanjan can be given as examples in this regard. During the Ottoman Empire, Istanbul continued to be a center of science for centuries. Many scholars from the Balkans, a geography close to Istanbul, migrated to receive education in madrasahs in Istanbul. Although some returned, most of them settled in the capital; they even rose to the highest scientific ranks and assumed duties. Debreli Vildan Faik Efendi (1853-1925), one of the scholars of the 2nd Constitutional Monarchy period, was born in Debre, which was a part of Albania during the Ottoman period and is today a town in North Macedonia on the Albanian border. At a young age, he migrated with his family to Istanbul, one of the most important science centers of that period, and spent the rest of his life here. He received knowledge from very important scholars; He later worked as a müderis (scholar). It is known that he was a supporter of the Constitutional Monarchy. For years, he was invited to the Huzur Lessons held in the presence of the Sultan every Ramadan. In these lessons on Quran Interpretation, hadiths were occasionally referred to and commented on. Although some records of the Huzur Lessons are available in our libraries, the work in which Vildan Faik Efendi collected the Huzur Lessons, which she had published and reviewed under the name of *el-Mevâizu'l-Hisân fî mâ Kurrire Beyne Yedeyi's-Sultan*, is an exceptional book in terms of being printed. It is understood from her works that Vildan Fâik, who produced works in different fields of Islamic sciences, also had a certain level of education in the science of hadith. In his Huzur Lessons, he mentioned some hadiths as evidence and interpreted some of them. It cannot be denied that he was influenced by the political currents of the period when interpreting the hadiths. The use of hadiths in making the people accept the idea of the Constitutional Monarchy can also be seen in other scholars of the period.

Keywords: Balkans, Vildan Fâik Efendi, Huzur Lessons, Ottoman State, hadith

Giriş

Tarihin farklı dönemlerinde farklı şehirler, ilim/bilim ve/veya ticaret ve/veya kültür merkezleri haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü asırlarda da İstanbul böyle bir merkez hüviyetindeydi. Osmanlı Devleti'nin üç kıtadaki farklı vilayetlerinden çok sayıda ilim/bilim adamı, dönemin ilim merkezlerinden biri olan İstanbul'a bazen kısa süreli bir ziyaret bazen de hayatlarının sonuna kadar sürecek bir göç için yola çıkmışlardır. Osmanlı padişahlarının İstanbul'u bir ilim merkezi haline getirmek için yapmış oldukları yatırımlar, ilim merkezlerinin imkânları vb. nedenlerle İstanbul, asırlarca ilim ehlinin rağbet ettiği bir merkez niteliğini devam ettirmiştir.

Balkanlar coğrafyası Osmanlı Devleti için en önemli toprak parçalarından biriydi. Payitahta yakınlığı, çok sayıda Türk asıllı ailenin bu coğrafyaya yerleşmiş olması ve Avrupa üzerine yapılacak akınlarda adeta bir üs vazifesi görmesi, bölgenin Osmanlı devleti için önemini gösteren sadece birkaç neden olarak gösterilebilir. Balkanlarda Devlet-i Âliye'ye ait çok sayıda medrese kurulmuştur ve nitelikli ulema yetiştirilmiştir. Bunlar arasından daha kabiliyetli olanlar ve/veya payitahta aile yakınları bulunanlar, ilim tedrisatı için İstanbul medreselerini tercih etmişlerdir.

İstanbul'a ilim tedrisatı nedeniyle göç eden Balkan asıllı ulemadan biri de Debreli Vildan Fâik Efendi'dir (1269 /1852-1853). Arnavut bir ailenin bir ferdi olarak Debre'de doğan Fâik Efendi, 8 yaşlarındayken ilim tahsili amacıyla ailesiyle beraber İstanbul'a göç etmiş; hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiş ve yine bu şehirde vefat etmiştir. Bu çalışmada fıkıh tefsir hadis Arap dili ve belağatı vb. bir çok ilim dalında mahir olup eserler yazan müellifin, hadisçiliği ele alınacaktır.

Debreli Vildan Faik Efendi'nin Hayatı

Şer'iyye sicillerindeki resmi kayıtlarda Vildan Efendi, kendi ifadesiyle künyesini Faik b. Abdüsselâm b. Abdullah ed-Debrevî (İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Sicill-i Ahval Dosyası, nr. 3591). şeklinde beyan etmiştir. Ziraatle meşgul olan babasının adı Abdüsselam (İslam) Ağa olup validesinin ismi Zülfiye'dir (Güldüşüren, 2013, 43/108). Osmanlı döneminde Arnavutluk sınırları içerisinde bulunan ancak günümüzde Kuzey Makedonya'ya bağlı olan Debre sancağına bağlı Rakalar kazasının Persenice köyünde 1269 (1852-1853)'da doğan (Mardin, 2017, II-III/222) Vildan Faik Efendi, Arnavut bir aileye mensup idi. Sekiz yaşlarındayken ailesiyle beraber hayatının geri kalan kısmını geçireceği İstanbul'a(Üsküdar) hicretetti.

Üsküdar'da "eski bir dârının (evinin), inzivagâhının" olduğunu kendisi ifade etmiştir (Faik, h.1330: 50). Vildan Faik Efendi 1 Nisan 1301'de, 33 yaşlarında olduğu sırada, Fatma Servet Hanım'la (1861-1941) evlendi. Bu evlilikten tek çocuğu olan Emine Tayyibe Hanım dünyaya geldiyse de fazla ömrü uzun olmadı ve h. 1330'da (1912) dâr-ı bekaya irtihal eyledi (Güldöşüren, 2015: 118).

Babası İslam Ağa'nın teşviki (Zerdeci, 2012: 384, Özcan, 2012: 384) ve amcası Valide Afîk Medresesi müderrislerinden Hoca Yahya Efendi'nin himayelerinde sekiz yaşlarında ilim hayatına adım atan Vildan Faik İstanbul'un farklı ilmî şahsiyetlerinin rahle-i tedrislerinden geçti. İbtidâî ilimleri Ispartalı Hoca Hafız Sabri Efendi'den aldıktan sonra, 12 yaşlarında hafızlığını tamamladı. 17 yaşlarında ise aşere ve kıraat ilimlerini ikmal etti (Özel, 1999, s:223, Albayrak, 1996, IV/352-353). Bu temel eğitimi müteakip, Üsküdar dersiâmlarından Alaiyyeli Kara Mustafa Efendi'nin yanında 19 sene ulûm-i dîniyeyi ikmâl edip icâzetnâme almaya muvaffak olmuştur. İmtihanda başarılı olarak 1303/1885-1886'de İstanbul ruûs-u humâyûnu kazandı ve ilim taliplilerine icazet vermeye başladı (Sula, 2009: 123-174).

Vildan Faik Efendi, 1882'de Üsküdar Yeni Camii'nde başladığı talebe okutma işine ibtida-i hariç müderrisi olarak atandığı 7 Rebîulâhir 1303'te (13 Ocak 1886) Nazmîzâde Medresesi'nde devam etti. Üsküdar'daki Hallaç Baba Dergâhı Şeyhi Ali Ağazade Mehmet Emin Efendi'nin oğlu Şeyh Ali Fakrî Efendi (ö. 1347/1929) onun icazet verdiği talebelerindedir. (İbnülemin, 1988, I/361-362, Yıldırım, 2004, II/253) Müellifin aldığı resmi görevler şu şekilde sıralanabilir:

- 21 Şaban 1311 (27 Şubat 1894)'de Sâlise-i Arif Efendi Medresesi'ne Hareket-i Hâric,
- 1 Cumâdelâhire 1318 (26 Eylül 1900)'de Hoca Sadeddin Efendi Medresesi'ne İbtidâ-i Dâhil,
- 6 Şaban 1322 (15 Ekim 1904)'de aynı medreseye itibari olarak Mûsıla-i Sahn müderrisi
- 21 Ramazan 1323 (18 Kasım 1905)'de Hoca Sadeddin Efendi Medresesi'nde yine itibari olarak Sahn-ı Semân müderrisliği
- 11 Safer 1324 (5 Nisan 1906)'da Sirkeci'deki Vânî Efendi Medresesi'ne 40 akçe ile İbtidâ-i Altmışlı,
- 9 Zilkade 1325 (15 Aralık 1907)'de Soğukkuyu'daki Cafer Ağa Medresesi'ne 80 akçe ile Hareket-i Altmışlı,
- 21 Rebîulâhir 1328 (1 Mayıs 1910)'da Unkapanı'ndaki Hoca Hayreddin Medresesi'ne 92 akçe ile Mûsıla-i Süleymâniye müderrisi

- 22 Şevval 1335 (11 Ağustos 1917)'de ise Hâmise-i Süleymâniye müderrisliği (Güldöşüren, 2015: 120)

Arapça ve Farisî dilinde hakim ve aydın bir kişiliğe sahip olan Vildan Faik Efendi bu nedenle müderrislikle beraber başka vazifeler de üstlenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi Medreselerin ıslahı çalışmalarında önemli tavsiyelerde bulunmuş ve bir taraftan 26 Şubat 1910'daki Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi sonrasında oluşturulan medreselerde görev alırken, diğer taraftan yabancı dile olan hâkimiyetinden dolayı rüşdiyelerde muallimlik de yapmıştır. Muallimlik görevleri şu şekilde sıralanabilir:

- 5 Kânunisânî 1301 (17 Ocak 1886)'da Üsküdar Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi'nde Farsça muallimliği,
- 28 Ağustos 1307 (9 Eylül 1891)'de Mekteb-i İdâdî Sınıf-ı Mahsûs Farsça muallimliği
- 16 Mart 1314 (28 Mart 1898)'de Koca Mustafa Paşa Askeri Rüşdiyesi'nde Arapça muallimliği
- 23 Ağustos 1317/22 Cumadelula 1319 (5 Eylül 1901)'de Üsküdar İdadisi'nde Arapça muallimliği,
- 23 Ağustos 1320 (5 Eylül 1904)'de Üsküdar Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nde Arapça muallimliği. (İlmiye Salnamesi, 1334: 174-175)

Medreselerin ıslahı ve eğitim programlarının değiştirilmesinden sonra Üsküdar Mihrimâh Sultan Dershanesi Müdüriyeti'ne kendisine tevcih edilmiş ve bu vazifeyi 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911)-1 Teşrînievvel 1330 (14 Ekim 1914) tarihleri arasında yürütmüştür. 1 Teşrînisânî 1330 (14 Kasım 1914) tarihinde ise Dâru'l-Hılâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tefsîr-i Şerîf müderrisliği vazifesine getirilmiş ve burada da 2 yıl devam etmiştir. Aynı anda Medresetü'l Mütahassisin'in Tefsîr ve Hadîs şubesinde Usûl-i Tefsir müderrisliği² görevini deruhte ediyordu. (Temiz, 2008: 314) Daha sonra vaiz yetiştirmek amacıyla Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Medresetü'l-Vaizîn'de³ bir süre Tefsir dersi okutmuştur. II. Vildan

2 Müellif hakkında araştırmalar yapan Arzu Güldöşüren'in tespitlerine göre, Ramazan 1333'de yayınlanan Ceride-i İlmiye'nin, 15. sayısında da durum yukarıdaki gibi kayda geçirilmişken, müellifin Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki dosyasında Medresetü'l-Mütahassisin'de İlm-i Nâsih ve Mensûh müderrisi olduğu yazmaktadır. (Güldöşüren, 2015:121.)

3 Yahya Kemal Beyatlı, Abdüllatif Harpûtî, Tunuslu alim İbn Azzûz Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Ali Ayni, Mustafa Asım Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Ahmed Hamdi Akseki, Tahirü'l-Mevlevi, İskipli Mehmed Atif Efendi, Mehmet Kamil (Miras) vb. dönemin önemli simaları bu medresede ders vermiştir. Bu

Faik Efendi tatlı dilli, hafızası kuvvetli, hoş sohbet ve hitabet kabiliyeti yüksek bir âlimdi.⁵ Şiire, sanata,⁶ musikiye de düşkündü. Vaazları etkili ve meşhurdu. Nitekim Üsküdar'da bazı camilerde va'z ve nasihatlerde bulunurdu. Vaazlarının hangi gün ve camilerde olacağı zaman zaman *Beyânu'l-Hak* mecmuasında yazılırdı. (*Beyânu'l-Hak*, h. 1324: 16) Bu nedenle mezkûr okul için ilk tercih edilenlerden olmuştur.

Küçük yaşlarda İstanbul'a gelen ve hayatının tamamını bu şehirde geçiren, ilmî tahsilini burada tamamlayan Vildan Faik Efendi de kısa zamanda ilmî hiyerarşide yükselmişti. Resmi medreseler dışında, ıslahatlar sonrası oluşturulan okullarda da görev almış; Hadis ve Tefsir Müderrisliği dışında Arapça ve Farsça muallimliği vazifelerini de üstlenmişti. İlmiye bürokrasisinde daha üst roller alabilmesi için ilmî meziyetlerine ek olarak siyasetle ilişki içinde olması gerekiyordu. Ancak o, siyaset ve yöneticilerle ilişkilerine önem verse de ilmin izzetini her şeyin üstünde tutmaya çalışmıştı. İlmiye sınıfına adım attığında II. Abdülhamid tahttaydı ve o dönemki muhalif ulemanın Sultan'a yönelik tenkidlerinin birçoğuna o da katılıyordu. Fakat Sultan'a yönelik muhalefetin basit bir üyesi olarak politize olmaktan uzak kalarak, bir Osmanlı uleması izzet ve vakarını temsil etmeye çalışıyordu.

Devlet işleri ile siyaset arasındaki farkı iyi biliyordu ki siyasetini tasvip etmediği II. Abdülhamid döneminde davet edildiği Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmaktan geri durmamıştı. Arkadaşlarının birçoğu gazete ve dergilerde Sultan'ın şahsını ve icraatlarını tenkid etmede çok ağır bir dil kullanıyorken, Faik Efendi'nin *Beyânu'l-Hak* dergisinde çıkan üç yazısında da böyle bir durumla karşılaşmadık. Ancak bir yazısında II. Abdülhamid dönemini kastederek "devr-i İstibdat" ifadesini kullanması, onun tarafını ve düşünce yapısını göstermesi açısından bazı işaretler taşımaktadır.

Ulemanın mevcut baskıcı yönetime muhalefet etmesinin bir vecibe olduğu ayet ve hadislerle delillendirmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde dinî nasslar güncel

---

konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydeniz, 2015: 597-622)

- 4 Halid Ziya Uşaklıgil, Vildan Faik Efendi'yi sevimli, Laz şivesine benzeyen konuşması olan fakat güzel sesli ve hitabet kabiliyeti olan bir alim olarak tarif etmiştir. (Uşaklıgil, 1941, II/ 141.)
- 5 Onunla ilgili bir anısını anlatırken Üsküdarlı Şeyh Hayrullah Tacettin Efendi, şu ifadeleri kullanmıştır: "Esasen Hazret de birinci sınıf nâtikaperdâzândan, tatlı tatlı kendini dinlettirir." Kendisine okuduğu iki şiiri iki defa okumakla ezberlediğini de ilave etmiştir. (Mardin, Huzur Dersleri, III/857.)
- 6 Son dönem meşhur hattatlarından ve sanatkârlardan Necmeddin Okyay'ın görüştüğü ve istifade ettiği kişilerden biri de Vildan Faik Efendi'dir. (Derman, 2004, II/188.)

olaylar muvacehesinde yeniden yorumlanarak meşrutiyete meşruiyyet kazandırılmaya çalışılıyordu. Vildan Faik Efendi de, meşrutiyet düşüncesini, İslam'ın nasslarına, ruhuna muvafık olduğu için olduğu kadar milletin selameti, vatanın muhafazası için savunuyordu. (Faik, h. 1330: 2) *Mevâizul-Hisân*'ın farklı yerlerinde buna temas etmiş, ayet ve hadislerle bu konuyu delillendirmeye çalışmıştır. İslam'ın adalet, uhuvvet, meşveret vb kavramları üzerinden meşrutiyetin meşruiyetini savunmuştur. (Güldöşüren, 2018: 308)

Vildan Faik Efendi, Meşrutiyet yönetimine destek sağlamak ve halkın da ikna edilmesini temin etmek amacıyla çeşitli faaliyetlerde de bulunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisine dair açık bir kanıt olmasa da bazı işaretler vardır. Meşrutiyetin ikinci defa ilanından sonra Arnavutluk İttihat Kulübü ve Cemiyet-i İttihâdiyye'nin kararı ve Bâb-ı Âli'nin tensibi ile Manastır, İşkodra ve Selanik vilâyetlerine bir Heyet-i Nâsiha gönderilmesine karar verilmişti. Mezkur Heyet-i Nâsiha'nın başkanı olarak Balkanlar'ın farklı vilayetlerini iki ay boyunca dolaşan Faik Efendi, Meşrutiyet yönetiminin meşru olduğunu, dine muvafık olduğunu anlattı. (Özel, 2017, II/476.) Heyet başkanlığına seçilmesinde Arnavut olması, devrinin önemli ulemalarından olması ve hitabet kabiliyetinin yüksek olması etkili olmalıdır. Nur-i Osmaniye İttihad ve Terakki kulübünde teşekkül eden "İstanbul Mebusan Heyet-i İntihabiye-i Milliyesi"nin yayınladığı bildiriye imzası bulunanlardan da biri olan Vildan Faik Efendi, İttihad ve Terakki'ye üye olanlarla da yakın ilişkilere sahiptir. (Güldöşüren, 2015: 126-127) Bu işaretler onun İttihad ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisine dair bazı ipuçları vermektedir.

Her ne kadar İttihatçılarla yakın ilişkilere sahip olsa da Vildan Faik Efendi'nin kayıtsız şartsız her konuda Cemiyet ile aynı fikirde olduğu söylenemez. Ona göre meşrutiyet düşüncesi, Şeriat'a tabi olduğu oranda kıymetlidir, değerlidir. Ancak Cemiyet'in birçok üyesinin bu kanaatte olmadığı bilinen bir husustur. İttihat ve Terakki, Osmanlı birliğini sağlamak ve özellikle Balkanlar'daki ulusçuluk hareketlerini dizginlemek amacıyla Osmanlıca'nın ortak dil olmasını savunurken bu konuda Vildan Faik dil ayrılığının ve ana dilde eğitim hakkının Şeriat'e muvafık olduğunu, Arnavutlar'ın kendi dillerini ve Latin alfebesini kullanmaları gerektiğini savunmuştur. (Lata, 2018: 8-16)

Vildan Faik Efendi'nin üstlendiği bir başka resmî görev de Üsküdar'da teşekkül eden livâ merkezi meclis idaresinde fahri âzâlık görevidir. İstişare niteliğini hâiz liva meclisi yönetimi, mutasarrıfın havale ettiği evrak hakkında görüşlerini bildirmekle görevliydi. (Güldöşüren, 2015: 136)

Huzur Derslerine İştiraki

Osmanlı Devleti'nde 1759'da başlayıp 1924'te sona eren her yıl Ramazan ayının muayyen günlerinde İstanbul ruûsuna sahip ulemadan seçilen zevatın resmi prosedürler muvacehesinde padişah huzurunda tefsir dersi müzakeresinde bulunması şeklinde özetlenebilecek geleneğe Huzur Dersleri adı verilmiştir. Dersi sunan kişiye mukarrir dinleyen ve dersin sonunda sorulat tevcih eden ulemaya da muhatap denilirdi. Derslere padişahın katılımı zorunlu idi. Devlet erkanından ve hanedan üyelerinden bazı zevat ve Şeyhülislam da dinleyici olarak bu derslere iştirak ederdi. Genelde ulemanın Huzur Dersleri'ne iştiraki öncelikle muhatap sıfatıyla olur; daha sonra ilmî seviyesi ve saltanat makamı ile yüksek ilmî bürokrasinin tensibine göre mukarrirliğe terfi edilirdi. Ramazan ayında yapılan derslerin Meclisler'i; bu Meclisler içindeki Muhatapların sıralaması dahi hiyerarşik bir nitelik arz ederdi. Daha önce III. Meclis'te muhatap olan bir kişinin, ertesi yıl II. Meclis'te görevlendirilmesi; aynı meclis içerisinde daha önce 12. sıradayken ertesi yıl 2. sırada vazifelendirilmesi terfi niteliği taşıyordu.⁷ Mukarrir olabilmek ise ilmî kifayetin dışında yüksek makam sahiplerinin ve saltanat makamının teveccühüne mazhar olmayı gerektiriyordu.

Vildan Faik Efendi, ilk olarak hicri 1324 senesinde, II. Abdülhamid Han'ın saltanatı döneminde Huzur Dersleri'ne iştirak etmiştir.

Vildan Faik Efendi'nin Huzur Dersleri'ne katılımını iki ana aşamada inceleyebiliriz: Muhatap olarak katıldığı Huzur Dersleri ve mukarrir olarak katıldığı dersler.

Kayıtlara göre 1324'ün Ramazan ayında Tokatlı Hocasade Ahmed Nureddin Efendi'nin (Abdiâde, 1986, I/275) mukarrir olduğu IV. Meclis'te sekizinci muhatap olarak bulunan Vildan Faik Efendi, (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.MTV. 290/50) 1325 Ramazanı'ndaki Huzur Dersleri'nin III. Meclisi'nde yine aynı mukarririn altında 15. muhatap; 1326 yılının Ramazan ayında yine aynı mukarrirle birlikte III. Meclis'te, 12. muhatap olarak huzurda bulunmuştur. (İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Huzur-ı Hümayûn Müderrisleri Defteri (HHMD), nr. 45.)

Dikkat edilirse Faik Efendi, II. Abdülhamid Han dönemindeki derslerde mukarrir olarak bulunmamıştır. Bunda Sultan'ın icraatlarına taraftar olmaması ve o

7 Vildan Faik Efendi'nin Huzur Dersleri'ndeki 18 yıllık serüveninde, bu anlamda sürekli bir terfi söz konusudur. Bunun tek istisnası ise, 1336 Ramazanı'ndaki görevlendirmedir. Önceki yıl IV. Meclis'in mukarriri olarak vazife yapan müellif, Şeyhülislamlığa Musa Kazım Efendi'nin getirilmesi ile 1336 yılında VII. Meclis'in mukarriri olarak görevlendirilmiştir. Musa Kazım Efendi'nin Vildan Efendi ile şahsî husumeti olduğundan bu tenzil-i rütbe vakası yaşanmıştır. Nitekim Musa Kazım Efendi, müellifin Medresetu'l-Mutehassisîn ve Medresetu'l-Vâizîn'deki görevlerinden azledilmesine de sebep olmuştur. (Güldöşüren, 2015: 142)

devri “İstibdat” olarak görmesi etkili olmalıdır. Ancak icraatları ve yönetim tarzını beğenirse de kendisine tevcih edilen bu resmî vazifeyi kabul etmiş; siyaset ile devlet işi arasında bir ayırım yapmıştır. Muhataplık vazifesi nedeniyle kendisine dördüncü ve beşinci rütbeden nişanlar verilmiştir. (Semih Omay, 1965: 30)1327’de ise II. Abdülhamid hal’ edilip kardeşi Sultan Reşad tahta çıkarılınca, Huzur Dersleri’nin mukarrir ve muhataplarının önemli bir ölçüde değiştirildiği görülmüştür. Hatta bununla ilgili bir tebligat da yayımlanmıştır. (Mardin, 2017, I/523.)

Meşrutiyet’in yeniden ilanı, II. Abdülhamid’in yerine Sultan Reşad’ın tahta cülûsu ile birlikte Osmanlı’da yeni bir döneme girilmiştir. Vildan Faik Efendi’nin ve çevresinin “İstibdat dönemi” olarak adlandırdığı önceki devirden kalan birçok uygulama kaldırılmış; devlet idaresi ve idarecilerinde değişikliğe gidilmiştir. İşte bu yenilenme Huzur Dersleri’ne çağrılan ulemanın tensibinde de vuku bulmuştur.

Meşrutiyete taraftar olan Vildan Faik Efendi de bu değişimden olumlu bir şekilde etkilenmiş ve üç yıllık muhataplık tecrübesi akabinde II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ilk Huzur Dersi’nin VII. Meclisi’nde mukarrir olarak tanzif edilmiştir. Mukarrirliğe getirilmesinde ilmî kifayetin yanında Meşrutiyetçi yönetime olan desteği göz ardı edilmemelidir. Üsküdarlı Şeyh Hayrullah Tâceddin Efendi’nin ders takririne giderken vapurda karşılaştığı Vildan Efendi ile ilgili hatırasında da bu konuya işaret edilmiştir.⁸ (Şeyh Hayrullah, 2012: 35-36)

Meşrutiyetin yeniden ilanından ve akabinde Sultan Reşad’ın tahta cülûsundan sonraki ilk Huzur Dersi’nde, Vildan Faik Efendi mukarrirlik vazifesiyle terfi ettirilmiş ve fasılasız bir şekilde her yıl Huzur Dersleri’nde aynı vazife ile hâzır olmuştur. Bu vazifesi h. 1341 Ramazanı’ndaki son Huzur Dersi’ne kadar devam etmiştir. Toplamda 15 yıl mukarrirlik yapmıştır. Muhataplık vazifesi de dahil edilince Vildan Faik Efendi, 18 yıl Huzur Dersleri’ne katılmış olmaktadır. Mukarrirlik vazifelerini Sultan Reşad, Sultan Vahdettin ve Halife Abdülmecid’in huzurlarında yapmıştır.

Vildan Faik Efendi’nin Eserleri

Küçük yaşlardan itibaren klasik Osmanlı medrese sisteminde okutulan ilimleri tahsil etmeye başlayan Vildan Faik Efendi, Meşrutiyet döneminin önemli alimlerindendi. Kıymetli ulemadan almış olduğu ilim tahsilinin yanında hafızasının keskinliği, zekası, dil kabiliyeti, hitabet yeteneği vb. özellikleri ile akranları

8 Şeyh Hayrullah Tâceddin er-Rifâi Külliyyâtı, haz. Selami Şimşek, İstanbul, 2012, s. 35-36.

arasında temayüz etmiştir. Sadece talebe okutmakla kalmamış; İslamî ilimlerin farklı alanlarında telif ettiği eserlerle dikkat çekmiştir. Görev aldığı medreselerde ve okullarda genellikle Tefsir Müderrisi olarak tanzif edilse de, Hadis, Arapça ve Farsça alanlarında da vukûfiyet sahibidir. Hadis alanına olan yakınlığı, onun Huzur Dersleri'ndeki takrirlerde çokça hadise atıf yapmasında ve yorum yapmasında kendisini göstermektedir. Hadis şerhlerine de vakıf olduğu, takrirlerindeki hadis yorumlarında tebârüz etmektedir.

Hadisle ilgili eserleri şunlardır: *Tercüme ve İzahlı Ahvâlî'n-Nebî ve Risâle Fî Şerhi Hilyeti'n-Nebeviyye*'dir. Fıkıh ile ilgili eserleri ise, *el-Kavlî's-Sâbit fî Kazâi'l-Fevâid, Esrârü's-Savm, Tavdîhu'l-Mübhemât fî-mâ Verede Fî'l-Kurâni Mine'l-Kelimât*'tır. Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserleri *Teshîlu's-Sarf, Teshîlu'n-Nahv, Terşîhu'l-Kalem fî Lâmiyyeti'l-Acem, Nahviyye, Mâlatiyye, Dinâriyye Makâmelerinin Tercümesi ve Şerhi, Şerh-i Kasîde-i Hemziyye, Kaside-i Münferice Şerhi, Tebyînu'l-Edevât fî-mâ Verede fî'l-Kurâni mine'l-Kelimât*'tır. Eğitim ile ilgili tek bir eseri olup o da *Medrese Hatıraları (İslahat Nizamnâmesi)*'dir. (Güldöşüren, 2011, s. 201-220) Tefsir ile ilgili eserleri ise şu şekilde sıralanabilir: *el-Mültekât fî Usûli't-Tefsîr, Nahl Suresinin 90. ayetinin Tefsiri, Tefsîr-i Sûre-i Kâf, el-Mevâizu'l-Hisân fî mâ Kurrire Beyne Yedei's-Sultan*.⁹

Mevâizu'l-Hisân Özelinde Vildan Faik Efendi'nin Hadisçiliği

Huzur Dersleri'nin devletin üst bürokrasisi ve az sayıda ulema arasında mahsus bir ders olması ve kitap olarak neşredilmemesi, bu derslerin daha geniş bir kesimin istifadesine kapalı kalmasına neden olmuştur. Derslerin kısmen kayıt altına alınmaya başlanması h. 1248 yılından sonradır ki II. Mahmud'un saltanat yıllarıdır. (Kara, 2019: 104) Ayrıca uzun bir süre takrirlerin Arabî lisanla icra edilmesi de halkın istifadesine mani olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde derslerin Türkçe yapılmasına önem verilmesi ve takrirlerin güzel hatlarla kaydettirilmesi Huzur Dersleri'nin etki alanını biraz daha arttırmıştır. Yine Meşrutiyet döneminde gazetelerin ve dergilerin yayımlanmaya başlanması ve Huzur Dersleri ile ilgili haberlerin yapılması bu süreci daha da geliştirmiştir.

Takirde bulunan ulemanın sunumlarını kitaplaştırması ise yaygın bir durum değildi. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Eğinli Muhammed Hulusi Efendi, Gümülcineli Ahmed Asım Efendi gibi alimler, katılmış oldukları dersler ile ilgili kayıtlar tutmuştur. Ancak bunlar yazma eser ve notlar şeklinde olup matbu

⁹ Bundan sonra *Mevâizu'l-Hisân* olarak zikredilecektir.

değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla takrirlerin bir araya getirilmesi ve tab' edilmesiyle teşekkül eden tek eser Vildan Faik Efendi'nin *Mevâizu'l-Hisân* eseridir. Eserin bu yönüyle Huzur Dersleri tarihinde önemli bir yeri vardır.

On sekiz yıl boyunca aralıksız Huzur Dersleri'ne davet edilen Vildan Faik Efendi'nin, Hicri 1327 ile 1330 yılları arasındaki dört yılda takrir ettiği dersleri biz-zât bir araya getirmesi ile oluşturulan ve tam adı *el-Mevâizu'l-Hisân fî mâ Kur-rîre Beyne Yedeyi's-Sultan* olan eser, dönemin padişahı Sultan Muhammed Reşat Han'a sunulmuştur. Eser, Sultan'ın huzurunda az sayıdaki davetlinin huzurunda yapılan derslerin, umumun istifadesine sunulması amacıyla 1330'da İstanbul'da, Matbaa-i Hayriye'de basılmıştır. (Fâik, h. 1330: 3)

Kitabın girişindeki "İfade-i Maḥsûsa" başlıklı bölümde Kur'an-ı Kerim'in insanın, dünya saadetini temin eden ahkâmı hâvî olduğu gibi ahiretini dahi âbâd edecek düsturları içerdiği ifade edilmiştir. Farklı düşüncelerin ancak Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine tevafuk nisbetinde kıymeti olduğu vurgulanmıştır. İzleyen satırlarda aslında Huzur Dersleri'nin mahiyetine ilişkin bazı işaretler vardır. Buna göre Vildan Faik Efendi, takrirlerinde hem ayet-i kerimeleri tefsir ve izah ediyor; hem ahkâm-ı Kur'aniye'den istinbatlarda ve faydalı siyasî mülahazalarda bulunuyor; meşrutiyetin payidar olması için gereken unsurları müzaker ediyor;¹⁰ umumun selameti ve vatanın muhafazası gibi birçok konuya temas ediyordu. (Fâik, h. 1330: 3)

Kitapta yer alan takrirler, bir tefsir dersi görüntüsünde olsa da, müellifin farklı alanlara vukûfiyeti eseri olarak çok farklı konularda müfid bilgileri içermektedir. Müellifin özellikle hadislere yaptığı şerhler dikkat çekmektedir. Klasik ulemanın şerhlerinden istifade ettiği gibi yaşadığı dönemin olayları muvacehesinde güncel yorumlar da yapmıştır. Fıkhî ve kelamî konulara da zaman zaman temas etmiştir. Arapça ve Farişî dillerine olan vukufiyeti, Arap Dili Edebiyatı alanındaki ihtisası ve hıfzındaki geniş şiir repertuarı, takrirleri donuk, aşırı akademik metinler ya da basit mevzeler olmaktan çıkarmıştır. Onun takrirlerinde umumun duygularını ve akıllarını okşayacak bir üslupla beraber ilimde derinleşmiş kimseleri de tatmin edecek derin manalar ve yorumlar bulunmaktadır. Her dersin sonunda sual-cevap bölümleri mevcut olup kitap dua bölümü ile sonlanmaktadır.

Vildan Fâik Efendi, Osmanlı ulemasının hadis algısına sahip olup, Huzur Dersleri'ndeki hadis kullanımında da geleneksel usûle muvafık davranmıştır. Müellif, dünya malı ve makamı ile sarhoş olanların Kur'an'ın feyzinden ve

10 Takrirlerin birinde, her ümmetin içinden onlara peygamber gönderilmesini delil göstererek, özellikle azınlıkların yaşadığı bölgelere, yöre insanının içinden ve onların dilini bilen insanların yönetici olarak atanması gerektiğini tavsiye etmiştir. (Mevâiz, 54)

nasihatlerinden istifade edemeyeceklerini belirtmiştir. Lahûtî sözlerden istifade için latîf bir kalp, ona zarf olabilecek de ihlaslı, iffetli ve helal, temiz lokma ile beslenen bir beden zaruridir. (Fâik, h. 1330: 36) İlerleyen sayfalarda mukarrir, hadis-i şeriflerden istifade için de benzer şartların yerine gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunu ifade ederken ayet ve hadis-i şerifler için müşterek olarak “elfâz-ı kudsiye-i şer’iyye” ibaresini kullanması dikkat çekicidir. Hadis ilminde manâ ile rivayet olgusuna rağmen mukarrir, mervî olan makbul hadislerin elfâzına kudsiyet atfetmektedir. O’na göre, hadis-i şeriflerde gizli çok hikmetli manaların anlaşılabilmesi için de gerekli olan şey irfân-ı Muhammedî’dir. (Fâik, h. 1330: 41) Şüphesiz mukarrir, hadisleri anlamak için, salt ilimden daha fazlasını ifade eden irfan kavramını bilinçli kullanmıştır. Söz, rûhî tecrübe ve manevî yol ile elde edilen bilgi (Cebecioğlu, 2005: 317) olarak tarif edilen irfan, bu anlamda ilim kavramına göre daha çok uygulama ve tecrübeyi esas alan, samimiyeti ve ihlası zorunlu kılan bir kavram olarak kullanılmıştır. Mukarrir, ihlas ve güzel ahlak sahibi olmayanların, salt ilimle ayet ve hadislerdeki manaların derinliğine inemeyeceklerine, dolayısıyla bu kudsî elfazın nurlarından yeterince istifade edemeyeceklerine kânîdir. Bu yaklaşımıyla müellifin, hadisleri vahiy mahsulü gören bir düşünce yapısına sahip olduğu söylenebilir. Vildan Fâik, bu konuda kesin bir kanaat bildirmemişe de, yukarıdaki ifadelerinden, hadislerin lafızlarına kudsiyet atfettiği, dolayısıyla onların vahiy olduğunu savunduğu düşünülebilir.

Müellifin Huzur Dersleri’nde hadis kullanımına bakıldığında, bu derslerde daha önce takrirlerini sunan klasik Osmanlı ulemasının izinden gittiği söylenebilir. Bu dersler, büyük oranda bir tefsir dersi niteliğinde olduğundan, tefsir geleneğindeki hadis kullanımı burada da tesirini göstermiştir. Yani hadislere, isnadlarıyla ve yer aldıkları kaynaklarıyla atıfta bulunma kültürünün gelişmediği bir tefsir geleneği, Huzur Dersleri’ndeki hâkim usuldür denilebilir. Müellifin ilk atıfta bulunduğu hadis, “Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı.” (Tirmizî, 1975, V/40) rivâyeti olup, herhangi bir kaynak, isnad hatta sahâbe râvisi zikredilmemiştir. (Fâik, h. 1330: 41) 148 Müellif, *Mevâiz*’in birçok yerinde, hadisleri bu şekilde nakletmiştir. (Fâik, h. 1330: 7, 13, 18,19,20,23,38,4) Bazı yerlerde ise sahâbe râvisini zikretmekle yetinmiş, hadisin kaynağına işaret etmemiştir. (Fâik, h. 1330: 13, 21,23,36) Nadiren de hadislerin kaynağını bildirmiştir. Mesela “Müslim’in rivayet ettiği hadis-i sahîh” ifadesini kullanarak hem kaynağa işarete bulunmuş hem de hadisin sahîh olduğunu belirtmiştir. (Fâik, h. 1330: 39) Ancak bu hükmü verirken herhangi bir isnad veya metin tenkidi yapmamış; hadisin bulunduğu kaynaktaki hadislerin zaten sahîh olduğu kanaatinde olduğunu ihsas etmiştir. Hatta bir yerde “Kütüb-i sitte-i sahîhanın ittifak rivayetiyle sâbit hadis-i şerif” ibaresiyle bir hadise atıfta bulunmuştur. (Fâik, h. 1330: 39)

Kitapta yer alan dört takrirden toplam 35 hadise atıfta bulunulmuştur. Birinci derste 17, ikincisinde 11, üçüncüsünde 7 hadis zikredilmiş; dördüncüsünde ise hiçbir hadise atıf yapılmamıştır. Birinci derste, aynı hadise 3 defa atıf vardır. (“Beni Hud Suresi ihtiyarlatır”) Üçüncü derste de aynı hadise iki defa atıf yapılmıştır. (Âlimler, peygamberlerin varisleridir.) Hadislerin büyük çoğunluğu temel hadis kaynaklarında yer alan makbul hadislerdir. Elbetteki bu durum mukarririn hadis ilmindeki vukûfiyeti ve makbul hadis kullanımını noktasındaki ciddiyeti ile de alakalıdır.

Vildan Fâik Efendi Huzur Dersleri’nde atıfta bulunduğu hadislerin isnadını vermemiş; az sayıda rivayetin ise sahâbe râvisi ve kaynak bilgisine işaret etmiştir. Şüphesiz bu durum derslerin, bir tefsir mütalaası niteliğinde olması ve klasik tefsir geleneğinde de hadis atıflarında isnad ve kaynak zikretmenin nadiren rastlanılan bir durum olması ile ilişkilidir. Hadisler, ayetlerin hadislerle tefsiri yöntemi gereğince ve istişhadî olarak kullanılmıştır. Bazı hadisler, hadis kaynaklarından nakledilmekle beraber bazılarının tefsir vb. kitaplardan aktarılmış olması da, belirtilmesi gereken diğer bir noktadır.

Sonuç

Klasik Osmanlı ulemasının özelliklerini ziyadesiyle taşıyan Vildan Faik Efendi, ehl-i sünnet çizgisine tabî, geleneksel âlimlerin çizgisine sıkı sıkıya bağlı bir alimdir. Meşrutiyet düşüncesini, İslam’ın nassları ve ruhuna uygun olduğu için savunmuştur. Ancak Şeriat’a aykırı olan her türlü düşünceyi reddetmiştir. Devrindeki diğer İslamcılar gibi özgürlük, eşitlik, hürriyet, meşveret gibi kavramların dinin özünde yer aldığını savunmuş; ayet ve hadislerle bu konuyu delillendirmiş; geniş halk kesiminin bilhassa aynı milliyetten olduğu Arnavutlar’ın meşrutiyeti kabullenmesi için fikrî mücadelede, vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur.

Hicrî 1327-1330 yılları arasında takrir ettiği dört Huzur Dersi’ni, *el-Mevâizu’l-Hisân fî mâ Kurrire Beyne Yedeysi’s-Sultan* adlı kitapta bir araya getirip tab’ ettiren ve Sultan Mehmed Reşad’a takdim eden Vildan Faik Efendi’nin bu eseri, 165 yıl boyunca icra edilen derslere ait tek matbu eser olma hüviyetini hâizdir. Eserde yer alan takrirlere bakıldığında hem tefsir dersi, hem hadis şerhi, hem yüksek hitabet, hem de etkili bir vaaz ve nasihat niteliği göze çarpmaktadır. İlimde derinleşmiş zevâtı etkileyecek derin ilmî tahlillerin yanında sohbetin ilmiye sınıfı haricindeki katılımcılarının gönüllerini coşturacak, kalplerine tesir edecek ifadelere de yer verildiği gözlemlenmiştir.

Aslen Huzur Dersleri tefsir dersleri olmakla beraber mukarririn çok sayıda hadise atıfta bulunması ve bunları genişçe yorumlaması, *Mevâizu’l-Hisan* eserini

farklı kılmaktadır. Medreselerde Tefsir ve Hadis müderrisi olarak görev yapmış olması da onun hadis ilmiyle yakından ilgisini göstermektedir. Ayrıca hadis alanıyla ilgili eserler de vermiştir.

Mukarrir, isnadını bildiği veya temel hadis kaynaklarında tahrir edilen hadislerle, genellikle ravi ve kaynak bilgilerini belirtmek suretiyle atıfta bulunurken, diğer rivayetlere kaynak belirtmeksizin yer vermiştir. Zayıf veya aslına rastlanılmayan hadislerin bu durumlarından mukarririn haberdar olduğu, ancak mana açısından problemleri görmediği için bu rivayetlere atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı uleması arasında zayıf rivayetlerin, terğib-terhip, ahlak ve faziletler gibi konularda kullanılabilmesine yönelik daha mütesahhil bir tavrın da etkili olduğu söylenebilir.

Kitapta yer alan dört takrirden toplam 35 hadise atıfta bulunulmuştur. Birinci derste 17, ikincisinde 11, üçüncüsünde 7 hadis zikredilmiş; dördüncüsünde ise hiçbir hadise atıf yapılmamıştır. Birinci derste, aynı hadise 3 defa atıf vardır. (“Beni Hud Suresi ihtiyarlattı”) Üçüncü derste de aynı hadise iki defa atıf yapılmıştır. (Âlimler, peygamberlerin varisleridir.)

Kitapta yer alan dört takririn sual-cevap bölümlerinde atıfta bulunulan zayıf ve aslı olmayan rivayetlere yönelik bir tenkide rastlanılmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla elimizde bulunan eski dönem Huzur Dersleri kayıtlarında da bu konuda muhatapların bir itirazına rastlamadık. Dinî nasslarla çakışmadığı, makbul bir isnadı olmasa dahi bir ilmî kitapta zikredilmiş olması durumunda zayıf hatta aslına rastlanılmayan rivayetlere dahi müsamaha ile bakılması Osmanlı ulemasının genel tavrıdır. Hadis karizmasından ziyade eser karizmasına daha fazla önem verildiği söylenebilir.

Meşrutiyet döneminde ulema ve aydınlar arasında çokça tartışılan ve hadis/sünnet alanı ile ilgili Hz. Peygamber’in konumu, ispat-ı nübüvvet, mucizeler, peygamber tasavvuru, Hz. Peygamber’in ümmiliği, rüyaların çeşitleri ve onlarla amelin keyfiyeti, Kur’an’a abdestsiz temas meselesi, meşrutiyet yönetiminin meşruluğu yönünde ayet ve hadislerden deliller konuları çarpıcı şekilde Vildan Faik Efendi’nin takrirlerinde yer bulmuştur. Takririnde bulunduğu ayetler bu konularla ilişki içinde olmasa da mukarririn bu konulara temas etmiş olması, güncel tartışmalara en yüksek ilmî sohbet meclisinde cevap verme ve bu konularda yönetim gücünü elinde bulunduranları ikaz etme amacının olduğunu göstermektedir. Huzur Dersleri bu anlamda Sultan ve üst düzey yöneticilerin güncel ilmî tartışmalardan haberdar olmalarını da sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Sadık, 1996, Son Devir Osmanlı Uleması, İstanbul.
- Aydeniz, Tuğba Yalçın, 2015, “Osmanlı’da İlk Vaaz Yüksekokulu: Medresetü’l-Vâizîn”, *III. Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss. 597-622.
- Abdiâde Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, sad. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Ankara, 1986.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.MTV. 290/50.
- Cebecioğlu, Ethem, 2005, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Anka Yayınları, 3. Baskım, İstanbul.
- Debreli, Vildan Fâik Efendi, h. 1330, Mevaizu’l-Hisân, Matbaa-i Hayriye, İstanbul.
- Derman, M. Uğur, “Hezârfen Hattat Üsküdarlı Necmeddin Okyay”, *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2004.
- Güldöşüren, Arzu, 2011, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni ve Değerlendirilmesi”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 31, s. 201-220.
- Güldöşüren, Arzu, 2013, “Vildan Faik Efendi”, *DİA*, TDV Yayınları, 43/108-109.
- Güldöşüren, Arzu, 2015, “Arnavutluk’tan İstanbul’a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 48, s. 117-148.
- Güldöşüren, Arzu, 2018, “Sultan Mehmed Reşad Döneminde Bir Huzur Dersi Hocası: Debreli Vildan Faik Efendi ve *el-Mevâizu’l-Hisan* Adlı Eseri”, *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi* içinde, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul.
- İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, 1988, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- İlmiye Salnamesi, 1334, Matbaa-i Âmire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye
- İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Huzur-ı Hümâyûn Müderrisleri Defteri (HHMD), nr. 45.
- İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Sicill-i Ahval Dosyası, nr. 3591.
- Kara, Ömer, 2019, “Huzur Dersleri Geleneğinin Klasik Kaynakları ve Modern Literatürü”, *Osmanlı Tetkikleri II* içinde, İFAV, İstanbul.
- Lata, Ziber, “Hafız Vildan Faik Dibra (Atdhetar, Dijetar Dhe Hoxhë I Sulttanit)”, *Rumeli-İslam Araştırmaları Dergisi*, S:1, 2018, ss. 8-16.
- Omay, Semiha, *Huzur Dersleri ile İlgili Konuşmalar*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1965.
- Özcan, Abdülkadir, 2012, “Vildan Fâik Efendi Debreli”, *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, İstanbul.
- Özel, Mustafa, 1999, “Debreli Vildan Fâik ve el-Multekât fî usûli’t-tefsîr”, *İslâmiyât II*, S: 4, Ekim-Aralık.
- Sula, Murat, 2009, “Debreli Vildan Faik ve Teshilu’n-Nahv’i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, /XXIX, s. 123-174.
- Şeyh Hayrullah Tâceddin er-Rıfâi Külliyyâtı, haz. Selami Şimşek, İstanbul, 2012.

- Temiz, Bilal, 2008, "Hud Suresi'nde Hz. Lut ve Kavmi", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 12, Bahar.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa, 1975, es-Sünen, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Adülbâkî, Matbaat-i Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, 1941, *Saray ve Ötesi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Yıldırım, Ali, 2004, "Üsküdarlı Divan Şairleri", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, İstanbul.
- Zerdeci, Hümeyra, 2008, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, TDV, Ankara.

ZERNÛCÎ TA'LÎM'İNİN OSMANLI'DAKİ İLK ŞÂRİHİ: MİR'ÂTÜ'T-TÂLIBÎN'İN YAZARI ÜSKÜPLÜ KILIÇÇİZÂDE MİDİR?

THE FIRST COMMENTATOR OF AL-ZARNUJÎ'S TA'LÎM IN THE OTTOMAN PERIOD: WAS KILIÇÇIZADE FROM SKOPJE THE AUTHOR OF MIR'ÂT AL-TÂLIBÎN?

Zehra Kumru¹

Özet: Hanefî fıkıh âlimlerinden Burhâneddin Zernûcî'nin (ö. VI./XII. yüzyılın sonları) kaleme aldığı *Ta'lîmü'l-müteallim* İslam eğitim tarihinin en önemli kaynakları arasında sayılmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren çeşitli düşünürler tarafından atfı yapılmakla birlikte bu eseri gerçek ününe kavuşturan hiç kuşkusuz Osmanlı medreseleridir. Önce Abdülmecid b. Nasuh b. İsrâîl'in (ö. 887/1482) *İrşâdü't-tâlibîn*'i daha sonra ise Celeb Mustafa el-Üsküdârî'nin *Tercüme-i Ta'lîmü'l-müteallim*'i ile Türkçe'ye kazandırılan eser üzerine Osmanlı ulemasının yazdığı şerh ve haşiyeler özel bir literatürü oluşturmuş ve *Ta'lîm* günümüzde bile okutulan klasik eğitim kitabı hüviyeti kazanmıştır. Günümüz araştırmacıları tarafından daha ziyade İbn İsmail'in *Şerhu Ta'lîmi'l-müteallim* ve İsmail b. Osman Osmanpazarî'nin *Tefhîmü'l-mütefehhim* adlı eserlerine atfı yapılmakta olup, İshak b. İbrahim (*Mir'âtü't-tâlibîn*), Hasan b. Abdullah (*Şerhu ebyâti't-Ta'lîm*), İbrahim b. Ali el-Karsî (*Lü'lüü'l-mensûr*) gibi âlimlerin bu literatüre katkıları aidiyet düzeyinde bile yeterince tetkik edilmemiştir. Dahası İbn İsmail'in (ö. 996/1587-88'den sonra) 996/1587-88 tarihinde Sultan III. Murad'ın (ö. 1003/1595) şehzâdelerinin eğitimi için kaleme aldığı şerhin *Ta'lîmü'l-müteallim* üzerine yazılmış ilk şerh olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu önkabülü kırmaya yönelik bu bildirinin öncelikli amacı *Ta'lîmü'l-müteallim* literatürünü bütüncül bir analize tabi tutmak ve İshak b. İbrahim adına kayıtlı *Mir'âtü't-tâlibîn*'in Kılıççizâde İshak Çelebi'nin kaleminden çıkan ilk şerh olma olasılığını sorgulamaktır. Bu amaç doğrultusunda bir taraftan ilgili literatürü oluşturan bütün şerhler biyo-bibliyografik kaynaklardaki atıflar ve yazma nüshaların telif/tensih kayıtları bakımından sınıflandırılacaktır.

1 PhD Student, İstanbul 29 Mayıs University, kumruzehra0@gmail.com

Diğer taraftan ise kaynakları ve metin içi atıfları bağlamında *Mir'âtü't-tâlibîn*'in hem diğer *Ta'lîm* şerhleri hem de Kılıççızâde İshak Çelebi'nin başka eserleri ile ilişkisi tahlil edilecektir. Dolayısıyla *Ta'lîmü'l-müteallim* şerhlerinin kronolojik sıralanmasına dair yeni bir öneri yapılır iken İshak Çelebi'ye ait yeni bir eserin varlığı da tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zernûcî, İshak Çelebi, Ta'lîmü'l-müteallim, eğitim

Abstract: *Ta'lîm al-Muta'allim* written by Burhan al-Din Zarnuji (d. late VI/XII century), a Hanafi fiqh scholar, is considered one of the most important sources in the history of Islamic education. Although it has been cited by various thinkers since the eighteenth century, it was undoubtedly the Ottoman madrasah that propelled this work to its true fame. First with Abdülmecid b. Nasuh b. Israil's (d. 887/1482) *Irşad al-talibîn* and then with Jaleb Mustafa al-Üsküdarî's *Tercüme-i Ta'lîm al-Muta'allim*, the sharhs and hashiyas written by the Ottoman scholars on the work, which was brought into Turkish, formed a special literature and Ta'lîm gained the identity of a classical education book that is taught even today. Today's researchers mostly refer to Ibn Ismail's *Sharh Ta'lîm al-Muta'allim* and Ismail b. Osman Osmanpazarî's *Tafhîm al-Muta'allim*. The literary contributions of scholars such as Ibrahim b. Ali al-Karsi (*Lu'lû'l al-mansûr*) have not been investigated sufficiently even at the level of belonging. Moreover, the commentary written by Ibn Ismail (d. after 996/1587-88) in 996/1587-88 for the education of the princes of Sultan Murad III (d. 1003/1595) is considered to be the first commentary on *Ta'lîm al-muta'allim*. The primary aim of this paper is to subject the Ta'lîm al-muta'allim literature to a holistic analysis and to question the possibility that *Mir'at at-Talibîn*, registered in the name of Ishak b. Ibrahim, is the first commentary by Kılıççızade İshak Çelebi. For this purpose, on the one hand, all commentaries that constitute the relevant literature will be classified in terms of references in bio-bibliographical sources and the copyright/intensive records of manuscripts. On the other hand, in the context of its sources and in-text citations, the relationship of *Mir'at at-Talibîn* with other Ta'lîm commentaries and other works of Kılıççızade İshak Çelebi will be analysed. Therefore, while making a new proposal regarding the chronological order of the commentaries of Ta'lîm al-muta'allim, the existence of a new work by İshak Çelebi will also be opened to discussion.

Keywords: al-Zarnuji, İshak Çelebi, Ta'lîm al-muta'allim, education

Giriş

Kaynaklarda Hanefî fıkıh âlimlerinden Burhâneddin Zernûcî'nin tam adı ve hayatına dair şümulü bilgi bulunmamaktadır. Genel itibariyle Burhâneddin veya Burhânülislam lakaplarıyla bilinen Zernûcî'nin bugün Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Mâverâünnehir'de bir şehir olan Zernûc (Zürnuk/Zernuk) (Hammevi, 1906; Kavakcı, 1976; Bağdatlı, 1951) bölgesinde doğduğu düşünülmektedir (Dağ & Röymen, 1974). Adıyla ilgili olarak ise Zernûcî nisbesinin yanı sıra Zernûhî şeklinde kayıtlar da dikkat çekmektedir. Öyle ki Zernûcî mütercimlerinden İsrailzâde, *İrşâdü't-Tâlibîn* adlı tercümesinde müellifin adını Burhânülislam İmam Zernûhî olarak zikretmektedir (İsrâilzâde, K0165). Ayrıca *Ta'limü'l-müte'allim*, Zernûcî şârihlerinden İbn İsmâil'in şerhi ve Hamîdî'nin (ö. 908/1503) *Ta'limü'l-müte'allim* adlı eserinin el yazması nüshaları arasında Zernûhî olarak yer aldığı görülmektedir (İbn İsmail, 486; Zernûcî, 2608; Hamîdî, 553).

Zernûcî'nin kaleme aldığı ve günümüze ulaştığı bilinen tek eseri *Ta'limü'l-müte'allim*, İslam eğitim tarihinin en önemli kaynakları arasında sayılmaktadır. Söz konusu eser eğitim tarihinde müstakil eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Birincil ve ikincil literatürde eserin tam adı iki farklı şekilde kaydedilmektedir. İlki *Talîmü'l-müteallim tarîka't-teallüm* (ez-Zaid Ziver, 2006; Kellner, [t.y.]; Sâlihiyye, 1992; Bağdatlı, 1951; Cezzar, 1991; Katib Çelebi, 2014) iken ikincisi ise *Talîmü'l-müteallim li teallüm tarîki'l-ilm'dir* (Abdurrahman, 1981; Kehhâle, 1957; Brockelmann, 1993). Bunlara ek olarak el yazması nüshalardan hareketle üç yeni adlandırma tespit etmiş bulunmaktayız. Eserin adı *Ta'limü'l-müte'allim* ve İbn İsmail'e atfedilen *Ta'limü'l-müte'allim* şerhinin el yazmalarının bazılarında *Edebü'l-müteallim fî Tarîki't-teallüm* (İbn İsmail, 468; Zernûcî, 5165-004) ve *Edebü'l-müteallim bi Tarîki't-teallüm* (Zernûcî, 4478); Hamîdî'nin *Ta'limü'l-müte'allim* adlı eserinin el yazması nüshalarının birinin dibâce kısmında ise *Ta'limü'l-müte'allim Tarîka't-ta'lim ve't-teallüm* şeklinde geçmektedir (Hamîdî, 553).

Ta'limü'l-müte'allim toplamda on üç bölümden müşekkildir. İlk sekiz bölümde ilmin ve fıkıhın tanımı ile mahiyeti, hoca, ders ve arkadaş seçimi, ilim tahsilinde ciddiyet konuları ele alınmaktadır. Dokuz ve on ikinci bölümler arasında ise ilim sahibinin ve talebelerin sahip olması gereken vasıflar açıklanmaktadır. Son olarak on üçüncü bölümde hafızayı güçlendirmek adına çeşitli tavsiyeler zikredilerek eser nihayete erdirilmektedir (Zernûcî, 1986).

Ta'limü'l-müte'allim, el yazmaları ve matbu nüshaları ile tercümeleri ve şerhlerinin el yazmaları ve matbu nüshalarının fazlalığı bakımından öne çıkan eserler arasındadır. Osmanlı medreselerinde *Ta'limü'l-müte'allim* okumaları medhal düzeyindeki derslerle başlamıştır. Bu hususla ilgili olarak tercüme faaliyetlerinin şerhleri önceliğini ifade etmek mümkündür.

Tespit edildiği kadarıyla Osmanlı döneminde *Ta'limü'l-müte'allim* üzerine üç tercüme telif edilmiştir. Bunlardan ilki hicrî IX. yüzyılda İsrâilzâde tarafından *İrşâdü't-tâlibîn* adında kaleme alınan eserdir. İkinci tercüme hicrî XI. Asırda Ömer b. Muhammed el-Üsküdârî'ye ait olmakla beraber bu tercümenin özel bir adı bulunmamaktadır. Son olarak Ahmet Lütfi Efendi (ö. 1817-1907) tarafından *Tefhîmü'l-muallim* adıyla kaleme alınan üçüncü tercüme kaydedilmektedir. Fakat gerek el yazması nüshalarda gerekse de tabakat kitapları ve ikincil literatürde bu tercümeyle dair herhangi bir emare mevcut değildir.

Ta'limü'l-müte'allim'in şerhlerine bakıldığında eserin tercümelerine kıyasla yapısal olarak çeşitliliğin olduğu dikkat çeken hususlardandır. Öyle ki şârihlerin bir kısmı *Ta'lim* metninin tamamını baz alarak mensur ve memzuc olarak eserlerini kaleme almışken bazıları ise metin içerisindeki manzumelere odaklanarak beyitleri şerh etmiştir. Mevcudiyeti kesin olarak ispatlanmış şerhler şu şekildedir:

- İbn İsmail'e atfedilmektedir - *Şerhu Ta'limi'l-Müte'allim*
- İshak b. İbrahim - *Mir'âtu't-tâlibîn li husuli'l-müşahadeti ale'n-Nazîrîn*
- Osmanpazarî - *Tefhîmü'l-mütefehhim alâ Ta'limü'l-müteallim*
- Hasan b. Abdullah - *Şerhu ebyâti't-Ta'lim*
- Ali el-Karsî - *Lü'lüü'l-mensûr*

Yukarıda zikredilen şerhler haricinde kaynaklarda *Ta'limü'l-müte'allim* üzerine telif edilmiş muhtelif şerhlerden bahsedilmektedir. Bahsi geçen şerhlerin müellifleri Nev'î (ö. 1007/1599), Hamîdî, Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, Osman b. Sened el-Basrî (ö. 1242/1826), Bayezid b. İsmail el-Berzencî (ö. 1126/1714-15) (el-Habeşî, 2017) ve Abdülvehhab b. Ahmed b. Muhammed b. Musa eş-Şârânî (ö. 973-1565)'dir. Bu şahıslar arasında yalnızca Hamîdüddin Efendi'ye ait olan eserin el yazması nüshalarını tespit ettik. Hamîdî'nin *Ta'limü'l-müte'allim* şerhi olarak kaydedilen eserinin şerh olmayıp *Ta'limü'l-müte'allim* ile ilişkili müstakil bir eser olduğu da tespitlerimiz arasında yer almaktadır.

İshak b. İbrahim'in kaleme almış olduğu ve tam adı *Miratü't-Talibîn li Husûli'l-Müşahadeti ale'n-Nâzirin* olan eser, *Ta'limü'l-müte'allim* şerhleri arasında yer almaktadır. Şerhte bahsedildiği üzere eserin sebebi telifi *Ta'limü'l-müteallim*'de muğlak kalan ve açıklanmaya ihtiyaç duyulan hususların şerh edilmesidir. Gerek el yazması nüshalarda gerekse de birincil ve ikincil literatürde *Miratü't-Talibîn*'in telif tarihine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgiler ise genel itibarıyla şârihin ve şerhin adıyla ilgilidir. Örneğin Bağdâdî, *İzâhu'l-Meknûn*'unda *Miratü't-Talibîn*'in *Ta'limü'l-müte'allim* şerhlerinden biri olduğunu belirtmekle iktifa etmektedir (Bağdâdî, 1945). Öte taraftan Carl

Brockelmann, Kılıç Ali Paşa nüshasına atıfta bulunarak söz konusu şerhin İshak b. İbrahim er-Rûmî tarafından telif edildiğini aktarmaktadır (Brockelmann, 1938-1949). Fakat bahsi geçen el yazması nüshası incelendiğinde Brockelmann'ın iddiasını karşılayacak mahiyette bir bilginin olmadığı gözlemlenmiştir. Şârihi İshak b. İbrahim b. İsmail adıyla kaydedilen *Câmiü's-ş-şurûh*'ta ise şerhin adı *Miratü't-Talibîn bi Husuli'l-Müşahadeti ale'n-Nâzirin* olarak verilmektedir (el-Habeşî, 2017). Fakat *Miratü't-Talibîn*'in el yazması nüshaları incelendiğinde Habeşî'nin aktarmış olduğu bilginin sıhhiyetinin sağlam olmadığı kanaatine ulaşılmaktadır.

Tespit edildiği kadarıyla söz konusu şerhin dört adet el yazması nüshası bulunmaktadır. Katalog kayıtlarında nüshalardan ikisinin müellifi İshak b. İbrahim; diğer ikisi ise Kılıççızâde İshak Çelebi adıyla kaydedilmektedir. Şerhin İshak b. İbrahim adına kayıtlı nüshalarından ilki Yusuf Ağa Kütüphanesi koleksiyonundadır. Nüshada istinsah tarihi bulunmamakla beraber minhuvat kayıtları vardır. Ayrıca nüshanın hâmiş kısmında ise *Ta'lim*'in ilk şerhi kabul edilen ve İbn İsmail'e atfedilen şerhten iktibaslar yapıldığı görülmektedir (İshak b. İbrahim, 7565). İkinci nüsha ise Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonundadır. Nüshanın istinsah tarihi 1055'dir. 1^b ve 88^a sayfalarının hâmiş kısmında müellifin adı Şeyh İshak el-Bursevî olarak kaydedilmiştir. 1^b'de yalnızca Şeyh İshak el-Bursevî şeklinde bir kayıt yer almaktayken 88^a'da ise Şeyh İshak el-Merhum el-Bursevî Ahmed adının kaydedildiği tespit edilmiştir (İshak b. İbrahim, 425). Fakat bu kayıtlar müstensih tarafından yazıldığından itibar edilmesi gereken öncelikli bilgiler arasında yer almamaktadır.

Miratü't-Talibîn'in Kılıççızâde adına kayıtlı nüshalarından ilki Yazma Bağışlar koleksiyonunda yer alan 699 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha Mustafa b. Hacı Hüseyin b. Hacı Muhammed tarafından h. 1176 tarihinde istinsah edilmiştir (Kılıççızâde, 699). İkinci nüsha ise Kılıç Ali Paşa koleksiyonuna ait 720 numaradadır. Bu nüsha ise Mustafa el-Hafız tarafından h. 1104 senesinde istinsah edilmiştir (Kılıççızâde, 720). Kılıççızâde adına kayıtlı bu iki nüsha içerisindeki eserin hâtimesi, İshak b. İbrahim adına kayıtlı nüshalarda bulunan eserin hâtimesinden farklıdır. Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunan nüshalardaki *Miratü't-Talibîn*'in hâtimesi *Ta'lim* metni hâtimesi ile eşdeğer olacak şekilde biterken Yazma Bağışlar ve Kılıç Ali Paşa koleksiyonlarında yer alan nüshalardaki hâtime ise şârihe ait lafızlarla tamamlanmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle telif ve istinsah tarihi İshak Çelebi'nin vefatı öncesine tekabül eden nüshanın olmadığı görülmektedir. Tespit edildiği kadarıyla müellif hattı olan veya olabilecek düzeyde bir nüshaya rastlanmamıştır. *Miratü't-Talibîn*'in el yazması nüshalarının ferağ kayıtlarında veya hâmişlerinde

müellife işaret eden ibarenin bulunmaması; şerhin düzenlendiğine yönelik sah (صح) kayıtlarının ve bununla ilişkili olarak üç nüshanın istinsah tarihi ve Kılıççızâde kayıtlı nüshalarının ikisinin de müstensinin olması bu nüshaların müellif hattı olmadığına delalet etmektedir.

İshak b. İbrahim'in, *Miratü't-Talibîn*'de atıfta bulunduğu muhtelif eserler ve şahıslar vardır. Şerhteki sırasıyla, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu Telhîşi'l-Câmi'i'l-kebîr* adlı eseri; şahıslardan ise Süleyman Dârânî (ö. 215/830) ve Serahsi (ö. 483/1090) zikredilmektedir. Bunlara ek olarak İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kafiye*'si, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, *Şerhu'l-mesâbih* ve *Şerhu't-Tuhfe* ise şerhte istifade edilen eserlerdir (İshak b. İbrahim, 720).

Yukarıda söylediklerimize ek olarak yaptığımız araştırma neticesinde *Miratü't-Talibîn*'in müellifi İshak b. İbrahim'in, Kılıççızade lakabıyla meşhur divan şairi İshak Çelebi (ö. 943/1537) olabileceği kanısına varmaktayız. Üsküp'te hicrî 869 senesinde doğduğu varsayılan İshak Çelebi'nin eğitimine burada başladığı ve daha sonra Edirne'ye geçerek Kara Bâlî'nin yanında tahsilini devam ettirdiği kabul edilmektedir. Eğitimi tamamlandıktan sonra Edirne'de İbrâhim Paşa ve Üsküp'teki İshak Paşa medreselerinde müderris yaptığı bilinmektedir. Küplüce Medresesi, İznik Medresesi, Edirne'deki Daru'l-hadis Medresesi ve Sahnı Seman Medresesi ise müderrislik yaptığı diğer medreselerdir. Müderrisliğinin ardından Şam'da kadılık görevini ifa eden İshak Çelebi h. 943 senesinde Şam'da mevcut görevindeyken vefat etmiştir (Taşköprülüzade Ahmed Efendi, 2019; Bursalı Mehmed Tahir, 1333). Öne çıkan eserleri arasında *Selimnâme* ve *Dîvan*'ı yer almaktadır (Bağdâdî, 1951; Katib Çelebi, 1941'in tıpkıbasımı).

Miratü't-Talibîn'in müellifi İshak b. İbrahim ile İshak Çelebi'nin aynı kişi olabileceği yönündeki kanaatimizi destekleyen argümanlardan bahsedilecek olursa ilk sırada *Selimnâme* ve *Miratü't-Talibîn*'in el yazmalarının dibacelerinde yer alan müellif adlarının İshak b. İbrahim şeklinde zikredilmesi yer almaktadır. Ayrıca *Miratü't-Talibîn*'de atıf yapılan eserlerin telif tarihleri ile şahısların vefat tarihlerinin İshak Çelebi'den önceki döneme ait olması şerhin Üsküplü İshak Çelebi'ye ait olma ihtimalini kuvvetlendiren deliller arasındadır. İshak b. İbrahim ile İshak Çelebi'nin aynı kişi olduğu kanısı *Ta'limü'l-müte'allim* şerhlerinin kronolojisi bakımından bir hayli önemlidir. Nitekim *Ta'limü'l-müte'allim* üzerine telif edilen ilk şerhin 996/1587-88 senesinde Sultan III. Murad'ın şehzâdelerinin eğitimi için İbn İsmail tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Fakat *Miratü't-Talibîn* İshak Çelebi'ye atfedildiği takdirde *Ta'limü'l-müte'allim*'in ilk şerhi olma hüviyetini kazanması muhtemeldir.

Miratü't-Talibîn'de ilmin tarifi ve mahiyeti fasıllarını oluşturan birinci bölüm şerh edilirken yedi kısımda İbn İsmail'e atfedilen şerh ile müştereklik hâsıl olmuştur. Başka bir ifadeyle astronomi ilminin hangi ölçüde tahsil edilmesi gerektiği veya ilim ve amel hasebiyle insanın tüm yaratılmışlardan üstün olduğu açıklanırken ve bazı kelimelerin gramer yapıları incelenirken iki şerhte de aynı ifadelerin kullanılması dikkat çeken hususlardandır. Buradan hareketle iki şerhten birinin diğerinden etkilenmiş veya istifade etmiş olduğu düşüncesine varılabilir.

Üsküplü İshak Çelebi'nin *Ta'limü'l-müte'allim*'i şerh ettiğine yönelik iddiayı kuvvetlendiren bir diğer argüman ise Kılıççızâde'nin Sahn-ı Seman medresesi başta olmak üzere muhtelif medreselerde uzun yıllar müderrislik yapmış olmasıdır. Öyle ki Osmanlı döneminde müderrislik yapmış bir âlimin, eğitim tarihinde büyük önem atfedilen *Ta'limü'l-müte'allim*'den istifade etmemiş olması düşük bir ihtimaldir. Dolayısıyla *Miratü't-Talibîn*'in müellifi Kılıççızâde olduğu düşünülürse İshak Çelebi, *Ta'limü'l-müte'allim*'in ilk şârihi olma nisbesini alacak ve İbn İsmail'in ise şerhini telif ederken Kılıççızâde'den istifade ettiği çıkarımına ulaşılabilecektir. Aynı zamanda İshak Çelebi'nin yeni bir şerhi literatüre kazandırılmış olacaktır.

Buraya kadar olan kısımda *Miratü't-Talibîn*'in Üsküplü Kılıççızâde'ye ait olabileceği ihtimali tartışılmıştır. Şerhin İshak Çelebi'ye ait olamayacağı yönündeki argümanlardan bahsetmek gerekirse, bilinmektedir ki İshak Çelebi, Kılıççızâde lakabıyla şöhret kazanmış şâirlerden biridir. *Miratü't-Talibîn*'de ise Kılıççızâde adına dair hiçbir emare bulunmamaktadır. Ayrıca İshak Çelebi hakkında bilgi veren kaynaklarda (Parmaksızoğlu, 1953; İsen, 1990; Mecdî Efendi, 1269; Kutluk, 2014) *Miratü't-Talibîn*'den söz edilmemiş olması da şerhin İshak Çelebi'ye ait olmayacağı düşüncesini uyandırabilir.

Miratü't-Talibîn'in Üsküplü Kılıççızâde'ye ait olamayacağına dair argümanların değerlendirmesi yapılacak olursa, öncelikle İshak Çelebi'nin Kılıççızâde olmadan önce *Miratü't-Talibîn*'i telif ettiği ihtimalinin bulunduğunu yahut her esrinde bu lakabı kullanmamış olabileceğini ifade etmek gerekir. Diğer taraftan İshak Çelebi hakkında bilgi veren kaynaklarda *Miratü't-Talibîn*'den söz edilmiş olması bu şerhin Kılıççızâde'ye aidiyet ihtimalini ortadan kaldırır mahiyette değildir. Öyle ki söz konusu şerh üzerine kapsamlı araştırma yapılarak şârihi İshak b. İbrahim'e yönelik incelemelerde bulunulmaması ve hatta şârihin hayatına dair birincil ve ikincil literatürde detaylı bilginin yer almaması da şerhin İshak Çelebi'ye ait olabileceği ihtimalinin düşünülmesine sebebiyet veren hususlardandır.

Sonuç

Hicrî VI. Yüzyılın sonu ve VII. Yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülen ve eğitimci kimliği ile öne çıkarılan Zernûcî'nin *Ta'limü'l-müteallim* adlı eseri Osmanlı Devleti'nde medhal düzeyinde okutulan eserler arasındadır. Eserin tam adıyla ilgili muhtelif rivayetler bulunmakla birlikte genel kanaat eserin tam adının *Ta'limü'l-müte'allim fi Tarîki't-te'allüm* olacağı yönündedir. Toplam on üç bölümden oluşan eserin muhteviyatında ilim, öğrenci ve öğretmenle ilgili bahisler yer almaktadır. Osmanlı Devleti döneminde şöhreti artan eser üzerine çok sayıda şerh ve tercüme faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Öyle ki adeta bir *Talîmü'l-müteallim* geleneğinin oluştuğunu ifade etmek mümkündür. Bu geleneğin öncüsü ise *İrşâdü't-tâlibîn* adlı eseriyle İsrâilzâde olmuştur. Daha sonra Ömer b. Muhammed el-Üsküdârî'nin Osmanlı Türkçesine yaptığı çeviri gelmektedir. Kaynaklar Ahmet Lütfi Efendi'ye atfedilen *Tefhîmü'l-muallim* adındaki üçüncü çeviriyi zikretmiş olsa da bu esere henüz ulaşılmamıştır. Eserin İbn İsmail'e (ö. 996/1587-88'den sonra) atfedilen şerhi ise 996/1587-88 senesinde Sultan III. Murad'ın (ö. 1003/1595) şehzâdelerinin eğitimi için kaleme alınmıştır. Fakat Osmanlı ulemâsı bu çeviriyi yüzlerce yazma nüshası bulunmakla birlikte şerhi yeterli görmemiş, farklı yöntemlerin de denendiği çalışmaların sonucunda bir bakıma *Ta'limü'l-müteallim* literatürü oluşturulmuştur. Örneğin İshak b. İbrahim'in *Mir'âtu't-tâlibîn*'i ile İsmâil b. Osman b. Bekir Osmanpazarî'nin *Tefhîmü'l-mütefehhim*'inde Zernûcî'ye ait bütün ifadelerin şerhedildiği görülürken, Hasan b. Abdullah isimli şârih ise daha ziyade manzumelere odaklanarak farklı bir şerh türü denemiştir. İbrahim b. Ali el-Karsî'nin *Lü'lüü'l-mensûr* adıyla kaleme almış olduğu eser de *Ta'limü'l-müte'allim* şerhlerindedir.

Ta'limü'l-müte'allim'in şerhleri arasında yer alan *Mir'âtu't-tâlibîn*'in İshak b. İbrahim'e ait olduğu bilinmekle beraber birincil ve ikincil literatürde şârihin hayatı ve eserlerine dair kapsamlı bir malumat bulunmamaktadır. Bu durum ise *Mir'âtu't-tâlibîn*'in Üsküplü Kılıççızâde İshak Çelebi'ye ait olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Kılıççızâde'nin hayatına bakıldığında Osmanlı Devleti döneminde kadılık görevine ilaveten uzun yıllar muhtelif medreselerde müderrislik yapan bir eğitimci olarak *Ta'limü'l-müte'allim*'e kayıtsız kalmayacağı muhtemeldir. Öte taraftan *Mir'âtu't-tâlibîn*'in tespit edilen dört el yazması nüshasından ikisinin Kılıççızâde İshak Çelebi adına kaydedilmiş olması da şerhin aidiyetinin Kılıççızâde'ye atfedilmesi bakımından önemli argümanlardandır. Bu nüshalar arasında Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonundaki hâmiş notuna göre şerhin müellifi Şeyh İshak el-Bursevî'dir. İshak Çelebi'nin Bursa'da bulunarak burada uzun yıllar müderrislik yapmış olması da şerhin Kılıççızâde'ye ait olma ihtimalini artırır mahiyettedir. İshak Çelebi'nin

Selimnâme'sinde kendinden İshak b. İbrahim şeklinde bahsetmesi ve aynı şekilde *Mir'ātu't-tâlibîn* şârihinin de kendisi için bu adı kullanması önemli bir husustur.

Mir'ātu't-tâlibîn'in Kılıççızâde'ye aidiyetini destekler nitelikte argümanlar olduğu gibi Kılıççızâde'ye ait olamayacağı yönünde düşünceye sevk eden argümanlar da söz konusudur. İshak Çelebi'ye dair bilgi veren kaynaklarda *Ta'limü'l-müte'allim* ve şerhine dair bir emareye rastlanmaması; söz konusu şerhte Kılıççızâde laka-bının bulunmaması ve *Mir'ātu't-tâlibîn*'e ait el yazması nüshaların birinde Şeyh İshak el-Merhum el-Bursevî Ahmed adında kayda rastlanması bu argümanlar arasındadır. Fakat iki karşıt argüman değerlendirmeye tabi tutulduğunda görülmektedir ki *Ta'limü'l-müte'allim* şerhlerinden *Mir'ātu't-tâlibîn*'in Üsküplü Kılıççızâde'ye ait olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Bu ihtimal kesin bir yargıya vardığı düşünüldüğünde ise *Mir'ātu't-tâlibîn*'in aidiyet sorunu ortadan kalkacak ve buna ek olarak Kılıççızâde İshak Çelebi'nin yeni bir eseri literatüre kazandırılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, A. (1981). *Zehâirü't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî*. [y.y.].
- Bağdatlı İsmail Paşa. (1951). *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-muşannifîn. Mektebetü'l-islâmiyye ve'l-câferî tebrizî*.
- Bağdâdî. (1945). *İzâhu'l-Meknûn fî Zeyli Ala Keşfı-z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn II*. M.E.B.
- Bağdâdî. (1951). *Hediyetü'l-arifîn esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, Milli Eğitim Bakanlığı.
- Kellner, M. [t.y.]. *Burhân ad-Dîn az-Zarnûğî/Ta'lim al-muta'llim tarîq at-ta'allum. Hikma* 12: 68-73.
- Burhâneddin Zernûcî. *Ta'limü'l-Müte'allim fî Tarîki't-te'allüm*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Yazma Bağışlar. 2608. 91^b-116^a; Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi. Genel, 4478. 1^b-38^b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Yazma Bağışlar. 5165-004. 165^b-176^b.
- Burhâneddin Zernûcî. (1986). *Ta'limü'l-Müte'allim Tarika't-te'allüm: el-mürşidi'l-emin fî terbiyeti'l-benat ve'l-benin*. Mektebetü'l-Kur'ân.
- Bursalı Mehmed Tahir. (1342). *Osmanlı Müellifleri*. Matbaa-i Âmire.
- Brockelmann, C. (1938-1949). *Geschichte Der Arabischen Literatur*, I. E.J. Brill.
- Brockelmann, C. (1993). *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*. el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- Cezzar, F. Z. (1991). *Medahilü'l-müellifin ve'l-a'lâmü'l-Arab hatta âm 1215 h /1800 m.. Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye*.

- Dağ, M. & Röymen, H. (1974). *İslâm Eğitimi Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- el-Habeşî, A. M. (2017). *Câmiü's-ş-şurûh ve'l-havâşî: mu'cemun şâmil li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslami ve beyâni şurûhihâ*. Darü'l-Minhac.
- ez-Zaid Ziver. (2006). *Mevsûatu a'lâmî'l-ulemâ ve'l-üdebâ el-Arab ve'l-Müslimîn*. Dârü'l-Cil.
- Hamîdî. *Ta'limü'l-müteallim*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Antalya Tekelioğlu. 553. 1^b-42^a.
- İbn İsmail. *Şerhu Ta'limi'l-müte'allim*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Kemankeş. 468. 1^b-70^a; Balıkesir: Balıkesir İl Halk Kütüphanesi. 486. 1^b-64^a.
- İsen, M. (1990). *Latîfî Tezkiresi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İshak b. İbrahim. *Miratü't-Talibîn li Husûli'l-Müşahadeti ale'n-Nâzirin*. Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi. 7565. 0^b-63^b; Ankara: Milli Kütüphane. Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Kütüphanesi. 425. 1^b-88^a.
- İsrâilzâde. *İrşâdü't-Tâlibîn*. İstanbul: Muallim Cevdet Kütüphanesi. Atatürk Kitaplığı, K0165. 1^b-65^a.
- Katib Çelebi. (1941'in tıpkıbasımı). *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Maarif Vekaleti.
- Kavakcı, Y. Z. (1976). *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-nahr İslam Hukukçuları*. Sevinç Matbaası.
- Kehhâle. (1957). *Mu'cemü'l-müellifin; terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Mektebetü'l-Müsenna.
- Kılıçcızâde, İshak Çelebi b. İbrâhim el-Üskübî el-Hanefî. *Miratü't-Talibîn li Husûli'l-Müşahadeti ale'n-Nâzirin*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Kılıç Ali Paşa. 720. 1^b-102^a.
- Kutluk, İ. (2014). *Tezkiretü's-Şuarâ/Kınalızde Hasan Çelebi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mecdi Efendi. (1269). *Tercüme-i Şekaik-i numaniyye: Hadaikü's-Şekaik / Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade Ahmed Efendi*. Dârü't-tibâati'l-âmire.
- Parmaksızoğlu, İ. (1953). Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnamesi. *Tarih Dergisi* 3 (5-6): 123-134.
- Sâlihiyye, M. İ. (1992). *el-Mu'cemü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-matbu'*. Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye (el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm).
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi. (2019). *eş-Şaka'iku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Yakut Hamevi. (1906). *Mu'cemü'büldân*. Matbaatü's-Saâdet.

A PATHWAY TO ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY: DOES GLOBALIZATION MODERATE THE RELATIONSHIP BETWEEN NATURAL RESOURCES AND ECOLOGICAL FOOTPRINT?

Elma Satrovič¹

Abstract: Globalization has resulted in the rising interdependence of countries provoked by international trade, transfer of technology, investment flows, and finance. This interdependence brings about a strong integration of the world's economies that has had substantial repercussions for trade in natural resources and their exploitation. Despite that far-reaching implications of globalization are sophisticated and may have not only economic but also profound environmental consequences, the joint environmental impact of natural resources and globalization has not been investigated quite thoroughly. Against this backdrop, this study establishes on the Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology theoretical framework to scrutinize the direct impact of energy use, economic emancipation, population, use of Earth's resources, and globalization on ecological footprint. This study adopts the annual panel data from 1999 to 2020 for nine key oil producers to explore whether natural resources encourage environmental sustainability through the channel of globalization. The empirical outcomes unfolded the positive association between economic emancipation, use of energy, population, Earth's resources consumption, and ecological footprint. In contrast, there is a negative association between globalization and ecological footprint such that globalization furnishes the environmental sustainability of the investigated laboratory. Moreover, there is a negative coefficient of moderator uncovering that Earth's resources consumption can substantiate environmental sustainability via the channel of globalization to tackle environmental challenges. These findings clearly unearth the necessity to shift towards sustainable production methods that will not only conserve Earth's resources but also mitigate adverse environmental impacts associated with their

---

1 Assoc. Prof. Dr., Hasan Kalyoncu University, elma.satrovic@hku.edu.tr

extraction and waste management to realize the targets of Sustainable Development Goal 12.

Keywords: ecological footprint; globalization; natural resources; environmental sustainability

Introduction

Globalization stands for intensified movement of people, items, ideas, services, and finance beyond national borders. As such it has had profound socio-cultural, economic, and environmental impacts. Considering the socio-cultural impacts, globalization boosted the interdependence of world economies allowing them to gain faster access to modern technology and innovation. Advanced economies faced the transformation of local to inter/multinational business that substantially supported the exchange of technology at the global level. Globalization also aids into foreign trade, collaboration, and cooperation between countries. The presence of multinational business was a motivating factor for many developing nations to improve transportation infrastructure intended to ease the flow of goods and services and reduce inventory level. This brought about several benefits for multinational businesses such as the reduction of warehousing, transportation costs, and lead times. Herein, globalization enhanced the inflow of foreign direct investments into developing nations, the improvement of transportation infrastructure, job opportunities causing an improvement of the quality of life (Muslija, 2018). However, there are also adverse socio-cultural impacts of globalization like poor working conditions and growing gap between advanced and developing nations' incomes. As such, globalization may drive social injustice, vulnerability, and violence.

As of the economic impacts, large enterprises capitalize on various benefits from globalization in a sense that these companies go international to get cheaper raw materials and cheaper work force. In addition, globalization increases market access and enables companies to tap into new markets. One frequently disregarded facet of globalization is that it empowers countries to take the advantage of economic specialization by paying special attention to the manufacturing and exporting of items that the country produces at a lower cost than the rest of the world. However, the countries will be importing these items in which they are relatively less efficient. This situation will enable countries to use its resources from Earth more efficiently and to boost the productivity of manufacturing process.

Despite the variety of benefits from globalization, there are also far-reaching environmental consequences of that should not be neglected. Access to new markets is not only provoking economic benefits, but also increases the need for intensified transportation that can affect environment in several ways. For instance, distant locations rely on long-distance modes of transportation that consume more fuel and consequently emit more pollutants. Transport emissions reported an immense growth in the recent decades and are expected to rise by 16% within the next three decades (OECD, 2021). Anthropogenic emissions from transport sector give assistance to climate change through burning the petroleum products for energy. In addition, the development of transportation infrastructure can induce habitat destruction and global warming. Notwithstanding this, it is equally pertinent to gauge that water transportation may be disadvantageous for ocean ecosystems due to oil leaks. Economic specialization is favourable impact of globalization; however overspecialization may substantially harm the environment by emitting pollutants and jeopardizing the health of forests causing overconsumption of natural resources, habitat destruction, soil degradation, and deforestation. The additional byproduct of globalization is a substantial reduction of biodiversity. Herein, it can be unfolded that globalization has brought about many benefits such as cheaper items, wider variety of items, increased standard of living, induced cooperation, and reduced likelihood of violence and wars. However, there is variety of side effects mentioned above that could be mitigated by shifting to clean energy, inducing energy efficiency, and eco-friendly innovation (Satrovic et al., 2024b).

Through economic specialization, a nation can utilize its natural resources more efficiently and thus achieve a higher level of output than it could without specialization. However, overspecialization may impair environmental resilience by intensifying the consumption of resources from nature. Urban manufacturing and consumption is assignable to the input of materials from nature, which are exploited for human use such as non-renewable energy sources (coal, oil, and gas), biomass, water, and minerals. However, withdrawing, processing and burning (WPB) of non-renewables all emit substantial amounts of pollutants and represent among the key drivers of global warming. The extraction of natural resources is responsible for habitats destruction and deforestation. It may have far-reaching adverse impacts on the human health as it generates significant amount of waste (Satrovic et al., 2021). Mining may bring about soil degradation, impede water quality, and intensify seismic activity of certain areas. Natural resources are increasingly used in the production process but the efficiency of this consumption is declining requiring more intensified resource exploitation.

Herein, the extraction of materials from nature is likely to grow 110% by 2060 (OPN, 2024). It is also pertinent to clarify that, agricultural production provokes environmental challenges through the emissions of carbon dioxide (machines for cultivation and transportation); nitrogen (fertilisers), and methane (livestock). In addition, the conversion of forest areas to agricultural land drives deforestation and hinders the capacity of ecosystem to filter greenhouse gasses emissions. These adverse consequences do not only threat human health, but may also reduce the abundance of natural resources and their quality in certain regions.

This study also analyses the environmental impact of economic emancipation. The increase in real gross domestic product per capita may have both, beneficial and adverse environmental impacts. Herein, intensified economic emancipation and consumption are likely to drive energy consumption and produce more pollutants causing climate change. However, countries that experience higher levels of economic emancipation are more likely to devote funds to preserve the environment and reduce eco-unfriendly activities. These countries may also support green innovations that will boost the quantity produced by minimizing environmental impact (Ahmad and Satrovic, 2023b). To explain the economic emancipation-environment pattern, Grossman and Krueger (1995) have proposed the idea of environmental Kuznets curve (EKC) unfolding that pre-industrial economies experience the positive association between economic emancipation and environmental deterioration. However, the shift towards post-industrial stage enables economies to support green initiatives to improve environmental quality and mitigate ecological issues (Dalwai et al., 2024).

Notwithstanding the vitality of globalization, natural resources, and economic emancipation this study also delves into the environmental impacts of energy use and population labelled under the theoretical postulation of Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology (STIRPAT) model. This model is used to assess the environmental impacts of human activities and as such may serve as an extraordinary input for decision makers. The investigative laboratory for our empirical research is the sample of nine key oil producers (Brazil, Canada, China, Iran, Kuwait, Russia, Saudi Arabia, United Arab Emirates, and the United States) in the period from 1999 to 2020. These nations are experiencing the transformation from pre- to post-industrial that was accompanied by dynamic growth of real gross domestic product per capita and urbanization. The side impact of this immense growth is attributable to the extraction of natural resources (primarily oil) that generates significant amount of pollutants, produces wastes and destroys habitats. The aim of this study is to probe into the impact factors of ecological footprint by assessing whether natural resources

may bring about ecological resilience via the channel of globalization. This study contributes to the literature in the following. First, even though there exists a substantial amount of literature on the various aspects related to climate change and environmental degradation, there is a rather significantly large gap in the literature concerning the factors of globalization and natural resources for the nine countries with the highest oil production. The economic emancipation of these countries lies on the extraction, processing, and burning of oil, significantly contributing to the pollutant emissions. Most of these nations are facing ecological deficit as the demand for materials from nature surpasses the supply (biocapacity). It infers that the selected nations need to import natural resources to meet the human needs. For instance, in United Arab Emirates ecological footprint exceeds biocapacity by 1500% (GFN, 2022). Taking this into consideration, the exploration of the determinants of ecological footprint in the context of oil producers may generate significant insights for policy makers. Second, studies to date have analysed the environmental impacts of globalization and natural resources. However, scant studies analyse their joint impact overlooking to probe into the indirect impact of natural resources. Such empirical evidence is ineffective in unfolding whether globalization lessens the adverse environmental impact of natural resources for environmental resilience. To fill the vein, this study unriddles the direct and indirect impact of natural resources on ecological footprint in the context of nine oil producers.

This paper consists of five sections. After Introduction, Section 2 summarizes recent studies on the relationship of interest. In Section 3, there is an explanation of data sources, model formulations, and analytical techniques. Results and discussions are illustrated in Section 4, whereas Section 5 details concluding remarks.

Literature Review

Natural resources are of vital importance in economic emancipation but may also represent a vital source of environmental deterioration (Hassan et al., 2019; Zafar et al., 2019; Luo and Mabrouk, 2022; Jahanger, et al., 2022; Gupta et al., 2022). For instance, Hassan et al. (2019) posited that natural resources aid into waste generation and pollutants emission and can thus seriously impede the environmental quality. In the similar fashion, Zafar et al. (2019) divulged that extraction of natural resources brings about deforestation and may thus intensify climate change. Using the case study of emerging economies, Ahmad and Satrovic (2024) reported the adverse environmental impact of natural resources articulating the validity of EKC hypothesis. The authors demonstrated an inverted

U-shaped pattern between economic emancipation and environment in a sense that early stages of growth are associated with environmental degradation whereas later stages of growth bring about environmental resilience, an outcome consistent with Satrovic et al. (2024a). In a similar study, Gupta et al. (2022) clarified that economic emancipation increases the consumption of natural resources that is attributable to more pollutants and environmental deterioration.

Extant literature have examined the relationship between the globalization and environmental quality (Li and Alharthi, 2024; Rong et al., 2024; Ahmad and Satrovic, 2023a). Environmental degradation is positively correlated with globalization as portrayed by (Li and Alharthi, 2024). The authors unfolded that globalization motivated leading oil producers to extract more oil that depleted their resources from nature and resulted into deterioration of ecosystems. In contrast, globalization proved to be effective in attaining the ecological resilience of the advanced economies (Ahmad and Satrovic, 2023a). Authors uncovered that the sample of interest outsourced their carbon-intensive production to developing nations, and consequently drove down their ecological footprint. Similarly, Rong et al. (2024) verified that globalization impairs the environmental deterioration of China. In particular, they posited that globalization may improve the efficiency of production processes and motivate nations to develop eco-friendly techniques adapted to the country's exceptional economic and ecological conditions.

The current studies on environmental quality and economic growth are based on the theoretical assumption of the EKC hypothesis for the last few decades (Beyene and Kotosz, 2020; Ahmad and Satrovic, 2023c). According to the EKC hypothesis, it is assumed that there is a relationship between economic growth and environmental deterioration, as reflected by an inverted U-shaped curve. This theory is accumulated according to knowledge relevant to the Kuznets curve (1955). Kuznets (1955) confirmed the linkage of the tendency of increasing per capita income and disparity. Kuznets' (1955) theory has been applied later on by environmental economists such as Grossman and Krueger (1995). They examined the potential linkage between ecological deterioration and economic prosperity. The approach followed has shown that economic expansion is divided into three stages, namely scale, structural, and composite effects. The scale effect is reached before the turning point, meanwhile the other two stages take place once the turning point is reached. Some authors such as Adebayo and Kirikkaleli (2021) divulged that the scale effect is more practical for emerging economies with non-renewable energy sources of production, while the other two stages are related to industrialized economies. Therefore, the EKC hypothesis highlights that degradation of environment is high in the beginning stages of economic

development, and after de predetermined cutoff value of prosperity, the trends return to being positive; in other words, environmental quality is enhanced with an increase in economic activities (Kuznets, 1955; Beyene and Kotosz, 2020; Ahmad and Satrovic, 2023c).

Methodology, Model Formulation, and Data

In the present study it is assessed whether globalization moderates the materials from nature-environment nexus considering the role of economic emancipation, energy consumption, and population. The data on proxy for population (labor force participation rate) and natural resources were retrieved from the World Bank - WB (2021). Furthermore, the data on economic and trade globalization were retrieved from Gygli et al. (2019). This study uses the data on human development index, which is taken as a measure of economic development, collected from the United Nations Development Programme - UNDP (2022). Besides the data on ecological footprint are obtained from the Global Footprint Network - GFN (2022), whereas the data on energy consumption are retrieved from the Organisation for Economic Co-operation and Development - (OECD). The choice of the time span (1999-2020) was dictated by the availability of FPEC and HDI data. The description of data and studied variables is as detailed in Table 1.

Table 1: The description of study variables and sources

Variable	Description	Source
FPEC	Ecological footprint in global hectares (gha) per person	GFN (2022)
HDI	Human development index	UNDP (2022)
PRLF	Labor force participation rate, total (% of total population ages 15+)	WB (2021)
EIND	Energy consumption in industry, % total energy consumption	OECD (2022)
NR	Total natural resources rents per capita in constant 2015 US\$	WB (2021)
EGL	Economic globalization index	Gygli et al. (2019)
TGL	Trade globalization index	Gygli et al. (2019)

To analyse the relationship between variables of interest, this study uses the Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology (STIRPAT) framework popularized by Dietz and Rosa (1997). The STIRPAT is the augmentation to the IPAT model portraying that environmental impact (I) can be determined by population (P), affluence (A), and technology (T). Equation (1) models the STIRPAT as following:

$$I_{it} = \alpha_{it} P_{it}^{\beta_1} A_{it}^{\beta_2} T_{it}^{\beta_3} \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Where i, t, α_{it} and ε_{it} indicate oil producers, time span, individual effects, and error term respectively. Although $i=1, \dots, N, t=1, \dots, T$. β_1 - β_3 are the regression coefficients. By taking the natural logarithm of each of the variables, Eq. (2) is formulated as:

$$LI_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 LP_{it} + \beta_2 LA_{it} + \beta_3 LT_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

where $\ln$ stands for the natural logarithm. This study explores direct and indirect impact of natural resources on environment. Specifically, the present study assesses whether globalization positively or negatively moderate the influence of natural resources on the dependent variable. In the augmented model (Eq. 3), is determined by the labor force participation rate (measure of population); human development index (measure of affluence); and energy consumption in industry, % total energy consumption (measure of technology):

$$LFPEC = \alpha_{it} + \beta_1 LHDI_{it} + \beta_2 LPRLF_{it} + \beta_3 LEIND_{it} + \beta_4 LNR_{it} + \beta_5 LGL_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

where $FPEC$ is the proxy for environment. From Eq. (3), the variables $HDI, PRLF, EIND$ and NR portray the human development index, labor force participation rate, energy consumption in industry, and natural resources. The variable GL represents indicators of globalization namely economic globalization index (EGL), and trade globalization index TGL. Ordinary least squares (OLS) regression with Driscoll-Kraay standard errors is used to estimate the regression parameters.

Results and Discussions

The empirical results are detailed in Table 2. Models without moderators show the adverse environmental impacts of economic emancipation, population, energy consumption, and natural resources. There is a positive and statistically significant impact of economic emancipation divulging that a 1% increase in

economic emancipation causes a 1.695% increase in ecological footprint bringing about the environmental deterioration in Model 1.

Table 2: Panel quantile regression model and ordinary least square (OLS)

Model	Var./QR	OLS	
		Coef.	P>z
1	LHDI	1.695a	0.000
	LPRLF	1.846b	0.028
	LEIND	0.743a	0.002
	LNR	0.129a	0.000
	LEGL	-0.399c	0.081
2	LHDI	1.695a	0.000
	LPRLF	1.846b	0.028
	LEIND	0.743a	0.002
	LNR	0.528b	0.031
	LMod1	-0.399c	0.081
3	LHDI	1.425a	0.000
	LPRLF	1.742b	0.036
	LEIND	0.692a	0.003
	LNR	0.132a	0.000
	LTGL	-0.293a	0.001
4	LHDI	1.425a	0.000
	LPRLF	1.742b	0.036
	LEIND	0.692a	0.003
	LNR	0.426a	0.000
	LMod2	-0.293a	0.001

Note: a ($p < 0.01$), b ($p < 0.05$), c ($p < 0.10$), Mod1 = EGL*NR, Mod2= TGL*NR

Model 3 also insinuates a positive correlation between economic emancipation and ecological footprint such that 1% rise of HDI is responsible for 1.425% increase in ecological footprint. Models with moderators (Models 2 and 4) are in line with these findings divulging a positive association between economic emancipation and ecological footprint. The coefficient of population proxied through labor force participation ratio is 1.846 in Model 1 clearly showing that population explosion is associated with environmental threat. In addition, Model 3 posits that a 1% increase in labor force participation rate increases ecological footprint by 1.742%, *ceteris paribus*.

Technology is approximated by energy use in industry sector. A positive coefficient of EIND unfolds that 1% increase in energy use leads to 0.743% increase in ecological footprint in Model 1 and 0.692% in Model 3. Similarly, natural resources hinder environmental resilience of oil producers in models without moderators gauging that a 1% increase in NR results in 0.129% and 0.132% increase in ecological footprint in Models 1 and 3 respectively. Economic globalization (Model 1) and trade globalization (Model 3) are however negatively correlated with ecological footprint. These findings clearly show that oil producers can capitalize on benefits from globalization in mitigating environmental challenges. In addition, the coefficients of moderators are also negative portraying that economic and trade globalization are effective in hindering the adverse environmental impacts of NR in the sample of nine oil producing nations.

Conclusion

This study explored a panel dataset for nine oil producing countries from 1999 to 2020 to determine how variables such as natural resources, globalization, and economic growth affect environmental sustainability. The nine oil producing countries are considered as major contributors to environmental footprint. With the abundance of resources in those countries, they have witnessed dynamic growth of economic activity and standard of living which may provoke adverse environmental impact. This study reveals that energy consumption, economic development proxied through human development index, population, and natural resources hinder the environmental sustainability under the umbrella of Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology (STIRPAT) phenomenon. However, economic and trade globalization is effective in mitigating the environmental issues of oil producing countries.

The proxies of globalization are effective in reducing the disadvantageous environmental impacts of resources from nature, as divulged by the negative coefficient of interactive term. Therefore, it is recommended that these countries push for green energy consumption by implementing strategies to focus on natural and renewable energy resources to prevent environmental degradation through supporting startups and entrepreneurs specialized in high-tech innovative and environment-friendly projects. Governments and decision-makers are equally highly held accountable to promote policies aimed at educating people on managing and reducing energy consumption.

REFERENCES

- Adebayo, T.S., Kirikkaleli, D. (2021). Impact of renewable energy consumption, globalization, and technological innovation on environmental degradation in Japan: application of wavelet tools. *Environment, Development and Sustainability*, 23(11), 16057-16082. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01322-2>
- Ahmad, M., Satrovic, E. (2023a). How do transportation-based environmental taxation and globalization contribute to ecological sustainability? *Ecological Informatics*, 74, 102009. <https://doi.org/10.1016/j.ecoinf.2023.102009>
- Ahmad, M., Satrovic, E. (2023b). How does monetary policy moderate the influence of economic complexity and technological innovation on environmental sustainability? The role of green central banking. *International Journal of Finance & Economics*, 1-28. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2872>
- Ahmad, M., Satrovic, E. (2023c). Role of economic complexity and government intervention in environmental sustainability: Is decentralization critical? *Journal of Cleaner Production*, 418, 138000. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.138000>
- Ahmad, M., Satrovic, E. (2024). Modeling natural resources for ecological sustainability. *Gondwana Research*, 126, 243-266. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.09.015>
- Beyene, S.D., Kotosz, B. (2020). Macroeconomic determinants of external indebtedness of Ethiopia: ARDL approach to co-integration. *Society and Economy*, 42(3), 313-332. <https://doi.org/10.1556/204.2020.00013>
- Dalwai, T., Mohammadi, S.S., Satrovic, E. (2024). Intellectual capital efficiency, institutional ownership and cash holdings: a cross-country study. *Review of Accounting and Finance*, 23(1), 104-129. <https://doi.org/10.1108/RAF-01-2023-0015>
- Dietz, T., Rosa, E.A. (1997). Effects of population and affluence on CO2 emissions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 94(1), 175-179. <https://doi.org/10.1073/pnas.94.1.175>
- GFN (2022). *Global Footprint Network: National Footprint and Biocapacity Accounts 2022 Edition* [WWW Document]. URL <https://www.footprintnetwork.org/licenses/public-data-package-free/> (accessed 1.19.23)
- Grossman, G., Krueger, A. (1995). Economic growth and the environment. *Quarterly Journal of Economics*, 110, 353-377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., Sturm, J.E. (2019). The KOF Globalisation Index – Revisited. *Review of International Organizations*, 14(3), 543-574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Hassan, S.T., Xia, E., Khan, N.H., Shah, S.M.A. (2019). Economic growth, natural resources, and ecological footprints: evidence from Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(3), 2929-2938. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3803-3>
- Jahanger, A., Usman, M., Ahmad, P. (2022). A step towards sustainable path: the effect of globalization on China's carbon productivity from panel threshold approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(6), 8353-8368. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16317-9>

- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45, 1-28. <https://assets.aeaweb.org/asset-server/files/9438.pdf>
- Li, Z., Alharthi, S. (2024). Oil revenue and production cost disconnect and its impact on the environment: Economic globalization in Asia-Pacific Economic Cooperation Countries. *Geoscience Frontiers*, 15, 101772. <https://doi.org/10.1016/j.gsf.2023.101772>
- Luo, S., Mabrouk, F. (2022). Nexus between natural resources, globalization and ecological sustainability in resource-rich countries: Dynamic role of green technology and environmental regulation. *Resources Policy*, 79, 103027. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103027>
- Muslija, A. (2018). Foreign direct investments and economic freedom in OECD countries. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 51-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ead/issue/48250/610787>
- OECD (2021). ITF Transport Outlook 2021 [WWW Document]. URL <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/16826a30-en/index.html?itemId=/content/publication/16826a30-en> (accessed 5.17.24)
- OPN (2024). One Planet Network: Natural-Resources Use and Environmental Impacts [WWW Document]. URL <https://www.oneplanetnetwork.org/SDG-12/natural-resource-use-environmental-impacts> (accessed 5.17.24)
- Rong, L., Wang, Z., Li, Z. (2024). Unraveling the role of Financial Risk, social globalization and Economic Risk towards attaining sustainable environment in China: Does resources curse still holds. *Resources Policy*, 88, 104375. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104375>
- Satrovic, E., Muslija, A., J. Abul, S., Gligoric, D., Dalwai, T. (2021). Interdependence between gross capital formation, public expenditure on R&D and innovation in Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(1), 163-179. <https://doi.org/10.1080/19448953.2020.1818027>
- Satrovic, E., Cetindas, A., Akben, I., Damrah, S. (2024a). Do natural resource dependence, economic growth and transport energy consumption accelerate ecological footprint in the most innovative countries? The moderating role of technological innovation. *Gondwana Research*, 127, 116-130. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.04.008>
- Satrovic, E., Zafar, M.W., Suntraruk, P. (2024b). Achieving ecological sustainability in European Union: The role of fiscal decentralization and green innovation. *Journal of Cleaner Production*, 445, 141316. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.141316>
- WB (2021). The World Bank: World Development Indicators (WDI) [WWW Document]. URL <https://knoema.com/WBWDI2019Jan/world-development-indicators-wdi> (accessed 4.21.23)
- UNDP (2022). United Nations Development Programme: Human Development Report, 2022 Statistical Update [WWW Document]. URL <https://hdr.undp.org/> (3.22.23).
- Zafar, M.W., Zaidi, S.A. H., Khan, N.R., Mirza, F.M., Hou, F., Kirmani, S.A.A. (2019). The impact of natural resources, human capital, and foreign direct investment on the ecological footprint: the case of the United States. *Resources Policy*, 63, 101428. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101428>

TÜRKİYE’NİN BOSNA-HERSEK’E YÖNELİK RESMİ KALKINMA YARDIMLARININ SOSYAL POLİTİKA AÇISINDAN ANALİZİ

*AN ANALYSIS OF TÜRKİYE’S OFFICIAL DEVELOPMENT
ASSISTANCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM A
SOCIAL POLICY PERSPECTIVE*

Muhammet Enes Kayagil¹

Özet: Resmi kalkınma yardımları gelişmiş ülkelerin ulusal ajansları vasıtasıyla az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle işbirliği tesis etmeyi ve bu ülkelerin refahının artırılmasına katkıda bulunmayı amaçladıkları bir araçtır. Dünya genelinde 2. Dünya Savaşı sonrasında yaygın bir şekilde karşımıza çıkan bu aracı günümüzde sadece gelişmiş ülkeler kullanmamaktadır. Türkiye’nin de 1990 sonrasında tarihten gelen bağların bulunduğu Orta Asya, Balkanlar ve Afrika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın birçok farklı bölgesinde aktif şekilde resmi kalkınma faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir. Resmi kalkınma yardımları acil durum ihtiyaçları, insani yardım, dayanışma, tarihsel bağları koruma yanında ulusal, ticari, politik ve stratejik çıkarları geliştirmek gibi çok farklı amaçlarla kullanılabilir. Türkiye ise “Türk Tipi Kalkınma Yardımı” şeklinde adlandırdığı yardım modeliyle vakıf geleneğine uygun bir şekilde insanı ön plana alan, dayanışma esaslı bir strateji izlemekte ve geleneksel donörlerden ayrılmaktadır. 8 milyar dolara ulaşan resmi kalkınma yardımı tutarıyla Türkiye gayri safi milli hasılasına oranla en çok yardım yapan ülkeler arasında ilk sırada bulunmaktadır. Yardımların niteliğine bakıldığında eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapı, üretim, sanayi, ticaret gibi birçok alanda faaliyetlere rastlanmaktadır. Bu faaliyetleri sosyal politika çerçevesinde ele almak mümkündür. Geniş anlamıyla sosyal politika toplumun tüm kesimlerine ve tüm sosyal sorunlarına yönelik politikaları ifade etmektedir. Burada daha çok sosyo-ekonomik açıdan güçsüz

¹ Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, muhammet.kayagil@istanbul.edu.tr

ve dezavantajlı durumda olanların refah düzeylerinin iyileştirilmesi söz konusudur. Yapılan yardımların ne kadarının sosyal politika kapsamında olduğunun incelenmesi önem arz etmektedir. Böylece toplumun refah düzeyine katkısını görmek ve eksikleri tespit etmek kolaylaşacaktır. Buradan hareketle bu çalışmada Türkiye'nin Balkan ülkeleri arasında en çok yardımda bulunduğu birinci ülke konumunda olan Bosna-Hersek'e yaptığı resmi kalkınma yardımlarının sosyal politika açısından analizinin yapılması amaçlanmıştır. Analizde TİKA tarafından hazırlanan Türkiye Kalkınma Yardımları Raporlarında sunulan veriler tasnif edilerek bu yardımların niteliği ve etkinliği yorumlanmıştır. Netice olarak yapılan yardımların sosyal politikanın geniş anlamda temel ilgi alanları içerisinde yer alan eğitim ve sağlık gibi faaliyetlerde yoğunlaştığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: sosyal politika, resmi kalkınma yardımı, Balkanlar, Bosna-Hersek, TİKA

Abstract: Official development assistance (ODA) is a tool used by developed countries through their national agencies to establish cooperation with less developed or developing countries and contribute to the improvement of their welfare. This tool, which became widespread globally after World War II, is no longer used exclusively by developed countries today. It is observed that Türkiye, especially after the 1990s, has been actively conducting official development activities in various regions of the world, primarily in Central Asia, the Balkans, and African countries, where it has historical ties. Official development assistance can be used for a wide range of purposes, including meeting emergency needs, providing humanitarian aid, fostering solidarity, preserving historical ties, and advancing national, commercial, political, and strategic interests. Türkiye, with its aid model referred to as the "Turkish Model of Development Assistance," follows a solidarity-based strategy that prioritizes human well-being in line with the tradition of foundations, setting itself apart from traditional donors. With its official development assistance amount reaching \$8 billion, Türkiye ranks first among countries in terms of the ratio of aid to gross national income. When examining the nature of this aid, activities can be found in various sectors such as education, health, administrative and civil infrastructure, production, industry, and trade. These activities can be considered within the framework of social policy. In its broadest sense, social policy refers to policies aimed at all segments of society and addressing all social issues. The focus here is primarily on improving the welfare of those who are socio-economically disadvantaged and vulnerable. It is important to examine how much of the aid provided falls within the scope of social policy. This will facilitate assessing its contribution to the welfare of society and identifying any shortcomings. Based on this, the aim of this study is

to analyze Türkiye's official development assistance to Bosnia and Herzegovina, which is the leading 69 recipient of Turkish aid among the Balkan countries, from a social policy perspective. In the analysis, data presented in the Türkiye Development Assistance Reports prepared by TİKA were classified to interpret the nature and effectiveness of the aid. As a result, it was observed that the aid provided is concentrated in areas such as education and health, which are key concerns within the broad scope of social policy.

Keywords: social policy, official development assistance, Balkans, Bosnia and Herzegovina, TİKA

Giriş

Resmi kalkınma yardımları (RKY) gelişmiş ülkelerin ulusal ajansları vasıtasıyla az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle işbirliği tesis etmeyi ve bu ülkelerin refahının artırılmasına katkıda bulunmayı amaçladıkları bir araçtır. Dünya genelinde 2. Dünya Savaşı sonrasında yaygın bir şekilde karşımıza çıkan bu araç günümüzde sadece gelişmiş ülkeler kullanmamaktadır. Türkiye'nin de 1990 sonrasında tarihten gelen bağların bulunduğu Orta Asya, Balkanlar ve Afrika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın birçok farklı bölgesinde aktif şekilde resmi kalkınma faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir.

Resmi kalkınma yardımları acil durum ihtiyaçları, insani yardım, dayanışma, tarihsel bağları koruma yanında ulusal, ticari, politik ve stratejik çıkarları geliştirmek gibi çok farklı amaçlarla kullanılabilir. Türkiye ise "Türk Tipi Kalkınma Yardımı" şeklinde adlandırdığı yardım modeliyle vakıf geleneğine uygun bir şekilde insanı ön plana alan, dayanışma esaslı bir strateji izlemekte ve geleneksel donörlerden ayrılmaktadır. 8 milyar dolara ulaşan resmi kalkınma yardımı tutarıyla Türkiye gayri safi milli hasılasına oranla en çok yardım yapan ülkeler arasında ilk sıralarda bulunmaktadır. Yardımların niteliğine bakıldığında eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapı, üretim, sanayi, ticaret gibi birçok alanda faaliyetlere rastlanmaktadır.

Bu faaliyetleri sosyal politika çerçevesinde ele almak mümkündür. Geniş anlamıyla sosyal politika toplumun tüm kesimlerine ve tüm sosyal sorunlarına yönelik politikaları ifade etmektedir. Burada daha çok sosyo-ekonomik açıdan güçsüz ve dezavantajlı durumda olanların refah düzeylerinin iyileştirilmesi söz konusudur. Yapılan yardımların ne kadarının sosyal politika kapsamında olduğunun incelenmesi önem arz etmektedir. Böylece toplumun refah düzeyine katkısını görmek ve eksikleri tespit etmek kolaylaşacaktır.

Buradan hareketle bu çalışmada Türkiye'nin Balkan ülkeleri arasında en çok

yardımda bulunduğu birinci ülke² konumunda olan Bosna-Hersek'e yaptığı resmi kalkınma yardımlarının sosyal politika açısından analizinin yapılması amaçlanmıştır. Analizde Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından hazırlanan Türkiye Kalkınma Yardımları Raporlarında sunulan veriler tasnif edilerek bu yardımların niteliği ve etkinliği yorumlanmıştır.

Sosyal Politika Açısından Resmi Kalkınma Yardımları

Tarihsel olarak 1800'lü yıllarda Birleşik Krallık tarafından sömürgelerine kendi çıkarları doğrultusunda aktardığı kaynaklar kalkınma yardımlarının ilk örnekleri arasından gösterilmektedir. Modern manada kalkınma yardımları ise 2. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa'nın yeniden kalkındırılması için hayata geçirilmiştir. Marshall Yardımları olarak bilinen program günümüz anlamında kalkınma yardımlarının ilk örneklerindedir (İpek, 2020, s.60).

Kalkınma yardımı kavramı çok boyutlu bir yapıyı ifade etmektedir. Hükümetlerin resmi kalkınma ajanslarınca sunulan iki taraflı dış yardımları ifade eden kalkınma yardımları, içerisinde özel akımlar ya da çok taraflı yardımları da içerebilmektedir. Literatürde resmi kalkınma yardımları ve dış yardımların genellikle aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte aralarında belirli nüans farklılığı bulunmaktadır. Resmi kalkınma yardımı daha çok zengin ülkelerden yoksul ülkelere yapılan ve genellikle insani sıkıntıları gidermeye yardımcı olan faaliyetleri ifade etmektedir. Dış yardım kavramı ise düşük gelirli ülkeler dışındaki ülkelere yapılan kamu transferlerini de içermektedir. Dış yardım birçok kaynaktan yapılabilmekteyken; resmi kalkınma yardımları ise devletlerin veya bağlı kuruluşların yaptıkları yardımı tanımlamaktadır (Kayagil, 2020, s.36).

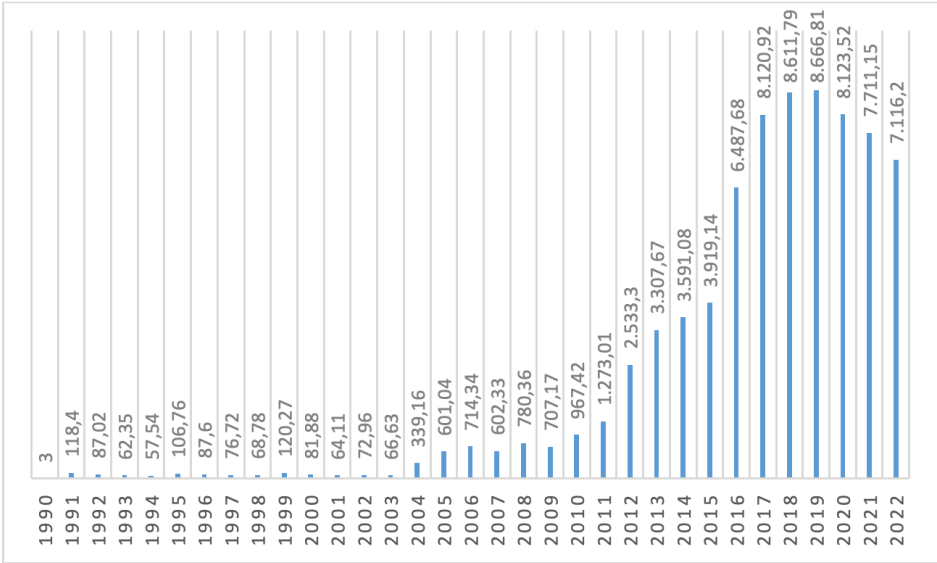
Sosyal politika ilk ortaya çıktığı sanayi devrimi sonrası dönem dikkate alındığında sınıf mücadelesi ve işçi hareketleri çerçevesinde dar manada ele alınmıştır. Oysa özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde artık hayatın tüm alanlarına yayılmış ve toplumsal hayatı olumsuz etkileyebilecek tüm tehlikeleri bertaraf etmeden bir rol üstlenmeye başlamıştır (Kalkan ve Kayagil, s.66). Nitekim Türkiye'de sosyal politika disiplininin kurucusu olarak kabul edilen Kessler sosyal politikayı "... amme hayatının bütün saha ve şubelerine şamil bir mahiyet arz etmektedir" şeklinde tanımlamaktadır (Kessler, 1945, s.5). Böylece sosyal hayatı ilgilendiren birçok konunun sosyal politikanın ilgi alanında olduğu söylenebilir.

Resmi kalkınma yardımları ve sosyal politika ilişkisini insani kalkınma üzerinden yorumlamak da mümkündür. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) insani gelişmişliğe ulaşmada insanların açlık, hastalık ve diğer güvenliği

2 2021 Türkiye Kalkınma Raporu verilerine göre.

tehdit eden kronik tehlikelerden korunmasını içeren bireylerin güvenliğine atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla insani kalkınma insanların sosyal, ekonomik ve kültürel olarak felaketlerden etkilenmiş kesimlerinin hayatlarını garanti altına almayı içermektedir. Bu da bizi insani diplomasiye ve kalkınma yardımlarına götürmektedir (Özlük, 2016, s.10-11).

Ekonomik krizler ve sağlık sorunları yoksulları, sosyal olarak dışlanmışları, kayıt dışı çalışanları daha çok etkilerken; doğal afetler, iklim değişikliği ve sanayileşme ise kadınlar, engelliler, göçmenler, azınlıklar, çocuklar, yaşlılar gençler gibi dezavantajlı kesimleri fazlaca etkilemektedir. Savaş, çatışma ve iç karışıklıklar ise tüm toplumu etkisi altında almaktadır (Özlük, 2016, s.21). Tüm bu gruplar incelendiğinde aynı zamanda sosyal politikanın hedef kitleleri olduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla yukarıda sayılan insani problemlere çözüm sunma amacı taşıyan resmi kalkınma yardımlarını hedef kitlesi bakımından sosyal politikadan bağımsız düşünmek mümkün değildir.

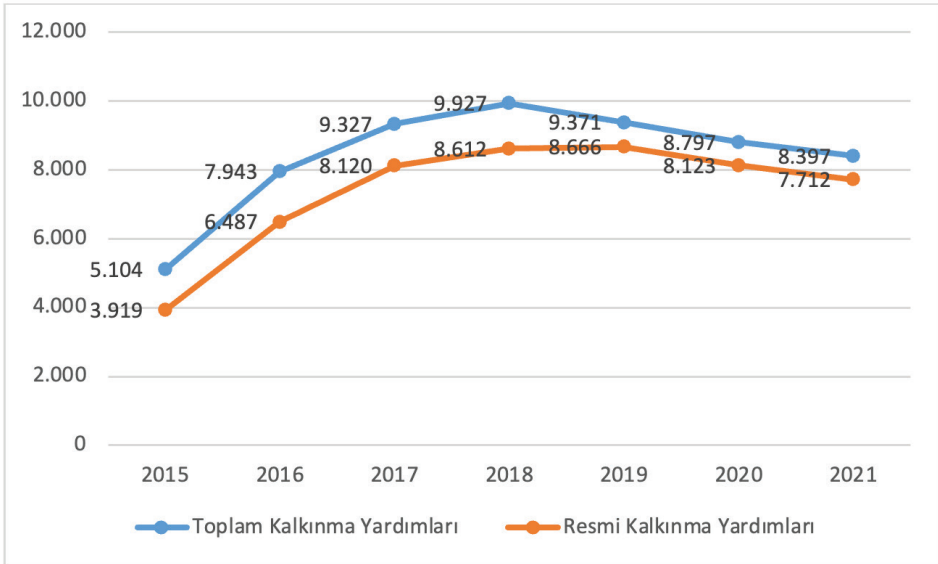
Grafik 1. Türkiye'nin 1990-2022 Arası Toplam Resmi Kalkınma Yardımları (Milyon Dolar)

Kaynak: (OECD, 2024, 25 Haziran)

Türkiye'nin 2005 yılında 601 milyon dolar olan resmi kalkınma yardımı tutarı 2021 yılında 7.7 milyar dolara ulaşarak ciddi bir artış kaydetmiştir. Türkiye'nin son yıllarda yapmış olduğu yardımlar incelendiğinde toplam kalkınma yardımları

içerisinde resmi kalkınma yardımlarının payında bir artış gözlenmektedir. Ancak özellikle 2019 sonrasında hem resmi kalkınma yardımlarının hem de resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarında bir azalma söz konusudur.

Yine de, Türkiye yapmış olduğu kalkınma yardımlarıyla özellikle son on yılda en çok yardım yapan ülkelerden biri haline gelmiş ve dünyanın en cömert ülkeleri arasında yerini almaya devam etmektedir. Türkiye 2016 yılında resmi kalkınma yardımlarını %66 artırmakla %0,76'lık RKY/GSMH oranı ile OECD/DAC (Kalkınma Yardımları Komitesi) ülkeleri arasında 4. Sırada yer almış ve Birleşmiş Milletlerin %0,7'lik hedefine tarihte ilk defa ulaşmıştır (TİKA, 2017, s.7). Türkiye, kalkınma yardımlarının milli gelire oranı bakımından Birleşmiş Milletlerin %0,7 hedefini 2021 yılında %0,96 ile aşmış ve Lüksemburg'un (%0,99) ardından ikinci ülke olmuştur. OECD-DAC üyesi olmayan ülkeler arasında ise birinci sırada yer almıştır (TİKA, 2022, s.11).

Grafik 2. 2015-2021 Arası Toplam Kalkınma Yardımları İçinde RKY (Milyon Dolar)

Kaynak: 2015-2021 Arası Türkiye Kalkınma Yardımları Raporlarından yararlanılarak hesaplanmıştır.

Toplam kalkınma yardımları resmi ve özel akımların toplamından oluşmaktadır. Özel akımlar içerisinde STK'ların ve özel sektörün yapmış olduğu yardımlar ve doğrudan yatırımlar yer almaktadır. Resmi akımlar içerisinde ise büyük oranı resmi kalkınma yardımları oluşturmaktadır. Bunun yanında diğer resmi akımlar da yer almaktadır. Resmi kalkınma yardımları ise ikili ve çok taraflı yardımlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Resmi kalkınma yardımları içerisinde en büyük payı ikili yardımlar; onun içerisinde ise insani yardımlar almaktadır.

Grafik 2 incelendiğinde resmi kalkınma yardımlarının toplam kalkınma yardımları içerisindeki oranının yıllar içerisinde arttığı görülmektedir. Bu oran 2015 yılında %76,7; 2016 yılında %86,2; 2017 yılında %87; 2018 yılında %86,75; 2019 yılında %92,4; 2020 yılında %92,3 ve 2021 yılında %91,4 olarak hesaplanabilmektedir.

Resmi kalkınma yardımlarının yapıldığı alanlar incelendiğinde birinci sırayı acil ve insani yardımlar alırken, onu eğitim, yönetim giderleri, idari ve sivil altyapılar, sığınmacılara yapılan yardımlar ile diğer ekonomik ve sosyal altyapı ve hizmetlere yapılan yardımlar izlemektedir (TİKA, 2022, s.16).

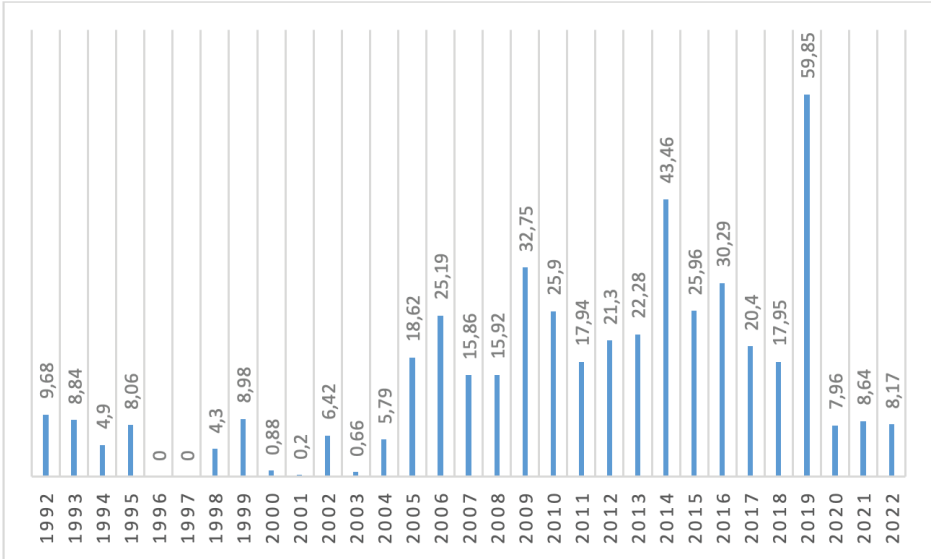
Türkiye yapmış olduğu yardımların motivasyon kaynakları bakımından diğer donör ülkelerden farklılık arz etmektedir. Özellikle dış politika, diplomasi, yumuşak güç, insani amaçlar, ekonomik çıkarlar, prestij, ticaret ve kültür gibi birçok farklı amaçla yapılan yardımlar bulunmaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde de örneklerine rastlanan dış yardımların modern anlamdaki uygulaması 1992 yılında TİKA'nın kurulması ile başlamıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından genç Türk cumhuriyetlerinin kalkınmasında Türkiye'nin kalkınma yardımları büyük rol oynamıştır (Kurt, 2017, s.498). Bu açıdan Türkiye'nin yardımlarında tarihi ve kültürel bağların etkili olduğu söylenebilir. Türkiye, dış yardımların kalkınma ve nakdi boyutundan ziyade insani yardım boyutunu öne çıkaran bir yapıyı önemsemekte ve insani diplomasiyi öncelemektedir. Bunu TİKA başta olmak üzere AFAD, Kızılay, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumlar ile yürütmektedir (İletişim Başkanlığı, 2022, s.13).

Türkiye'nin resmi kalkınma yardımları ülkenin şefkat elini dünyaya ulaştırma gayesiyle, Türk medeniyetinin ahlaki ve insani değerlerini ilke olarak benimsemekte, modern metotlar izlemekte, gizli amaçlar taşımamakta, başta komşuları ve yakın coğrafyası olmak üzere dünyanın en uzak köşelerine Türkiye'nin birikimini ulaştırmakta ve "birlikte kalkınma" hedefini taşımaktadır (TİKA, 2017, s.7). Türkiye'nin bu yardım anlayışı "Türk Tipi Kalkınma Yardımı Modeli" olarak adlandırılmakta ve samimi, koşulsuz, şeffaf, insan merkezli, adil, eşitlikçi ve sürdürülebilir ilkelerini taşımaktadır (TİKA, 2018, s.10).

Türkiye'nin Bosna-Hersek'e Yönelik Resmi Kalkınma Yardımları

Balkanlara yönelik resmi kalkınma yardımlarının popüler hale gelmesi ise Yugoslavya'nın dağılmasıyla başlamıştır. Dağılmanın ardından bağımsızlığını kazanan Balkan ülkeleri yeniden yapılandırılmaları için desteğe muhtaç olmuş ve bu dönemde kalkınma yardımlarından oldukça faydalanmışlardır (İpek, 2020, s.60).

Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile olan ilişkisinin temelinde bu coğrafyanın Osmanlı Devleti'nin hükümranlık alanına girmesi, ana dili Türkçe olan soydaşların kimliklerine sahip çıkarak kültürlerini yaşatma çabaları ve bu coğrafyada yer alan birçok idari, mimari ve kültürel mirasa sahip çıkma ihtiyacı yer almaktadır. TİKA başta olmak üzere birçok resmi kuruluş bu amaçlarla faaliyetlerini yürütmektedir. Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna'da bir koordinasyon ofisi³ bulunan TİKA Başkanlığı, 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaşın etkilerinin hala gözle görülebilir olduğu ülkede çok çeşitli projelerle yaşanan acıların yıkıcı etkilerinin azaltılmasına ve genç nesillere daha iyi imkânlar sunmaya gayret etmektedir (Kaygısız, 2016, s.309).

Grafik 3. Türkiye'nin 1990-2022 Arası Bosna-Hersek'e Yönelik Toplam RKY (Milyon Dolar)

Kaynak: (OECD, 2024, 25 Haziran)

3 TİKA sekizinci Program Koordinasyon Ofisi'ni Bosna-Hersek Saraybosna'da 11 Kasım 1995 yılında açmıştır (Akçay, 2012, s.73).

Bosna-Hersek 2015 öncesi de uzun yıllar Türkiye'nin en çok yardım yaptığı ülkeler arasında ilk onda yer almıştır. Örneğin 1992-1996 yılları arasında toplam resmi kalkınma yardımlarının %3,33'ünü alarak en çok yardım alan ülkeler arasında 7.sırada yer almıştır (Oba, 2018, s.34). 2010'da ise %2.11 ile onuncu sırada yer almıştır (Akçay, 2012, s.83). Yardımların başladığı 1992 yılından bu yana sadece 1996 ve 1997 yıllarında yardım verisine rastlanmamaktadır. Yardımların 2015 yılından sonra artış seyri izlediği ve 2019 yılında 59,85 milyon dolar ile zirve yaptığı kaydedilmiştir. Son üç yılda ise yardım miktarının önceki 15 yılın gerisine düştüğü görülmektedir.

Aşağıda TİKA'nın yayımlanmış olduğu ve çevrimiçi olarak erişilebilen son yeni Türkiye Kalkınma Yardımı Raporu (2015-2021) incelenecektir.

Tablo 1. Türkiye'nin Bosna-Hersek'e Yönelik Resmi Kalkınma Yardımları (Özet)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam yardım tutarı	26 m. \$	30,3 m. \$	20,4 m. \$	18 m. \$	59,8 m. \$	7,96 m. \$	8,64 m. \$
En çok yardım alan ülke sırası	7	5	5	9	2	9	10
Balkan ülkeleri içindeki sırası	2	1	1	1	1	2	1
Avrupa bölgesine yardımlar içindeki pay	%11,6	%29,7	%13,2	%11,9	%44	%8	%15
Dünya geneli yardımlar içindeki pay	%0,67	%0,48	%0,25	%0,21	%0,7	%0,1	%0,11

Kaynak: 2015-2021 Arası Türkiye Kalkınma Yardımları Raporlarından yararlanılarak hesaplanmıştır.

2015 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 26 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 7. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise Arnavutluk'tan sonra ikinci sırada gelmektedir. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %11,6'sına, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,67'sine denk gelmektedir (TİKA, 2016, s.19-29).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2016, s.37-68):

- Yardımların bir kısmı eğitim alanında gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Ključ'ta «Çocuklar Dünyanın Süsüdür» Projesi yürütülmüştür. Una-Sana Kantonu sınırları dâhilinde yer alan ve nüfusun çoğunluğunu Boşnakların oluşturduğu Ključ beldesindeki anaokulu onarılmış, fiziki ve sosyal donatıları yenilenmiş ve kapasitesi artırılarak daha sağlıklı koşullarda eğitim verir hale getirilmiştir.
- Sağlık alanında ise 2015 yılında 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu çerçevesinde Bosna-Hersek'ten 5 hastanın tedavisi Türkiye'de gerçekleştirilmiştir.
- İdari ve sivil altyapının güçlendirilmesi kapsamında Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen güvenlik malzemeleri Bosna-Hersek Federasyonu İçişleri Bakanlığı'na ulaştırılmıştır. Ayrıca Emniyet Genel Müdürlüğü ve TİKA işbirliği ile polis eğitimi projesi yürütülmüştür. Bu kapsamda Teknik Takip ve İmlleme Temel Eğitim kursu (Bosna-Hersek'te 5 gün, 20 kursiyer), Terörizme Yol Açan Radikalleşme Süreci ve Önleme Yöntemleri Kursu (Türkiye'de 7 gün, 12 kursiyer) ve Oto Hırsızlığı ile Mücadele Araç Ön İnceleme Kursu (Türkiye'de 5 gün, 16 kursiyer) düzenlenmiştir.
- Diğer sosyal altyapılar ve hizmetler kapsamında Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından sağlanan 30 prefabrik konut yardımının TİKA vasıtasıyla nakli sağlanmıştır.
- Ekonomik altyapı ve hizmetler kapsamında da yine Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından 20 adet tramvay hibe edilmiştir.
- Türkiye'nin iş ve diğer sektörler başlığı altındaki faaliyetlerinden biri olan SEPIP 2015 (Akıllı İktisadi Planlama ve Sanayi Politikaları Konferansı) projesinin faydalanıcıları arasında Bosna-Hersek de yer almıştır.
- Üretim alanında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından düzenlenen 6. Uluslararası Toprak ve Su Kaynaklarının Sürdürülebilir Yönetimi Eğitimi kapsamında Bosna-Hersek'in de yer aldığı bir grup ülkeden 22 uzmana eğitim verilmiştir.

2016 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 30,29 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 5. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise ilk sıradadır. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %29,7'sine, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,48'ine denk gelmektedir. Bosna-Hersek aynı zamanda 2016 yılında Türkiye'nin insani yardımlarından faydalanan ilk on ülke arasında 0.56 milyon dolar ile 7.sırada yer almıştır (TİKA, 2017, s.17-27).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2017, s.56-91):

- Türk Dünyası Belediyeler Birliği ve TİKA, Bosna-Hersek'in de dâhil olduğu bir grup ülkeden uzman ile "Yerel Yönetimlerin Su, Atık Su ve Sulama Sistemleri Yönetimi" konusunda bilgi ve tecrübe paylaşımını desteklemiştir. "Yerel Yönetimlerin Basın ve Halkla İlişkiler Hizmetleri" konusunda da Bosna-Hersek'in yer aldığı birer haftalık yerel yönetici eğitimi İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.
- İstanbul Sancaktepe Belediyesi ve Bosna-Hersek Gornji Vakuf - Uskoplje Belediyesi arasında imzalanan "Kardeşlik ve İşbirliği" anlaşması kapsamında ve TİKA koordinasyonunda; başta çocuklar ve gençlere hitap eden Uskoplje Spor Salonunun inşaatı tamamlanmıştır.
- TİKA tarafından Bosna-Hersek'te içerisinde tiyatro, sinema ve sergi salonları bulunan Trebinje Kültür Merkezinin tadilatı ve teknik donanımı gerçekleştirilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde ise Bosna-Hersek'te Saraybosna Başçarşı Hoca Durak Cami, Travnik Alaca Cami, Gradiška Derviş Hanım Medresesi, Çayniçe Sinan Bey Cami, Foça Alaca Cami gibi tarihi eserlerin restorasyon çalışmalarına devam edilmiştir.
- İBB, TİKA ve İETT işbirliği ile Bosna-Hersek'e 15 otobüs hibe edilmiş olup, bu kapsamda yedek parça ve eğitim hizmetleri de verilmiştir.
- Bosna-Hersek Türkiye ormancılık alanında da işbirliği çalışmaları yürütülmüştür. Orman Genel Müdürlüğü'nce Bosna-Hersek'te ormancılık kurumlarına teknik eğitim ve araç gereç yardımı sağlanmıştır. Bu kapsamda Saraybosna'da kurulması planlanan şehir ormanı için ahşap banklar, spor aletleri, çöp kutuları ve yön tabelaları hibe edilmiştir.
- Bosna-Hersek'te yaşanan sel felaketi neticesinde selden etkilenen 30 aileye 30 adet prefabrik ev Konya Büyükşehir Belediye Başkanlığı işbirliği ve TİKA koordinasyonunda Bosna-Hersek doğa koşullarına uygun hale getirilerek teslim edilmiştir.

2017 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 20,4 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 5. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise ilk sıradadır. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %13,2'sine, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,25'ine denk gelmektedir (TİKA, 2018, s.19-29).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2018, s.40-75):

- Eğitim alanında Milli Eğitim Bakanlığı Bosna-Hersek'in de arasında bulunduğu yaklaşık 20 ülkeye kitap yardımında bulunmuştur.
- Sağlık alanında ise TİKA tarafından tadilat ve tıbbi donanımını yapılan ve 300 hasta kapasiteli başkentteki Saraybosna Üniversitesi Klinik Merkezi (KCUS) Hematoloji Bölümünün açılışı gerçekleştirilmiştir.
- Acil Tıp Kapasite Geliştirme Programı (ATKAP) kapsamında Bosna-Hersek'te ulusal medikal kurtarma ekiplerinin kapasitesini güçlendirmek amacıyla Sivil Savunma Müdürlüğünde görevli sağlık teknisyenlerine Temel Eğitim Modülü eğitimi verilmiştir. Ayrıca ilk yardım alanında bireysel ve kurumsal düzeyde gönüllü olabilecek sivillerin yetiştirilmesi amacıyla 87 ilk yardım gönüllüsüne eğitim verilmiştir.
- TİKA tarafından Saraybosna BIMA Sağlık Merkezine bir adet hasta/personel nakil minibüsü, laboratuvar ekipmanları ve bekleme odası ile muayanehanelere mobilya temini sağlanmıştır.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Bosna-Hersek Gradişka'daki Derviş Hanım Medresesi restorasyonuna devam edilmiştir.
- Sincan Belediyesi tarafından Bosna-Hersek Doboy Yug Belediyesi'ne 1 adet minibüs hibe edilmiştir.
- İletişim altyapısının güçlendirilmesi amacıyla Bosna-Hersek Federasyonu Haber Ajansı'nın video haber servisinin altyapısı TİKA tarafından güçlendirilerek, haber servisi tam kapasiteye ulaştırılmıştır. Ayrıca Saraybosna Kantonu Televizyonu'nun Avrupa standartlarına uygun programlar yapabilmesine imkân hazırlayacak ekipman temin edilerek kanalın tamamen dijital ve HD yayın yapan haber stüdyosuna sahip olması sağlanmıştır.
- Tarım ve ormancılık alanında TİKA ve Saraybosna Üniversitesi Ziraat Fakültesi iş birliğinde yürütülen program kapsamında, Srebrenitsa, Bratunats, Vogoşça, ve Zivinice bölgelerindeki 80 savaş mağduru aileye sera, sulama sistemi ve fide desteği ile eğitim ve danışmanlık hizmetleri sağlanmıştır.
- Ticaret alanında Dış Ticaret Müsteşarlığı ve TİKA işbirliği ile Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Topluluklarının dış ticaret mevzuatlarının dünya ekonomik sistemine uyum sağlaması amacıyla sağlanan eğitimlerden Bosna-Hersek de faydalanmıştır.

2018 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 18 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 9. sırada yer

aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise ilk sıradadır. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %11,9'una, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,21'ine denk gelmektedir (TİKA, 2019, s.27-41).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2019, s.59-115):

- Milli Savunma Bakanlığı, Avrupa Birliği Barış Gücü (EUFOR) bünyesinde Bosna-Hersek'te görev yapan Türk Temsil Heyet Başkanlığı marifetiyle eğitim ekipman desteği ve eğitim tesisi bakım ve onarım faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu kapsamda 17 okula onarım, demirbaş, bilgisayar dersliği ve spor salonu gibi destekler sağlanmıştır.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Saraybosna'da Bosna-Hersek İslam Birliği Vakıflar İdaresi işbirliğinde 5 bin m2 arazi üzerinde 59 oda ve 202 yatak kapasiteli öğrenci yurdu inşa etmiş ve donanımı sağlamıştır.
- Sağlık alanında acil tıp kapasite artırma programı kapsamında Bosna-Hersek'in de aralarında olduğu bir grup ülkeden 365 sağlık personeline eğitim verilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı "Kardeş Şehir Projesi" Bosna-Hersek'te sosyal altyapıların geliştirilmesi adına çeşitli faaliyetler hayata geçirmiştir.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Gradiška Derviş Hanım Medresesi, Çayniçe Sinan Bey Camii, Foça Alaca Camii, Saraybosna- Başçarşı (Hoca Durak) Camii, Travnik Alaca Camii, Banja Luka Arnaudiyeye (Defterdar) Camii ve Fojnika Medresesi restorasyonları sürdürülmüştür.
- Sosyal altyapıların geliştirilmesi kapsamında Milli Savunma Bakanlığı bir takım faaliyetler yürütmüştür. Çeşitli sivil toplum kuruluşlarına malzeme desteği, onarım ve bakım desteği sağlanması yanında millî, dinî ve özel günlerde etkinlikler ve sosyal faaliyetlerin düzenlenmesi çalışmaları da yürütülmüştür.
- TİKA ve İETT Genel Müdürlüğü işbirliğiyle Bosna-Hersek Saraybosna Kantonu'na, halkın şehir içi ulaşımına destek vermek amacıyla 15 adet otobüs, yedek parçalarıyla beraber hibe edilmiştir.

2019 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 59,8 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 2. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise ilk sıradadır. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %44'üne, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,7'sine denk gelmektedir (TİKA, 2020, s.20-31).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2020, s.38-125):

- Eğitim alanında Bosna-Hersek'in Bosanska Krupa şehrinde bulunan ve savaşta hasar gören Pistaline Birinci İlköğretim Okulu TİKA tarafından yenilenmiş ve modernizasyonu sağlanmıştır.
- Altyapı alanında TİKA tarafından Rogatica Belediyesi Stjenice Kırsal Bölgesi için oldukça önemli olan su şebekesi inşası projesinin tamamlanması sağlanmıştır. Bu kapsamda Söz konusu köylerde su şebekesinin tamamen kurulabilmesi için bir adet başlangıç havuzun inşası, 2 tane rezervuar odası, dağıtım havuzu ve boru hattı döşenmesi işleri TİKA tarafından desteklenmiştir.
- TİKA ile Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı işbirliğinde Uluslararası Polis Eğitimi İşbirliği Programı kapsamında emniyet ve jandarma teşkilatı personeline mesleki eğitimler verilmiştir.
- Türk Dünyası Belediyeler Birliği tarafından Doboj Istok Belediyesine bir adet itfaiye aracı hibe edilmiştir. Aynı zamanda Srebrenitsa Potoçari Soykırım Anıt Mezarlığı tadilat projesi gerçekleştirilmiştir.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihtiyaç sahiplerine gıda yardımı gönderilmiştir.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Saraybosna'da Başçarşı Meydanı'nda bulunan, 1527'de inşa edilen ve 1992-1995'teki Bosna Savaşı'nda zarar gören Başçarşı Camisi kapsamlı bir restorasyondan geçirilmiştir.
- Tarım ve ormancılık alanında TİKA Bosna-Hersek'teki kadın çiftçilere yönelik yaban mersini yetiştiriciliği eğitimi ve fidan desteği sağlamıştır. Yine bu kapsamda "Yaban Mersini Bahçeciliği ile Kırsal Kalkınma ve Kadınların İstihdam Edilmesi Projesi" Bosna-Hersek'te bulunan Altın Zambak Derneğinin işbirliğiyle yürütülmüştür geçirilmiştir.
- Bosna-Hersek'in Yanya şehrinde 2014 yılında Yanya nehrinin taşması sebebiyle yaşanan sel felaketi neticesinde nehir yatağının ıslahı gündeme gelmiş ve TİKA tarafından yürütülen proje ile nehir yatağı genişletilip derinleştirilmiş, yatak kenarları betonarme duvarlarla güçlendirilmiş ve nehrin akışı düzenli hale getirilmiştir. Ayrıca nehrin üzerine bir köprü de inşa edilerek vatandaşların karşıya geçişi kolaylaştırılmıştır.
- Ortaklıkların geliştirilmesi kapsamında TİKA, UNDP Bosna-Hersek Ofisi, UNDP Özel Sektörü Geliştirme Merkezi ve Bursa Tasarım ve Teknoloji Geliştirme Merkezi işbirliğinde işsizliğin azaltılması ve yerli halka gelir kapısı oluşturulması gayesiyle Gradaçac şehrinde mesleki eğitim merkezi kurulmuş ve bu kapsamda 15 genç ve 10 eğitici Bursa'da CNC Makine Yönetimi ve

Programlama konusunda eğitim almıştır. Bu eğitimcilerin Gradaçac Mesleki Eğitim Merkezinde düzenledikleri programlara yüzlerce kursiyer katılmış ve iş sahibi olmuştur.

- TİKA, Stari Grad, Centar, Novi Grad, Novo Sarajevo ve Mostar belediyeleri iş birliğiyle ve Saraybosna Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nin uzmanlığı ile gerçekleştirilen proje ile yoksulluğun azaltılması, kentsel alanda tarımsal üretimin inovatif yöntemlerle artırılması, sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı grupların ekonomik sürdürülebilirliğinin sağlanması gibi amaçlar doğrultusunda topraksız dikey tarım sistemleri kurulmuş ve 10 çeşit meyve ve sebze yetiştirilmesi sağlanmıştır. Projeden özellikle emekliler, engelliler ve kadınlar faydalandırılmıştır.
- TİKA tarafından 3D Tasarım ve 3D Yazıcı Kullanma Eğitimleri verilmiş olup ekipman ve sarfiyat malzemesi hibeleri de verilmiştir.

2020 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek'in 7,96 milyon dolar ile Türkiye'nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 9. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise Arnavutluk'tan sonra ikinci sıradadır. Bu rakam Türkiye'den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %8'ine, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,1'ine denk gelmektedir (TİKA, 2021, s.20-32).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2021, s.44-159):

- Bosna-Hersek'in Travnik şehrinde bulunan tarihi Elçi İbrahim Paşa Medresesi, TİKA tarafından yenilenmiş ve ülke genelinde imam hatip lisesi [medrese] olarak eğitim sunan altı okuldan biri olarak faaliyete geçmesi sağlanmıştır.
- Bosna-Hersek Arşivleri Başkanlığı Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Dönemine ait belgelerin dijital ortama aktarılması amacıyla 7 adet tarama cihazı TİKA tarafından temin edilmiş ve bu belgelerin Türk uzmanlar tarafından çağdaş Türk diline tercüme edilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.
- Dışişleri Bakanlığı tarafından Bosna-Hersek'in de aralarında bulunduğu bir grup ülkeden uzmana eğitim düzenlenerek Türkiye'nin diplomasi alanındaki tecrübeleri aktarılmıştır.
- Emniyet genel müdürlüğü tarafından Bosna-Hersek emniyet teşkilatına çeşitli polis malzemesi hibesinde bulunulmuştur.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2 eserin restorasyonu tamamlanmış, 7 eserin ise restorasyonu devam ettirilmiştir.

- Milli Savunma Bakanlığı tarafından Nemila bölgesinde İşgale Karşı Savaşanlar Derneği binasına şehitleri anma ve müze odası yapımı sağlanmıştır. Ayrıca milli, dini ve özel günlerde çeşitli sosyal etkinlikler düzenlenmiştir.
- Bosna-Hersek Federasyonu altında Zenica-Doboj Kantonuna bağlı Breza ve Vareş şehirleri arasında yer alan Strijezevo ve Kokoscici köylerini birbirine bağlayan ve yapımı tamamlanamayan yolun asfaltlanması TİKA tarafından tamamlanmıştır.
- Kırsal alanda yaşayan kadınların güçlendirilmesi hedefi kapsamında Bihaç, Vitez, Bugojno, Gorazde, Bratunac, Livno, Bosanska Kostajnica ve Prijedor şehirlerinde yaşayan toplam 60 aileye TİKA tarafından sera ve sulama sistemi desteğinde bulunulmuştur. Bu kapsamda uygulanan “Örtü Altı Üretiminin Geliştirilmesi Projesi” çerçevesinde kadınların kendi ihtiyaçlarını kendilerinin kazanmasına imkân sağlanmıştır.
- Cumhurbaşkanlığı’nda başlatılan “Geleceğe Nefes” projesi kapsamında Bosna-Hersek’in de dâhil olduğu 25 ülkede toplam 83 milyon fidan dikimi gerçekleştirilmiştir.
- Acil durum ve afet müdahaleleri eğitim programı kapsamında TİKA tarafından Saraybosna Novi Grad Arama Kurtarma ekibine uygun donanıma sahip 4x4 arazi aracı ve ek donanıma hibe edilmiştir.
- TİKA tarafından sarf malzeme desteği sağlanarak yerel STK’lar ile işbirliğinde 50.000 adet koruyucu maske üretimi sağlanmıştır.

2021 yılı incelendiğinde Bosna-Hersek’in 8,64 milyon dolar ile Türkiye’nin resmi kalkınma yardımlarından en çok yararlanan ilk on ülke arasında 10. sırada yer aldığı görülmektedir. Balkan ülkeleri arasında ise birinci sıradadır. Bu rakam Türkiye’den Avrupa bölgesine yapılan toplam yardımların %15’ine, dünya geneline yapılan yardımların ise %0,11’ine denk gelmektedir (TİKA, 2022, s.20-29).

Yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2022, s.72-151):

- Nitelikli eğitimi sağlamak amacıyla yürütülen Bilim ve Teknoloji Eğitim Programı kapsamında Uluslararası Saraybosna Üniversitesi’ne öğrencilerin ve araştırmacıların yaparak ve deneyerek projelerini gerçekleştirmesine imkân sunan Cezeri-Lab kurulmuştur. Ayrıca akademisyen, öğrenci, mühendis gibi farklı gruplara yönelik 3D tasarım ve 3D yazıcı eğitimleri düzenlenmiştir.
- Angelus Özel Gereksinimli Çocuklar Gündüz Bakım Merkezi’nde konuşma ve işitme engelli çocuklara yönelik tedavi ve terapi sunmak için TİKA tarafından dil ve konuşma terapisi ‘logopedi’ seti temin edilmiştir.

- TİKA tarafından Bosna-Hersek'in en büyük cezaevi olan Zenica Kapalı Tip Cezaevi'nde mahkûmların sosyal hayata kazandırılması ve gelir getirici faaliyette bulunmaları amacıyla tam donanımlı bir dikim atölyesi kurulmuştur. Üretilen kıyafetlerden toplam 3.000 hükümlü ve 450 gardiyanın faydalanması beklenmektedir.
- TİKA tarafından Saraybosna Başçarşı Kültür Sanat Topluluğu üretim atölyesinin tadilatı yapılmış ve donanım desteği sağlanmıştır. Böylece geleneksel el ürünlerinin üretimi yoluyla istihdam ve gelir getirici faaliyet oluşturulması amaçlanmıştır.
- Acil durum ve afet müdahale eğitimleri kapsamında Ilıdza şehrinde düzenlenen arama kurtarma eğitimlerine ülke genelinde faaliyet gösteren beş farklı arama kurtarma ekibinden toplam 54 kişi katılmıştır.
- TİKA tarafından Saraybosna'da Ormancılık Fakültesi'ne Coğrafi Bilgi Sistemleri Laboratuvarı'nın kurulumu gerçekleştirilmiştir.

TİKA tarafından henüz 2022 ve sonrası Türkiye Kalkınma Raporları yayınlanmamıştır. 2021 sonrası için Bosna-Hersek'te ne gibi faaliyetler yapıldığına TİKA faaliyet raporları ve kurum internet sitesindeki haberler incelenerek ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda 2022 yılında yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir (TİKA, 2023, s.99-181):

- Mostar Eğitim, Robotik, İcat ve Teknoloji CERIT Merkezi'ne donanım malzemesi desteği sağlanmıştır. Bu kapsamda TİKA tarafından 3 adet bilgisayar, 3D yazıcı, akıllı tahta, 20'şer adet programla seti, mikro denetleyici kart ve temel seviye steam eğitim robotu temin edilmiştir.
- Çaplina İlçe Müftülüğü Kültür Merkezi tadilatı TİKA tarafından yapılmış ve mobil sahne, ses ve aydınlatma sistemleri ile sandalye gibi donanım malzemeleri temin edilmiştir.
- Saraybosna'da Fatih Sultan Mehmet (Hünkar) Camii'nin ihtiyaç duyduğu iç konservasyon ve uygulama işleri, halı ve aydınlatma sisteminin yenilenmesi yapılmıştır.
- Orta Bosna'da yer alan Busovaça'da Kaçun Arıcılar ve Tarımcılar Derneği ile Matica-Ana Arı Arıcılar Derneği işbirliğinde 300 m2 büyüklüğünde ve günlük üretim kapasitesi 2,5 ton olan Kaçuni Bal Paketleme Tesisi inşası TİKA tarafından gerçekleştirilmiştir.
- TİKA ile Bihaç Büyükşehir Belediyesi işbirliğinde 20 üreticiye örtü altı çilek yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması için destek sağlanmıştır. Bu kapsamda 20

adet sera kurulumu yapılmış ve sulama sistemleri, gübre ve çilek fideleri temin edilmiştir.

- Acil Durum ve Afet Müdahale Eğitimleri Programı kapsamında Bosna-Hersek Güvenlik Bakanlığı koordinasyonunda suda arama kurtarma eğitimi gerçekleştirilmiştir.

2023 yılında yapılan yardımların konusu ve içeriği ise şu şekildedir (TİKA, 2024, s.127-153):

- Tuzla Kantonunda Lukavac Sağlık Evi'ne diyaliz hasta taşıma aracı temini TİKA tarafından temin edilerek hastaların ulaşım koşulları iyileştirilmiştir.
- Potoçari'de bulunan ve Srebrenitsa Kuşatması sırasında Boşnakların katledildiği alanlardan biri olan ve hâlihazırda anma merkezi olarak kullanılan eski akü fabrikasının TİKA'nın desteği ile soykırım kurbanlarını anma müzesine dönüştürülme çabaları başlamıştır.

Ayrıca 2023 yılında TİKA tarafından (TİKA, 2024, 13 Haziran):

- Zenica-Doboj kantonunda bulunan Zavidoviçi Belediyesinde, örtü altı sebze yetiştiriciliğini geliştirmek amacıyla 5 farklı kadın derneğini destekleyerek 20 aileye toplamda 1000 m² sera kurulumu sağlanmıştır.
- Bosna-Hersek'te 1990'lı yıllarda yaşanan savaş sonrasında yurtlarına dönen 20 aileye TİKA tarafından tarımsal ekipman ve traktör desteği verilmiştir.
- Bihaç şehrinde selden etkilenen 20 çilek yetiştiricisine destekte bulunulmuştur.
- Çilek yetiştiriciliğinin geliştirilmesi kapsamında Cazin şehrinde 25 aileye; Çeliç şehrinde ise 20 aileye fide ve sulama sistemi desteğinde bulunulmuştur.
- Zenica Karma Lisesi Aşçılık Bölümünde uygulamalı eğitim sınıfı kurulmuştur.
- TİKA desteğiyle Bosna-Hersek'te yaşayan özel gereksinimli çocukların ailelerine ve özel eğitim alanındaki eğitimcilere yönelik eğitim düzenlenmiştir.
- Fojnica şehrinde yer alan Zijah Dizdareviç Karma Lisesine 'Sağlık Bölümü Uygulama Atölyesi' kurulmuştur.
- Selden etkilenen Una Sana Kantonu İçişleri Bakanlığına iki motorlu arama-kurtarma botu desteğinde bulunulmuştur.
- Kadınları güçlendirmek amacıyla Bihaç Brekovića Kadınlar Derneğine profesyonel bir mutfak kurulumu sağlanmıştır.
- Ugljevik Belediyesinde süt üreticilerini desteklemek adına süt depolama tankı desteği verilmiştir.

2024 yılında (TİKA, 2024, 13 Haziran) yapılan yardımların konusu ve içeriği şu şekildedir:

- TİKA ve Tuzla Dağ Arama Kurtarma Birliği işbirliğinde arama kurtarma tatabikası ve kurtarma eğitimi programı düzenlenmiştir.
- Bugojno kentinde faaliyet gösteren Bugojno Đerđef Kadınlar Derneği bünyesinde dikiş atölyesi kurulmuştur.
- Kalesija şehrindeki Kalesija Sağlık Evine ultrason cihazı temin edilmiştir.
- Bugojno Mesleki Lisesine CNC torna ve CNC freze tezgahları, bilgisayarlar ve teknik ekipmanlar temin edilerek “CNC Operatörlüğü Uygulamalı Eğitim Sınıfı Kurulumu” projesinin açılışı gerçekleştirilmiştir.
- Saraybosna Mesleki Eğitim Lisesi bünyesinde özel gereksinimli öğrencilere uygulamalı açılış sınıfı kurulmuştur. Ayrıca Saraybosna ve Zenica şehirlerinde T.C. Milli Eğitim Bakanlığı iş birliğinde düzenlenen “Türk Mutfağı Eğitimi”ne toplam 75 öğrenci ve 5 yerel eğitmen katılmıştır.
- Zenica Doboğ Kantonu’nda bulunan Kakanj Belediyesinde 30 aileye sera kurulumu desteği sağlanmıştır.
- TİKA ve Emniyet Genel Müdürlüğü işbirliğinde Bosna-Hersek emniyet yetkililerine “Yolsuzlukla Mücadele Eğitimi” verilmiştir.
- TİKA ve Uluslararası Saraybosna Üniversitesi iş birliğinde Saraybosna’da “Siber Suçlarla Mücadele Uluslararası Çalıştay” düzenlenmiştir.
- Ramazan ayında TİKA tarafından 1600 aileye toplam 30 tonluk gıda yardımı dağıtılmıştır.
- TİKA tarafından Bosna-Hersek’in Brčko kentinde yer alan Brčko Teknik Lisesine CNC makinesi ve diđer ekipmanlar temin edilmiştir.
- TİKA organizasyonuyla flüt sanatçısı Lelya Bayramoğulları tarafından Saraybosna’da Engelli ve Diğer Kişilerin Sosyal ve Sağlıklı Barınma Merkezi’nde kalan yaşlı ve engellilere konser verilmiştir.

2015 ve sonrasındaki yardım faaliyetlerinin niteliği incelendiğinde büyük çoğunluğunun sosyal politikanın alanına giren alanlarda gerçekleştiği görülebilmektedir. Eğitim, sağlık, sosyal yardımlar, istihdamın geliştirilmesi, kadınlar, engelliler ve mahkûmlar gibi dezavantajlı kesimlere yönelik destekler başlıca sosyal politika konularıdır.

Eğitim kapsamında özellikle çocuk ve gençlerin temel eğitimlerinin desteklenmesi hedeflenmektedir. Okul inşası ve tadilatı, fiziki yapıların iyileştirilmesi,

eğitim kapasitesinin gclendirilmesi, kitap temini, laboratuvar kurulması gibi konularda yardımları ağırlıkta olduğu görülmektedir. ocuk ve gençlerin faydalanabileceği kültür ve spor tesislerinin kurulması, mesleki ve teknik eğitim alan gençlerin modern ekipmanlarla ve eğitimlerle desteklenmesi sağlanmıştır. Bunun yanında mesleki ve teknik eğitimler yoluyla da istihdamın niteliğinin geliştirilmesi hedeflenmiş ve çeşitli bakanlık personelleri, yerel yönetim alışanları, STK gönüllüleri ile emniyet teşkilatı mensuplarına eğitimler verilmiştir.

Sağlık alanında da birçok faaliyete rastlamak mümkündür. Bazı hastaların Türkiye’de tedavi edilmelerinin sağlanması, ambulans, diyaliz hasta nakil aracı, hasta/personel nakil minibüsü temini, hastane/klinik inşası ve kapasite geliştirmesi, laboratuvar ekipmanları ve hastane mobilyası gibi tıbbi donanım temini yapılan yardımlar arasındadır. Ayrıca acil tıp kapasite geliştirme programı kapsamında sağlık personelleri ve gönüllü bireylere ilk yardım eğitimleri düzenli olarak düzenlenmiştir.

İstihdamın artırılması kapsamında özellikle kadınların ekonomik ve sosyal aırlardan desteklenmesi amacıyla çok sayıda faaliyet düzenlenmiştir. Özellikle kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları ve istihdama dâhil edilmeleri maksadıyla büyük çoğunlukla kırsal kesimde tarım ve hayvancılık alanında hibe faaliyetleri yapılmıştır. Yaban mersini, ilek ve çeşitli sebzelerin örtü altı yetiştiriciliği için sera, sulama sistemi ve fide desteği, bal üretimi ve paketlenmesi bu konuda örnek gösterilebilir. Bunun yanında profesyonel mutfak kurulumu ve dikiş makinesi temini de sağlanarak kadınlar desteklenmiştir. İstihdamın geliştirilmesi maksadıyla mesleki eğitim merkezlerinin kurulduğu ve desteklendiği de kaydedilmiştir. Yoksulluğun azaltılması, kentsel alanda tarımsal üretimin inovatif yöntemlerle artırılması, sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı grupların ekonomik sürdürülebilirliğinin sağlanması gibi amaçlarla dikey tarım uygulamalarının desteklenmesi de önemli çalışmalar arasındadır.

Afet ve acil durumlar neticesinde zorluk çeken bölge ve kişilere yönelik sosyal yardımlar da dikkati çekmektedir. Sel felaketlerinden etkilenen ailelere prefabrik konut desteği sunulması, arama kurtarma faaliyetlerinde kullanılacak araç temini ve Ramazan ayında çoğunluklu olmak üzere yüzlerce aileye gıda yardımı yapılması bu konuda örnek gösterilebilir. Sosyal yardımlarda savaş mağduru ailelere öncelik verildiği de görülmektedir.

Engelli ve özel gereksinimli bireyler de çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Özellikle konuşma ve işitme engelli çocuklara tedavi ve terapi sunmak maksadıyla gerekli setlerin temin edilmesi, özel gereksinimli çocukların ailelerine ve özel eğitim alanındaki eğiticilere yönelik eğitim düzenlenmesi, özel gereksinimli

öğrencilere uygulamalı aşçılık sınıfı kurulması, engelli ve yaşlı bireylere konser benzeri sosyal aktivitelerin düzenlenmesi bu kapsamdaki faaliyetlere örnek gösterilebilir.

Bir başka dezavantajlı grup olan mahkûmların sosyal hayata kazandırılması için de çalışmalar yürütülmüştür. Bu kapsamda gelir getirici faaliyette bulunmaları ve meslek kazanmaları amacıyla tam donanımlı bir dikim atölyesi kurulmuş ve çalıştırılmaları sağlanmıştır.

Sonuç

Resmi kalkınma yardımları gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere çeşitli gerekçelerle yaptığı yardımları, faaliyetleri ve kaynak aktarımlarını içermektedir. Günümüzde gelişmiş ülkelerin çok farklı amaçlarla bu yardımları kullandığı görülmektedir. Kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını desteklemek, yardım edilen bölgeyi tahakkümü altında tutmak, yumuşak güç aracı olarak kullanmak, insani diplomasiyi gözetmek bu amaçlardan bazılarıdır. Türkiye'nin resmi kalkınma yardımları başladığı tarih olan 1992 yılından günümüze incelendiğinde daha çok tarihi geçmişinde yakın ilişkide bulunduğu ve kültürel bağlarını olduğu ülkelerin desteklendiği; bunun dini ve milliyeti ne olursa olsun zorda kalan tüm ülkelerin yanında olmayı tercih eden insani diplomasi ile güçlendirildiğini söyleyebiliriz.

Resmi kalkınma yardımları ekonomik ve sosyal kalkınmayı destekleyici onlarca faaliyeti içermektedir. İdari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi, kültürel mirasın korunması yanında eğitim, sağlık, istihdam ve dezavantajlı nüfus gruplarının desteklenmesi gibi sosyal politika konularının bu yardımlar içerisinde ağırlık taşıdığını görebilmek mümkündür. Türkiye'nin kalkınma yardımları raporları incelendiğinde Bosna-Hersek'e yönelik yardımların çoğunlukla eğitim ve sağlık sektörlerinin desteklenmesi, kadınlar, çocuklar ve engelliler gibi dezavantajlı grupların desteklenmesine odaklandığı görülmektedir. Ayrıca ülkedeki işsizlik probleminin çözümünde özellikle kadınların ve gençlerin istihdam altyapılarının güçlendirilmesine çalışılması önemlidir. Türkiye'nin yardımlarından sosyal desteklerin ön plana çıkması, insan odaklı olunması, Türkiye'nin yardım modelinin farklılığını öne çıkarmaktadır. Bu modelin bir önemli özelliği de faydalancı ülkenin kalkınma kapasitesini destekleyici kırsal kalkınma modelini uyguluyor olmasıdır.

Netice olarak Türkiye'nin Bosna-Hersek'e yönelik kalkınma yardımlarında sosyal politika konusu hususların büyük bir yer tuttuğu söylenebilir. Böylece sadece ülkenin ekonomik kalkınmasında değil, sosyal ve beşeri sermayesinin gelişmesinde de Türkiye'nin büyük desteği bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçay, E. (2012). *Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Türk Dış Yardımları*. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları.
- İletişim Başkanlığı. (2022). *Türkiye'nin Dost Eli İnsani Diplomasi*. Ankara: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.
- İpek, E. (2020). Kalkınma Yardımları Bağlamında Türkiye'nin Benimsediği Felsefenin Özgünlüğü. *Avrasya Etüdüleri*, Yıl 26, Sayı 58. 59-86.
- Kalkan, M. ve Kayagil, M.E. (2021). Türkiye'de Sosyal Politikanın Türk Kurucusu Prof. Dr. Orhan Tuna. *Türkiye'de Sosyal Siyaset Alanının Oluşumu: İstanbul Üniversitesi Geleneği*. İstanbul: İktisat Yayınları. 43-87.
- Kayagil, M. E. (2020). *Küresel Yoksullukla Mücadele ve Kalkınma İşbirliği*. Ankara: Türk Metal Yayınları.
- Kaygısız, İ. (2016). Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Balkan Ülkelerine Yönelik Dış Yardım Politikası. *Türkiye ve Dünyada Dış Yardımlar*. Ed. Erman Akıllı. Ankara: Nobel Yayınları. 305-324.
- Kessler, G. (1945). *İçtimai Siyaset*. Çev. Orhan Tuna. İstanbul: Milli Mecmua Yayınevi.
- Kurt, V. (2017). Bir Dış Politika Aracı Olarak Türkiye'nin Dış Yardımları. *Ak Parti'nin 15 Yılı: Dış Politika*. Ed. Kemal İnâat, Ali Aslan, Burhanettin Duran. Ankara: Seta Yayınları. 491-508.
- Oba, N. (2018). *Türk Dış Politikasının Yeni Etkinlik Aracı: Dış Yardımlar*. Ankara: Nobel Yayınları.
- OECD. (2024, 25 Haziran). Aid (ODA) disbursements to countries and regions [DAC2A]. Erişim adresi: [https://data-explorer.oecd.org/vis?fs\[0\]=Topic%2C0%7C-Development%23DEV%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=10&df\[ds\]=ds-DisseminateFinalDMZ&df\[id\]=DSD_DAC2%40DF_DAC2A&df\[ag\]=OECD.DCD.FSD&df\[vs\]=1.0&lc=en&pd=1990%2C&dq=TUR.ALLR%2BBIH.206.USD.V&ly\[rw\]=RECIPIENT&ly\[cl\]=TIME_PERIOD&to\[TIME_PERIOD\]=false&vw=tb](https://data-explorer.oecd.org/vis?fs[0]=Topic%2C0%7C-Development%23DEV%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=10&df[ds]=ds-DisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_DAC2%40DF_DAC2A&df[ag]=OECD.DCD.FSD&df[vs]=1.0&lc=en&pd=1990%2C&dq=TUR.ALLR%2BBIH.206.USD.V&ly[rw]=RECIPIENT&ly[cl]=TIME_PERIOD&to[TIME_PERIOD]=false&vw=tb).
- Özlük, E. (2016). İnsani Diplomasi'nin "İnsan(i)" Boyutu. *Türkiye ve Dünyada Dış Yardımlar*. Ed. Erman Akıllı. Ankara: Nobel Yayınları. 1-33.
- TİKA. (2016). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2015*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2017). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2016*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2018). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2017*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2019). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2018*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2020). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2019*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.

- TİKA. (2021). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2020*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2022). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2021*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2023). *Faaliyet Raporu 2022*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2024). *Faaliyet Raporu 2023*. Ankara: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- TİKA. (2024, 13 Haziran). *Faaliyetlerimiz*. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/faaliyetlerimiz/>.

DUBROVNIK DEVLET ARŞİVİNDEKİ BELGELERE GÖRE XV.-XVI. YÜZYILLARDA DOĞU ADRIYATİK'TE DUBROVNIK TEKELLEŞMESİ

*ACCORDING TO DOCUMENTS IN THE DUBROVNIK STATE
ARCHIVES: THE DUBROVNIK MONOPOLY IN THE EASTERN
ADRIATIC DURING THE 15TH AND 16TH CENTURIES*

Muhammed Seyyid Katırsız¹

Özet: Resmi kalkınma yardımları gelişmiş ülkelerin ulusal ajansları vasıtasıyla az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle işbirliği tesis etmeyi ve bu ülkelerin refahının artırılmasına katkıda bulunmayı amaçladıkları bir araçtır. Dünya genelinde 2. Dünya Savaşı sonrasında yaygın bir şekilde karşımıza çıkan bu araç günümüzde sadece gelişmiş ülkeler kullanmamaktadır. Türkiye'nin de 1990 sonrasında tarihten gelen bağların bulunduğu Orta Asya, Balkanlar ve Afrika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın birçok farklı bölgesinde aktif şekilde resmi kalkınma faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir. Resmi kalkınma yardımları acil durum ihtiyaçları, insani yardım, dayanışma, tarihsel bağları koruma yanında ulusal, ticari, politik ve stratejik çıkarları geliştirmek gibi çok farklı amaçlarla kullanılabilir. Türkiye ise "Türk Tipi Kalkınma Yardımı" şeklinde adlandırdığı yardım modeliyle vakıf geleneğine uygun bir şekilde insanı ön plana alan, dayanışma esaslı bir strateji izlemekte ve geleneksel donörlerden ayrılmaktadır. 8 milyar dolara ulaşan resmi kalkınma yardımı tutarıyla Türkiye gayri safi milli hasılasına oranla en çok yardım yapan ülkeler arasında ilk sırada bulunmaktadır. Yardımların niteliğine bakıldığında eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapı, üretim, sanayi, ticaret gibi birçok alanda faaliyetlere rastlanmaktadır. Bu faaliyetleri sosyal politika çerçevesinde ele almak mümkündür. Geniş anlamıyla sosyal politika toplumun tüm kesimlerine ve tüm sosyal sorunlarına yönelik politikaları ifade etmektedir. Burada daha çok sosyo-ekonomik açıdan güçsüz

---

1 İstanbul University, mkatirsiz@ogr.iu.edu.tr

ve dezavantajlı durumda olanların refah düzeylerinin iyileştirilmesi söz konusudur. Yapılan yardımların ne kadarının sosyal politika kapsamında olduğunun incelenmesi önem arz etmektedir. Böylece toplumun refah düzeyine katkısını görmek ve eksikleri tespit etmek kolaylaşacaktır. Buradan hareketle bu çalışmada Türkiye'nin Balkan ülkeleri arasında en çok yardımda bulunduğu birinci ülke konumunda olan Bosna-Hersek'e yaptığı resmi kalkınma yardımlarının sosyal politika açısından analizinin yapılması amaçlanmıştır. Analizde TİKA tarafından hazırlanan Türkiye Kalkınma Yardımları Raporlarında sunulan veriler tasnif edilerek bu yardımların niteliği ve etkinliği yorumlanmıştır. Netice olarak yapılan yardımların sosyal politikanın geniş anlamda temel ilgi alanları içerisinde yer alan eğitim ve sağlık gibi faaliyetlerde yoğunlaştığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: sosyal politika, resmi kalkınma yardımı, Balkanlar, Bosna-Hersek, TİKA

Abstract: There are relatively few studies on Dubrovnik-Ottoman relations in the 15th and 16th centuries, and those that exist primarily rely on the Ottoman State Archives in Istanbul, focusing mainly on the social, legal, or political aspects of the evolving relationship. In this study, Ottoman documents found in the Dubrovnik State Archives, which have been examined in only a few studies so far, are used as primary sources. The study explores the impact of the economic and financial relations between Dubrovnik and the Ottoman Empire in the 15th and 16th centuries on Dubrovnik's trade. The research examines themes such as trade, taxation, and patronage during the reigns of six different Ottoman sultans, using documents from the ascension of Sultan Mehmed II to the end of Sultan Murad III's reign. It aims to uncover whether there were any changes or continuities over time. Specifically, the study investigates the flexibility granted to Dubrovnik merchants regarding goods such as salt, wax, and grain, which were prohibited for sale (*memnu meta*) during periods of famine and war. It also examines the resulting monopoly of Dubrovnik merchants in the Eastern Adriatic cities, which became their primary trading points as a natural consequence of this flexibility. Additionally, the study identifies tax practices that incentivized Dubrovnik trade and merchants. It was found that these taxes differed from those imposed on non-Muslim and foreign merchants. The nature of Dubrovnik's trade, which increased its commercial influence in the Eastern Adriatic due to the privileges granted in taxation and trade, is analyzed.

Keywords: Dubrovnik, Ottoman Empire, trade, taxation, monopoly

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu ile Dubrovnik arasında erken modern dönemde gelişen ilişkiler birçok çalışmaya konu olmuştur (Köse, 1997; Yemişçi, 2023). Fakat bahsi geçen çalışmalarda araştırmacılar daha çok iki taraf arasında gelişen ilişkilerin sosyal boyutu, siyasi önemi ve hukuki yönlerine odaklanmışlardır. Bu çalışmada ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Dubrovnik ile geliştirdiği ve her iki taraf için de oldukça kazanç sağlayan iktisadi ve mali ilişkiler incelenecektir. Dubrovnik' in coğrafi konumu itibarıyla ticari anlamda etkili olduğu bölgeler ve bu bölgelerde Osmanlı himayesinin sağladığı konfor ile özgürce yaptığı ticaret bu çalışmanın temel konularından biridir. Henüz erken denilebilecek bir dönemde başlayan Osmanlı-Dubrovnik münasebetleri uzun süre devam etmiştir. Bu çalışmada ise bahsi geçen ilişkilerin 1458-1595 yılları arasında geçen zaman dilimi ele alınacaktır. Konuya dair bugüne kadar yapılan çalışmalarda yoğunlukla T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden (BOA) istifade edilmiştir. Bu çalışmada ise bugün Dubrovnik'te bulunan Dubrovnik Devlet Arşivi'ndeki (Državnog Arhiva u Dubrovnika: DAD) Osmanlıca arşiv vesikalarından faydalanılmıştır. Çalışma bu vesileyle aynı konuya dair farklı arşivlerde bulunan vesikaların mukayesesine de zemin hazırlamaktadır.

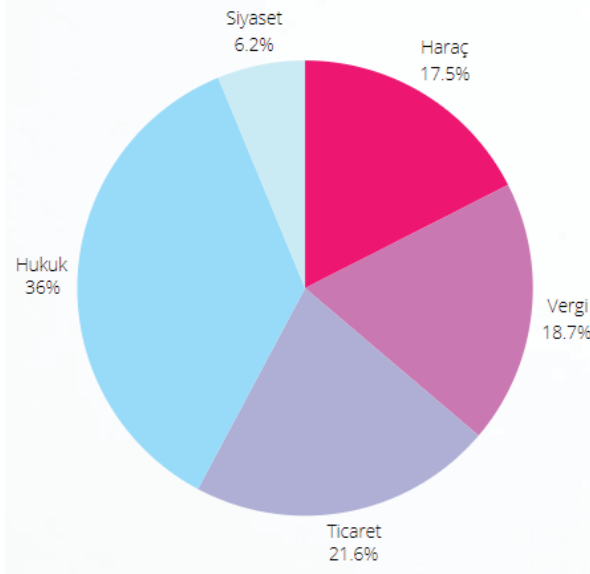
Dubrovnik-Osmanlı İlişkilerine Dair Arşiv Kaynakları

Dubrovnik-Osmanlı ilişkilerinin anlaşılması açısından araştırmacıya yol gösterebilecek iki önemli arşiv bulunmaktadır. Bunlardan ilki bugüne kadar Türk araştırmacılar tarafından bolca istifade edilmiş olan T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'dir. Arşiv bünyesinde Dubrovnik ile olan ilişkilere doğrudan isabet eden birkaç defter tasnifi bulunmaktadır. Düvel-i Ecnebiyye Defteri tasnifi (A.DVNS.DVE.d.) içerisinde bulunan 13/1, 14/2 ve 15/3 numaralı defterler doğrudan Dubrovnik'i ilgilendiren defterlerdir. Aynı zamanda Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.) tasnifinde ve Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM.d) içerisinde de yer yer Dubrovnik ile olan ilişkilere temas eden hükümler bulunmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Dubrovnik-Osmanlı ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar genel anlamda BOA'nın muhafaza ettiği arşiv vesikalarından istifade edilerek yapılmıştır. Konuya dair çok sayıda belgeyi bünyesinde bulunduran ve bu çalışmanın vücuda gelmesini mümkün kılan ikinci arşiv ise Dubrovnik Devlet Arşivi'dir (Državnog Arhiva u Dubrovnika: DAD). DAD içerisinde bulunan DAD-DA-7-2-1 ve DAD-DA-7-2-2 tasnifleri içerisinde Dubrovnik'in Osmanlı himayesinde bulunduğu süre boyunca Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen Osmanlıca ferman, berat, buyuruldu türünden belgeler bulunmaktadır. Dubrovnik'te bulunan Osmanlı belgeleri üzerine yapılan

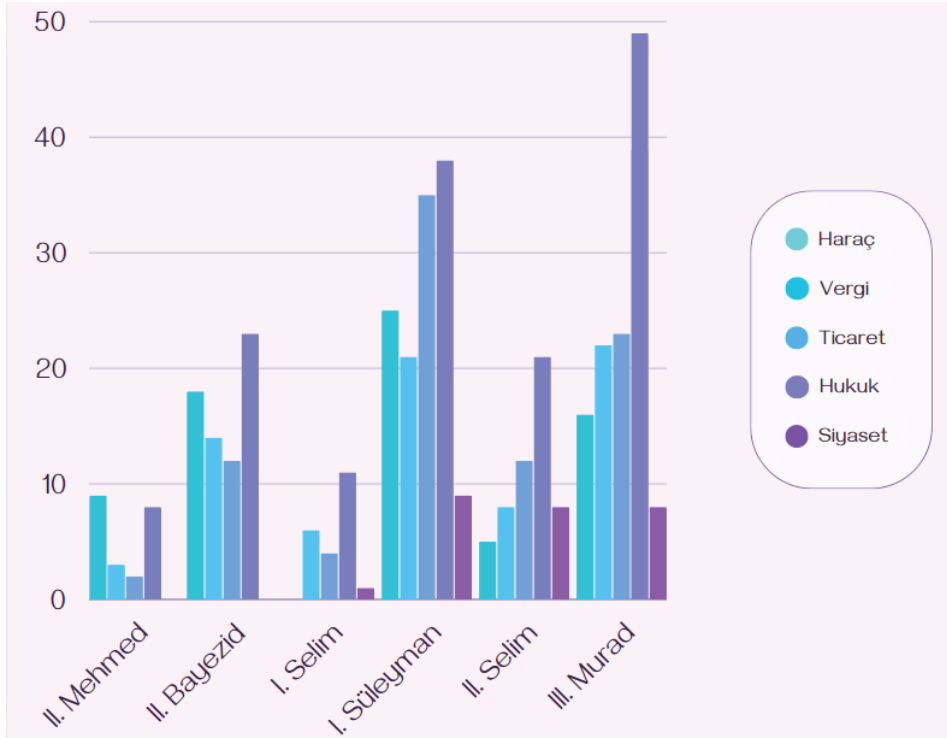
bir çalışmada bu belgelerin niteliği ve potansiyeli hakkında öngörülerde bulunulmuştur (Bostan-Emecen, 1998).

Bu çalışmada ise bahsi geçen tasnifler içerisinde Sultan II. Mehmed'in saltanatının ilk zamanları ile Sultan III. Murad saltanatının son dönemlerine kadar geçen süre içerisinde gönderilen belgeler seçilmiştir. DAD-DA-7-2-1 numaralı katalogta yer alan belgelerin ilk 417 tanesi bahsi geçen döneme denk gelmektedir. Arşiv kataloglarında bulunan belge özetlerinden yola çıkarak bu belgelerin konularına göre tasnifi yapılmıştır.

Grafik 1. Arşiv Belgelerinin Konusuna Göre Yüzdeleri Gösterimleri

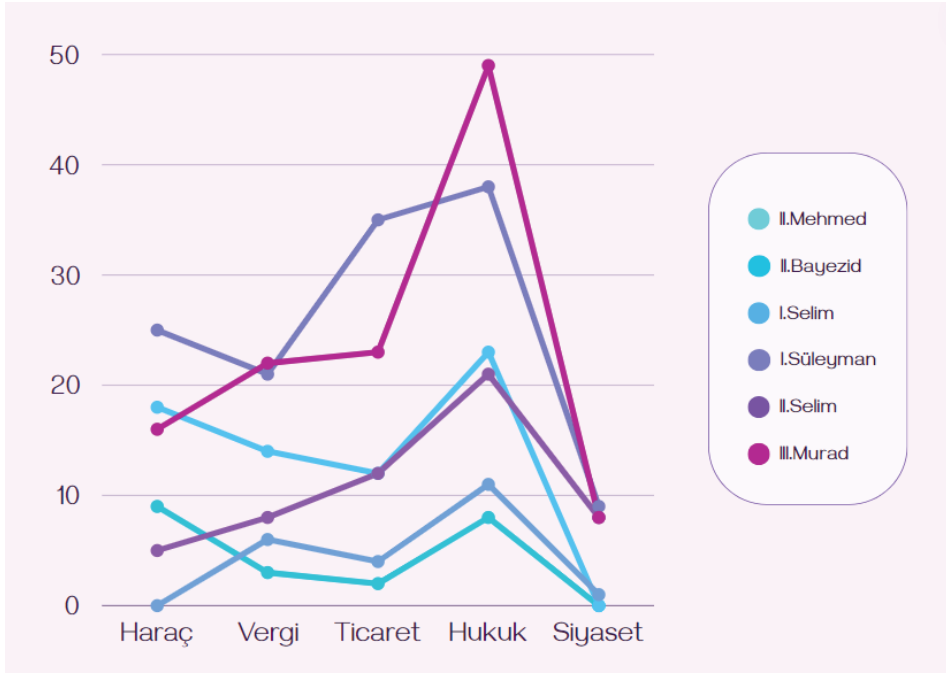
Grafik 1'den anlaşılacağı üzere 1458-1595 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Dubrovnik'e gönderilen belgelerin konusu oldukça çeşitlidir. Pastada en büyük pay hukuki meselelere ayrılmış olsa da mahkemeye konu olan uyuşmazlıkların birçoğu kısmen veya tamamen iktisadi meseleleri konu edinmektedir. Ticaret, vergi ve haraç gibi doğrudan mali veya iktisadi alanlarla ilişkili olan belgeler ise incelenen arşiv kaynaklarının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Grafikte en küçük paya sahip olan, istihbarat faaliyetleri ve savaş dönemlerinde gelen uyarı niteliğinde belgeler ise siyaset başlığı altında toplanmıştır. Ele aldığımız dönemdeki belgelerin konularına dair yapılacak yüzeysel bir tarama dahi Dubrovnik-Osmanlı ilişkilerinin temelini iktisadi ve mali meselelerden oluştuğunu gösterir.

Grafik 2. Padişah Dönemlerine Göre Konulara Dağılımı

Grafik 2'de görüldüğü üzere belgeleri padişah dönemlerine göre tasnif edilip aynı zamanda her padişah döneminde gönderilen belgelerin konusuna göre de bir sınıflandırma yapılmıştır. Padişahların tahtta kalma süreleri en önemli etkenlerden birisi olması sebebiyle I. Süleyman ve III. Murad dönemlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Dubrovnik ile olan ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemler olduğu söylenebilir.

Dubrovnik'liler Adriyatik'te ve ticaret yaptıkları diğer muhtelif bölgelerde olan bitenler hakkında Osmanlı'ya önemli bilgiler vermektedir (Beigman, 1963: 239-240). İstihbarat faaliyetlerinin siyaset kategorisi altında incelendiğini göz önünde bulundurarak I. Selim döneminden itibaren Dubrovnik'in bir istihbarat kaynağı olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılabilir.

Grafik 3. Konusuna Göre Padişah Dağılımı

Grafiğe dökülmesi gerekli görülen bir diğer mesele ise konu tasnifine göre farklı padişah dönemlerinde gönderilen belgelerin sayılarıdır. Grafik 3 üzerinde yapılacak bir inceleme sonucunda haraç, vergi, ticaret, hukuk ve siyaset temaları hangi padişah döneminde revaçta olmuş veya gölgede kalmıştır anlaşılabilir. I. Süleyman döneminin görece daha uzun olması sebebiyle haraç konusunun zirvede olduğu söylenebilir. III. Murad dönemi ise hem hukuki meselelerin revaçta olması hem de vergi konusunun üzerinde durulması sebebiyle iki tema üzerinde durulduğu anlaşılabilir. İncelenen altı hükümdar arasında en kısa saltanat süresine sahip olan I. Selim döneminde haraca dair bir belgenin bulunmaması dikkat çekicidir.

Osmanlı-Dubrovnik İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Dubrovnik, Osmanlı hakimiyetine girmeden önce Venedik, Macaristan ve Bizans gibi hâkim unsurlar tarafından himaye edilmiştir (Köse, 1997: 3-5). Ticaret konusundaki yetkinliğine rağmen Dubrovnik, Akdeniz ve Adriyatik'teki ticaretini mümkün ve aynı zamanda sürdürülebilir kılabilmek adına bölgedeki nüfuzlu yönetimlerin himayesi altına girmekte bir sakınca görmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Dubrovnik arasındaki ilk temas ise I. Murad döneminde gerçekleşmiştir (Turan, 1996: 542; Miovič, 2008: 9). İki taraf arasındaki ilişkiler bir süre

inişli çıkışlı bir hal olsa da II. Mehmed'in saltanat döneminde Dubrovnik tamamen himaye altına alınmıştır. Osmanlı himayesine karşılık haraç ödemeye razı olan Dubrovnik, haracı ilk zamanlarda 500 duka altını olarak ödemeye başlamış ve bu haraç karşılığında bir ticaret serbestliği kazanmıştır (Turan, 1996: 542). Dubrovnik'in Osmanlı'ya ödediği haraç miktarı zamanla artmış ve II. Mehmed'in saltanatının sonunda 12.500 duka altını gibi yüksek bir meblağa ulaşmıştır.

Dubrovnik Devlet Arşivi tasniflerindeki belgelere göre 1458'de Dubrovnik adına Laketa isimli biri tarafından 1.500 duka altını ödeme yapılmıştır (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.1). Yine aynı katalog içerisinde bulunan bir belgeden anlaşıldığı üzere, Sultan II. Mehmed'in tahtta olduğu süre içerisinde sene 1470-1471'de Dubrovnik tarafından 5.000 duka altını haraç ödenmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.6). Osmanlılar aradan geçen on iki sene içerisinde Dubrovnik'ten aldıkları haracın miktarını üç katından fazlasına çıkarmışlardır. Aradan yalnızca beş sene geçmesinin üzerinden haracın miktarı bu sefer iki katına çıkarılmış ve haraç 1475 tarihinde 10.000 duka altını olarak Paladin ve Frano isimli iki kişi tarafından teslim edilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.13). 1479 yılına ait bir belgeden anlaşılır ki haracın miktarı 10.000 duka altınından 12.500 duka altınına yükseltilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.18). II. Mehmed'in saltanatı döneminde belirlenen bu son miktar uzun yıllar sabit kalacaktır.

“...Devha-i devletimde müreffeh-ül hâl olalar buyurdum ki sâbıka babam tâbe serâhu zamanında virdükleri on iki bin beş yüz filori' sâl be sâl 'âdet-i kad'ime üzere elçileriyle dergâh-ı mu'allâma göndereler ve min bad mezkurlardan bu zikr olan on iki bin beş yüz filoriden ziyâde harâc taleb olunmaya...” (DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.93).

Sultan I. Selim döneminde verilen ahidnameden anlaşıldığı üzere babası II. Bayezid ve dedesi II. Mehmed dönemlerinden beri adet olunan 12.500 duka altını haraç miktarı sabit tutulmuştur. Ahidnamede talep edilen haraç miktarından fazlasının istenmemesi de ikaz edilmiştir.

Dubrovnik'e Tanınan Ticari İmtiyazlar

Dubrovnik'in Osmanlı İmparatorluğu'na ödediği haracın karşılığını fazlasıyla aldığı söylenebilir. Birçok belgede Dubrovnik tacirlerinin serbestçe ticaret yapması ve onlara kimse tarafından fenalıkta bulunmaması sık sık tekrar edilmiştir. 1462 tarihli bir belge Dubrovnik tacirlerinden gümrük vergisi talep edilmemesi ve ticaret yapmalarına engel olunmaması üzerine gönderilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.3). Dubrovnik'in Osmanlılardan ilk ahidnameyi 6 Aralık 1430'da aldığı bilinse de (Bostan, 2006: 79) incelediğimiz arşiv koleksiyonunda yalnızca

I. Selim, I. Süleyman ve III. Murad döneminde verilen ahidnamelere ulaşılabilir. I. Selim tarafından verilen ahidname 7 Mart 1513 tarihli olup içeriği bakımından babası II. Bayezid ve dedesi II. Mehmed'in Dubrovnik hakkında izlediği politikaların uygulanmaya devam etmesi yönündedir (DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.93). Dubrovnik'e verilen bir diğer ahidname ise I. Süleyman döneminde 1556 yılının Aralık ayında gönderilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.5, br.207). III. Murad döneminde gönderilen 1575 Mayıs tarihli bir ahidname ise oldukça zarif, estetik bir ahidname örneği olarak koleksiyonda yerini almaktadır (Ek-1).

Nitekim Osmanlıların sınırlarını her geçen gün genişletmeye devam ettiği XV. ve XVI. yüzyıllarda, fethettikleri bölgelerde bulunan tacirler ve bu tacirler tarafından halihazırda yapılan ticarete engel olmadığı gerçeğini en iyi temsil eden örneklerden birisi Dubrovnik'tir. Dubrovnik tacirleri yaptıkları ticaret için 1505 yılına kadar yalnızca %2'lik bir gümrük resmi öderken aynı dönemde müslüman tüccarlardan %3, zimmiden %4 ve harbilerden %5 oranında gümrük vergisi alınıyordu (Güçer, 1987: 75).

"..Yine ol vech üzere emn-ü emân içinde olalar ve bunların cevânibinde olan illerden yağı olsun iyillik olsun kurudan ve yaşıdan olsun mezkurların kal'alarına geleler ve gideler hiç ahad mani' olub medhal kılmaya ve bunların bezirgânları benüm memâlîk-i mahrûsemde ticaret ideler geleler ve gideler mezkur bâzargânların rızıklarına ve tavarlarına ve sâir esbâblarına kimesne dahl idüb zahmet vermeye ve yollarda dahi taleb-i bâc itmeyeler meğerki tavarlarını metâ'larını satdukları yerlerde adet üzere gümrüklerin eda edeler ammâ gümrükleri yüz akçede iki akçe alınmak üzere ola ve metâ'larını satılmayacak olur ise alub kendüler diledikleri yere iledeleler kimesne mani' olmaya..." (DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.93).

I. Selim döneminde verilen ahidnameden anlaşılacağı üzere Dubrovnik'e ait mülklerin, malların ve Dubrovnik ticari faaliyetlerinin kimse tarafından zara veya aksamaya uğratılmaması net şekilde belirtilmiştir. Ahidnamede geçen "adet üzere" ifadesinden anlaşılır ki Sultan I. Selim kendisinden önce Dubrovnik tacirleri için belirlenen gümrük vergisi oranını kendi döneminde de sabit tutmuştur. Sultan II. Bayezid dönemine ait bir belgede de Dubrovnik tüccarlarından %2'den fazla vergi alınmaması, fazla alınmış ise bu miktarın iade edilmesi ve bunların daha önce verilen kapitülasyonlarda belirtildiği ifade edilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.65).

Belge 1. 'in Çeviri Metni

Tıbku aslihi'l-mutâ' harrarehu'l-fakîr Hüseyin el-kâdî bi-asâkir-i Rum-ili (Derkenar)

Allâhu veliyyü't-tevfîk (Mühür)

Hüve

Nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı giti-sitân-ı hâkanî (?) bi'lavni's-samedânî hükmî oldur ki bundan evvel Dubrovnik kınâzi ve beyleri merhûmeyn mağfureyn dedem Sultân Mehemed Hân ve babam Sultân Bayezid Hân tâbe serâ hümâ zamânlarında istikâmet birle itâ'at gösterdikleri sebebden şimdiki hâlde atabe-i 'ulyâma mezkûr beyler elçiler gönderüb benden şefkat ve merhamet 'inâyet tevakku' idüb yeni ahdnâme taleb itdükleri ecilden ben dahi mezid merhamet-i pâdişâhânemden merhamet ve şefkat idüb bu hükm-i cihân-mutâ'-ı vâcibül-ittibâ'ı virdüm kimin ba'd zilli zalili devha-i devletimde müreffeh-ül hâl olalar ve buyurdum ki sâbika babam tâbe serâhu zamanında virdükleri on iki bin beş yüz filori' sâl be sâl 'âdet-i kad'ime üzere elçileriyle dergâh-ı mu'alâma göndereler ve min ba'd mezkurlardan bu zikir olan on iki bin beş yüz filoriden ziyâde harâc taleb olunmaya ve mezburlarun hisârlarına ve vilâyetlerine ve kendülerine benüm sancak beylerimden ve Subaşılardan ve tîmâr erlerinden fil cümle benüm sâye-i' saltanatumda olan kimesnelerde vechin min'el-vücuha nevin min'el-envâ' ziyân ve elem yetişmeye ve bundan evvel kal'aları ve illeri ve köyleri ne vech üzere emn-ü emân içinde olgelmışler ise yine ol vech üzere emn-ü emân içinde olalar ve bunların cevânibinde olan illerden yağı olsun iyillik olsun kurudan ve yaşdan olsun mezkurların kal'alarına geleler ve gideler hiç ahad mani' olub medhal kılmaya ve bunların bezirgânları benüm memâlîk-i mahrûsemde ticaret ideler geleler ve gideler mezkur bâzargânların rızıklarına ve tavarlarına ve sâir esbâblarına kimesne dahl idüb zahmet virmeye ve yollarda dahi taleb-i bâc itmeyeler meğerki tavarlarını metâ'larını satdukları yerlerde âdet üzere gümrüklerin edâ edeler ammâ gümrükleri yüz akçede iki akçe alınmak üzere ola ve metâ'larını satılmayacak olur ise alub kendüler diledikleri yere iledeleler kimesne mani' olmaya ve alımları olan yerlerden eger şer'ile sâbit ve zâhir olur ise alalar ve şâhidleri Dubrovnikde olan kimesnelerin şehâdetleri mezkûrların alımları hakkında mesmû ola eger alımları müslümanlarda olur ise kadı katına varalar şöyle ki şer'ile sabit olur ise alalar ve âharın borcu için Dubrovnikden geleni tutmayalar belki borçlu kim ise bi-husûsihî anı tutalar sen ol ildensin deyü anı incitmeyeler eger benüm memâlîk-i mahrûsemden bir kimesnenin rızkını alub Dubrovnikte kaçsa gerektür ki âdet üzere anda dahi teftiş oluna

tâ kimesnenün rızkı zâyî olmaya Dubrovnikden ki bir kimesne benüm memâlîk-i mahrûseme gelüb bunda müteveffâ ola rızkına beytülmalçı dahl eylemeye belki andan veresesı gelüb rızkını zabt eyleyeler ve benümle ‘adavet eyleyen kâfirler illerinden bâzargânlar mezkûrlarun illerine ticarete gelürler ise hiç ahad mâni’ olmaya ve mezbûrlarun ellerine ve kendülerine benüm memâlîk-i mahrûsemde olan kimesnelerden bir kimesne ziyân edecek olur ise ki bana arz oluna gereği gibi hakkından gelüb rızkların tazmîn ittürem atam ve dedem ruhi için ve dinüm hakkı için oğlancuklarum başı için nitekim bana bu vech üzere doğruluk ve rastluk birle kullukların eda iderler ise bu şartlarından dönmeyem şöyle bileler alâmet-i şerîfe i’timat kılalar tahriren fi’l-yevmi’t-tâsi’ ve’l-ışrîn Zil-hicce min-şühûri sene semâne ‘aşera ve tis’a-mi’e

Be makam-ı Bursa

Sultan I. Selim döneminde Osmanlı İmparatorluğu tarafından Dubrovnik’e verilen ahidnamenin içeriği önemli oranda iktisadi ve mali meselelerden oluşmaktadır. Ahidname genel anlamda kendinden önce verilen imtiyaz belgelerinin geçerliliğini tazelediği gibi uzun süre boyunca Dubrovnik için benzer politikalar izlendiği sonucu çıkarılabilir. Ahidnamenin içeriğinde ödenen haracın miktarı, ticaret sırasında verilmesi gereken vergi miktarı, Osmanlı topraklarında hayatını kaybeden Dubrovnik tacirlerinin mallarının akıbeti gibi birçok ticari mesele hakkında buyruklar vardır.

Dubrovnik Ticaret Hinterlandı

Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki sınırlarını genişletmesi ve bölgeyi kontrolü altına almasının ardından bölgedeki ticaretin de Doğu’ya doğru açıldığı söylenebilir. Osmanlı fetihlerinin ardından Balkanları Karadeniz’e ve Anadolu’ya bağlayan ticaret yollarının güvenliğinin artması sebebiyle Balkanlarda bulunan tüccarlar, deniz ve özellikle kara ticaret yollarını aktif şekilde kullanmaya başlamışlardır (İnalçık, 2000: 313-315). Zdenko Zlatar tarafından yapılan oldukça istatistikî bir çalışmadan (Zlatar, 2013) ve Dubrovnik Devlet Arşivi belgelerinden yararlanılarak Dubrovnik tacirlerinin bulunduğu başlıca pazarlar ve bu tacirlere rastlanabilecek bölgeler haritalandırılmıştır (Harita 1).

Harita 1’den anlaşılacağı üzere başlangıçta mütevazî bir sahil kenti gibi görünen Dubrovnik aslında çok geniş bir ticaret sahasına sahiptir. Balkan coğrafyasının neredeyse tamamında rekabet halinde olan Dubrovnik tacirleri, Osmanlı başkenti İstanbul’da, ipeklileri ile meşhur kent Bursa’da ve Balkanlar ile Anadolu arasında bir köprü görevi gören Edirne pazarlarında da ticaretini sürdürmektedir.

Sultan I. Selim'in fetihleriyle birlikte genişleyen Osmanlı sınırları Dubrovnik için de pozitif anlamda önem atfediyordu. Nitekim Mısır'ın fethinden hemen sonra İskenderiye'de Dubrovnik adına bir konsolos bulundurulması ve Dubrovnik tacirlerinin bölgedeki limanlarda dilediği gibi ticaret yapabilmesi yönünde bir belge gönderilmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.100).

Harita 1. Dubrovnik Ticaretinin Ulaştığı Bölgeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki himyesinden en çok yararlanan bölgelerden birisi şüphesiz Dubrovnik'tir. Özellikle savaş zamanında satışına kısıtlamalar veya yasaklar getirilen mallar (Arıkan, 1991) üzerinde Dubrovnik tacirlerinin imtiyazları olduğu söylenebilir. Bu tacirler hayvan derileri, işlenmiş deri, yün, balmumu ve tuz gibi birçok önemli metanın ticaretini Doğu Adriyatik pazarlarında tekeline alabilmiştir (İnalçık, 2000: 317). Dubrovnik'in ticaret sahasında bir numaralı rakibinin Venedik olduğu düşünülürse Dubrovnik tacirlerinin çoğunlukla Doğu'ya doğru açılması ve özellikle kendisinin de bulunduğu Doğu Adriyatik kentlerinin pazarlarında birtakım metalar üzerinde neredeyse tek başına söz sahibi olması şaşırtıcı değildir.

Olağanüstü hallerde (savaş, kıtlık vb.) satışına yasaklama veya kısıtlamalar getirilen malların bazıları barut, at, silah, deri, hububat ve balmumudur (Arıkan, 1991: 283). DAD bünyesindeki vesikalardan anlaşıldığı üzere 11 Haziran 1528'de Dubrovnik'te bir balmumu satış noktası belirlenmiştir ve bölgedeki herkesin

ihtiyacı olan balmumunu buradan temin etmesi istenmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.3, br.126). I. Selim dönemine ait bir belge de balmumu almak için kadıdan onay almış kimselerin balmumu ticaretine mâni olunmaması yönündedir (DAD., DA., 7/2.1, sv.3, br.112). Dubrovnik'in üzerinde yegâne söz sahibi olduğu bir diğer meta ise tuzdur. 4 Eylül 1485 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Dubrovnik sattığı tuzun gelirlerinin 1/3'nü Osmanlı'ya vermesi durumunda sattığı ürünler için ayrı bir vergi ödememeyi kabul etmiştir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.29). Osmanlı İmparatorluğu'nun da kârına ortak olduğu bir satışta Dubrovnik'i tamamen teşvik etmesi ise şaşırtıcı olmayan bir gerçektir. Bugün Sırbistan, Bosna-Hersek, Arnavutluk gibi ülkelerin sınırları içerisinde bulunan ve erken modern dönemde oldukça canlı ticaret bölgeleri olan yerlerde Dubrovnik tuzu revaçtadır. (Krekic, 1972: 55). Doğu Adriyatik pazarlarından olan Novi Pazar, Gabela, Bosna, Avlonya, Tiran gibi bölgelerde Dubrovnik tuzu satılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen belgelerde sıklıkla tekrar edildiği üzere bölgede Dubrovnik tuzu bitmeden gayri unsurların tuzları satılamamaktadır, aynı zamanda Novi Pazar ve Gabela'da bölgenin tuzları bittiği takdirde tuz ithalatı yapabilecekleri ilk yer Dubrovnik'tir (DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.48).

Dubrovnik tuzunun ulaştığı bölgeler yalnızca Adriyatik'in Doğu sahilleri değildir. Dubrovnik tacirleri İtalya pazarlarına hububat, tuz ve deri götürüp oradaki pazarlardan da kumaş, altın ve gümüş getirmişlerdir (Goffman, 2004: 228). Osmanlı İmparatorluğu'nun da bazı dönemler Dubrovnik tuzunu ithal ettiği olmuştur (Güçer, 1963: 112-113). Balkanların büyük bölümü, Doğu Adriyatik kentlerinin neredeyse tamamı, İtalya pazarları ve Osmanlı pazarlarını gezen Dubrovnik tuzu, Dubrovnik'in Dalmaçya sahillerinde adeta bir tuz antreposu işlevi gördüğünü kanıtlar niteliktedir.

Sonuç

Dubrovnik Devlet Arşivlerinde bulunan Osmanlıca arşiv vesikalarından yararlanılarak XV.-XVI. yüzyıllarda Dubrovnik ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin iktisadi ve mali niteliği anlaşılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu tarafından Dubrovnik'e verilen ferman, berat ve ahidnamelerin tam anlamıyla incelenmesi sonucunda bu çift taraflı ilişkilerin Doğu Adriyatik ve Balkan ticaretini nasıl etkilediği daha iyi anlaşılacaktır. Farklı padişah dönemlerine ait çok sayıda belgenin bulunması ise dönemler arası farklılıkların olup olmadığını mukayese etmeye imkân verecektir. Bu çalışmada kullanılan belgeler ve daha önce yapılmış araştırma inceleme eserlerden yola çıkarak denilebilir ki, Doğu Adriyatik'te Osmanlı himayesinin ve kâr ortaklığının zemin hazırladığı ve tamamen Dubrovnik unsurlarının lehine olan bir tekelleşme meydana gelmiştir.

Dubrovnik’li yöneticiler Venedik ile Osmanlı arasında fakat her iki tarafı da memnun etmeye çalışarak önce Adriyatik ve sonrasında neredeyse bütün bir Akdeniz’de rahatça ticaret yapabilmeyi başarmıştır (Braudel, 2019: 213). Osmanlı tarafı şüphesiz her yıl düzenli olarak aldığı 12.500 duka altını haraç ve Dubrovnik tarafından satılan tuzdan elde ettiği gelirler ile Dubrovnik ile olan ilişkileri oldukça kârlı bulmuştur. Dubrovnik ise Osmanlı himayesinden mümkün olan en üst düzeyde faydalanmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Dubrovnik Devlet Arşivi (Državnog Arhiva u Dubrovnika: DAD)

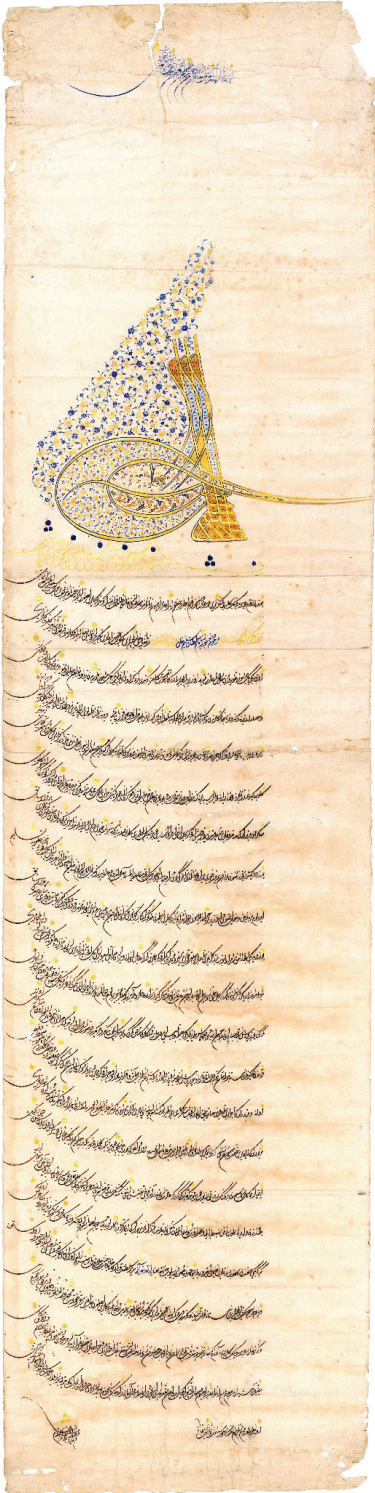
- DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.1
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.3
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.6
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.13
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.18
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.29
DAD., DA., 7/2.1, sv.1, br.48
DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.65
DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.93
DAD., DA., 7/2.1, sv.2, br.100
DAD., DA., 7/2.1, sv.3, br.112
DAD., DA., 7/2.1, sv.3, br.126
DAD., DA., 7/2.1, sv.5, br.207

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar

- Arıkan, Z. (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”. *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 279-306.
- Biegman, N. H. (1963). “Ragusan Spying for the Ottoman Empire Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik”. *BELLETEN*, 27(106), 237-255.
- Bostan, İ. (2006). “Ahidnâmelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı- Dubrovnik Ticarî Münasebetleri (XV-XVI. Yüzyıllar)”. *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, s.79-87.
- Bostan, İ. ve Emecen, F. M. (1998). “Dubrovnik Arşivi’ndeki Osmanlı Belgeleri ile İlgili Rapor”. *Belleten*, LXII. cilt, 235. sayı, s.917-920.

- Braudel, F. (2019). *II. Felipe Dönemi Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. c.1. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Goffman, D. (2004). *Osmanlı Dünyası ve Avrupa*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Güçer, L. (1963). "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, sayı. 1-2, s.97-143.
- Güçer, L. (1987). "XVI.-XVIII. Asırlarında Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası". *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, 1 / s.1-128.
- İnalçık, H. (2000) *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Köse, M. Z. (1999). *XVI. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Münasebetleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Krekić, B. (1972). *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries; A City between East and West*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Miović, V. (2008). *Dubrovačka Republika u Spisima Namjesnika Bosanskog Ejaleta i Hercegovackog Sandžaka*. Dubrovnik: Državnog Arhiva u Dubrovniku.
- Turan, Ş. (Ed.). (1994). *Dubrovnik*. TDVİA. 9, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 542-544.
- Yemişçi, C. (2023). *Dubrovnik'te Osmanlılar*. Sakarya: Değişim Yayınları.
- Zlataş, Z. (2013). "Dubrovnik and Ottoman Balkans (1430-1808)", ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, I, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, s. 475-512.

EK-1. III. Murad Devri Dubrovnik'e Verilen Ahidname

4TH INTERNATIONAL BALKAN STUDIES CONGRESS PROCEEDINGS

The Proceedings of the 4th International Balkan Studies Congress present a rich tapestry of interdisciplinary research that delves into the complexities of the Balkan region. Scholars from diverse disciplines—history, literature, sociology, political science, economics, law, and cultural studies—convene to offer fresh insights into the historical and contemporary dynamics shaping the Balkans.

This volume stands as a testament to the power of collaborative scholarship, highlighting original academic contributions that explore the region's multifaceted narratives. Through thought-provoking analyses and cross-cultural dialogue, it provides a valuable resource for academics, researchers, and anyone interested in deepening their understanding of the Balkans' pivotal role in global history and contemporary affairs.

With the support of esteemed academic institutions and partners, this collection invites readers to engage in a dynamic discourse on the challenges and opportunities facing the Balkans in an interconnected world.

